Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Utvrđena ilirska naselja (I), Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju

Benac, Alojz

Čović, Borivoj

1985

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/91b07979-b7b6-4474-ae8f-a37bac5f1e46

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA
KNJIGA LX

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA
Knjiga 4

ALOJZ BENAC

UTVRĐENA ILIRSKA NASELJA
(I)

DELMATSKE GRADINE NA DUVANJSKOM POLJU, BUŠKOM BLATU, LIVANJSKOM I GLAMOČKOM POLJU

SARAJEVO
1985

UTVRĐENA ILIRSKA NASELJA
(I)

ANU BiH
АНУ БиХ

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA
KNJIGA LX

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA
Knjiga 4

ALOJZ BENAC

UTVRĐENA ILIRSKA NASELJA
(I)

DELMATSKE GRADINE NA DUVANJSKOM POLJU, BUŠKOM BLATU, LIVANJSKOM I GLAMOČKOM POLJU

ANU BiH
АНУ БиХ

Urednik
BORIVOJ ČOVIĆ,
član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Tehnički urednik
ENES EKIĆ

SARAJEVO
1985

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

MONOGRAPHIES
TOME LX

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES
Livre 4

ALOJZ BENAC

AGGLOMERATIONS FORTIFIEES ILLYRIENNES

(I)

LES „GRADINAS" DELMATES DE LA PLAINE DE DUVNO, DE BUŠKO BLATO ET DES PLAINES DE LIVNO ET DE GLAMOČ

ANU BiH
НАУ БиХ

Rédacteur en chef
BORIVOJ ČOVIĆ,
membre de l'Academie des sciences et des arts de Bosnie-Herzégovine

Redacteur technique
ENES EKIĆ

SARAJEVO
1985

UTVRĐENA ILIRSKA NASELJA

(I)

DELMATSKE GRADINE NA DUVANJSKOM POLJU, BUŠKOM BLATU, LIVANJSKOM I GLAMOČKOM POLJU

ANU BiH
АНУ БиХ

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

SADRŽAJ

Strana

Predgovor 1
Kratice i osnovna literatura 5
DUVANJSKO POLJE
— I Uvodne napomene 7
— II Opis gradinskih lokaliteta 8
— III Neka opća razmatranja 56
BUŠKO BLATO
— I Uvodne napomene 71
— II Opis gradinskih lokaliteta 72
— III Neka opća razmatranja 90
LIVANJSKO POLJE
— I Uvodne napomene 95
— II Opis gradinskih lokaliteta 96
— III Neka opća razmatranja 135
GLAMOČKO POLJE
— I Uvodne napomene 147
— II Opis gradinskih lokaliteta 148
— III Neka opća razmatranja 181
Zaključna razmatranja 189

Résumé: Agglomérations fortifiées illyriennes — Les „gradinas" delmates de la Plaine de Duvno, de Buško blato et des Plaines de Livno et de Glamoč 213

ANU BiH АНУ БиХ

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

PREDGOVOR

Proučavanje materijalne i duhovne kulture ilirskih plemenskih zajednica jedan je od važnih naučnih zadataka Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. U tom smislu on je preuzeo na sebe ulogu općeg jugoslovenskog centra, a time je ujedno produžio jednu staru tradiciju u Sarajevu, pošto su se tim studijama u ovom gradu bavili mnogi naučnici od kraja XIX vijeka. Sasvim je prirodno da je Centar ovaj svoj zadatak od početka shvatio kao naučni rad u smislu objektivne istorijske interpretacije materijalnih ostataka i pisanih izvora, bez nekih predubjeđenja i ciljeva koji stoje izvan istorijske nauke. Ilirska plemena — ili ilirski narodi — živjeli su niz vjekova u mnogim dijelovima Jugoslavije i zato ilirologija i za nas predstavlja jednu značajnu istoriografsku granu. Proučavanjem istorije i kulture ilirskih zajednica koje su živjele na ovom prostoru doprinosimo, u stvari, rasvjetljavanju najstarije prošlosti naše zemlje. To je, dakle, dio cjelokupne naše istoriografije.

Poznata je stvar da je dosada više pažnje bilo posvećeno proučavanju nekropola ilirskih zajednica, bilo da se radi o grobovima pod tumulima ili ravnim grobovima. Na taj način je došlo do manjkave predstave o razvoju pojedinih zajednica, o njihovoj kulturi, pa i društveno-političkim kretanjima. Ovo je, možda, i razumljivo, pošto grobovi često pružaju bogate — poglavito materijalne nalaze, dok istraživanja naselja zahtijevaju mnogo veće napore u radu, a materijal je drugačijeg karaktera. Notorna je, međutim, činjenica da se bez sistematskog proučavanja većeg broja naselja ne može dobiti prava slika o genezi pojedinih zajednica, o migracijama i međusobnim miješanjima; ne mogu se nikako provjeriti ni podaci koje nam o ilirskim zajednicama pružaju neki antički pisci. Zato je Centar inicirao da se intenzivnije nego dosada priđe proučavanju naselja, bilo da se radi o utvrđenim ili otvorenim naseljima. U tom pogledu najveći interes izazivaju lokaliteti poznati pod nazivom „gradine", jer su oni rasprostranjeni po svim ilirskim teritorijama. Među nekoliko hiljada ovakvih lokaliteta naći će se, sigurno, i nekoliko stotina gradina na kojima je bolje sačuvan kulturni sloj i koje zaslužuju sondažna

ili detaljna ispitivanja. Dosadašnja pojedinačna iskustva su pokazala da je ovo očekivanje realno i da bi se dugim sistematskim istraživanjem došlo do neobično važnih podataka o već navedenim pitanjima.

Centar za balkanološka ispitivanja, nakon niza konsultacija sa odgovarajućim stručnjacima u zemlji, utvrdio je i neku vrstu metodološkog postupka u sistematskom ispitivanju predrimskih ilirskih gradina. Taj sistem se, da i ovdje ukratko ponovimo, sastoji od tri osnovne faze:

— u prvoj fazi se vrši rekongnosciranje terena i identifikacija gradinskih lokaliteta, uz fotografsko snimanje svake gradine i geodetsko snimanje odredenog broja tipskih objekata ove vrste:

— druga faza je posvećena sondažnom istraživanju onih gradinskih lokaliteta na kojima je sačuvan kulturni sloj pogodan za takve zahvate;

— za treću fazu je predviđeno sistematsko istraživanje kulturnih slojeva i fortifikacionih objekata na posebno odabranim lokalitetima, odnosno na gradinama na kojima je sačuvan deblji sloj i značajan fortifikacioni sistem, ako se radi o utvrđenoj gradini.

Kao što se vidi, prvom fazom su obuhvaćene sve gradine na istraživanom terenu, drugom fazom se taj broj bitno smanjuje, dok za treću ne ostaje više od 5 do 8 posto gradinskih lokaliteta. Već u prvoj fazi se mogu sasvim dobro utvrditi raspored i terenski položaj gradina, njihov osnovni oblik, odnosno fortifikacijski sistem. Sondažnim istraživanjem se utvrđuje osnovna kulturna fizionomija, hronološko mjesto i međusobni odnosi u tom pogledu među gradinama na posebno ograničenom prostoru. Naravno, sistematsko istraživanje najvažnijih gradinskih lokaliteta je dugotrajan zadatak, koji će zahtijevati decenije i decenije rada, kao i napor mnogih generacija istraživača. Došli smo do uvjerenja da bi trebalo što brže raditi na prvoj i drugoj fazi, i to na širim plemenskim prostorima, kako bi se sagledao karakter naselja i utvrda na tim prostorima. U međuvremenu se može prići i nekom sistematskom iskopavanju, ali zasada to moraju biti oni vrlo rijetki gradinski lokaliteti koji obećavaju bitna rješenja za neku plemensku teritoriju.

Predviđeno je da se u koordiniranoj međurepubličkoj saradnji u prvim decenijama rada pride ispitivanju većih oblasti na teritoriji sljedećih ilirskih plemenskih zajednica: Delmata, Japoda, Autarijata, Dardanaca i — eventualno — Daorsa, Liburna i Histra. Kada se stvore odgovarajući uslovi, došle bi na red i teritorije nekih drugih plemenskih zajednica.

Sam Centar za balkanološka ispitivanja je, kao prvi zadatak, preuzeo na sebe istraživanje prve i druge faze gradinskih lokaliteta na kraškim poljima jugozapadne Bosne: na Duvanjskom, Livanjskom i Glamočkom polju. Smatrali smo da je to primarni teren na kojem su bile naseljene rodovske i plemenske zajednice Delmata (o tome će biti više riječi u zaključnim razmatranjima), a ova plemenska zajednica — ili narod — odigrala je važnu ulogu u istoriji ilirskih zajednica u cjelini. (U rimsko doba je po ilirskim Delmatima dobila ime jedna velika provincija, a to ime i sada nosi jedna naša pokrajina.)

I ne samo to.

Gradinski lokaliteti na pomenutim poljima su vrlo uočljivi i upečatljivi. Oni su postavljeni na istaknutim terasama i brežuljcima, opkoljavaju kao lanac ova polja i imaju svoje posebnosti. U isto vrijeme uzeta je u obzir i činjenica da se teritorija pomenutih kraških polja nalazi

negdje na granici između jadranskog i unutarbalkanskog kulturnog područja sjeverozapadnog Balkana, pa su se mogli očekivati interesantni rezultati istraživanja.

Nadalje, gradine na poljima jugozapadne Bosne su bile predmet pažnje većeg broja ranijih istraživača; oni su o njima pisali, pa su njihovi podaci bili i podstrek za dalja istraživanja. Među tim autorima treba navesti ova važnija imena: V. Radimsky, K. Patsch, V. Ćurčić, M. Mandić, D. Sergejevski, E. Pašalić, I. Bojanovski, A. Budrović, M. Zaninović, (vidi osnovnu literaturu). Naravno, ovdje su spomenuta imena stručnjaka koji su pisali o gradinskim lokalitetima na ovim kraškim poljima, dok je jedan broj autora pisao članke i rasprave o drugim pojavama, naročito o lokalitetima i nalazima iz rimskog doba.

Posebna poglavlja u ovoj knjizi su posvećena svakom kraškom polju (izdvojili smo ovdje Buško blato kao zasebnu cjelinu). Poslije opisa samih gradina, sumirani su podaci o tim lokalitetima za svako polje, a tek na kraju je pružen pogled na cijelu problematiku, naravno, na osnovu rezultata prve i druge faze istraživanja. U svom radu smo se uglavnom ograničili na predrimsko doba, kada su ove gradine izgrađene u prvobitnom obliku.

Navedena istraživanja gradinskih lokaliteta na kraškim poljima jugozapadne Bosne izvedena su od 1973. do 1980. godine. U njima su učestvovali, pored autora ovog rada, mr Blagoje Govedarica, prof. Dušan Nikić, foto-snimatelj Ćiro Rajić, a u jednoj sezoni je radio i dr Živko Mikić. Osjećam posebnu dužnost da se svim ovim saradnicima najtoplije zahvalim na požrtvovanju u poslu i na velikoj pomoći koju su mi pružili u ovim istraživanjima. Svoju zahvalnost izražavam također Esadu Drljeviću, koji je izvršio geodetsko snimanje izabranih gradina, i Seadu Čerkezu, koji je — na osnovu geodetskih snimaka — izradio planove gradina za ovu publikaciju, zatim karte njihovog rasprostiranja i druge ilustracije.

Ovdje treba napomenuti da je B. Govedarica 1982. godine objavio rad u kojem je iznio podatke o geografskim osobinama navedenih polja, ocijenio hronološko i kulturno mjesto keramičkih i drugih nalaza, sakupljenih po površini, odnosno dobivenih sondažnim istraživanjima na nekim gradinama. U svom radu ću se koristiti nekim njegovim analizama, a širi ilustrativni prikaz ovog materijala može se naći u citiranom radu B. Govedarice.*

* Za geografske osobine ovih polja vidi i sljedeću literaturu: Ed. Richter, *Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine*, GZM XVII, 1905; B. Milojević, *Kupres, Vukovsko, Ravno i Glamočko polje.* Naselja i porijeklo stanovništva XIII, Beograd 1923; *Materijali III kongresa geografa Jugoslavije*, Sarajevo 1954 (vidi radove T. Kanaeta, X—XXI, B. Milojevića, 41—44, J. Roglića, 45—56).

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

Kratice i osnovna literatura

GZM — Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
WMBH — Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Wien.
Godišnjak — Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo.

1) Ph. Ballif, 1893 — Ph. Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, Wien 1893.

2) V. Radimsky, 1894 — V. Radimsky, *Starine kotara županjačkog u Bosni*, GZM VI, 1894.

3) K. Patsch, 1904 — K. Patsch, *Prilog topografiji i povijesti Županjca — Delminium*, GZM XVI, 1904; *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, I-Zur Topographie und Geschichte von Županjac-Delminium*, WMBH IX, Wien 1904.

4) V. Ćurčić, 1909 — V. Ćurčić, *Arheološke bilješke iz Livanjskog kotara*, GZM XXI, 1909.

5) D. Sergejevski, 1928 — D. Sergejevski, *Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika*, GZM XL, 1928.

6) M. Mandić, 1930 — M. Mandić, *Tragovi prastare kulture oko Glamoča*, GZM XLII, 1930.

7) M. Mandić, 1935 — M. Mandić, *Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna*, GZM, XLVII, 1935.

8) D. Sergejevski, 1942 — D. Sergejevski, *Putne bilješke iz Glamoča*, GZM LIV, 1942.

9) D. Rendić-Miočević, 1951 — D. Rendić-Miočević, *Onomastička pitanja sa teritorija ilirskih Dalmata*, GZM, N. S. VI, 1951.

10) B. Gabričević, 1953 — B. Gabričević, *Dvije ilirske općine s područja Vrlike*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LV, Split 1953.

11) E. Pašalić, 1960 — E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1960.

12) M. Zaninović, 1966 — M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati, I dio, Politička povijest i teritorijalna rasprostranjenost Delmata*, Godišnjak IV/2, 1966.

13) M. Zaninović, 1967 — M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati, II dio, Materijalna i duhovna kultura*, Godišnjak V/3, 1967.

14) A. Budrović, 1969 — A. Budrovich, *Ubicazione del capoluogo preromano dei Delmati,* Atti e Memorie della Societa Dalmata di Storia Patria, VI, Roma 1969.

15) I. Bojanovski, 1974 — I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji,* Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Djela XLVII/2, Sarajevo 1974.

16) M. Suić, 1975 — M. Suić, *Approche scientifique et méthodes de recherche des habitats autochtones sur le territoire illyrien,* Utvrđena ilirska naselja, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, knj. XXIV/6 Sarajevo, 1975.

17) A. Benac, 1975 — A. Benac, *Quelques caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Dalmates,* Utvrđena ilirska naselja, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, knj. XXIV/6 Sarajevo, 1975.

18) B. Čović, 1976 — B. Čović, *Od Butmira do Ilira,* Sarajevo, 1976.

19) B. Govedarica, 1982 — B. Govedarica, *Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni,* Godišnjak XX/18, 1982.

20) D. Nikić, 1983 — D. Nikić, *Prilog proučavanju predrimskih i rimskih komunikacija na području Livna, Glamoča i Duvna,* Godišnjak XXI/19, 1983.

ANU BiH АНУ БиХ

DUVANJSKO POLJE

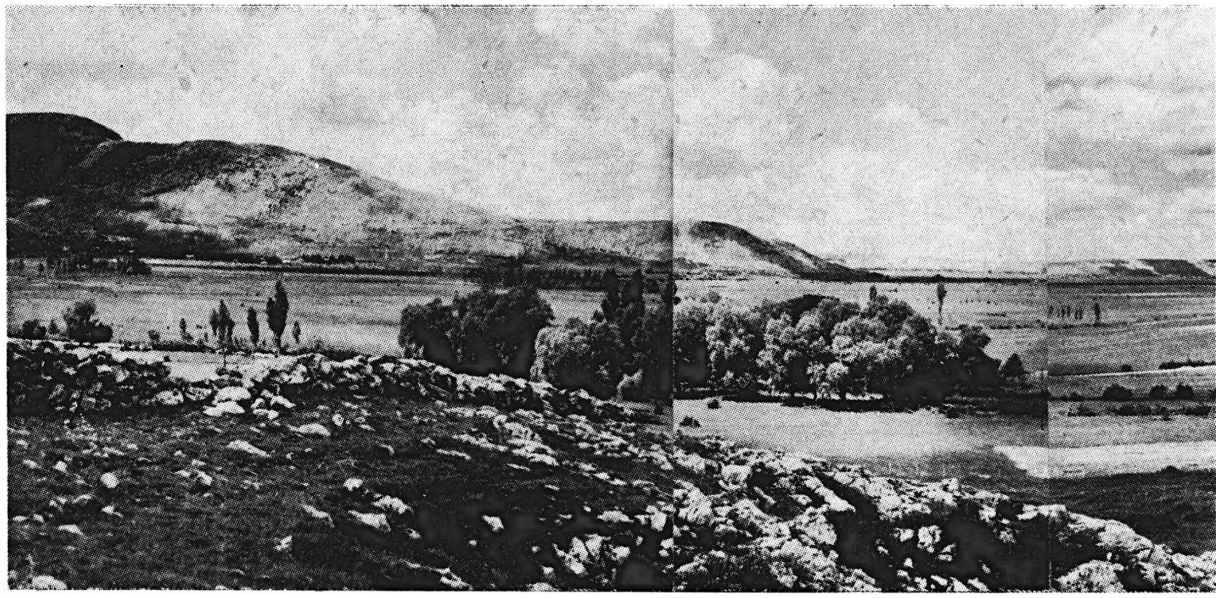
I. UVODNE NAPOMENE

Kao što je rečeno, opće podatke o karstnim poljima jugozapadne Bosne dao je u svom radu B. Govedarica. Ovdje navodimo nekoliko osnovnih podataka o Duvanjskom polju.

To je visoravan, sa nadmorskom visinom od 860 do 900 m. Najveća dužina (otprilike sjever—jug) iznosi oko 20 km, a širina (istok—zapad, bez proširenja) oko 9 km. Na jugoistoku i sjeverozapadu polje se proširuje u neku vrstu većih džepova. Preko Duvanjskog polja teče ponornica Šujica, koja kod sela Kovača ponire u zemlju, da bi se opet pojavila u Buškom blatu. U nju se ulijeva i nekoliko potoka. Zbog potapanja centralnog dijela polja od jeseni do proljeća, sva današnja naselja su smještena uz rubove Duvanjskog polja. Na isti način su bile locirane i ovdašnje gradine, s tom razlikom što su one postavljene na terase iznad današnjih naselja (pretežno na visinama od 920 do 1100 m).

Ispitivanje gradinskih lokaliteta u okviru Duvanjskog polja izvršeno je tokom ljetnih dana i u nekoliko kampanja 1973. i 1974. godine. Tom prilikom zabilježeni su podaci o 35 gradina na ovom prostoru, što će vjerovatno, predstavljati konačan broj ovih lokaliteta[1]. Ovdje treba naglasiti da je V. Radimsky (1894) u svom opisu gradina na jednom širem regionu zabilježio u Duvanjskom polju 26 takvih lokaliteta (od ovih je Višegrad i Gradac nad Sarajlijama smatrao nesigurnim). Prema tome, popis je dopunjen sa 9 novih lokaliteta i to je posljedica detaljnijeg pregleda ovog dijela Duvanjskog polja.

[1] U svom radu 1975. godine naveo sam broj od 37 gradina. Tom prilikom su ušli u popis i Mali Višegrad nad Vučipoljem (naknadnim pregledom terena ustanovljeno je da se ovdje radi samo o prirodnoj tvorevini), te Gradac iznad Luga i Gradac iznad Sarajlija (za koje je također ustanovljeno da ne predstavljaju praistorijske objekte). S druge strane, sada je u popis ušla i gradina na Sutuliji.

Panorama Duvanjskog polja — pogled iz sela Lipe

ANU BiH АНУ БиХ

II. OPIS GRADINSKIH LOKALITETA

1. i 2. *Velika i Mala gradina kod Mokronoga*

Ova dvojna gradina je smještena kod sela Mokronoge, sjeverno od Duvna, na terasama rijeke Šujice, koja je na ovom mjestu usjekla prilično strmi kanjon. Velika gradina je podignuta sa lijeve, a Mala gradina sa desne strane riječnog toka. Nalaze se tačno na suprotnim stranama pa zato i čine jedinstven odbrambeni sistem (Sl. 1).

Velika gradina se tako naziva zbog toga što je veća od svoje dvojnice, ali ni ona ne spada među velike gradine na ovom polju. — Sa sjeverne, a djelomično i sjeverozapadne strane zaštićena je nešto povijenim — oko 62 m dugim — nasipom izrađenim od kamena (današnja širina nasipa u sredini iznosi oko 30 m, visina u središnjem dijelu: izvana oko 4 m, a iznutra oko 7 m). Po dužini gornjeg ruba nasipa vidljiva su dva reda dosta pravilno poredanog kamenja, te se može pretpostaviti da se radi o ostacima prvobitnog suhozida. Naravno, veliko odronjavanje je sasvim izmijenilo prvobitni izgled ovog objekta.

Kameni nasip je okrenut prema širokom, dosta ravnom platou, pa na ovoj strani štiti pristup gradini sa područja okolne visoravni. Uz vanjsku stranu nasipa se lijepo vidi dosta širok jarak, koji se povija u

pravcu pružanja nasipa. Teško je danas reći da li se ovdje radi o pojačanju odbrambenog pojasa ili je jarak nastao vađenjem materijala — prvenstveno sitnog kamena za podizanje nasipa. — V. Radimsky spominje da se sa vanjske strane ovog nasipa nazire uzak drugi nasip (dug 62 m, širok 3 m i visok 1,5 m). Danas se opaža samo jarak, a ovaj vanjski luk bi mogao biti samo optička varka zbog jarka i velikog nasipa[2].

Unutrašnji dio Velike gradine je sastavljen od dvije terase i — grubo rečeno — ovalnog je oblika (dužine oko 57 m, širine oko 50 m). Sa njegove južne, a djelimično sa jugoistočne i jugozapadne strane ruši se padina u pomenuti kanjon Šujice, tako da s te strane nije prijetila nikakva opasnost.

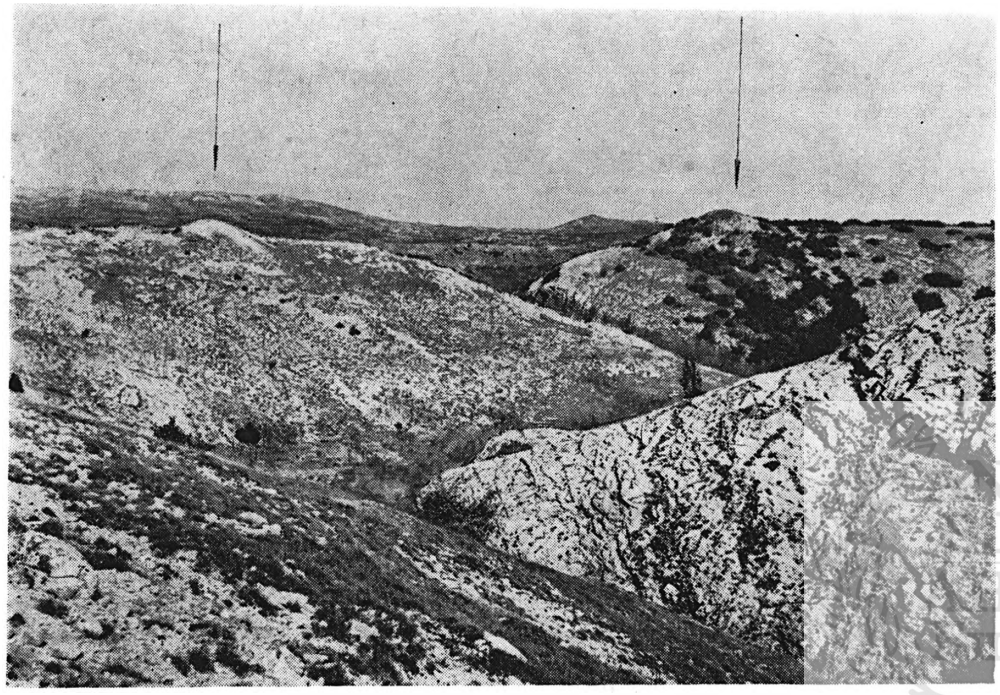
U unutrašnjem dijelu gradine nije sačuvan nikakav kulturni sloj: sve je, zapravo, saprano i ogoljeno. Samo na površini nasipa se nađe poneki sitan fragment praistorijske keramike, ali ovi površinski nalazi nisu omogućili nikakav uvid u hronologiju utvrđenja.

Mala gradina, podignuta na suprotnoj terasi (koja se gotovo okomito spušta u korito rijeke), izgrađena je po istom principu kao i Velika gradina i jedino je manjih dimenzija (oko 40 × 25 m). Nasip je izgrađen na južnoj strani, sa izvjesnim otklonom prema jugozapadu. Dužina nasipa iznosi oko 45 m, širina u sredini oko 18 m i visina iznutra oko 4 m.

Izgrađene na ovaj način i ovih dimenzija, gradine u Mokronogama nisu mogle služiti za trajnije naseljavanje. Očito je da se ovdje radi o utvrđenom skloništu —refugiju okolnog stanovništva u slučaju opas-

[2] V. Radimsky, 1894, 3.

nosti. U isto vrijeme, Velika i Mala gradina su — vjerovatno u određenom periodu — služile kao stražarsko utvrđenje koje je štitilo prilaz Duvanjskom polju dolinom Šujice. Svaki pokušaj neprijateljskog prilaza, bilo uz korito i kroz kanjon Šujice, bilo preko okolne visoravni, mogao je biti kontrolisan iz ovih utvrda. Prema tome, dvojna gradina u Mokronogama je mogla ulaziti u jedan širi odbrambeni sistem Duvanjskog polja. Bila bi to stražara na vanjskom odbrambenom pojasu.

Sl. 1 — Položaj dvojne gradine kod Mokronoga

Prema podacima koje donosi E. P a š a l i ć, od Mokronoga je sa obje strane rijeke Šujice išao rimski put, koji je povezivao Livanjsko i Kupreško polje[3]. I. B o j a n o v s k i, s druge strane, navodi da je jedan ogranak rimskog puta išao od Mokronoga pored Buhovske gradine i preko Vučipolja dopirao od Vidoša (Vidoške gradine) na Livanjskom polju[4]. Iz Mokronoga, konačno, potiče i ploča sa poznatim natpisom: *I(ovi) C(apitolino) V(ictori) dec(uriones) D(el)minensium) c(ivitatis) v(otum)s(olverunt) l(ibentes) m(erito)*[5] — *ili . . . . . d(ecreti) d(ecurionum) l(oco) c(oncesso)*[6]. Naravno, pitanje je da li ova ploča ima neke veze sa gradinom ili je prenesena iz Eminova sela.

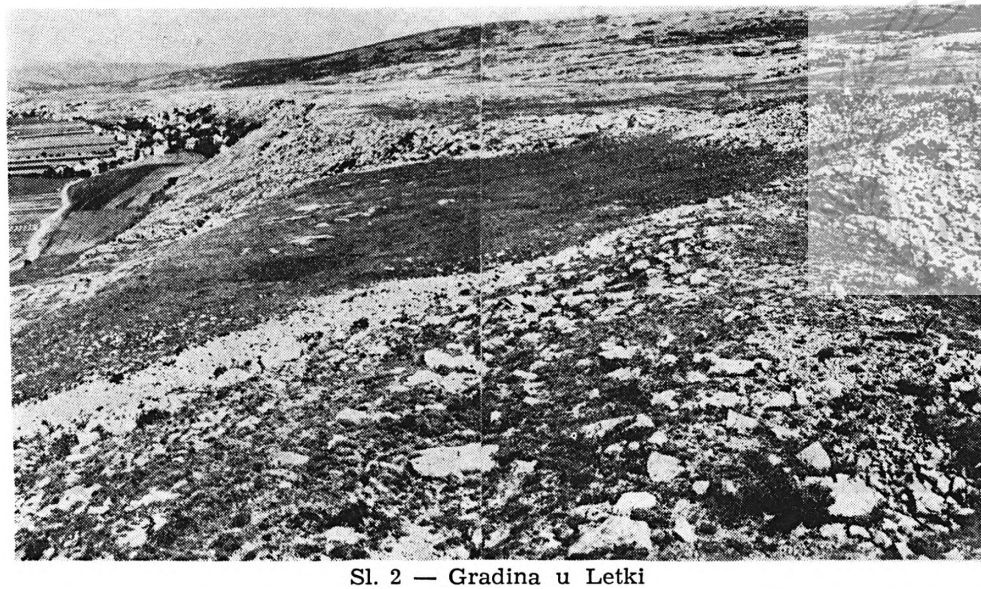
Nema sumnje da su navedene putne trase korištene i u predrimsko doba.

[3] E. P a š a l i ć, 1960, 35.
[4] I. B o j a n o v s k i, 1974, 224.
[5] D. S e r g e j e v s k i, GZM XII, 1957, 109.
[6] I. B o j a n o v s k i, 1974, 239 (sa literaturom)

Napomena: Na karti Geografskog instituta JNA br. 116 (Livno, 1 : 100.000) zabilježen je iznad sela Lug lokalitet G r a d a c kod Dolac-koša, a iznad sela Sarajlije lokalitet G r a d i n a kod Golog brda. Prilikom obilaska ovih lokaliteta ustanovljeno je da se ni u jednom slučaju ne radi o nekim praistorijskim objektima gradinskog tipa. Gradac (koji okolno stanovništvo danas naziva Mali gradac) predstavlja jednu kamenitu kosu, bez ikakvih tragova — pa i mogućnosti — utvrđivanja kamenim nasipom. Gradina kod Golog brda (današnje stanovništvo je naziva Veliki gradac) u stvari je jedno duguljasto brdo, manje kamenito od prethodnog lokaliteta, ali bez ikakvog traga utvrđivanja. Prema tome, ove dvije lokacije treba isključiti iz gradinskog sistema na Duvanjskom polju.

3. *Gradina u Letki*

Sa gradinom u Letki počinje niz gradina koje su podignute na sjeveroistočnoj strani Duvanjskog polja. Sve su smještene na samom rubu dosta odsječene terase, koja se na ovoj strani diže nad poljem i dalje veže sa kraškim planinskim kosama. Gradina u Letki predstavlja sigurno najjače utvrđenje u ovom dijelu Duvanjskog polja, pa je vjerovatno imala i posebnu ulogu.

Sl. 2 — Gradina u Letki

Ova gradina ima nepravilno ovalan oblik i proteže se u pravcu sjever—jug, dok je nasip podignut na istočnoj, jugoistočnoj i sjevernoj strani (Plan 1). Pri opisu gradine potrebno je nekoliko prethodnih napomena:

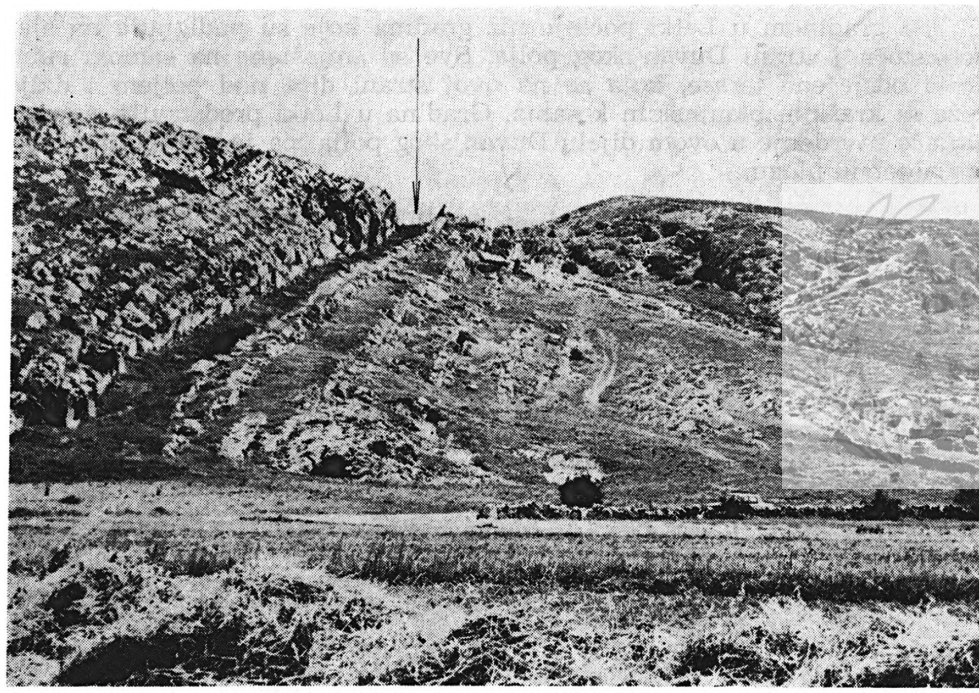
a) Kao što je i inače slučaj, i ovdje su pri podizanju utvrđenog naselja maksimalno iskorišteni prirodni uslovi terena.

b) Blago nagnuta, ali ravna terasa mogla je veoma dobro poslužiti za podizanje nastambi i sličnih objekata (Sl. 2).

c) Sa istočne i jugoistočne strane ovu terasu opasivao je prirodni greben. Dogradnjom nasipa preko ovog grebena dobio se moćan bedem, koji je odlično štitio gradinsko naselje od upada izvana. Koliko su ovdje korištene prirodne osobine terena, vidi se po dva ulegnuća u nasipu koja su nastala zbog konfiguracije samog terena.

d) Nasip ili bedem je umjetno dograđen na sjevernoj strani, tako da je gradina bila potpuno zaštićena sa strane široke i vrlo pristupačne kraške terase.

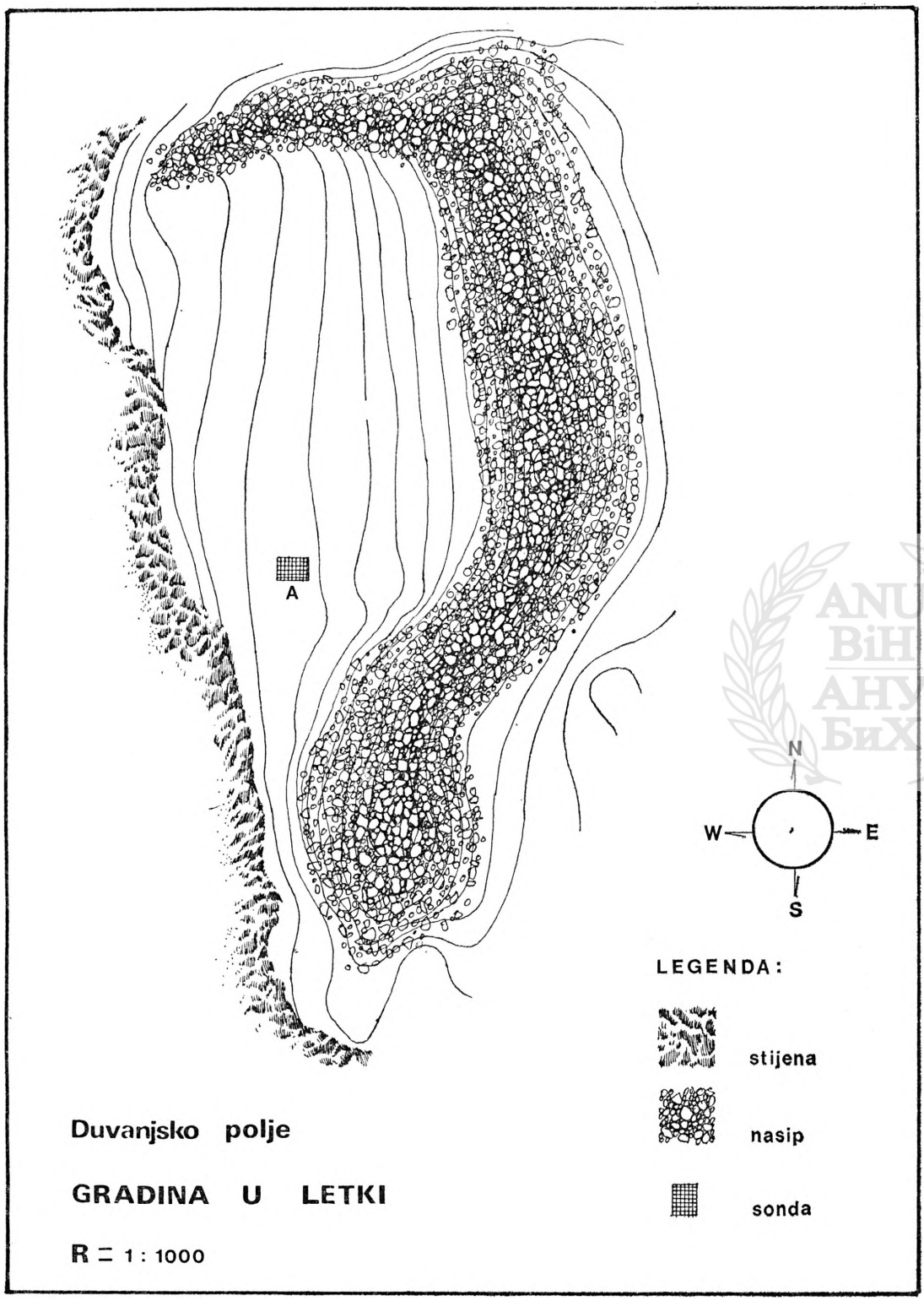
e) Ovo je jedna od rijetkih gradina koja je imala usječen prilazni put u stijenama; nalazio se na sjeverozapadnoj strani. U rimsko doba ovaj put je bio dograđen i prilagođen potrebama vicinalnog puta na ovom području (Sl. 3). Nešto slično se moglo zapaziti još kod nekoliko gradina na našim poljima.

Sl. 3 — Prilazni put do gradine u Letki

Glavni nasip je, dakle, postavljen na istočnoj i jugoistočnoj strani gradine i u luku opasuje gradinski plato. U današnjem stanju nasip je širok od 20 do 8 m, a visok od 8 do 10 m. Same dimenzije govore o veličini i snazi ovog odbrambenog postrojenja. Velika masa kamena je pala sa vanjske strane nasipa, dok je to neuporedivo manje primjetno sa unutrašnje strane. Sasvim je vjerovatno da je sa ove strane bio podignut snažniji suhozid nego sa vanjske strane; on je štitio plato od takvog rušenja. Na središnjem dijelu nasipa je bila u novije vrijeme podignuta neka mala građevina (po svoj prilici prigodna kapelica), a danas su od

Plan 1

A
N
W
E
S
LEGENDA:
stijena
nasip
sonda
Duvanjsko polje
GRADINA U LETKI
R = 1 : 1000

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

nje ostali samo slabo vidljivi temelji i mnogo rasutog krečnog maltera. Nasip je oštećen još na nekoliko mjesta odnošenjem kamena, pravljenjem vatrenih zaklona u ratu i slično.

Na sjevernoj strani gradinski nasip je nešto slabiji. Na tom mjestu je nedostajao prirodni greben, pa je nasip u potpunosti umjetno načinjen. Zato i izgleda slabiji.

I još dva podatka.

a) Gradina u Letki nema pravog limitnog tumula kao što je slučaj na mnogim gradinama ove veličine i snage. Mjesto toga, istočni dio nasipa je značajno pojačan, pa sam završni dio izgleda kao neka vrsta ovakvog tumula. No, to je ipak samo neki nadomjestak.

b) Sa jugozapadne strane gradina je omeđena vrlo strmim stijenama, koje padaju prema polju, pa sa ove strane nije bila potrebna nikakva druga zaštita. Ovdje je usječen i pomenuti prilazni put.

Treba napomenuti da su na širokoj zaravni iza gradinskog nasipa (istočno od gradine) konstatovane vrlo dobro očuvane kolotečine (spurillae) iz rimskog doba. One sigurno pripadaju vicinalnom putu, koji je spajao odredene stanice ili stražare iz rimskog doba, a možda je u ranijoj fazi imao i značajniju ulogu (Sl. 25).

Na platou gradine u Letki otvorena je sonda A veličine 3 × 3 m. Ovdje bi se moglo spomenuti da je kulturni sloj među nekim stijenama dosezao do dubine od 0,70 do 0,75 m, a da su se na nekim mjestima pojavili ostaci kućnog lijepa i ostaci jednog kružnog ognjišta. S obzirom na to da je na tom prostoru naden ovalni kameni žrvanj, probušena piramidalna grijalica od pečene zemlje i dio tave debelih stijenki, sasvim je sigurno da je ova utvrđena gradina služila u određenom vremenu za stalan boravak.

Posebno je značajno što je na dubinama do 0,50 m sa domaćom keramičkom robom bio pomiješan i izvjestan broj keramičkih fragmenata rimske provenijencije, iz kasnog antičkog doba. Gradina je, prema tome, služila kao stražara i u rimsko doba. Čini se, međutim, da je osobito važna činjenica što forme domaće robe u ovim slojevima odgovaraju tipovima koji se sreću u kasnom bronzanom i u željeznom dobu na gradinama ovog područja. Ilirsko stanovništvo je, dakle, moralo biti vrlo konzervativno u pogledu keramičke proizvodnje i vjekovima čuvalo jednom usvojene keramičke forme. Zanimljivo je u tom pogledu napomenuti da se u svim slojevima koji su otkopani u ovoj sondi sreću turbanoidni obodi, ali i zdjele sa uvučenim obodima i zdjele sa obodima u vidu okrenutog slova V (zašiljeni obodi). Dva posljednja tipa pripadaju mlađim praistorijskim periodima, pa se na tom primjeru također vidi pomenuta konzervativnost. V. Radimsky, inače, kaže da su plato gradine i padine nasipa bili „zasuti ilovastim rbinama od sugja"[7]. Danas se to ne vidi.

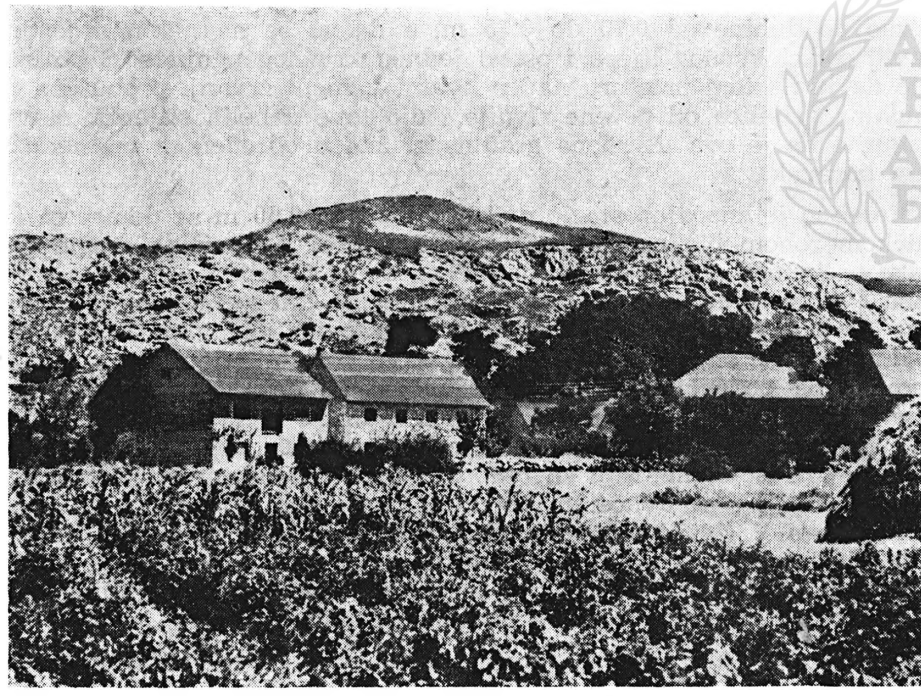
Gradina u Letki, prema tome, pripada onim utvrđenim naseljima na području naših polja koja pružaju podatke za razmatranje nekih bitnih pitanja iz ove problematike.

[7] V. Radimsky, 1894, 15.

E. Pašalić smatra da je u Letki bilo veće rimsko naselje, jer je ovdje, među ostalim, nađen i natpis posvećen trojici domaćih ljudi palih u Panoniji. On, isto tako, iznosi podatak da su naselja na istočnoj strani Duvanjskog polja u rimsko doba bila spojena jednom cestom i da je ona išla linijom Seonica—Borčani—Rašćani—Oplećani—Letka—Mokronoge. Od Letke bi se odvajala rimska cesta za Ramu[8]. Ovu cestu od Letke prema Rami spominje i I. Bojanovski[9]. Opet će se raditi o jednoj staroj saobraćajnici.

4. *Gradina u Vedašiću*

Gradina u selu Vedašić je prva do one u Letki u pomenutom nizu gradinskih lokaliteta. Ona je nešto manja od gradine u Letki, ali je izgrađena po istom principu. Opet je iskorišten pogodan prirodni plato sa grebenom u pozadini i strmim padom terena prema polju. Nasip, koji okružuje gradinu u Vedašiću sa istočne i sjeveroistočne strane, dosta je snažan, ali je, ipak, nešto slabiji od onog u Letki. Posebno treba podvući da je na sredini nasipa izvedeno veliko pojačanje, koje je formirano kao pravi tumul (visina oko 10 m). Gradina u Vedašiću se jako ističe ovim uzvišenjem (Sl. 4).

Sl. 4 — Gradina u Vedašiću

[8] E. Pašalić, 1960, 35—36.
[9] I. Bojanovski, 1974, 244.

Po gornjem rubu nasipa nisu zapaženi — barem na površini — ostaci nekog suhozida.

Ulaz u gradinu je išao između ruba nasipa i stjenovitog ruba na sjevernoj strani same gradine. Može se samo pretpostaviti (kao i u drugim sličnim slučajevima) da je ovaj ulaz bio posebno zaštićen, možda nekim drvenim vratima.

Plato gradine u Vedašiću (veličine oko 50 × 30 m) nešto je strmiji od onog u Letki; dosta je kamenit i nigdje nije sačuvan pravi kulturni sloj. Nešto keramičkih fragmenata nađe se na stjenovitoj strani i u podnožju gradine. Sudeći po tim fragmentima, neće postojati neka ozbiljnija hronološka razlika između ove gradine i one u Letki. Može se jedino reći da je, zbog tih nalaza, i gradina u Vedašiću — barem vrlo kratkotrajno — služila i kao stanište okolnog stanovništva.

5. *Gradina u Oplećanima*

Gradina nad selom Oplećani je građena na sasvim istim principima kao i prethodne dvije. Kažemo građena, jer je sa južne strane nasip ostao nedovršen, a to znači da se gradina nije mogla korisno upotrijebiti i da je napuštena u fazi dovršavanja njene izgradnje.

Nasip je izuzetno oštećen raskopavanjem u novije vrijeme i odnošenjem kamenja za neke savremene gradnje. U raskopanim profilima se jasno vidi da ovdje nije korišten sistem suhozida sa unutrašnje i vanjske strane, nego se radi isključivo o nasipu kamena razne veličine.

Ovdje su od važnosti još dva podatka.

Prvo, sa gradine u Oplećanima se odlično vide gradine u Letki i Vedašiću, pa sve izgleda kao dobro koncipiran sistem utvrđenih objekata na ovoj strani Duvanjskog polja. Ako je suditi po nalazima u Letki i po nedovršenosti gradine u Oplećanima, moralo je to biti u vremenu pred napad Rimljana na ove krajeve.

Drugo, na kamenitom platou gradine i u njenom podnožju nije nađen nijedan fragmenat keramike. Kako je ova gradina bila nedovršena, nije stavljena u funkciju, pa nema ni ostataka života na njoj.

V. Radimsky donosi gotovo identične podatke o ovoj gradini[10].

6. *Gradina u Srđanima*

Gradina nad selom Srđani je posljednja u ovom smišljeno komponovanom nizu gradina, a izgrađena je po istim principima. Približava se gradini u Vedašiću po tom što je i ovdje na sredini nasipa (na istočnoj strani) bio podignut limitni tumul visine oko 7 m.

Veliki dio nasipa ove gradine je takođe raskopan i raznesen. Opet se jasno vidi da se radi samo o nasipanju kamena, bez nekog pravog suhozida.

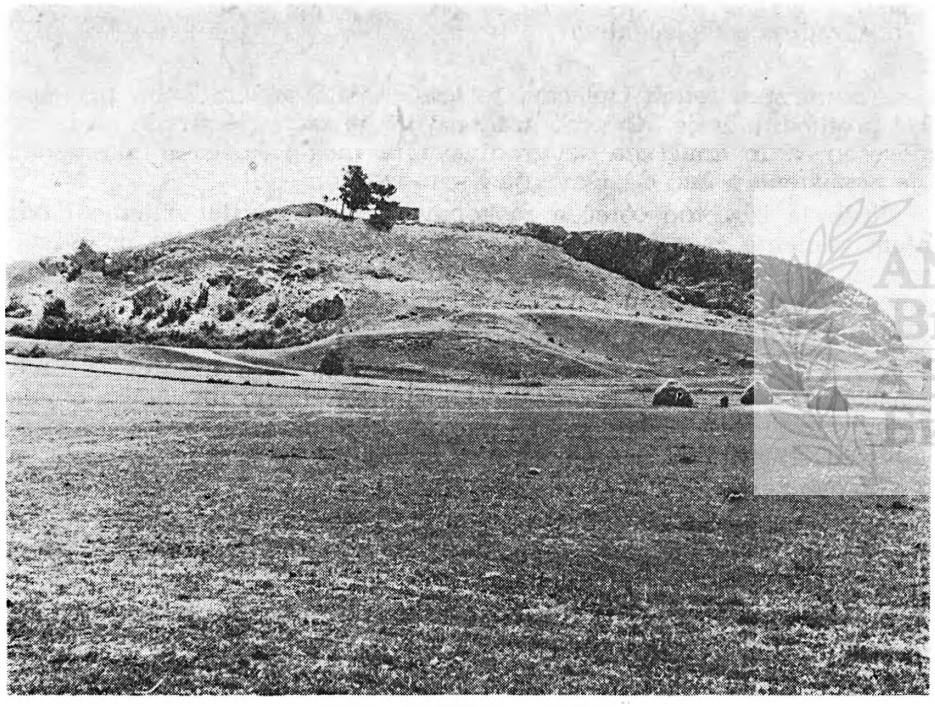
[10] V. Radimsky, 1894, 13—14.

Na sjeverozapadnoj strani je vjerovatno bio ulaz u gradinu, jer se tu ne vidi nikakav ostatak nasipanja. Radiće se, opet, o posebnoj zaštiti ulaza.

Veoma sitni komadići keramike na stjenovitom platou (njegova je veličina 45 × 15 m) i sa podnožja gradine nisu pružali nikakve mogućnosti za bližu determinaciju. Kulturni sloj ne postoji.

7. *Mandina gradina*

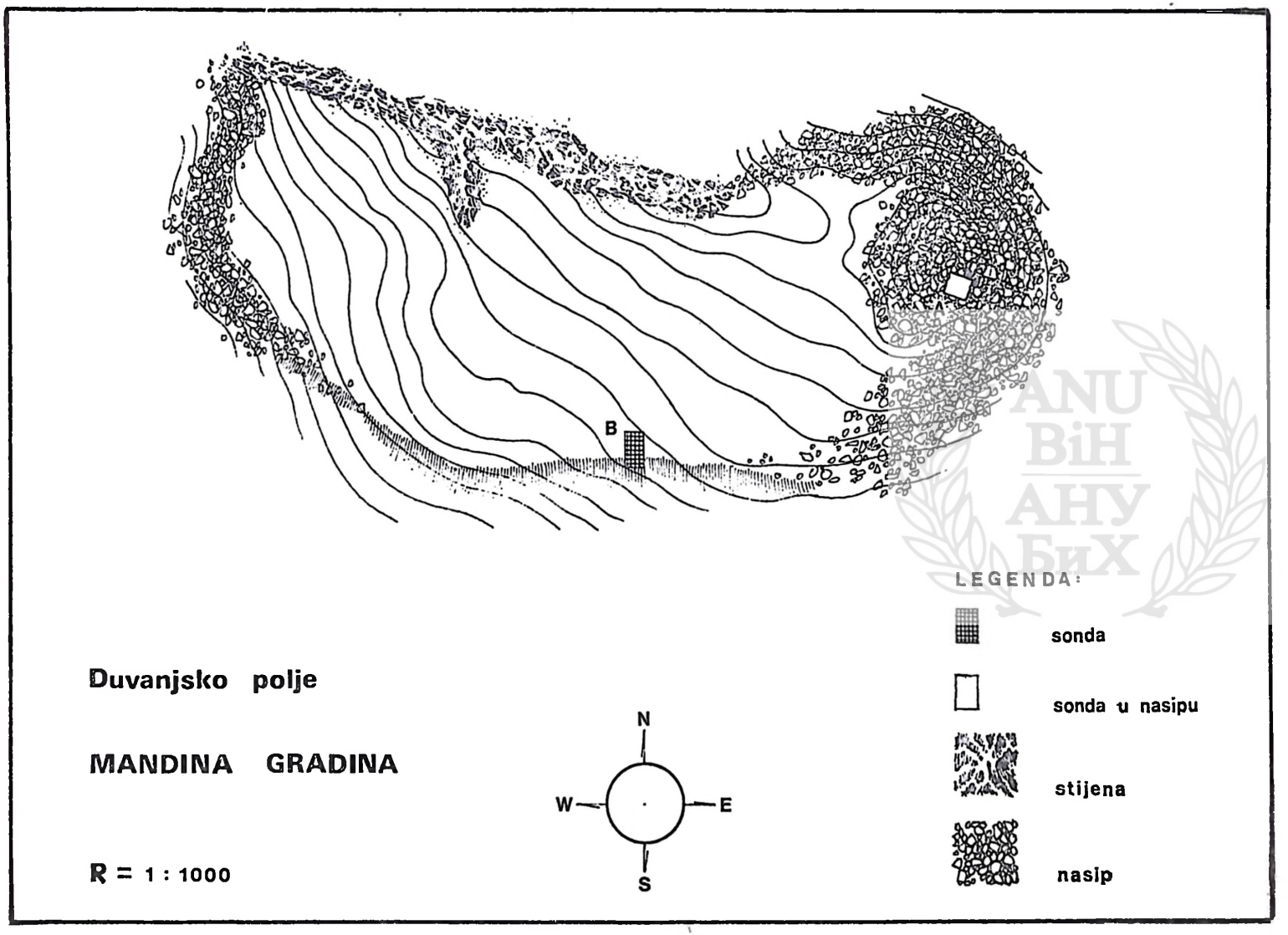
Ovo je jedini gradinski lokalitet na Duvanjskom polju koji je smješten u samom polju kod Mandina sela; nije postavljena na kosama koje okružuju ovo polje. Zbog toga i zaslužuje posebnu pažnju.

Sl. 5 — Mandina gradina

Mandina gradina se, u stvari, naziva jedno neveliko uzvišenje koje se kao neki pupak uzdiže iznad ravnog terena u istočnom dijelu polja (Sl. 5). Izvanredno je dobro povezana — u vizuelnom smislu — sa gradinom na Libu, tako da izgleda kao da se nalazi pod njenom neposrednom zaštitom. Samo uzvišenje je nejednako uzdignuto, uglavnom je ovalnog oblika i orijentisano po dužoj osovini u pravcu istok—zapad. Obilježeno je sa nekoliko terasa na različitim nivoima, ali se ipak ističu dvije osnovne terase: jedna na sjeveroistočnoj strani, koja je znatno viša, i druga na jugozapadnoj strani, niža i ravnija.

Plan 2

A
B
LEGENDA:
sonda
sonda u nasipu
stijena
nasip
Duvanjsko polje
MANDINA GRADINA
R = 1 : 1000
N
W
E
S

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

U detaljnijem opisu gradine dajemo sljedeće podatke:

a) Na istočnoj strani gradine podignut je veliki tumul od kamena (i samo djelomično od zemlje), koji zaprema čitavu njenu istočnu stranu. Taj tumul djeluje zaista impozantno i on daje osnovni ton čitavom objektu. Prečnik tumula iznosi oko 30 m, a njegova visina se kreće oko 5 m. Uz južni rub tumula je bio postavljen ulaz na gradinu, čije se konture i danas lijepo ocrtavaju (vjerovatno je taj ulaz u srednjem vijeku bio nešto dotjerivan). Na vanjskim padinama tumula sakupljena je 1973. godine značajna količina keramičkih fragmenata, koji pripadaju klasičnoj delmatskoj robi (Plan 2).

b) Sjeverna strana gradine je uglavnom omeđena i zatvorena kamenim stijenama koje se strmo spuštaju na tu stranu. Na gornjem dijelu se formirao pravi kameni rub. Ispod ovih stijena zemljano tlo se dosta naglo spušta, sve do ravnog podnožja gradine. Može se reći da je takvim položajem i kamenim stijenama gradina sa ove strane potpuno zaštićena. No, to je i jedina zaštićena strana.

c) Južni rub gradine je relativno dobro naglašen, ali nije bio utvrđen nikakvim nasipom ili zidom. Preko ovog ruba se, doduše, proteže jedan nizak kameni zid, koji predstavlja, sigurno, tvorevinu novijeg datuma.

d) Zapadna strana ove gradine je najniža; rub nije naglašen pa se teren postepeno spušta i utapa u okolnu ravnicu polja. Sa ove strane je pristup najlakši, a nema tragova o bilo kakvom zaštitnom bedemu ili nasipu.

Da bi se dobili neki najosnovniji podaci o karakteru gradine izvršena su naknadno (1978. godine) i dva manja sondažna istraživanja.

Sondom *A* (3 × 2 m), koja je postavljena na tumulu, ustanovljena je sljedeća situacija:

— Do dubine od 0,70/0,80 m zatečen je poremećen sloj od mrke zemlje i krupnog kamenja. U ovom sloju je otkriveno nekoliko grobova sa ostacima drvenih sanduka, što najočitije svjedoči o naknadnom ukopavanju u tumulu — vjerovatno u kasnijem srednjem vijeku ili u turskom periodu. Može se pretpostaviti da je mrka zemlja dospjela u gornji plašt tumula prilikom zatrpavanja ovih ukopa a da je prvobitno i taj dio tumula bio načinjen od kamena. — Zajedno sa kostima i kamenjem zatečena je i praistorijska keramika.

— Slojevi od 0,70/0,80 do 1,20/1,30 m bili su komponovani od krupnijeg lomljenog kamena, a u njima su se pojavljivali brojni fragmenti praistorijske keramike. Gotovo je sigurno da je ovo prvobitni, praistorijski nasip, sačuvan in situ.

— Slojevi od 1,20/1,30 do 2,00/2,10 m bili su sastavljeni od sitnijeg kamena, pomiješanog sa žućkastom zemljom. U ovim slojevima se nisu pojavili nikakvi arheološki nalazi.

— Konačno, slojevi od 2,00/2,10 m do 2,30 m sačinjavali su sitan, bjelkasti nasip, sa veoma jasnim tragovima gorenja. U ovom nasipu je zatečeno nagorjelo kamenje i nekoliko fragmenata praistorijske keramike. Time se i završava konstrukcija samog tumula, podignutog očevidno na jednom manjem uzvišenju.

U vezi sa nalazima u otkopanim slojevima sonde A treba istaknuti nekoliko detalja: prvo, u gornjim slojevima (do 0,40 m) nađena su dva velika piramidalna objekta, takozvane grijalice od pečene zemlje; drugo, u slojevima od 0,40 do 0,80 m sakupljeni su dijelovi velikih lonaca od pečene zemlje i dijelovi debele ognjišne podloge od pečene zemlje; treće, na dubini od 1,10 do 1,30 m sakupljeni su takođe dijelovi vrlo velikih keramičkih posuda; četvrto, među keramičkim nalazima u tumulu se ističu zdjele sa uvučenim obodom i zdjele sa zašiljenim obodom.

Sonda B, veličine 2 × 2 m, postavljena je uz južni rub gornje terase. Slojeve od 0,00 do 0,70 m sačinjavala je tamnija rastresita zemlja pomiješana sa dosta sitnih kamenčića. U tim slojevima je zatečeno i nešto sitnih fragmenata praistorijske keramike, bez nekih posebnih karakteristika. Zaslužuju pažnju samo dva fragmenta sa dubine od 0,40 do 0,60 m jer su pripadali posudi rađenoj na lončarskom vitlu.

Slojevi na dubinama od 0,70 do 1,40 m bili su sastavljeni od znatno svjetlije zemlje, sa većom primjesom sitnog kamenja. Nalazi se i dalje sastoje od sitnih keramičkih fragmenata. Na ovim dubinama nađeno je, opet, nekoliko keramičkih fragmenata rađenih na vitlu, što upućuje na neki od rimskih perioda.

Konačno, na dubinama od 1,40 od 1,80 m zatečena je kompaktnija zemlja smeđe boje, bez primjese kamena i sa istim nalazima kao i u prethodnim slojevima. Na dubini od 1,80 m javlja se sterilna zemlja zdravica, zelenkaste boje.

Pošto u ovoj sondi nisu zapaženi nikakvi ostaci bedema, produženo je sondažno iskopavanje prema jugu jednim rovom dužine 2 m i širine 1 m. Konstatovana je ista situacija kao i u cijeloj sondi B. — Prema tome, sada je sasvim sigurno da Mandina gradina nije bila utvrđena, jer bi, zbog terenskih uslova, ova njena strana morala biti zaštićena nekim bedemom ili nasipom. Ovo je tim izvjesnije što se na ovoj strani nigdje ne vide ni najmanji ostaci obrušavanja kamenja (svuda je zemlja kao i u sondi B), a to je redovna pojava kod svih utvrđenih gradinskih lokaliteta.

Na osnovu ovih sondažnih radova, može se zaključiti da se na ovoj strani gradine pružaju obični zemljani slojevi, infiltrirani duboko sa sitnim fragmentima keramike. Nešto spiranjem slojeva, a nešto neposrednim prodorom u dubinu, keramički fragmenti su dopirali do tzv. zemlje zdravice. Značajan je podatak da su dosta duboko zabilježeni i nalazi keramike rađene na vitlu, što jasno svjedoči da je Mandina gradina bila posjećivana i u rimsko doba.

Radi sagledavanja karaktera Mandine gradine treba dodati još jedan podatak. Na strmom terenu ispod stijena na sjevernoj strani gradine javlja se po površini zemlje velika množina fragmenata praistorijske keramike. Ta keramika ima iste karakteristike kao i ona u već opisanom tumulu. Više je nego očigledno da se na ovako strmom terenu nije mogao organizovati redovan život, sa kućama i pratećim objektima. Zbog toga postoji samo jedno objašnjenje: keramičke izrađevine na ovoj strani pale su sa gornjeg ruba stijene ili su ovamo namjerno bačene.

Kada se uzmu u obzir svi navedeni podaci, mogli bi se izvući sljedeći zaključci:

1) Mandina gradina nije bila utvrđena i, prema tome, ne može se ubrojiti među uobičajeni tip gradina koje okružuju Duvanjsko polje. Ona se i svojim položajem izdvaja iz toga lanca.

2) Najveći broj keramičkih nalaza je lociran na velikom tumulu i po strmoj padini na sjevernoj strani gradine. Na tim mjestima je sakupljen zaista obilan materijal. Nijedno od ovih mjesta, po svom karakteru, nije služilo za redovnu građevinsku djelatnost. S druge strane, u sondi B su sakupljeni samo sitni i dosta rijetki keramički fragmenti, što ne odgovara uobičajenim kulturnim slojevima na praistorijskim nalazištima, odnosno odgovarajućim stambenim lokacijama. Moguće je da su ovamo bačeni fragmenti keramike kod kopanja zemlje za crkvu na gradini. Ali, zašto bi samo keramika bila ovamo bačena.

3) Daleko najvažniji objekat na Mandinoj gradini predstavlja, svakako, veliki tumul na istočnoj strani. Bio je uglavnom izgrađen od kamena, a kasnija ukopavanja su poremetila gornje slojeve i, vjerovatno, doprinijela miješanju zemlje u tim slojevima. Za sam tumul su značajne još dvije pojave. Prvo, slojevi od 0,70/0,80 do 1,20/1,30 m su bili sastavljeni od krupnijeg lomljenog kamenja pomiješanog sa keramičkim ulomcima. Zbog toga nema sumnje da je ovo kamenje nabacivano zajedno sa keramičkim izrađevinama. I drugo, donji bjelkasti nasip i krupnije kamenje u njemu ukazuju na vatru koja je na ovom mjestu paljena. Preko toga je, onda, došao jedan sterilan sloj od kamena koji je, zapravo, pokrivao sloj paljevine. Zbog toga su moguće samo dvije solucije: sloj paljevine je pratio neki ukop važne ličnosti ili je na ovom mjestu bilo locirano svetilište nekog delmatskog božanstva, pa je kult započeo paljevinom i žrtvovanjem. Pošto nema groba, ostaje ova druga solucija.

Da se doista radilo o kultnom mjestu, potvrđuje i kasnije nabacivanje kamena zajedno sa keramičkim izrađevinama. Određen kult, praćen libacijom (ili nečim sličnim, o čemu posebno svjedoče dijelovi velikih posuda) i razbijanjem posuda bio je trajnije praktikovan, dok je nabacivanje kamena značilo dalju dogradnju ovog kultnog objekta. Tako je mogao biti podignut tumul impozantnih dimenzija, koji je dominirao samom gradinom i čitavim okolnim terenom. O kultnom karakteru tumula govore, svakako, i nađene piramidalne grijalice, kao i dijelovi ognjišta od zemlje. Sve je to služilo za specijalno loženje vatre, za određenu pripremu libacija.

4) Situacija na Mandinoj gradini je najjasniji pokazatelj da tzv. limitni tumuli nisu morali imati samo odbrambenu ulogu. Ovdje se očito radi o kultnom karakteru ovog objekta. Takav karakter imao je, vjerovatno, i veliki tumul na gradini kod sela Crvenice, jer se nalazi na mjestu na kojem takav odbrambeni objekat uopće nije bio potreban.

Ovdje se, međutim, postavlja i jedno drugo pitanje: da li je Mandina gradina sa svojim tumulom imala ograničenu, lokalnu ulogu ili se ta njena uloga proteže na jedan širi teritorij? Pošto nije bila utvrđena, ova gradina se u pogledu sigurnosti morala oslanjati na obližnje utvrde, u prvom redu na gradinu na Libu. Zbog toga bi bilo logično pomišljati da je ovaj kultni objekat imao neki općenitiji karakter i da je na Duvanjskom polju zauzimao posebno mjesto. Ako je gradina na Libu bila glavno središte zajednice delmatskih plemena — Delminium, Mandina gradina i njen kultni

tumul su u blizini tog političkog centra mogli također zauzimati neko odgovarajuće centralno kultno mjesto na ovim prostorima. Sklon sam da tako posmatram ulogu Mandine gradine.

5) U tom kontekstu bi, možda, trebalo posmatrati još jedan detalj. Obilje keramičkih fragmenata na sjevernoj, strmoj padini gradine nije ovamo dospjelo normalnim spiranjem terena, pošto stijene na gornjem rubu ne dozvoljavaju pad materijala na tu stranu. Nije isključeno da je i ta keramika ovamo dospjela na isti način kao i ona u tumulu i po njegovoj površini: razbijeno posuđe je bacano sa stijena. Teško je naći neko drugo objašnjenje, jer kameno tlo na gornjoj i karakter kulturnog sloja na južnoj terasi ne govore o nekom trajnijem naseljavanju ovog lokaliteta.

Na osnovu svega što je ovdje rečeno, izlazi da Mandina gradina nije gradinski lokalitet klasičnog tipa. Naziv gradina dobila je od okolnog stanovništva zbog općeg izgleda i već pomenutog tumula. Radi se, u stvari, o jednom kultnom mjestu posebnog karaktera.

V. Radimsky u svom opisu Mandine gradine kaže da je prilikom gradnje „istočno-pravoslavne crkve" na gradini (to je kapela koja i danas stoji na ovom mjestu) otkrivena „golema množina ilovastih rbina od posuda"[11]. Pošto su temelji za tu građevinu išli pod sam tumul, ovi keramički nalazi samo potvrđuju navedene teze.

8. *Gradina u Rezama*

U jugoistočnom džepu Duvanjskog polja, iznad koga se dižu impozantni masivi planine Vran, smještene su — na sjeveroistočnom rubu ovog džepa — tri dosta niske gradine: u Rezama, Romićima i Lipi. Njihov skroman izgled je i glavni uzrok što u dosadašnjoj literaturi nisu spominjane.

Reze su, u stvari, jedan zaselak na kraju velikog Mandinog sela. Gradina je locirana na manjem, jezičastom uzvišenju, tačno preko puta gradine na Libu. Sa istočne, sjeverne i zapadne strane gradina je opkoljena manjom udolinom, tako da njeno uzvišenje fungira kao izdvojena cjelina.

Na sjeverozapadnoj strani je podignuti najuočljiviji objekat ove gradine. To je veliki nasip od kamena elipsastog oblika, dužine oko 25 m i širine oko 20 m, dok je središnji dio visok oko 4 m. Sa sjeveroistočne strane ovaj centralni nasip se produžava znatno manjim nasipom, koji štiti gradinu sa ove strane. Slična je situacija i na jugozapadnoj strani, samo što je nasip ovdje mnogo kraći. Jugoistočna strana gradine (ona koja stoji nasuprot Libu) prirodno je zaštićena strmim stjenovitim terenom. Nije, dakle, ni bio potreban neki nasip.

Uz glavni nasip se pruža dosta ravna terasa, široka 10—12 m, a u njenoj sredini se ocrtavaju kameni temelji neke četvrtaste građevine veličine 4,50 × 3,50 m (vjerovatno iz kasnijeg vremena).

---

[11] Ibid., 13.

Na podnožju nasipa, kao i na južnim padinama gradine, mogu se naći fragmenti grube praistorijske keramike, bez određenih hronoloških osobina. Pošto je teren uglavnom kamenit, ovdje nisu moguća ni sondažna istraživanja.

Sa gradine u Rezama prilično dobro se vide neki istočni dijelovi Duvanjskog polja, a sa gradinom na Libu postoji odlična vizuelna veza.

9. *Gradina u Romićima*

Ova gradina je smještena na jugozapadnom uglu jedne velike terase koja se proteže od sjevernog ruba sela Lipe do zaseoka Romići. U svojoj osnovi gradina u Romićima ima elipsast oblik, sa dužom osovinom u pravcu istok—zapad. Sa sjeverne i istočne strane opasana je dosta širokim nasipom (širina 10—12 m), skromne visine (1,00—1,50 m). Očito je da je nasip obrušen i zato mu se povećala širina a smanjila visina (ili je preko njega bila podignuta drvena palisada, što je malo vjerovatno). Na zapadnoj, a poglavito na južnoj strani, stjenoviti teren se naglo ruši, pa je tako sa ovih strana gradina od prirode zaštićena.

Terasa gradine je duga od istoka prema zapadu oko 40 m, a od sjevera prema jugu široka od 25 do 35 m. Teren je dosta kamenit i nigdje nije primijećen ni najmanji fragmenat keramike.

Gradina je, inače, dobro locirana i vizuelno je povezana sa gradinom u Romićima, Mandinom gradinom i gradinom na Libu.

Pošto na gradini nema nikakvih arheoloških ostataka, nameću se dvije solucije:

— gradina u Romićima nije izgrađena do kraja, na što bi upućivala mala visina nasipa,

— gradina u Romićima je imala ulogu pomoćne utvrde u ovom lancu od tri gradine.

Vrlo je vjerovatna kombinacija ovih hipoteza, jer one ne protivrječe jedna drugoj.

10. *Gradina u Lipi (zaselak Lončari)*

Gradina u selu Lipa je locirana na malom i izduženom brežuljku iznad tzv. Krive drage. Ima elipsast oblik, a zaštićena je samo sa istočne strane dosta velikim poprečnim nasipom. Ovaj nasip je zaštićuje od strane dosta široke terase, sa koje je sasvim pogodan prilaz gradini i odatle je prijetila glavna opasnost.

Polukružni rub gradine na zapadnoj strani je obilježen uzanim i malo uzvišenim vijencem. Nema apsolutno nikakvih tragova da je ovdje postojao neki nasip, ali je moguća pretpostavka da je na ovoj strani gradina bila zaštićena drvenom palisadom. Nešto slično bi se moglo reći i za njenu istočnu stranu.

Ispod sjevernog ruba gradine zatečeno je nešto rasutog kamena. Iako i ovdje nema nikakvih pravih tragova nasipa, nije isključeno da je i na ovoj strani gradina bila (ili je trebalo da bude) zaštićena kamenim nasipom.

Na površini gradinskog platoa i na terenu ispod gradine nije primijećen nijedan fragmenat keramike. Čitav teren je prekriven travom, pa je to još više otežavalo mogućnost ovakvih nalaza. Dobiva se, ipak, utisak da ni na ovoj gradini nema arheoloških nalaza.

Inače, i ova gradina je vizuelno jako dobro povezana sa onom na Libu.

*

Ovdje su potrebne još dvije napomene:

1) Na velikoj terasi iznad sela Lipe, između gradina u Lončarima i Romićima, smješteno je šest tumula izrađenih samo od kamena. Među njima se svojom veličinom posebno ističe centralni tumul, čiji promjer iznosi oko 20 m, a visina preko 4 m. Taj tumul je podignut na malom prirodnom uzvišenju, pa se zbog toga još više ističe iznad ostalih gromila. — Treba naglasiti da su ovo rijetki tumuli čija je kamena struktura potpuno sačuvana i na njihovoj površini.

2) Gradine u Rezama, Romićima i Lipi (Lončarima) odaju utisak određene sporednosti i nedovršenosti. Sasvim je vjerovatno da su one bile u izvjesnoj vezi sa gradinom na Libu, da su sa istočne strane pomenutog džepa služile kao pomoćne utvrde. Čini se, dalje, da njihova izgradnja, uzevši općenito, nije ni bila završena. Zbog toga treba pretpostaviti da su ove tri gradine izgrađivane u posljednjoj fazi podizanja gradinskih objekata na Duvanjskom polju. Moralo je to biti u vrijeme kada se počela pojavljivati veća opasnost od susjednih plemenskih zajednica ili od zajedničkog neprijatelja i osvajača sa Zapada.

11. *Gradina na Libu*

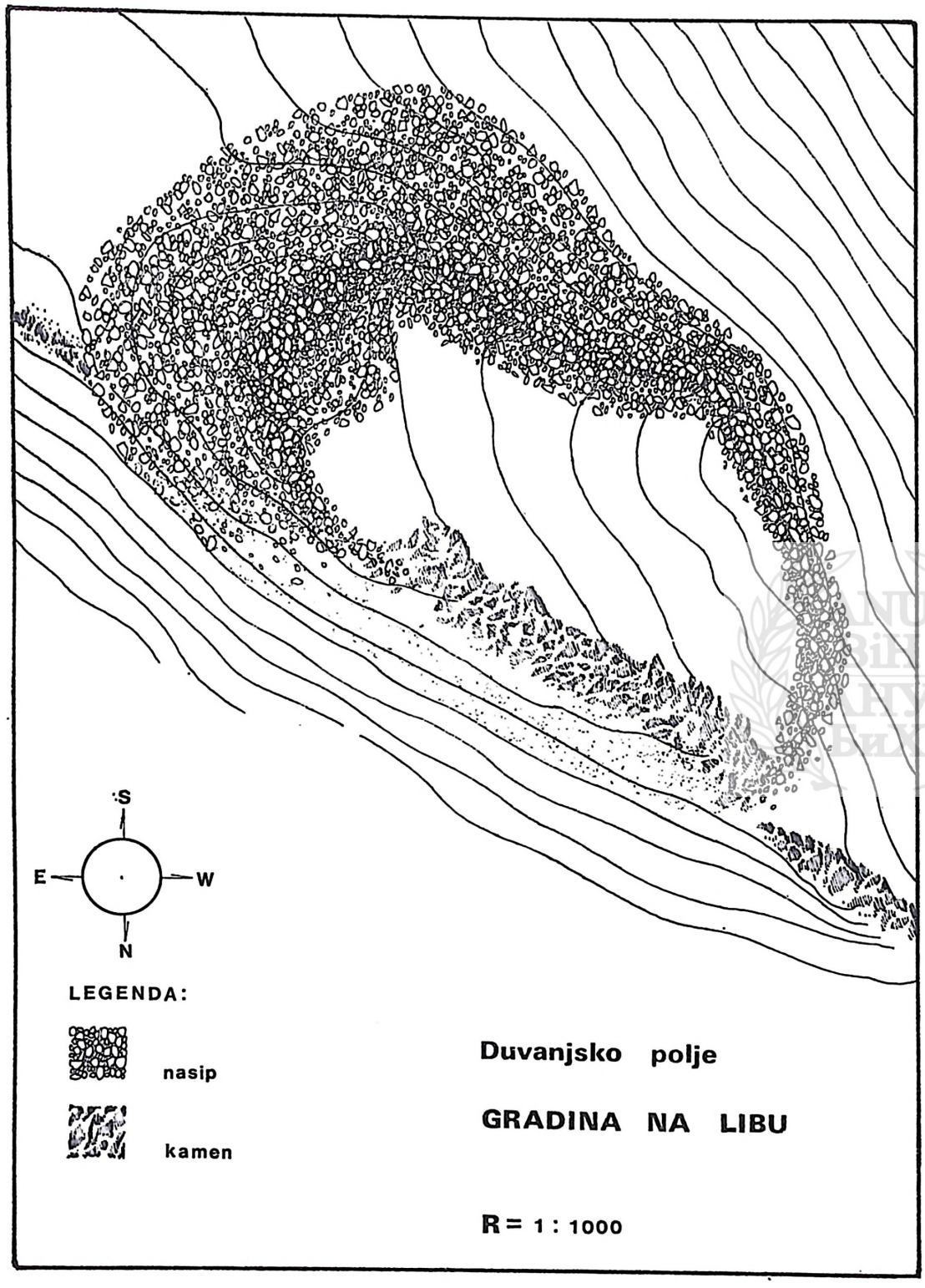
Prema svom prirodnom položaju i mjestu koje je zauzela u naučnoj literaturi (o čemu će opširnije biti govora u općim razmatranjima), gradina na Libu zaslužuje posebnu pažnju svakog istraživača.

Smještena na koti 1023, gradina na Libu za oko 100 m nadvisuje okolne gradine, pa u tom smislu zauzima sasvim dominantan položaj. Pored toga, ona je podignuta na dugom hrptu brda Lib, koje se kao klin zabilo u ravnicu Duvanjskog polja, pa se neobično ističe i upada u oči na čitavom polju. Već na prvi pogled se dobiva utisak o nepristupačnosti ove gradine i njenom izvanrednom položaju za odbranu (Sl. 6).

Sama gradina (ili da je nazovemo akropola) podignuta je na sjeverozapadnoj strani izdužene i dosta uske zaravni na hrptu Liba. Ima nepravilan ovalan izgled, sa longitudom u pravcu jugoistok—sjeverozapad, a po svojoj konstrukciji se ne razlikuje od drugih gradina na području plemenske zajednice Delmata.

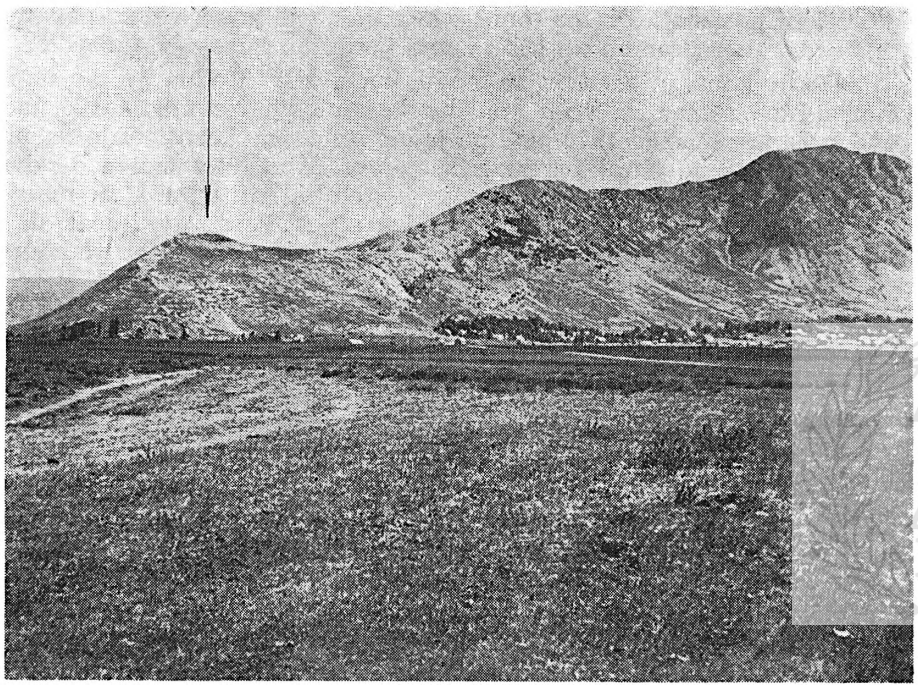
Duž sjeveroistočne strane ispod gradine se spušta neobično strma i duboka kamena stijena, tako da je s te strane praktično nemoguć svaki

Plan 3

S
E
W
N
LEGENDA:
nasip
kamen
Duvanjsko polje
GRADINA NA LIBU
R = 1 : 1000

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

pristup. Ta strana je okrenuta prema tri navedene gradine od Reza do Lončara. Ostali dijelovi gradine su zaštićeni jakim kamenim nasipom. Najsnažniji dio nasipa je okrenut prema jugoistoku, dakle prema platou od kojeg je moguć lagan pristup. Na ovoj strani je nasip u sredini uzdignut pa ovaj dio izgleda kao tzv. limitni tumul (Plan 3). Nasip sa jugozapadne i zapadne strane je manje snažan, ali još uvijek predstavlja vrlo solidan odbrambeni bedem. Niti na jednom od ovih nasipa nije primijećen suhozidni podzid, odnosno bilo kakvo slaganje suhozida. Unutrašnji dio gradine je relativno ravan i pogodan za nastanjivanje ili duže zadržavanje.

Sl. 6 — Gradina na Libu

Širina nasipa na jugoistočnoj strani iznosi oko 35 m, a visina od 5 do 6 m. Širina ostalih nasipa se kreće od 5 do 15 m, a njihova visina od 1 do 3 m. Unutrašnji plato ima dimenzije 85×30 m.

Sa ove gradine, a naročito sa njenog limitnog tumula, izvanredan je pogled na gotovo čitavo Duvanjsko polje.

Neposredno ispod gradine, na jugoistočnoj strani, pruža se najpogodnija zaravan, koja je sigurno bila nastanjena u predrimsko doba. V. Radimsky je prilikom svojih rekognosciranja, na dijelu nasipa koji smo nazvali limitnim tumulom, zapazio keramiku rađenu na kolu, ručice od amfora, rimsku opeku, dijelove bronzane posude i rimski srebreni novčić. Po tome on zaključuje da je gradina i u rimsko doba bila zaposjednuta. Ovo mišljenje potkrepljuje i podatkom da su na pomenutoj zaravni stajali temelji dviju zgrada (svaka veličine 10 × 7 m) građeni „crvenim

ciglastim betonom". Doznao je da su na tom mjestu nađene fibule i drugi bronzani predmeti, pa nema sumnje da je to u rimsko doba bila „nepredobitna utvrda"[12].

Ispod gradine na zapadnoj i jugozapadnoj strani teren se blaže spušta. Na ovim padinama slijedi čitav niz — prirodnih ili umjetno napravljenih — terasa i terasica, koje su bile trajno naseljene (Sl. 6). To se vidi po kulturnim slojevima na tim terasama i po velikom broju keramičkih i drugih nalaza na površini svake od njih. Među ostalim, na ovim terasama su nađeni dijelovi kamenih žrvnjeva, kućni lijep, dosta keramičkih fragmenata, komadi željezne troske, dijelovi kalupa za lijevanje bronze i neki željezni predmeti. Prema tome, ova gradina je imala veliko podgrađe, pa onda utvrđena gradina na Libu i ima izvjestan karakter akropole.

Prilikom kopanja temelja za novu kuću, Ilija Čolina je na samom podnožju Liba naišao na veću količinu keramičkih fragmenata. Zapadno od ove kuće izvršeno je 1978. godine jedno sondažno istraživanje da bi se ustanovilo kakav je karakter okolnih slojeva. Konstatovano je da ovdje ne postoje neki kulturni slojevi, nego je zemlja infiltrirana sa manjom količinom keramičkih fragmenata. Iz toga slijedi jasan zaključak da su nalazi Ilije Čoline razultat sapiranja površinskih slojeva sa pomenutih terasa i terasica na ovoj strani Liba.

Nije bez interesa napomenuti da je učenik Stevo Vukoman, prilikom radova na Libu, predao dva privjeska od bronze sa dvojnim spiralnim zavojima, kakvi su, inače, poznati sa područja Delmata i sa Glasinca. Ovi privjesci potiču sa lokaliteta Kamenice ispod Liba. U isto vrijeme on je predao i jedan željezni nož, te željezni bat, koji su nađeni u grobu sa istog lokaliteta (dubina oko 0,70 m). Ovi željezni predmeti bi mogli pripadati antičkom dobu.

Poznato je da su lokaliteti Kamenice i Seline na zapadnoj strani Liba (selo Borčani) već ranije zabilježeni kao vrlo značajna nalazišta iz rimskog doba. Pomenuti nalazi sa Kamenica upućivali bi na zaključak da je tu bila i neka nekropola iz predrimskog doba, a onda vjerovatno — u kontinuitetu — i u rimsko doba.

Čitav ovaj kompleks na Kamenicama i Selinama, kao i pomenute terase na padinama Liba, iziskuju u budućnosti ozbiljnije sistematsko istraživanje, barem onakvo kakvo je izvedeno na Crkvini i Karauli u Duvnu.

*

Zbog kasnijeg razmatranja nužno je ovdje podvući nekoliko bitnih zapažanja:

a) Gradina na Libu je smještena na najistaknutijem mjestu u čitavom Duvanjskom polju. Ona spada i među najviše locirane gradinske objekte na ovom području.

b) Totalna nepristupačnost sa sjeverne strane, relativno težak prilaz sa ostalih strana, pa veoma solidno utvrđenje same gradine, elementi su koji gradini na Libu pružaju mogućnosti izvanredne odbrane; ona je gotovo neosvojiva.

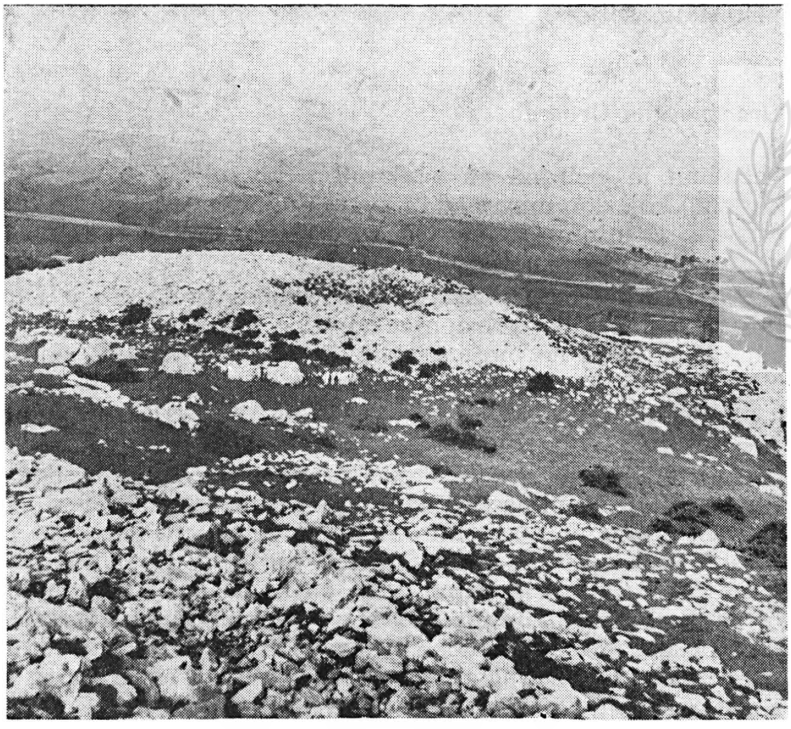
[12] I b i d., 13, 28.

c) Terasaste padine prema Borčanima su pružile mogućnosti za formiranje velikog podgrađa. Poslije pregleda svih gradina na Duvanjskom polju, može se sa sigurnošću reći da je ova gradina imala najizrazitije, a, u isto vrijeme, i veliko podgrađe. I ovim elementom gradina na Libu zauzima posebno mjesto na čitavom Duvanjskom polju.

d) Hrbat Liba, na kojem je smještena gradina, produžava se u pozadini u znatno viši Oštri vrh. Iako na ovom vrhu nema arheoloških ostataka, Oštri vrh se ipak doima kao posljednje utočište branilaca gradine na Libu (Delminion—Akrodelminion!). Nepristupačan je i zaista pogodan za odbranu. I u tom pogledu gradina na Libu se ističe ispred ostalih gradina na Duvanjskom polju.

12. *Gradina kod Omolja*

Sjeveroistočno od sela Omolje, na brdu Kuk smještena je manja gradina, utvrđena kamenim nasipom. Ispod Kuka se proteže dosta duboka Vujina draga, kojom se u zimskom i proljetnom periodu sliva voda sa

Sl. 7 — Gradina kod Omolja

Gole kose i drugih okolnih brda. Ogromni blokovi stijena se dižu iz ove drage i služe kao odlična zaštita gradini sa njene sjeverozapadne strane.

Glavni, dosta snažan nasip opasuje gradinu sa njene sjeveroistočne strane i on se, onda, na istočnoj strani spaja sa dva prirodna uzvišenja (Sl. 7). Na južnoj strani se na ova uzvišenja nastavlja drugi, znatno slabiji

nasip; on i nema značajnu ulogu za odbranu kao onaj prvi. Ulaz u gradinu je bio postavljen između glavnog nasipa i Vujine drage (na sjevernom dijelu gradine).

Unutrašnjost gradine se sastoji od četiri male, kamenite terase, dok se na njenom zapadnom dijelu dižu kameni blokovi. Nigdje se ne primjećuju tragovi života (keramika ili drugi ostaci), pa po svemu izgleda da gradina u Omolju uopće nije bila trajnije nastanjivana. Ona je vjerovatno služila samo kao odbrambeni objekat koji je kontrolisao prilaz sjeveroistočnom dijelu Duvanjskog polja.

Sasvim je vjerovatno da je gradina kod Omolja imala istu ulogu u odnosu na gradinu na Libu kao i navedene tri gradine u jugoistočnom džepu Duvanjskog polja.

I još tri napomene:

— Zapadno i istočno od gradine kod Omolja, na susjednim kosama (Poda i Kuk), nalazi se po jedan veliki kameni tumul.

— V. Radimsky u svom opisu gradina na Duvanjskom polju nije spomenuo gradinu kod Omolja.

— E. Pašalić smatra da je u Omolju (selu ispod gradine) postojalo neko rimsko naselje[13].

13. *Gradina kod Crvenice*

Ova gradina je locirana na istaknutom brežuljku (sa istočne strane potoka Studene) koji dominira nad čitavom dolinom Studene i nad velikim selom Crvenica. Dominira, zapravo, nad dolinom kojom iz pravca Rakitnog put vodi u Duvanjsko polje.

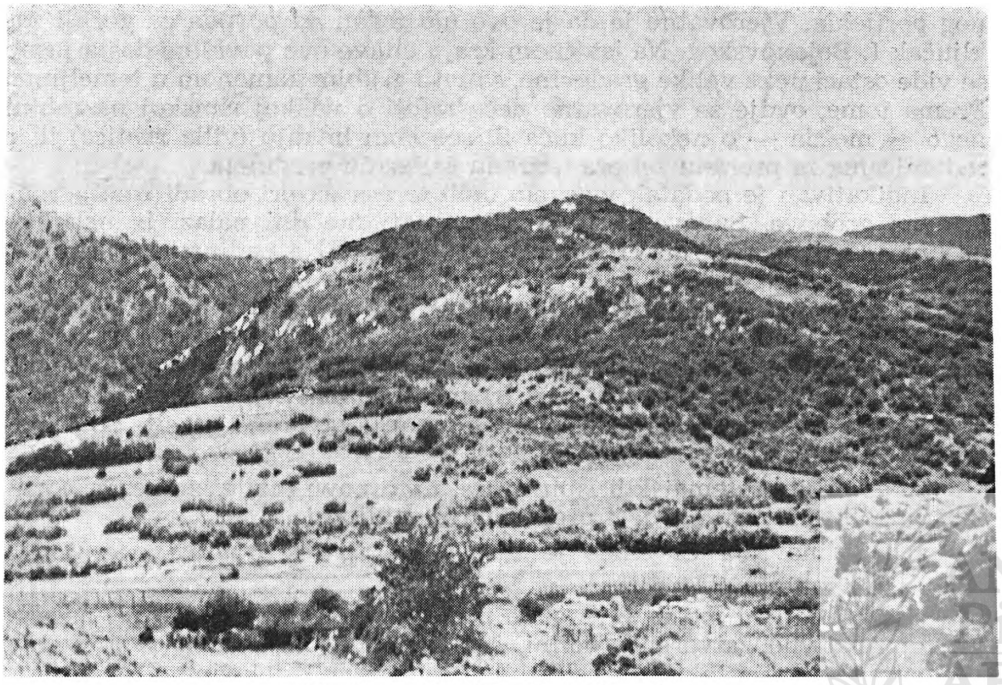
Zbog ovako osjetljivog položaja nad važnim prolazom u Duvanjsko polje očekivali bismo jako utvrđenje, odnosno moćne kamene nasipe. Od toga se, međutim, ništa ne može primijetiti na ovoj gradini. Sama gradina se sastoji od čitavog niza terasa, od kojih je najveća ona donja, a nalazi se na njenoj sjeverozapadnoj strani. Ostale su manje, ali nisu naročito strme.

Najvažniji objekat na gradini kod Crvenice je veliki tumul na njenoj istočnoj strani. To je dominantna tačka ne samo na gradini nego i u čitavom okolnom području, a svojim oblikom i veličinom neobično podsjeća na tumul sa Mandine gradine (Sl. 8). Sam tumul je podignut iznad vrlo strme padine na toj strani gradine, tako da nema šta štititi sa te strane. Po čitavoj istočnoj strani tumula nalaze se veoma brojni keramički fragmenti, čije su osobine takođe slične keramici na Mandinoj gradini. Inače, prema površinskom zapažanju, tumul je bio načinjen od krupnog kamena.

Na gornjem dijelu tumula jasno se vide ostaci porušenih zidova, građenih od kamena i krečnog maltera. U malteru nema tucane cigle. Ova građevina je možda i navela okolno stanovništvo da ovaj objekat nazovu „gradom". S obzirom na rimski lokalitet ispod same gradine, sasvim je vjerovatno da je ona služila i u rimsko, vjerovatno kasnoantičko doba.

[13] E. Pašalić, 1960, 38.

Pošto veliki tumul, očito, nema odbrambenu ulogu a na njemu je prisutna velika količina keramičke robe i spaljenih životinjskih kostiju, nameće se sam po sebi zaključak da se i u ovom slučaju radi o kultnom tumulu kao što je slučaj sa onim na Mandinoj gradini.

Sl. 8 — Gradina kod Crvenice

Rubovi donjih terasa na južnoj i sjevernoj strani su nešto malo naglašeni, ali tu nema govora o bilo kakvom nasipu. Prije će biti da je ovdje vađen uz rubove kamen za dograđivanje mase velikog tumula. Na gradini nije nigdje primijećen bilo kakav ostatak nasipa ili odrona kamena. Sam brežuljak je, međutim, toliko istaknut a pristup sa svih strana ide preko strmih i stjenovitih padina, pa mu neki odbrambeni nasip gotovo nije bio ni potreban.

Stiče se utisak da je jedna od namjena ovog gradinskog objekta mogla biti kultnog karaktera, a svojim položajem je služila i u odbrambene svrhe.

*

Ispod gradine kod Crvenice, u sjeverozapadnom pravcu, prostire se niz dugih i ravnih terasa, sa malim visinskim razlikama. Na njima se, tu i tamo, mogu naći komadi troske, poneki dio željeznog predmeta ili keramički fragmenat. I. Bojanovski je, poslije pregleda ovih terena, došao na misao da se ovdje prostiralo rimsko naselje u veličini od 20 ha. Nije bio daleko ni od teze da bi baš gradina kod Crvenice, sa svojim „podgrađem", mogla predstavljati toliko traženi ilirski centar Delminij[14].

[14] I. Bojanovski. 1974, 239—240.

U junu 1974. god. temeljito smo pretražili ove terase, ali nismo našli prave dokaze koji bi potvrđivali podatke koje je iznio I. Bojanovski. Slojevi navedenih terasa se sastoje od prhke zemlje pomiješane sa masom sitnog kamena. Na nekim dijelovima tih terasa, a posebno nekim njihovim rubovima, vide se čitavi redovi kamenih ploča i pločica, potpuno prirodnog porijekla. Vjerovatno je da je ovo bio jedan od povoda za gornji zaključak I. Bojanovskog. Na istočnom kraju čitave ove površine dosta jasno se vide ostaci neke velike građevine, sa vrlo grubim kamenom u temeljima. Prema tome, ovdje se vjerovatno neće raditi o velikoj rimskoj naseobini nego — možda — o nekoliko kuća ili seoskom imanju (villa rustica) ili o radionicama za preradu željeza i izradu željeznih predmeta.

Indikativan je podatak vlasnika ovih terasa da pri obradi zemlje nailaze na grobove. Sa ovog terena su poznati metalni nalazi iz nekoliko grobnica, koji pripadaju VI/V vijeku pr. n. e.[15]. Na padinama brežuljka, sa druge strane Studene, nalazi se opet više kamenih gromila—tumula.

Interesantan je i jedan drugi podatak. Iznad velikog mosta na istočnom rubu sela Crvenica diže se manja terasa, koja je sigurno bila nastanjena u predrimsko doba. U usjecima terase vide se tanji kulturni slojevi, a u njenom podnožju mogu se naći fragmenti praistorijske keramike. Biće da je ovdje u predrimsko doba bilo neko manje otvoreno naselje nad rijekom Studenom.

I bez dužih sistematskih ispitivanja, na osnovu ovdje iznesenih podataka, mogu se izvesti sljedeći preliminarni zaključci:

a) Gradina kod Crvenice je vjerovatno, pored odbrambene, imala ulogu jednog kultnog centra.

b) Naselje kod mosta svjedoči o postojanju otvorenih, manjih naselja u ovoj relativno zatvorenoj dolini, što samo navodi na vrlo vjerovatnu pretpostavku da je takvih naselja bilo i u drugim dijelovima Duvanjskog polja.

c) Grobni nalazi pod gradinom i pomenute gromile—tumuli u blizini indikatori su intenzivnijeg života u ovom kraju u predrimsko doba. Ako gradinu sa velikim tumulom posmatramo i kao neki kultni centar, onda i pokopavanje oko takvog centra ima svoje puno opravdanje.

d) Na ovom prostoru je bila razvijena i prerada željeza, na što poglavito upućuju komadi troske na terasama ispod gradine. Vjerovatno se ta tradicija održala i u rimsko doba, kome pripadaju navedeni građevinski ostaci.

e) Čitavom ovom kompleksu će pripadati i osmatračnica na Stražnici, čiji opis upravo slijedi.

14. *Gradina na Stražnici*

Smještena vrlo visoko na istočnom dijelu brda Stražnica (kota 1006), ova gradina i nema karakter pravog gradinskog objekta, nego će prije biti osmatračnica nad važnim prolazom Rakitno—Duvanjsko polje. Sa

[15] B. Čović, *Grobnice željeznog doba iz Crvenice kod Duvna*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXIII—LXIV, 1961—1962, 25—47.

ovog položaja se pruža odličan pogled na jugozapadni dio Duvanjskog polja, na prolaz od Rakitnog (daleko prema istoku), na zaseoke Crvenice i dolinu Studene. Dakle, prava osmatračnica.

Gradina je vrlo slabo zaštićena (izuzev samog strategijskog položaja). Samo na njenoj sjeveroistočnoj padini se nalazi nešto kamenja, koje bi moglo biti ostatak nekog slabijeg nasipa. Manja količina obrušenog kamena se nalazi i na zapadnoj i sjeverozapadnoj strani, pa nije isključeno da je ovdje bio podignut slab poprečni nasip da bi štitio dosta lak prilaz sa ove strane. Inače, plato ove gradine — osmatračnice ima oblik nekog uvijenog ovala, sa šiljatim ispustom na istočnoj strani i ravnijim sjeveroistočnim dijelom (veličina: sjeveroistok—jugozapad oko 100 m, a jugoistok—sjeverozapad oko 40 m).

Uz ivice platca nadu se, u vrlo malim količinama, fragmenti grube praistorijske keramike. Po svemu izgleda da se ovdje nije odvijao trajniji život određene grupe — možda samo pojedinačno zadržavanje osmatrača.

Sa ovog lokaliteta ne vidi se gradina kod Crvenice.

*

Oko 200 m zapadno od opisane gradine — osmatračnice, na jednom okruglom brežuljku (prečnika oko 50 m), koji je uskim hrptom vezan sa gradinom, nalaze se fragmenti praistorijske keramike. Taj brežuljak je vizuelno dobro povezan sa gradinom kod Crvenice, pa tako nadopunjuje ovaj nedostatak same gradine — osmatračnice. Radi se, dakle, o veznom punktu, kakav je poznat i kod gradine nad Kovačima, a zajedno sa gradinom — osmatračnicom čini jednu cjelinu.

*

Po svemu izgleda da na ovom prostoru treba računati na jedan zaseban kompleks praistorijskih objekata. Dolina Studene je odvojena od integralnog prostora Duvanjskog polja, ali je zbog važnosti bila osigurana jednom visokom gradinom — osmatračnicom, a i gradina kod Crvenice se mogla upotrijebiti za odbranu. Prerada željeza i veliki kultni tumul su samo neki od sastavnih elemenata ovog kompleksa.

15—16. *Gradine u Petrovićima*

I ovdje se, zapravo, radi o dvojnoj gradini. To su V e l i k a i M a l a g r a d i n a, smještene uz selo Petrovići, iznad uskog klanca koji sa južne strane vodi u Duvanjsko polje. Velika gradina je postavljena na istočnoj, a Mala gradina na zapadnoj strani toga klanca, (kroz koji i danas prolazi dobar vicinalni put).

V e l i k a g r a d i n a (kota 920) bila je dobro utvrđena i ona je imala glavnu ulogu u ovom dvojstvu (Sl. 9). Njena istočna strana je pristupačna i zato je s te strane i bila zaštićena jakim bedemom—nasipom. Njegova visina danas iznosi oko 4 m, širina u podnožju od 15 do 20 m, a savija

se malo prema sjeveru i jugu, gdje se spaja sa strmim grebenom koji se na zapadnoj strani ruši u klanac (Plan 4). Nasip je u središnjem dijelu probijen i tu je otvoren prilaz ka platou. Sasvim je sigurno da u prvobitnom stanju nije mogao postojati takav prolaz. Mnogo je vjerovatnije da je na tom mjestu bio podignut tzv. limitni tumul, koji je mogao biti raznesen i ovdje načinjen prolaz.

Sl. 9 — Velika gradina u Petrovićima

Po gornjoj ivici nasipa, na nekim mjestima se jasno ocrtavaju dva reda kamena — dijelovi suhozida. Zbog toga se mora pretpostaviti da je barem na gornjem dijelu, bio podignut dvostruki suhozid, čiji je unutrašnji dio onda bio zasut kamenom trpancem. Konfiguracija terena navodi na zaključak da je sa ove strane — kao što je slučaj i sa većim brojem drugih gradina — postojao prirodni greben i da je on iskorišten kao baza bedema.

Prema navodima mještana, koji su odvukli nešto kamena sa nasipa, među kamenjem se nailazilo i na ljudske kosti, što nije usamljen slučaj na gradinama Duvanjskog polja.

Ovdje treba reći da se na sjevernoj strani unutrašnjeg platoa gradine (čija je veličina oko 70 × 25 m) još uvijek jasno vide ostaci zgrade izgrađene od sedrenih komada. Na ovom mjestu je, navodno, nađena i jedna ploča sa natpisom. Pošto su na platou gradine bili rasuti grobovi bez priloga, nema sumnje da je ovdje bila sazidana crkva i oko nje, onda, ukopani grobovi. Vjerovatno je da se radi o nekim ostacima iz srednjeg vijeka. — U ovom okviru treba tražiti i tumačenje za grobove u

Plan 4

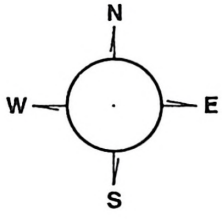
ANU BiH
АНУ БиХ

LEGENDA :

nasip

stijena

sonda

Duvanjsko polje

VELIKA GRADINA U PETROVIĆIMA

R= 1:1000

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

nasipu, a ne u nekom posebnom ukopavanju u nasipe gradine. V. Radimsky ovu gradinu i naziva imenom „Crkvina"[16], što samo potvrđuje gornji zaključak.

U jugoistočnom dijelu unutrašnjeg platoa izvršeno je sondažno istraživanje (sonda A — veličine 3 × 2 m; vidi plan). O rezultatima ovih sondažnih radova podatke je dao B. Govedarica. Ovdje navodimo samo nekoliko zapažanja:

a) Kulturni sloj je na mjestu sondaže bio debeo između 0,90 i 1,10 m. To je značajna debljina za nalazište ovakvog tipa i neosporno govori o dužem konstantnom življenju na Velikoj gradini u Petrovićima.

b) Na dubini od 0,30 m nađen je jedan veoma lijepo oblikovan kameni satirač, a na dubini od 0,45 m žrvanj od pješčara. Ovi nalazi svjedoče ne samo o uobičajenoj svakodnevnoj djelatnosti u jednom domaćinstvu nego i o određenoj zemljoradničkoj proizvodnji. Pored toga, a naročito u gornjim dijelovima kulturnog sloja, sakupljena je prilična količina životinjskih kostiju, od kojih neke pripadaju i bovidima. Jasan je to znak stočarstva, što je i sasvim normalno za ovaj kraj i ilirske plemenske zajednice koje su ovdje živjele.

c) Na dubini od 0,60 do 0,75 m zatečeni su ostaci jednog ognjišta sa sljedećim konstruktivnim dijelovima: dolje nekoliko kamenih ploča, preko toga sitnije kamenje a sa gornje strane naboj izgorjele zemlje. Oko vatrišta je ležalo dosta pepela i drvene garotine.

d) Na svim dubinama kulturnog sloja nađen je velik broj keramičkih fragmenata, među kojima u gornjim dijelovima (do 0,70 m) posebno spominjemo dijelove posuda sa tzv. turbanoidnim obodima i kose obode sa ukrasom urezanih šrafiranih trouglova. Veoma brojni keramički fragmenti su sakupljeni i na zapadnoj strmini i u klancu ispod gradine. Detaljniju obradu tih nalaza izvršio je B. Govedarica u navedenom radu.

M a l a g r a d i n a je prostorno veća od Velike, ali je vrlo neizrazita i terenski neizdiferencirana. Zato se i zove Mala gradina. Sa južne strane te gradine ocrtava se neka linija palog kamena, dok se na ostalim dijelovima ne mogu zapaziti ni takvi ostaci nasipa. Pošto je Mala gradina pristupačna za zaprežna vozila, sigurno je da je kamen sa nasipa odvezen i ugrađen u makadamsku cestu i okolne kuće.

Pojedinačni nalazi keramičkih fragmenata na padinama i dosta krševita površina platoa upućuju na drugačiji karakter Male gradine. Na njoj nije bilo organizovano stalnije naseljavanje kao na Velikoj gradini i ona je, očito, imala pomoćnu odbrambenu ulogu u odnosu na Veliku gradinu i u odnosu na zaštitu prolaza u Duvanjsko polje sa ove strane.

17. *Gradina u Mesihovini*

Neobična gradina u Mesihovini je locirana jugozapadno od glavne ceste koja od Duvna, preko Mesihovine, vodi u Petroviće i dalje prema Posušju. Neobična je zato što se uopće ne vide pravi tragovi utvrđivanja.

[16] V. R a d i m s k y, 1894, 11.

Gradina ima, ne sasvim pravilan, elipsast oblik, a orijentisana je po dužini u pravcu sjeveroistok—jugozapad. Mjerena po središnim linijama, gradina u Mesihovini je duga oko 75 m, a široka oko 40 m. Sam plato je znatno ravniji na jugoistočnoj i sjeverozapadnoj nego na ostalim stranama.

Na sjeverozapadnoj strani teren se prvo ispod platoa stepenasto spušta a onda naglo pada u širu udolinu koja iz Mesihovine vodi u brdovito zaleđe. Sa sjeveroistočne i jugoistočne strane rub gradine je prirodno malo naglašen i tu je plato najbolje omeđen (Sl. 10).

Sl. 10 — Detalj sa gradine u Mesihovini

Sitniji komadići keramike mogu se naći u sredini platoa i na sjeverozapadnim padinama gradine. Sam teren gradine ne indicira postojanje značajnog kulturnog sloja.

Da li je gradina bila utvrđena drvenom palisadom, teško je nešto određeno reći. Zbog toga će biti najvjerovatnije da ova gradina pripada starijoj fazi naseljavanja (rano bronzano doba), u kojoj se sreću i ovakva gradinska naselja.

18. *Ćurića gradina*

Na terenu sela Bukovica i njegovih zaselaka bilježimo tri gradinska lokaliteta: Ćurića gradinu, Anića gradinu i gradinu u Donjoj Bukovici. Prva dva lokaliteta su dobila ime po zaseocima Bukovice, odnosno po grupama kuća u njihovoj blizini, a treći je u središtu sela.

Ćurića gradina se smjestila na relativno strmom brežuljku, koji nije naročito odvojen od pozadine, odnosno od duže kose jugozapadno od sela Bukovice. Važno je, međutim, naglasiti da se sa ove gradine pruža pogled gotovo preko čitavog Duvanjskog polja (izuzev njegovog dijela prema Stipanićima i Kongori). Prema tome, položaj gradine je odlično izabran.

Gradina je sa južne strane zaštićena velikim elipsastim nasipom (visine oko 6 m, a dužine oko 20 m) načinjenim od nabacanog kamena, u kojem se primjećuju i veće gromade. Taj glavni nasip štiti pristup gradini sa okolnih brežuljaka, jer su oni sa južne strane viši nego što je sama gradina. Na zapadnim padinama gradine leži dosta kamena koji je pao sa — vjerovatno znatno slabijeg — zapadnog bedema. Slično kamenje, ali u manjoj količini, primijećeno je i sa jugoistočne strane.

Unutrašnji plato se sastoji od niza uskih terasa koje se pružaju u pravcu zapad—istok i spuštaju prema sjeveru. Dosta su stjenovite, ali ima i nekih pojaseva pokrivenih zemljom. Sa sjeverozapadne i sjeverne strane plato se završava strmim padinama, pa je na taj način prirodno zaštićen.

U podnožju glavnog nasipa mogu se naći izlomljeni komadi praistorijske keramike. Mnogo veći broj keramičkih fragmenata leži na strmim sjeverozapadnim i sjevernim padinama gradine (kosi obodi, zadebljani obodi, horizontalne drške, urezani ornamenti i sl.). S obzirom da je ovaj materijal naplavljen u procjepe padina sa pomenutih terasa, nema nikakve sumnje da je i Ćurića gradina bila duže nastanjena u određenom vremenskom periodu.

19. *Anića gradina*

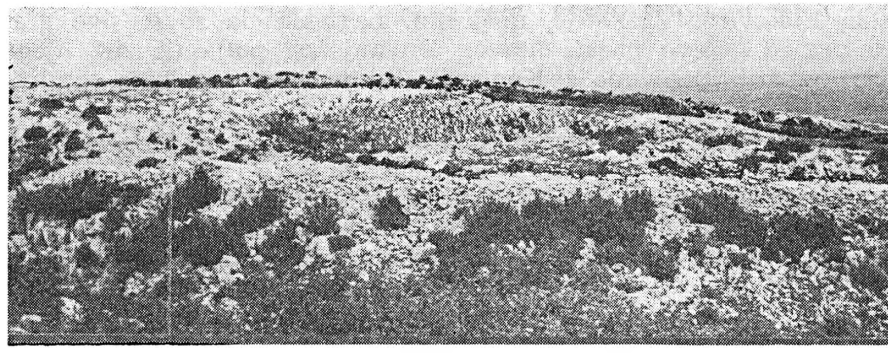
Gradina iznad kuća Anića zauzima jedan elipsast brežuljak koji se na sjevernoj strani strmo spušta u manju uvalu. Veoma grub nasip opkoljava istočnu, južnu i zapadnu stranu gradine. Načinjen je od većih komada kamena koji su sasvim nepravilno nabacani, a samo na malom potezu sa jugoistočne strane se zapaža nekoliko nepravilno poredanih većih kamenova. Bio bi to neki suhozid u najgrubljem njegovom obliku (Sl. 11).

Na zapadnoj strani se primjećuju neki prolazi, zaštićeni malim uzvišenjima u nasipu. Ti prolazi su sasvim sigurno načinjeni u nekom novijem vremenu.

Zbog terenske konfiguracije i unutrašnji plato ima elipsast oblik (od istoka prema zapadu dug oko 65 m, a od sjevera prema jugu oko 45 m). Čitava unutrašnja gradina je vrlo stjenovita; nema apsolutno nikakvog slobodnog prostora za nastanjivanje, a na čitavom prostoru gradine nije

nađen ni komadić keramike ili nekih drugih arheoloških predmeta. Zbog toga Anića gradina sigurno nije bila nastanjena i mogla je služiti samo kao utvrda za odbranu, kao predstraža ili osmatračnica.

Čitav prostor istočno od Anića gradine je načičkan većim kamenim gromilama. Neke od njih su razrušene i kamen odvezen, druge su nedirnute. Sve ove gromile — tumuli postavljene su na malim kamenim kosicama koje okružuju brojne manje vrtače na ovom terenu.

Sl. 11 — Anića gradina kod Bukovice

Prema sakupljenim podacima, sasvim je vjerovatno da je V. Radimsky u svom opisu gradina na Duvanjskom polju Anića gradinu označio kao Ćerenića gradinu. Inače, ovakvo ime gradine danas niko od okolnih stanovnika nije upamtio. Tako izgleda da je V. Radimsky ime Anić zamijenio sa Ćerenić[17].

20. *Gradina u Bukovici*

Dosta širok i ravan prostor na kojem danas stoji velika seoska crkva u Bukovici (zapravo u Donjoj Bukovici) nazivaju također gradinom. Temeljitim pregledom ovog terena moglo se ustanoviti da nema tragova nekoj utvrdi i da se u ovom slučaju ne može govoriti o gradini uobičajenog oblika. Pa i sam teren — ravan, vrlo pristupačan, širok — nije pružao uslove za oblikovanje utvrđene gradine.

Značajno je, međutim, da su se na ovom prostoru nalazili fragmenti praistorijske keramike, a tu i tamo se i danas naiđe na poneki takav fragment. Očito je da se na ovom mjestu stanovalo u predrimsko doba, da je to bilo jedno otvoreno naselje; zbog nalaza keramike lokalitet je dobio naziv gradina.

Tako bi trebalo zaključiti da je otvoreno naselje u Bukovici bilo zaštićeno Anića gradinom, koja je bila neke vrste refugiuma za stanovnike u Bukovici. Radi se, dakle, o značajnom kompleksu, jer pruža uvid u poseban način života na prostoru Duvanjskog polja.

Susjedi su živjeli u Čurića gradini.

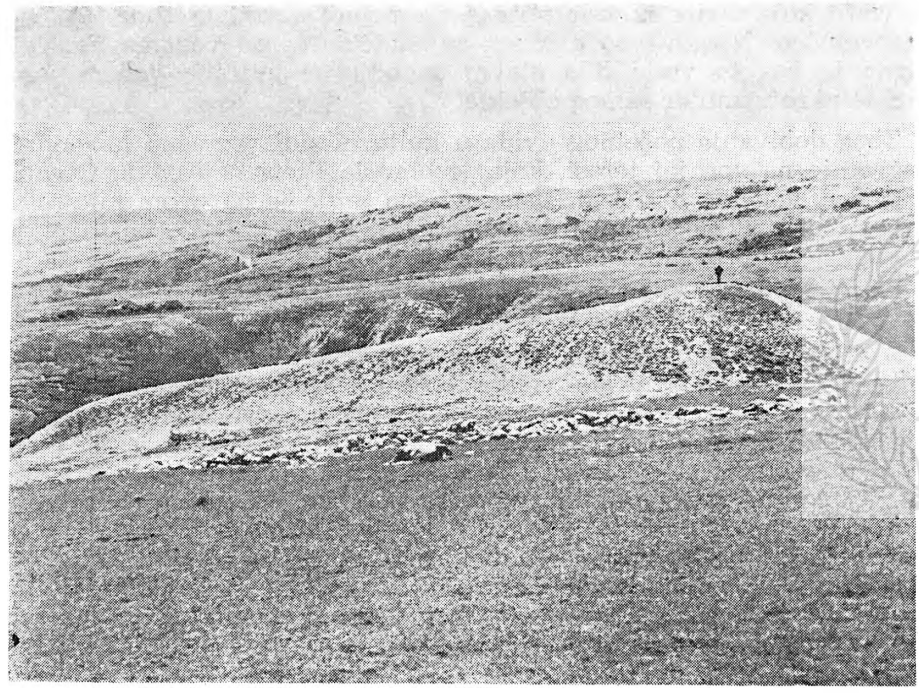
---

[17] Ibid., 10.

21—22. *Velika i Mala gradina nad Mrkodolom*

I u ovom slučaju se radi o vojnoj gradini: jednoj veoma snažnoj i drugoj sporednoj i mnogo slabijoj. Okolno stanovništvo ih naziva Veliki grad i Mali grad, a mi ćemo ovdje upotrijebiti nazive V e l i k a i M a l a g r a d i n a. Obje gradine su podignute iznad dubokog kanjona koji se sa zapada spušta prema Duvanjskom polju i na taj način odlično kontrolišu pristup ovom dijelu Duvanjskog polja sa zapadne strane.

V e l i k a g r a d i n a je podignuta sa sjeverne strane pomenutog kanjona i naprosto se nadvila nad uskim grlom kanjona na ovom mjestu. Sa sjeverne strane Velika gradina je zaštićena ogromnim nasipom, pri čemu je i ovdje iskorištena prirodna greda i onda dograđena moćnim kamenim nasipom (Sl. 12). Ovaj veliki nasip štiti gradinu na najosjetlji-

Sl. 12 — Velika gradina nad Mrkodolom

vijem mjestu (sa visoravni na ovoj strani je relativno lagan pristup Velikoj gradini). Tzv. limitni tumul — iako nedovoljno izdiferenciran — uzdignut je na sjeverozapadnom dijelu toga nasipa (širok je oko 40 m) i više se približava uglu nego sredini samog nasipa. Od kraja limitnog tumula nasip se povija prema zapadu i onda se spaja sa strmom, kamenom padinom. Slično povijanje je izvedeno i na istočnoj strani, gdje također dolazi do spajanja sa kamenitom klisurom. Na taj način, uzevši grubo, gradina ima neki elipsast oblik (Plan 5). — Čitav je nasip (dužine oko 180 m, a visine 3 i 8 m) inače ostao neoštećen, jer je odavde teško odvoziti kamen, a sama gradina nije korištena u rimsko doba.

Sa južne strane gradine naglo se ruše kamenite stijene u duboku klisuru, pa je s ove strane pristup gradini gotovo nemoguć. Ulazi u gradinu su bili postavljeni na mjestima dodira nasipa sa strmim stijenama na jugoistočnoj i zapadnoj strani.

Unutrašnji prostor Velike gradine karakterišu dvije glavne terase — gornja i srednja terasa. Ispod srednje terase teren se povija prema kamenitim stijenama i tako se formira niz malih terasica.

Po svom prirodnom položaju i moćnom glavnom nasipu, Velika gradina spada među najjača gradinska utvrđenja na Duvanjskom polju. Ova gradina — kao i njena dvojnica — nalazi se nasuprot gradini na Libu, a vizuelno je povezana i sa gradinom kod Crvenice i onom na Stražnici.

Ispod gradine, u sjeverozapadnom pravcu, izvire vrelo Pruska, čija dosta obilna voda teče kanjonom prema selu Mrkodol. Možda je još važnije vrelo koje izvire iz žive stijene na južnoj strani gradine. To vrelo je nepresušno. Njegove vode idu u zajednički tok sa vodama Pruske, a sigurno je baš to vrelo bilo glavni snabdjevač gradine vodom jer se nalazi tako reći unutar samog objekta.

Zbog dobivanja početnog uvida u kulturni sloj, izvršeno je sondažno istraživanje na gornjoj terasi, koja je obrasla lijepom travom. Otvorena je sonda A veličine 3 × 2 m. Ustanovljeno je da je na ovom mjestu sloj humusa debeo 20 do 25 cm i da odmah ispod toga nailazi sloj sa pločastim kamenom, prirodnim sastavom samog brijega. Prema tome, sloj na gradini ne pruža mogućnost većeg istraživanja (izabrano je najpogodnije mjesto za sondažu na čitavoj gradini).

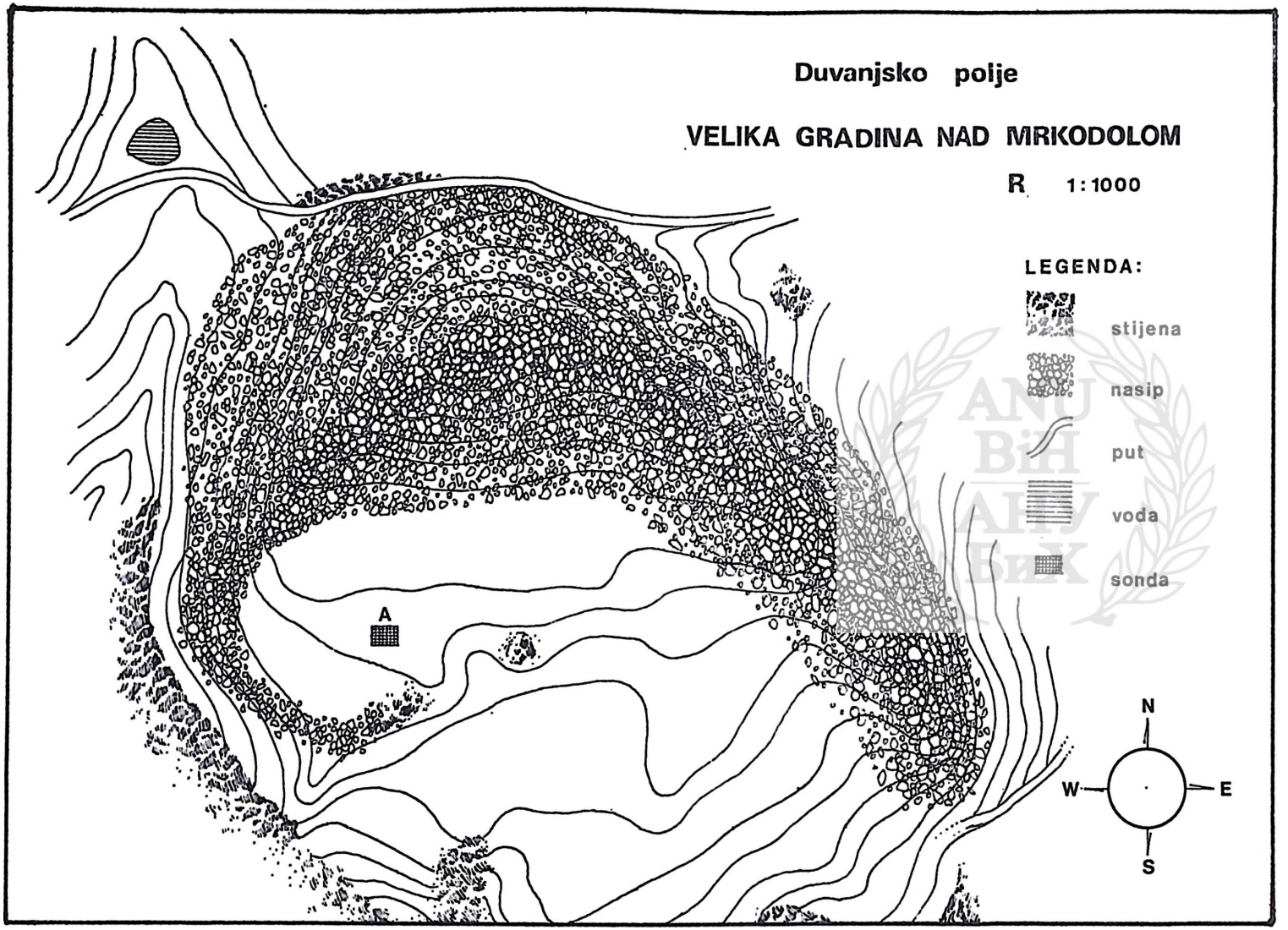
S druge strane, prilikom pregleda strmih padina i terena oko vode u klisuri zatečena je zaista velika količina keramičkih fragmenata. S obzirom na to da se zimi ovim putem slijevaju prave bujice, sigurno je da je mnogo keramičke robe odneseno sa ovog terena. To je potvrdio i pregled pješčanih nanosa prema selu Mrkodol. Naičešći su bili komadi šolja sa raznim, ukošenim ili uvijenim obodom. Na unutrašnjoj strani jednog ukošenog oboda bio je izveden motiv šrafiranih trouglova sa slobodnim cikcak-motivom između dva reda trouglova. Jedan drugi obod je izrađen u turbanoidnom obliku, ali su zapaženi i zašiljeni i uvijeni obodi. Konačno, pune polukružne drške, pa horizontalne i vertikalne drške osnovna su karakteristika grublje keramičke robe.

Prema iznesenim podacima, izgleda da je sa platoa gradine duže vremena bio sapiran kulturni sloj, da bi na kraju površina bila učvršćena izraslom travom. Čini se, ipak, a na osnovu situacije u podnožju Velike gradine, da je ona bila duže vremena nastanjena.

V. Radimsky kod opisa ove gradine donosi podatak da je u okviru gradine nađeno vrlo mnogo „ilovaste rbine od sugja gragjenog rukom, grumenja za mrvljenje žita, brusova i sl"[18]. Ovaj podatak samo potkrepljuje gornju konstataciju, a ujedno pokazuje u kolikoj mjeri se promijenila slika platoa u posljednjih 80 godina. Samo na sjeverozapadnom dijelu nasipa je nađen jedan kameni satirač i dio podloge žrvnja.

[18] Ibid., 10.

Plan 5

Duvanjsko polje
VELIKA GRADINA NAD MRKODOLOM
R 1:1000
LEGENDA:
stijena
nasip
put
voda
sonda
A
N
W
E
S

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

Na drugoj, južnoj strani kanjona podignuta je Mala gradina. Ona je daleko slabije utvrđena od prethodne i zato je služila samo kao pomoćno utvrđenje. Relativno mali plato te gradine opasuje sa južne, dakle pristupačne, strane nevelik nasip, koji je i dosta oštećen. Središnji dio nasipa je uzvišen i to je bila neka vrsta limitnog tumula. Sam nasip se povija sa obje strane prema sjeveru, prema kanjonu, i tako zatvara zaštićeni prostor.

Povišeni limitni tumul je po sredini kružno raskopavao neki „tragač blaga". Tu je, navodno, nađen jedan zlatni „kipić". Vjerovatno je nalaz poticao iz sekundarnog ukopa. Na istočnom dijelu nasipa se primjećuje još jedan sličan kružni iskop.

Ovdje treba spomenuti da je mještanin Ivan Batarilo kao dijete u limitnom tumulu Velike gradine vidio ostatke jednog ljudskog kostura, koji se — po njegovom iskazu — pokazao zbog djelovanja atmosferilija na plašt nasipa.

Još jednom se potvrdilo da su kameni nasipi na gradinama Duvanjskog polja poslužili i za ukopavanje okolnog stanovništva, vjerovatno u kasnijem vremenu. U kojem vremenu, zasada je teško reći, ali je vjerovatno da se to dešavalo u periodima iza kasne antike.

23. *Gradina Oštruljak nad Donjim Brišnikom*

Elipsasti brežuljak koji dominira nad selom Donji Brišnik poslužio je za lociranje još jednog gradinskog objekta, koji je po brežuljku i dobio ime Gradina Oštruljak.

Na južnoj strani gradine diže se nasip u vidu izduženog tumula. Na ostalim dijelovima gradine ne vide se pravi ostaci nasipa, izuzev srušenog kamena na istočnoj i jugozapadnoj strani. Plato gradine je veoma velik i on se u nekoliko velikih terasa spušta prema potoku koji iz Gornjeg Brišnika teče u pravcu Donjeg Brišnika.

Samo na južnoj padini nasipa — tumula nađeno je nešto malo fragmenata praistorijske keramike.

Prema zatečenoj situaciji, gradina Oštruljak nije bila snažnije utvrđena, pa se može pomišljati na dvije solucije:

— prva, izgradnja ove gradine nije dovršena, — i

— druga, ovdje je bilo sezonsko naselje sa velikim kamenim, kultnim tumulom.

Možda je ova druga solucija vjerovatnija.

M. Zaninović među gradine većih dimenzija, pored „gradina kod Gaja, ili na Libu", ubraja i gradinu kod Donjeg Brišnika[19]. Ovo bi se, naravno, moglo reći samo za Veliku gradinu kod Mrkodola. E. Pašalić i I. Bojanovski smatraju da je jedan krak rimske ceste Salona — Argentaria preko Brišnika išao za Borčane[20]. Vjerovatno je to bila i predrimska trasa puta.

[19] M. Zaninović, 1967, nap. 89.
[20] E. Pašalić, 1960, 35; I. Bojanovski, 1974, 244.

24. *Gradina nad Cebarom*

Ova gradina je smještena na vrhu visoke kose (kota 1062) direktno nad selom Cebarom. Relativno je malih dimenzija i — gledajući generalno — ovalnog je oblika. Po dužnoj osi (istok—zapad) unutrašnji plato je dug oko 40 m, a po kraćoj od 25 do 30 m. Sa juga, i jugoistoka gradina je zaštićena velikim nasipom. Posebno je zanimljivo da taj nasip izgleda kao spajanje nasipom dva velika tumula između kojih je mogao biti i prolaz u unutrašnjost gradine (tačno na južnoj strani — Sl. 13). Na jugozapad-

Sl. 13 — Gradina nad Cebarom

noj strani nasip je nešto niži, pošto se na ovom mjestu teren dosta naglo spušta u jednu vrtaču. Na sjevernom dijelu gradine nije bilo potrebe za nekom posebnom zaštitom; na toj strani se teren veoma naglo spušta prema polju. Najlakši pristup gradini je bio sa jugoistočne strane i na toj strani je i najsnažnije uzvišenje u nasipu (visina sa spoljne strane oko 8 m, a u nasipu se zapažaju i veoma krupni komadi kamena).

Unutrašnji plato ove gradine je potpuno stjenovit i na njemu nema nikakvih tragova života. Sa spoljne strane nasipa se može naći poneki manji fragmenat praistorijske keramike. I to je sve.

Po svemu izgleda da je gradina nad Cebarom služila kao utvrđena osmatračnica u odbrambenom sistemu na Duvanjskom polju. Ona spada i među najviše gradine na ovom području, pa bi takva namjena bila normalna.

Na jugoistočnom uzvišenju nasipa — izdvojenom tumulu — primijećeni su i komadići maltera. Zbog toga je moguće da je u nekom kasnom periodu, možda kasnoj antici, ovdje postojala manja osmatračnica.

V. Radimsky za ovu gradinu kaže da je to „velika kamena gromila bez nasipa" (!) i da se na njoj vide zidine „uzidane lijepom"[21].

25. *Gradina nad Kovačima*

I ova gradina zauzima vrlo istaknut dio visoke kose nad selom Kovači, na zapadnom dijelu Duvanjskog polja. Stoji nasuprot gradinama u Oplećanima i Srđanima, a vizuelno odlično kontaktira sa gradinama u Podgaju kod Duvna i na Libu.

Sl. 14 — Gradina nad Kovačima

Gradina nad Kovačima je prilično izdužena u pravcu jugoistok—sjeverozapad (Plan 6). Na sjeverozapadnom kraju uzdiže se snažan limitni tumul, odnosno najuzvišeniji dio nasipa, i on štiti gradinu od pristupa sa grebena sa kojim je sama gradina, inače, spojena. I ovdje je iskorišten mali izbrežak pa je dograđen taj veliki tumul (Sl. 14). Kameni nasip se, onda, pruža od sjeverozapada prema jugoistoku i završava se malim povijanjem prema istoku, kojim se spaja sa stjenovitom padinom (cjelokupna dužina nasipa — sa limitnim tumulom — iznosi 130 m).

[21] V. Radimsky, 1894. 8.

Unutrašnji plato gradine, okrenut u pravcu sjever—sjeveroistok, sastoji se od tri uske terase, nepravilno poredane i dosta uske. Najširа je gornja terasa (ispod nasipa), srednja je dosta uska i pruža se samo na sjeverozapadnom kraju platoa, dok se donja pruža središnjim dijelom gradine. Na gornjoj terasi je zapaženo nekoliko udubljenja — ostaci nekih građevinskih radova. Veličina platoa u cjelini iznosi oko 90 × 25 m.

Duž nasipa na zadnjoj, odnosno jugozapadnoj vanjskoj strani, mogu se pratiti naknadno građeni zidovi od nešto pravilnije obrađenog kamena, vezanog malterom. Ovi zidovi u cikcak-potezima prate pravac nasipa i sasvim je očito da su oni ovdje napravljeni u vrijeme rimske uprave. Prema tome, gradina nad Kovačima je bila iskorištena i u kasnijem, tzv. postilirskom vremenu kao važan utvrđeni punkt (Sl. 15; Plan 6).

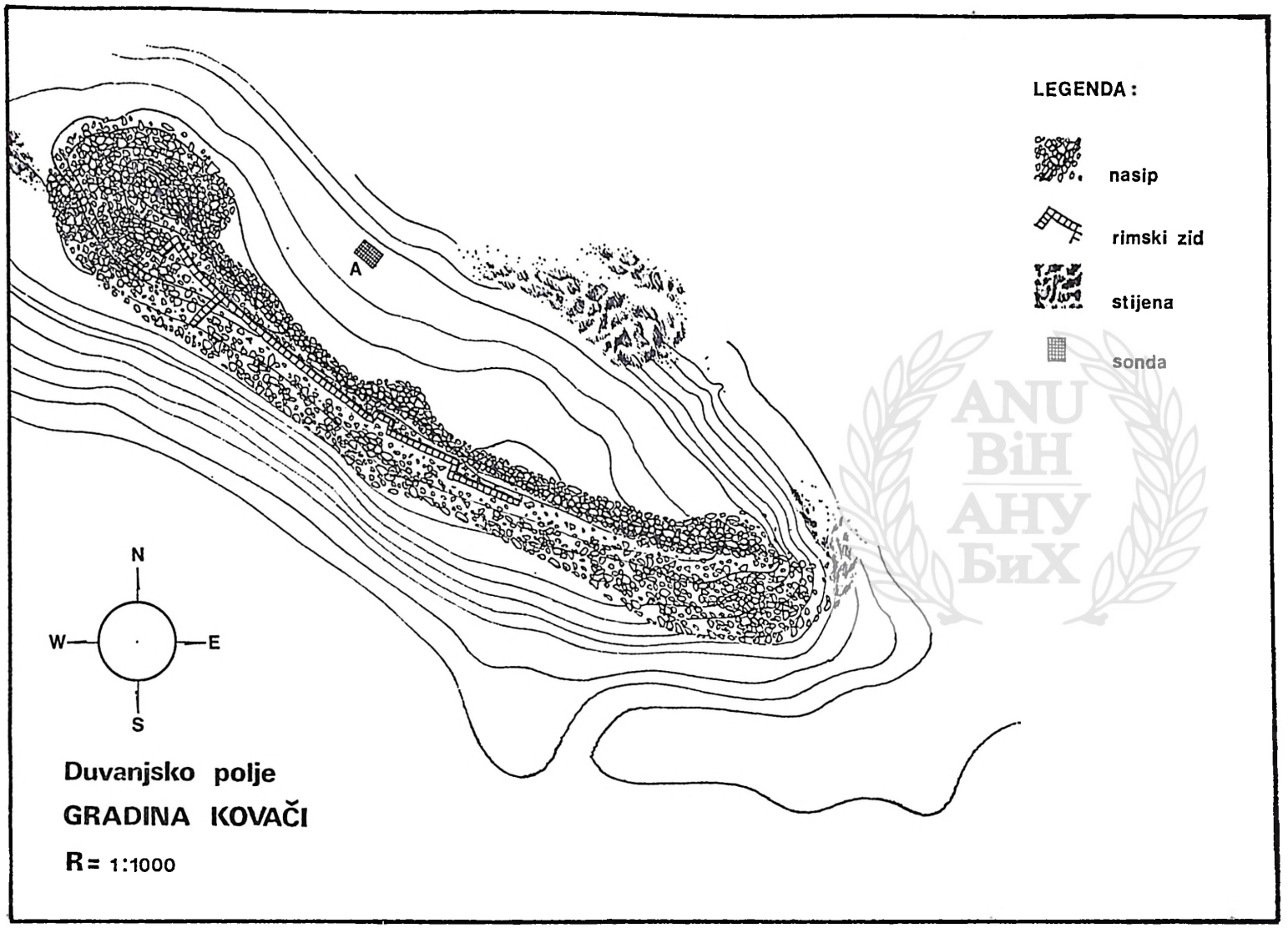

Sl. 15 — Gradina nad Kovačima (zid iz rimskog vremena)

Prilikom pregleda i snimanja gradine izvršeno je i osnovno sondažno istraživanje na srednjoj terasi. Otvorena je sonda A, veličine 3 × 2 m. Pokazalo se da je kulturni sloj debeo 0,80 do 0,85 m, a važno je ukazati na dvije činjenice:

a) U gornjim dijelovima sloja (otprilike do 0,50/0,55 m) nađen je dosta velik broj praistorijske i rimske keramike, komadići rimskog stakla i jedan željezni nož; u donjim slojevima je sakupljeno samo nekoliko fragmenata predrimske keramike.

Plan 6

ANU BiH
АНУ БиХ

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

b) U jednom uglu sonde (0,55 do 0,65) otkriveni su ostaci ognjišta, čija je podloga bila načinjena od krupnijih komada kamena, a preko toga je nanesen premaz od glinovite zemlje; očito je da je to ognjište pripadalo predrimskom vremenu.

Na zapadnom rubu udoline, koja se pruža ispod gradine (u smjeru obrnutom od Kovača), vide se ostaci jedne četvrtaste građevine, veličine 8,50 × 8,50 m. Temelji te građevine su bili načinjeni od većih komada kamena, poredanih sa spoljne i unutrašnje strane zida i vezanih malterom. Sam zid je u cjelini bio debeo od 1,10 do 1,35 m. Ispred građevine je veći prostor omeđen poredanim kamenom. Radi se, dakle, o građevini savremenoj nalazima rimske keramike i stakla.

Na drugoj strani prostora ispod gradine nalaze se ostaci jedne druge građevine. Veliki kameni komadi nisu ovdje bili vezani malterom, pa bi se moglo pomišljati i na neku predrimsku građevinu (Silvanovo svetilište?).

Na osnovu ovakvih zapažanja i nalaza, može se zaključiti da je gradina nad Kovačima bila korištena u postilirsko doba kao neka vrsta kastela ili refugiuma. Pri tome je iskorišten limitni tumul u cjelini a sa ostalih strana je podignut čvrst odbrambeni zid, sa dva lica i sa upotrebom maltera. Pomenuta prva građevina je vjerovatno služila posadi za stambene i druge svrhe.

V. Radimsky iznosi podatak da su razvaline četvrtaste građevine u pomenutoj udolini pomiješane sa komadićima cigle, pa i on smatra da je ona služila rimskoj posadi[22].

26. *Gradinica Kuk u Kovačima*

To je vrlo mala gradina na zapadnom rubu sela Kovači, smještena na istaknutoj stijeni, nazvanoj „Kuk" radi njenog oblika. Položena je vrlo nisko nad poljem, gotovo neposredno nad koritom rijeke Šujice. Uz Selimovića gradinu, to je najniža gradina na Duvanjskom polju (naravno, osim Mandine gradine).

Sa južne strane — nasuprot polju — gradina je zaštićena nasipom u vidu limitnog tumula, dok se sa obratne strane stijena sasvim okomito ruši prema ravnici. Mali unutrašnji plato jedva mjeri 20 × 6 m. Iza limitnog tumula dolazi mala spoljna zaravan, a onda se stijene naglo dižu prema gornjoj kosi (Sl. 16).

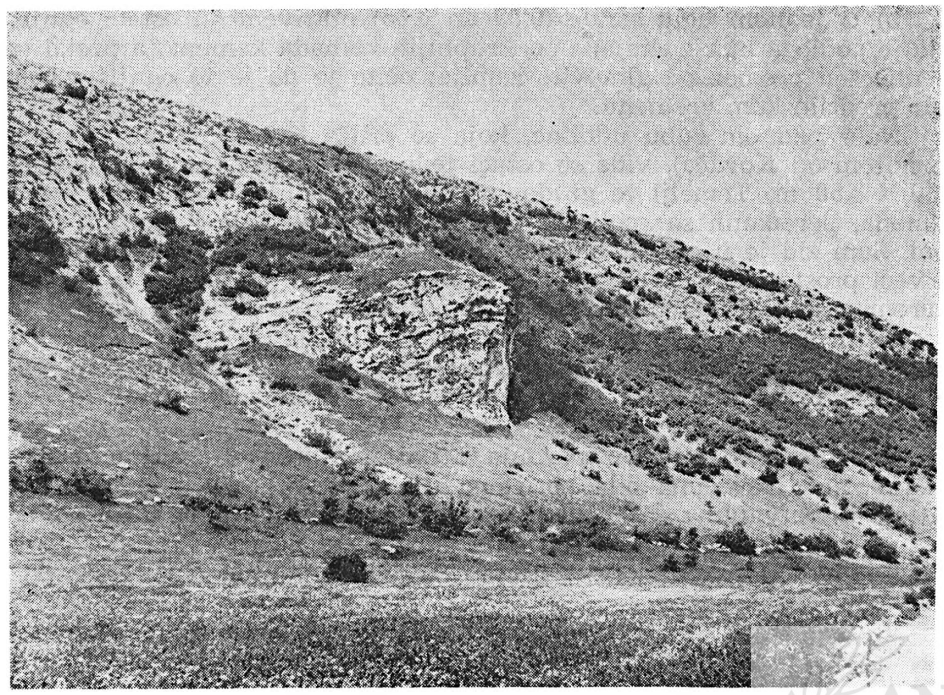
U podnožju Kuka, posebno na istočnoj strani, mogu se naći sitniji fragmenti praistorijske keramike, koji odgovaraju nalazima sa gradine nad Kovačima i sličnim nalazima.

Gradina na Kuku je mogla imati samo ulogu vezne stanice između gradine nad Kovačima i gradine u Stipanićima. Ove dvije važne gradine nisu vizuelno povezane, a sa Kuka se lijepo vide i jedna i druga gradina. Tako u ovom slučaju možemo računati na signalnu postaju.

Limitni tumul nema, zapravo, neku upotrebnu vrijednost. Prije će biti da se na ovako istaknutom Kuku radilo o kultnom tumulu, odnosno i o kultnoj postaji.

---

[22] Ibid., 8.

Sl. 16 — Gradinica Kuk u Kovačima

27. *Veliki gradac na Privali*

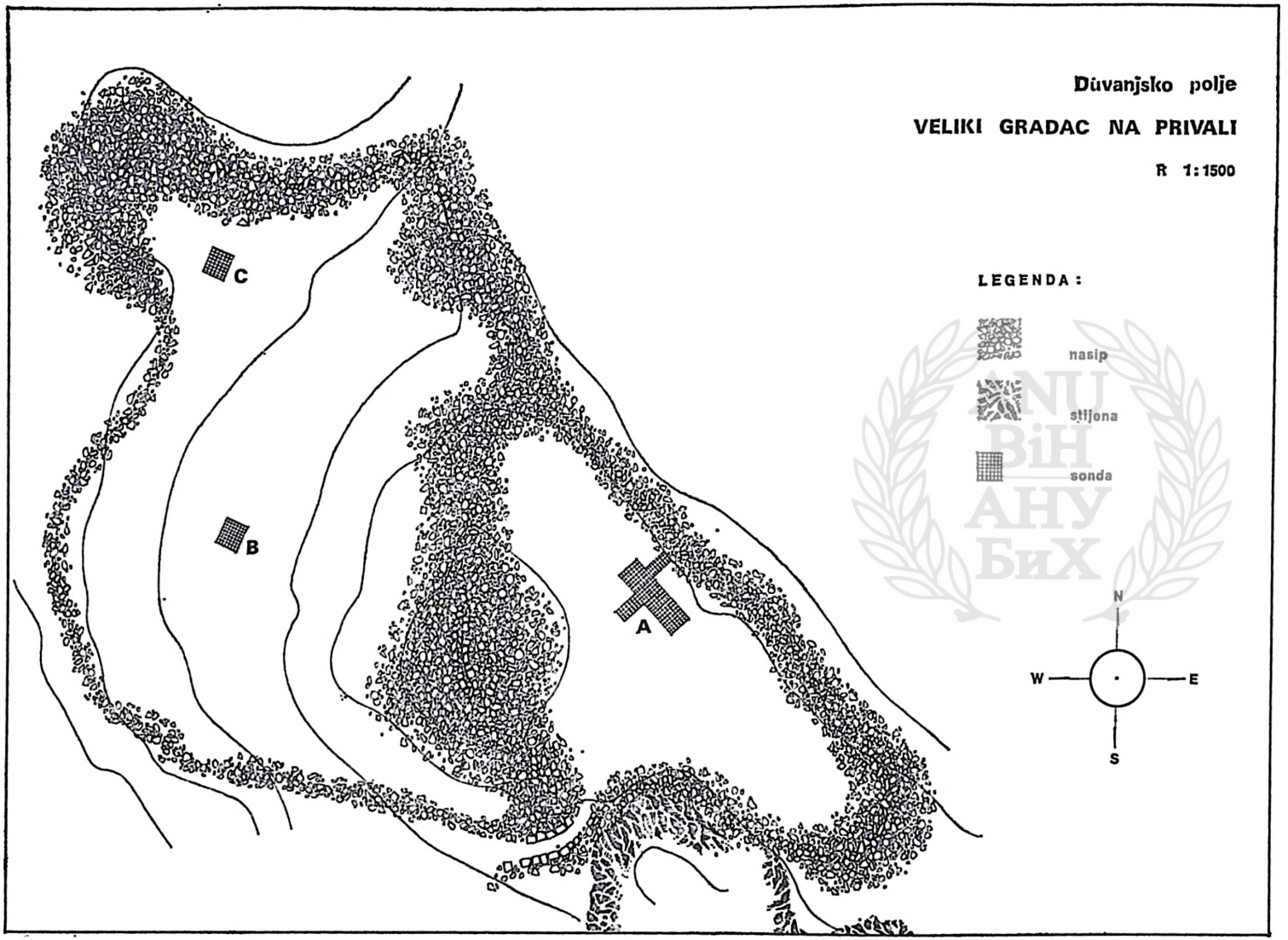
Jedna od najzapaženijih gradina na ovom prostoru je, svakako, Velika gradina na rubovima Privale (kota 1056). Ta gradina leži tako zgodno da istovremeno kontroliše i Duvanjsko polje i Buško blato, a zaštićena je veoma jakim nasipima, pošto nije imala gotovo nikakve prirodne zaštite.

Glavni i dosta ravni plato gradine je orijentisan u pravcu jugoistok —sjeverozapad (dužine oko 100 m). Na jugoistočnoj strani plato se završava jednim limitnim tumulom, od krupnijeg kamena, koji je štitio gradinu sa ove strane. Na zapadnoj strani ovog platoa podignut je drugi, znatno veći tumul, postavljen na prirodnom uzvišenju, tako da predstavlja i dominantnu tačku na gradini (prečnik osnove oko 40 m). Sa te tačke pruža se apsolutno najbolji pogled na pomenuta dva polja, a isto tako i na prevoj koji ih razdvaja, odnosno spaja (Sl. 17; Plan 7).

Na oba limitna tumula se opažaju pravilnije poredani blokovi kamena, pa je moguće da je i ovdje upotrijebljen sistem suhozida.

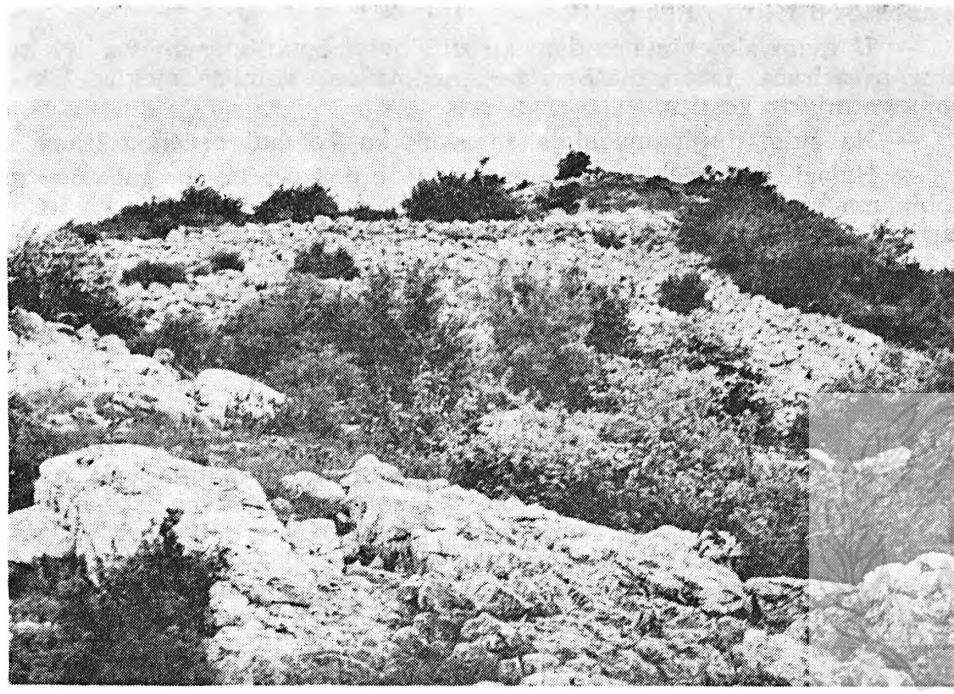
Tumuli su spojeni sa obje strane nasipima od kamena koji se povijaju prema konfiguraciji terena (dužine oko 170 m). Sjeveroistočni nasip je nešto snažniji i izlazi direktno iz oba tumula. Naprotiv, jugozapadni nasip izlazi iz jugoistočnog tumula, ali se ne spaja sa velikim tumulom na sjeverozapadu, nego se povija oko njega i na toj strani pravi užu te-

Plan 7

Dùvanjsko polje
VELIKI GRADAC NA PRIVALI
R 1:1500
LEGENDA:
nasip
stijena
sonda
C
B
A
N
W
E
S

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

rasu. Zapadno od velikog tumula teren se spušta i formira još četiri polukružna pojasa, odnosno četiri terase na ovoj strani gradine. Sve su one pogodne za nastanjivanje, osim posljednje, koja je znatno strmija od svih ostalih. Na vanjskom rubu te zadnje terase podignut je slabiji spoljni nasip. Taj nasip je pojačan samo na sjevernoj strani, na kojoj se povija prema glavnom nasipu i spaja se s njim u blizini velikog tumula (Plan 7).

Sl. 17 — Veliki gradac na Privali

S obzirom na to da se veliki limitni tumul na zapadnoj strani nalazi u sredini fortifikacionog sistema Velikog graca, još više se pojačava utisak da je on — pored svoje osmatračke i odbrambene uloge — imao i određeni kultni karakter.

Na mjestu gdje se jugozapadni nasip najviše približava velikom tumulu nalazio se ulaz u ovu gradinu. Sam ulaz je bio dobro flankiran kamenim blokovima sa obje strane, pa u tom pogledu predstavlja najuspjelije rješenje prolaza kroz fortifikaciju među svim gradinama na Duvanjskom polju. Naravno, ovome je mnogo doprinio karakter terena na kojem je gradina podignuta.

Treba napomenuti da na nasipima i tumulima nisu primijećeni ni najsitniji ostaci maltera, pa je sasvim sigurno da Veliki gradac nije sekundarno upotrijebljen u rimskom ili kasnijem vremenu. Na površini pojedinih terasa nađeni su samo fragmenti praistorijske keramike, što također potvrđuje gornju konstataciju.

S obzirom na izuzetni položaj Velikog graca i na razuđenost fortifikacionog sistema, izvršena su 1975. i 1976. godine manja sondažna istraživanja radi osnovnog upoznavanja kulturnih slojeva. Na glavnom platou, uz sjeveroistočni nasip otvorena je sonda A veličine 9 × 3 m i dva poprečna rova, te dvije sonde na trećoj i četvrtoj donjoj terasi u veličini od po 4 × 3 m (sonde B i C). Ovdje su od interesa sljedeće činjenice:

— Kulturni sloj u sondi A je između nekih kamenih stijena dosezao do dubine od 1,40 do 1,60 m.

— U ovim slojevima nađeni su dijelovi kamenih žrvnjeva, tri kakamena satirača, jedan pješčani teg, nedovršena kamena sjekira i veći broj životinjskih kostiju.

— Na svim dubinama sloja zapaženi su komadi pečenog lijepa.

— Nalazi keramičkih fragmenata su bili izuzetno brojni. Svojim osobinama keramička roba iz slojeva od 1,60 do 0,50 m upućuje na jednu stariju fazu bronzanog doba, dok bi keramika iz gornjih slojeva trebalo da pripada kraju bronzanog i željeznom dobu.

— U sondama B i C nađen je samo materijal koji ima karakteristike keramičke robe iz starijeg horizonta sonde A. Tako izgleda da ovi dijelovi gradine nisu bili korišteni u kasnom brozanom i u željeznom dobu.

Prema ovim nalazima lako je zaključiti da je Veliki gradac bio vrlo intenzivno naseljavan u obje faze, da se tu gradilo, da su se obavljale svakodnevne djelatnosti i da je keramička proizvodnja bila vrlo razvijena. Veliki gradac pruža vrlo dobre uslove za sistematsko istraživanje. Istraživanje Velikog graca, pored Liba, predstavlja i najvažniji zadatak za buduće istraživače gradina na Duvanjskom polju, jer bi kulturni slojevi gradine na Privali mogli, možda, osvijetliti problem prekida ili kulturnog kontinuiteta između starijeg i srednjeg bronzanog doba.

V. Radimsky je u svom pregledu zamijenio dvije gradine, pa onu u Stipanićima naziva Velika gradina kod Prevale[23]. Na ovom mjestu moramo ispraviti tu zamjenu.

Ispod Velikog graca, na samom prevoju Privale, na dužem potezu mogu se pratiti putne kolotečine (spurillae), a E. Pašalić veli da se ovdje odvaja jedan krak puta Salona—Argentaria za Duvno[24]. I. Bojanovski, slijedujući A. Mayera, pretpostavlja da bi na Privali mogla biti locirana i putna stanica Mons Bulsinius[25].

28. *Mali gradac na Privali*

Nedaleko od Velikog graca, na koti 1055 nalazi se Mali gradac. To je, u stvari, jedna okrugla fortifikacija, čiji je nasip načinjen od krupnih komada kamena. Promjer unutrašnjeg prostora iznosi svega oko 12 m. Danas se na nasipu ne vide nikakvi tragovi ulaza na unutrašnji prostor.

---

[23] Ibid., 16—17.
[24] E. Pašalić, 1960, 35.
[25] I. Bojanovski, 1974, 158.

Ispod ove fortifikacije, na zapadnoj njenoj strani, zatečena je ravna udolina (veličine 25 × 15 m), okružena manjim kamenim nasipom. Moguće je da je teatralno udubljenje pored te udoline bila velika čatrnja, jer se i sada vidi daleko vlažnije tlo nego što je na okolnom terenu.

Gotovo je sigurno da je Mali gradac bio samo veoma zgodno postavljena osmatračnica u vrijeme kada je na Duvanjskom polju organizovan širi odbrambeni sistem.

29. *Gradina u Stipanićima*

To je velika i izdužena gradina, koja zauzima čitav plato nagnutog brijega nad izvorom potoka Žbanice, uz zapadni rub Duvanjskog polja. Orijentisana je u pravcu istok—zapad.

Sama gradina ima tri jasno izdvojena dijela, odnosno tri glavne terase (Plan 8):

— Polukružni zapadni — ili gornji — dio gradine je bio zaštićen manjim kamenim nasipom, znatno slabijim nego što su ostali nasipi.

— Izmedu gornje i srednje terase je lociran ogroman limitni tumul, koji prvi pada u oči. To je najistaknutija tačka na gradini, a dominira i čitavim okolnim terenom. Na ovom mjestu se, u stvari, diže prirodno uzvišenje i ono je dosipanjem veće mase kamena načinjeno još uzvišenijim.

— Srednja terasa se na jugoistočnoj strani završava prirodnim kamenim grebenom, bez tragova nasipa. Pa ipak, na sjeveroistočnoj strani toga grebena se i danas jasno nazire ulaz iz donje u srednju terasu, jer je označen većim komadima kamena.

— Donji dio gradine se sastoji od jedne veće i niza manjih terasica, koje su se nadvile nad kamenim ambisom na istočnoj strani gradine.

— Sa sjeverne strane gradina je čitavom dužinom zaštićena dosta jakim nasipom i on ide sve do jugoistočne strane, gdje se gubi nad provalijom. I ovaj nasip je postavljen na prirodnom grebenu, a preko njega je onda dosut kameni nasip (Sl. 18).

— Konačno, južna strana gradine je zaštićena prirodnom stjenovitom provalijom, pa nije bio potreban nikakav dodatni nasip.

Gradina je vjerovatno imala dva ulaza: jedan u gornju terasu, ispod velikog limitnog tumula, drugi u donju terasu sa sjeveroistočne strane. Odavde se, onda, dolazilo i na srednju terasu.

Kao što se vidi, na gradini u Stipanićima su maksimalno iskorišteni prirodni uslovi — glavica i grebeni — pa je na njima dograđeno sve ono što je trebalo za ovako čvrst fortifikacioni sistem. Sam limitni tumul je zatvarao pristup srednjoj terasi sa najosjetljivije strane, ali je mogao služiti i u kultne svrhe, kao što je slučaj na nekim drugim gradinama (na vrhu limitnog tumula danas je sagrađena mala kapelica; kao da ona nastavlja njegov kultni karakter!).

Cjelokupna dužina gradine od istoka prema zapadu je iznosila oko 220 m: gornja terasa je mjerila 50 × 30 m, srednja terasa 35 × 60 m

i donja terasa oko 100 × 70 m. Prečnik limitnog tumula je iznosio oko 35 m, a njegova visina oko 8 m. Visina sjevernog nasipa mjerila je od 1 do 5 m.

Na strmim padinama ispod gornje terase nađena je veća količina keramičkih fragmenata. I na drugim mjestima ispod južne i jugoistočnih kamenitih stijena može se naći slična keramička roba. Sve to dokazuje da je ova gradina bila obilnije i duže vremena korištena. Pa ipak, radi dobivanja osnovnog uvida u karakter gradine, izvršen je jedan presjek nasipa i obavljeno je iskopavanje dviju manjih sondi.

Sl. 18 — Gradina u Stipanićima

a) Presjek A (vidi Plan 8) je izveden na sjevernom dijelu nasipa koji zaštićuje gornju terasu (širina presjeka: 2 m, dužina: 4,50 m). Ispod tankog sloja humusa i sitnog kamena (debljine oko 10 cm) naišlo se na grupu većeg kamenja, od kojeg su izvjesni komadi bili nešto pravilnije poredani. Ostalo kamenje je odavalo utisak nabacanosti. Prema tome, pri izvedbi ovog nasipa bilo je i redanja krupnog kamena (ne radi se o pravom suhozidu) i nabacivanja ostalog kamenja na nasip.

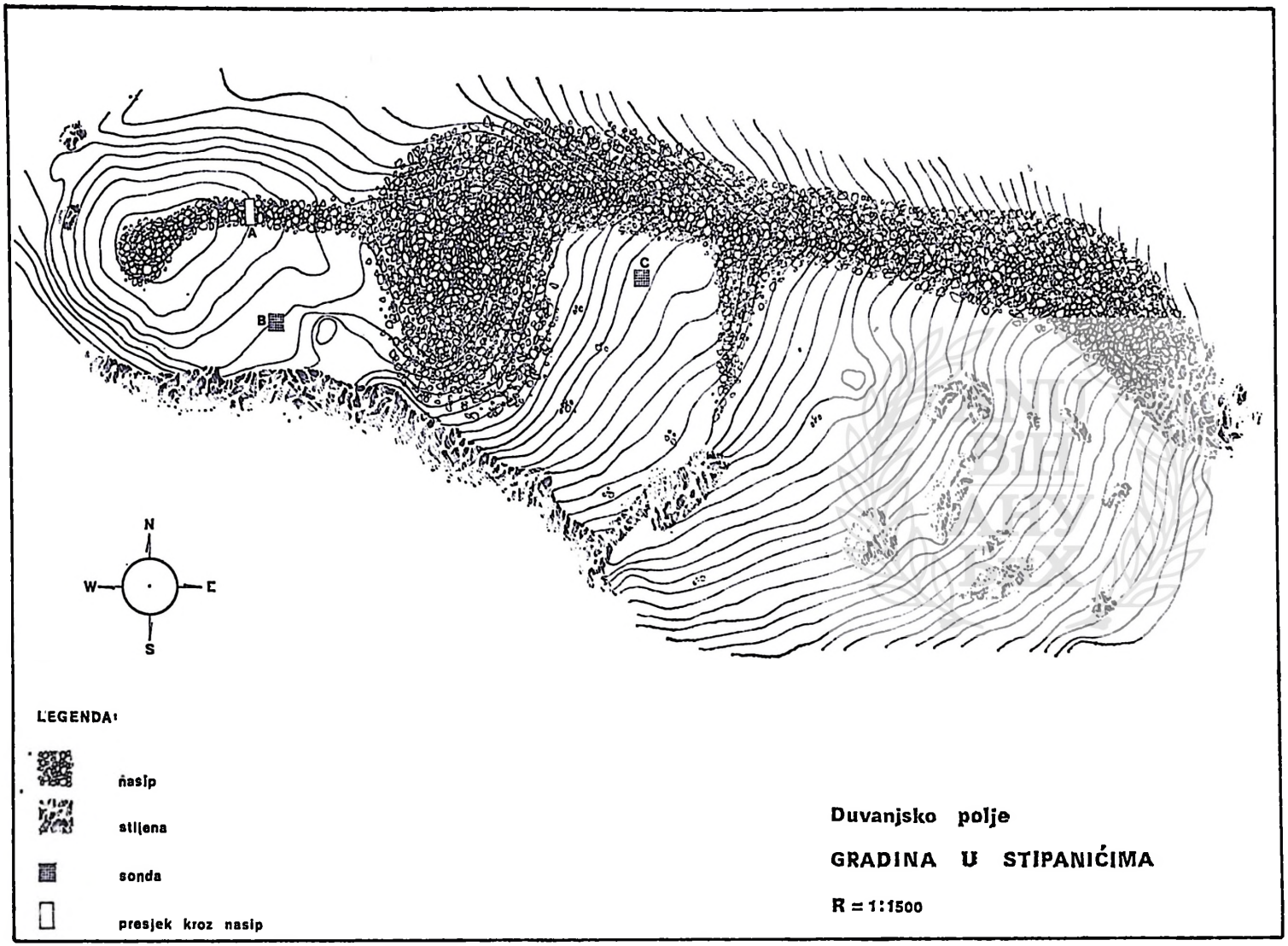
Na dubini od 0,15 m zatečeno je dno neke posude rađene na vitlu, što je ukazivalo na vrijeme poslije rimskog osvajanja zemlje.

b) Sonda B, veličine 3 × 2 m, otvorena je na gornjoj terasi.

U sloju humusa, debljine oko 10 cm, sakupljeno je nekoliko manjih keramičkih fragmenata, komadić željezne troske i jedan rimski novčić.

Pravi kulturni sloj je bio vrlo tanak — od 0,10 do 0,30 m — i u njemu su također nađeni sitni keramički fragmenti.

Plan 8

A
B
C
N
W
E
S
LEGENDA:
nasip
stijena
sonda
presjek kroz nasip
Duvanjsko polje
GRADINA U STIPANIĆIMA
R = 1:1500

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

Treba istaknuti da se u ovom sloju pojavilo i nekoliko komada pečenog lijepa na kojima se vide otisci pruća. To svjedoči o gradnji zidova na objektima pomoću prepleta od pruća i obljepa ilovače. S obzirom na ovu tehniku, očito je da se radi o predrimskom vremenu.

c) Sonda C, veličine 2 × 2 m, bila je otkopavana na velikoj srednjoj terasi, ispod limitnog tumula. Situacija je bila ista kao i u sondi B, s tim što su u kulturnom sloju isključivo nađeni fragmenti praistorijske keramike. Među tim fragmentima — uglavnom grubo rađene robe — najveći dio pripada ravnim, uvijenim i izvučenim obodima posuda i punim horizontalnim drškama, što je dugovječna karakteristika praistorijske keramičke robe na ovim područjima.

Na osnovu pronađenog materijala, može se zaključiti da je gradina u Stipanićima podignuta i korištena u predrimsko doba. Rimski novčić (Constantius II, 337—361) i keramički fragment posude rađen na vitlu govori o prisustvu ljudi na gradini i u kasnijem vremenu. Nisu, međutim, primijećeni nikakvi tragovi zidanja malterom ili nešto slično što bi pripadalo antičkom vremenu — iako V. Radimsky pominje neke temelje zgrada na limitnom tumulu — pa izgleda da gradina u Stipanićima nije korištena kao utvrda ili refugium u rimsko doba. S obzirom da se gradina nalazi u neposrednoj blizini rimske ceste i značajnih antičkih lokaliteta, sasvim je razumljivo da se u to vrijeme dolazilo i na gradinu. Mogla je ona kraće vrijeme služiti i kao neka osmatračnica, što bi bilo vjerovatno, s obzirom na dominantan položaj same gradine.

Sjeverozapadno od sela Stipanića evidentirana je veoma velika kamena gromila — tumul, koju stanovnici također zovu gradinom. V. Radimsky izvještava da je ona „zasuta ilovastim rbinama" i zato smatra „da je to bilo žrtvište ondašnjih prehistoričkih žitelja"[26]. Danas se više ne mogu primijetiti te rbine, ali je pretpostavka V. Radimskog sasvim prihvatljiva.

E. Pašalić naglašava, na osnovu mnogih ranije sakupljenih podataka, da je u Stipaničkom polju ležalo rimsko naselje veličine oko 3 ha. Među ostalim, tu je nađena i ploča sa natpisom u kojem se spominju decuriones, što potvrđuje da je na Duvanjskom polju bio jedan municipium (Delminium!)[27]. Prema mišljenju I. Bojanovskog, opet, preko Stipanića je vodio najkraći put iz Buškog blata u Duvanjsko polje[28].

30. *Gradina Višegrad nad Vučipoljem*

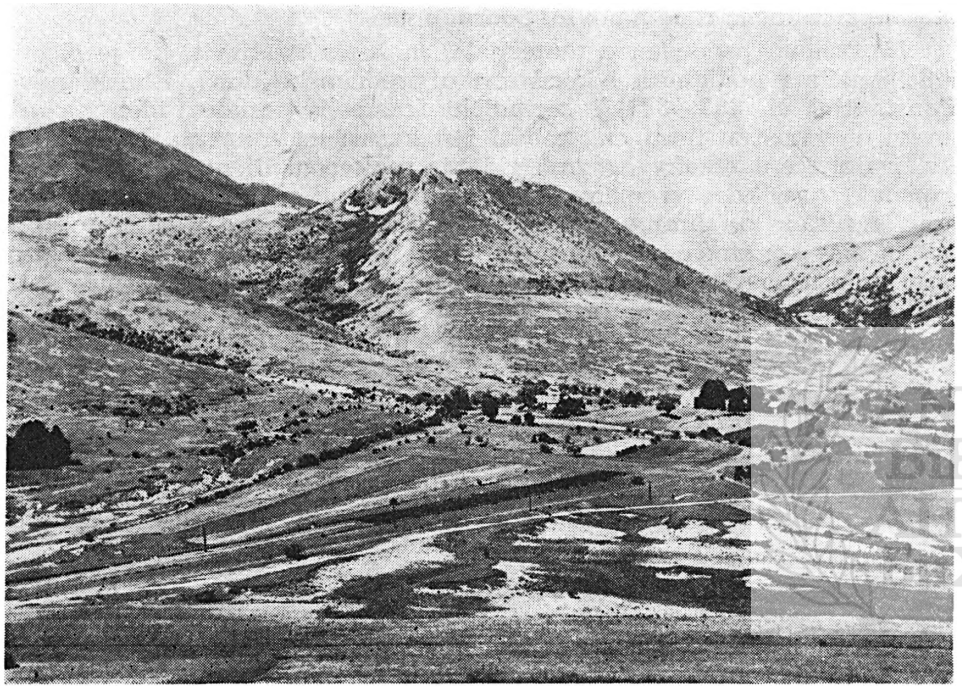
Ova gradina je na karti obilježena kao Veliki gradac (kota 1242), a stanovnici sela Vučipolje i drugi okolni mještani je zovu Višegrad (vjerovatno zbog visokog položaja).

Sama gradina je identifikovana na visokom grebenu, zapadno od sela Vučipolja (Sl. 19). Unutrašnji plato predstavlja, u stvari, jedna za-

[26] V. Radimsky, 1894, 15.
[27] E. Pašalić, 1960, 36.
[28] I. Bojanovski, 1974, 156, 160.

ravnjena vrtača, okružena sa sjeverne, istočne i južne strane prirodnim stijenama koje se prema vanjskoj strani strmo spuštaju i tako čine odličan zaštitni pojas sa ovih strana. Na istočnoj strani je dodat manji kameni nasip, iako to zbog zaštite nije bilo potrebno (možda zbog zaštite od vjetra koji na ovoj visini često i snažno duva).

Lakši prilaz platou i vrtači bio je moguć samo sa zapadne strane i zato je na toj strani postavljen nasip od nabacanog kamena, ne mnogo snažan, ali dovoljan za osnovnu odbranu.

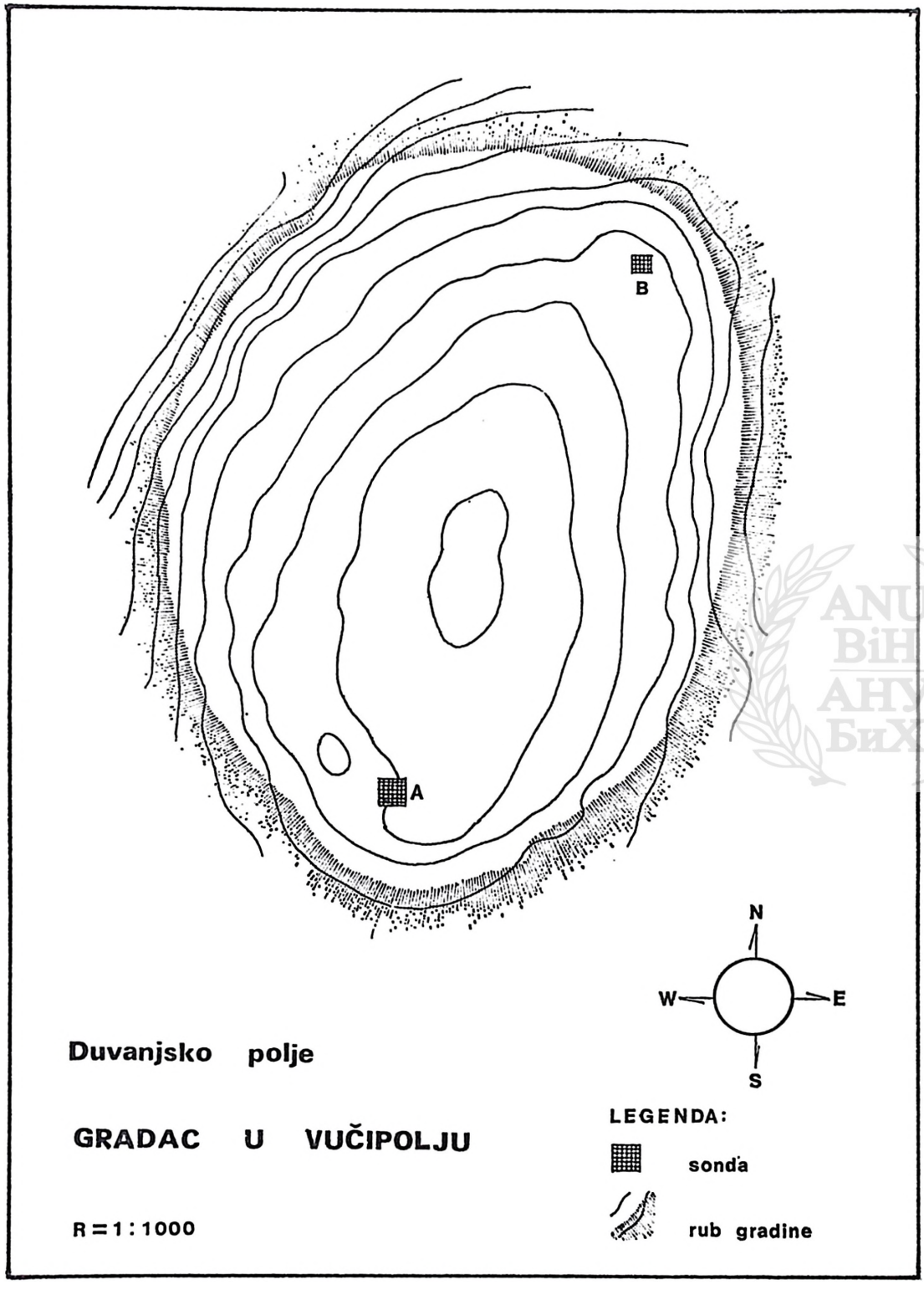
Sl. 19 — Gradina Višegrad nad Vučipoljem

Oko sto metara ispod gradine, na južnoj padini, postoji vrelo pitke vode, za koju okolno stanovništvo kaže da je ljekovita. Očito je da je to vrelo predstavljalo veliku pogodnost za samu gradinu.

Unutrašnji plato je velik oko 30 × 20 m i na njemu je sakupljen poneki sitni komadić zemljane posude, praistorijske fakture. Inače, nema nikakvih tragova o građenju neke nastambe na ovom prostoru. Položaj i veličina gradine to i ne dozvoljavaju.

Gradina Višegrad spada među najviše gradinske lokalitete na Duvanjskom i oko Duvanjskog polja. Ozgor se vidi dobar dio polja — Buhovska gradina, gradina u Podgaju, niz gradina od Letke do Mandine gradine, pa i sama gradina na Libu. Zbog toga je ona morala imati više određenu strategijsku ulogu osmatračnice i pribježišta nego što je neposredno služila za život.

Plan 9

B
A
N
W
E
S
Duvanjsko polje
GRADAC U VUČIPOLJU
R = 1 : 1000
LEGENDA:
sonda
rub gradine

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

Napomena: V. Radimsky kaže da Višegrad nije ništa drugo do kamena gromila (10 × 6 m, vis. 5 m), sa dosta keramičkih fragmenata, za koju misli da je bila „prehistoričko žrtvište"[29].

Oko 1 000 m vazdušne linije od Višegrada na specijalnoj karti obilježen je Mali gradac (mještani govore o Malom Višegradu), no detaljnim obilaskom navedenog terena nije se mogao konstatovati nikakav objekat ove vrste. Biće da se radi o prirodnoj tvorevini koja je dobila to ime. Ne postoje ni uslovi za neki gradinski objekat.

31. *Gradac kod Vučipolja*

Na rubu malog polja, istočno od sela Vučipolje, diže se nad potokom Suhovo manja gradina, nazvana Gradac (kota 1011). Ima oblik dosta pravilnog ringa, sa nešto malo uzdignutim središnjim dijelom (veličina oko 110 × 85 m).

Sl. 20 — Gradac kod Vučipolja

Istočni, sjeverni i južni rub ove gradine je neznatno uzdignut malim zemljanim nasipom, tako da se uz ove rubove dobila lijepa kružna zaravan. Na zapadnoj strani brijeg se strmije spušta i ovdje rub nije oštrije obilježen. Nigdje na ovoj gradini nema tragova utvrđivanja kamenim nasipom i u tom pogledu se Gradac kod Vučipolja razlikuje od drugih gradina ovog područja (osim, možda, one u Mesihovini). Zbog jasno naglašenih rubova gradina je mogla biti utvrđena drvenom palisadom (vidi Plan 9 i Sl. 20).

[29] V. Radimsky, 1894, 7.

U sjeverozapadnom dijelu rubne zaravni nađeno je nekoliko fragmenata keramičke robe, a jedan komad među njima — svojom fakturom i urezanim ornamentom — upućuje na rano bronzano doba.

Na južnom dijelu gradine otvorena je 1978. godine i mala sonda A (veličine 3×2 m). Ispod humusa je postojao dosta tanak kulturni sloj sa nalazima na dubini od 0,10 do 0,45 m. U njemu su zatečeni fragmenti keramike koji uglavnom odgovaraju keramičkoj robi sa Velikog graca na Privali (posebno drške i obodi). Prema tome, Gradac će pripadati starijem bronzanom dobu. — Slična je situacija i u sondi B (sjeverni dio gradine), ali sa malo nalaza.

Dosta je neobična činjenica da u podnožju ove gradine nisu primijećeni nikakvi keramički ostaci, iako ništa nije sprečavalo uobičajeno sapiranje sloja.

32. *Gradina na Sutuliji*

Ovo je vjerovatno najviše postavljena gradina na kraškim poljima jugozapadne Bosne (kota 1305), a uzdiže se na izdvojenom grebenu zapadnog dijela brda Sutulija. Sa južne strane teren se naglo obrušava prema jednom klancu, pa je na ovoj strani gradina prirodno zaštićena. Najlakši je pristup gradini sa sjeverne i istočne strane i sa tih strana je ona opkoljena snažnim dvojnim nasipom. Radi se najvećim dijelom o prirodnim stijenama, koje su sa gornje strane pojačane nasutim kamenom i zemljom. Između spoljneg i unutrašnjeg nasipa pruža se jarak, dubok oko 1,50 m, a sličan jarak odvaja unutrašnji nasip od platoa. Sasvim je vjerovatno da su ovi jarci nastali vađenjem materijala za pomenute nasipe.

Plato gradine je dosta uzak i leži na živoj stijeni, u čijoj se sredini prostire mali pojas zemlje, širok 12—15 m, a dugačak od istoka prema zapadu oko 50 m. Na istočnoj i zapadnoj strani platoa nalaze se dva procjepa u stijeni, širine 2 i 3 m. Sasvim je moguće da je istočni procjep služio kao ulaz u gradinu, jer se na ovoj strani vidi i jedan dodatni bedem.

Na nasipima i na zemljanom dijelu platoa nađu se rijetki i sitni fragmenti praistorijske keramike.

Istočno od gradine, na vrhu susjednog, nešto nižeg brda, postavljena je velika kamena gromila, promjera oko 15 m i visine oko 4 m.

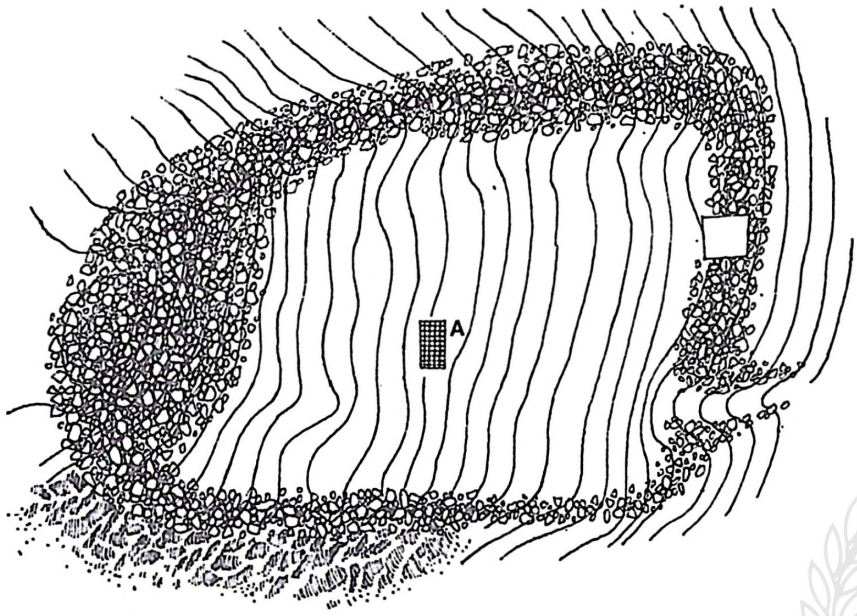
Sa gradine (a zovu je i grad na Sutuliji) odlično se vidi gotovo čitavo Duvanjsko polje, sve do Liba i okolnih gradina.

33. *Buhovska gradina*

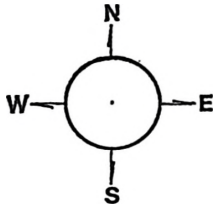
Nalazi se na goloj kosi iznad sela Buhovo. Nešto dalje odavde se smjestilo i Eminovo selo, pa je ova gradina ranije i nazivana gradinom u Eminovom selu.

Gradina dominira uskom dolinom koja se proteže od Mokronoga do Buhova (Sl. 21). Njen oblik je, u suštini, romboidan (veličina platoa oko 50/60×40/50 m) i to je jedina gradina na području Duvanjskog polja koja

Plan 10

ANU BiH
АНУ БиХ

Duvanjsko polje

GRADINA U BUHOVU

R = 1:1000

LEGENDA:

kamen

nasip

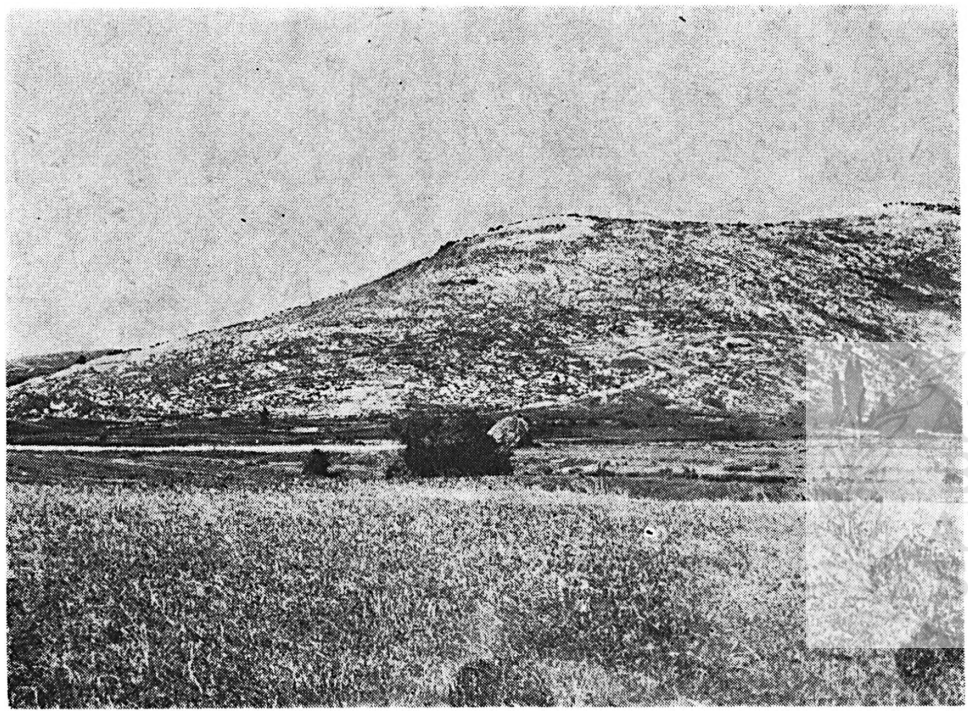
presjek kroz nasip

sonda

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

ima takav relativno pravilan oblik. Sa svih strana je zaštićena kamenim nasipom, ali je on daleko najsnažniji na zapadnoj, najvišoj strani gradine. Čitav taj nasip odaje utisak jednog velikog limitnog tumula (veličine 40×25 m i visine oko 4 m). Sa te strane je bio relativno lagan pristup gradini, pa ju je ovaj snažni nasip dobro štitio (Plan 10).

Sjeverni nasip (širok oko 10 m) dosta je jak i načinjen je od nabacanog krupnog kamena bez tragova suhozida. Ovaj nasip brani gradinu sa dosta pristupačne sjeverne strane. Na suprotnoj, južnoj strani nasip je daleko slabiji, jer na ovoj strani teren naglo pada, pa se ivica gradine

Sl. 21 — Buhovska gradina

nadvila nad samom strminom. I zbog toga je ona samo pojačana. Konačno, istočni nasip je prilično snažan, a štitio je gradinu sa njene donje strane. Nedostaje, međutim, bilo kakav utisak limitnog tumula.

Jedan ulaz u gradinu se ocrtava na sjeverozapadnoj, a drugi na istočnoj strani. Mnogo je interesantniji ovaj drugi ulaz, pošto je sa obje strane flankiran kamenim nasipom. Nema tu kula, prolazi se između nasipa, kod kojih je na unutrašnjoj strani gradine formiran jedan pravilan ugao, kao završetak ulaznog koridora (Plan 10).

Unutrašnjost gradine se sastoji od više terasa, ali je za naseljavanje bila pogodna samo srednja terasa, koja se pružala od sjevernog do južnog nasipa. Tri terase ispod nje su male i vrlo kamenite, a slično je i sa gornjim terasicama. Nešto ravnog terena ostalo je uz untrašnju stranu istočnog nasipa.

Sa Buhovske gradine se vrlo dobro vidi dvostruka gradina u Mokronogama, a u daljini Mandina gradina i gradina na Libu. Ovo samo za sebe govori o pogodnom lociranju te gradine.

U okviru ove gradine izvršena su i sljedeća sondažna istraživanja:

a) Jedan presjek je načinjen na istočnom, donjem nasipu, u širini od 7 m. Sa spoljne strane nasipa se naišlo na velike kamene blokove, dosta pravilnog oblika, bez posebne obrade i prosječne veličine 50×40×70 cm. Ovi blokovi su pravilno raspoređeni na podlozi od žive stijene i predstavljaju jedan veoma grubo rađen suhozid (Sl. 22).

Sl. 22 — Suhozid na Buhovskoj gradini

Ovakav red kamenih blokova je načinjen samo sa spoljne strane nasipa i on je, očito, imao ulogu podupirača: brani osipanje nasipa niz padinu brijega. Sa unutrašnje strane je zatečen samo običan nasip krupnijeg i sitnijeg kamena. Prema zatečenoj situaciji, istočni nasip je prvobitno bio debeo prosječno 4 m. Nesigurno je danas govoriti o njegovoj prvobitnoj visini.

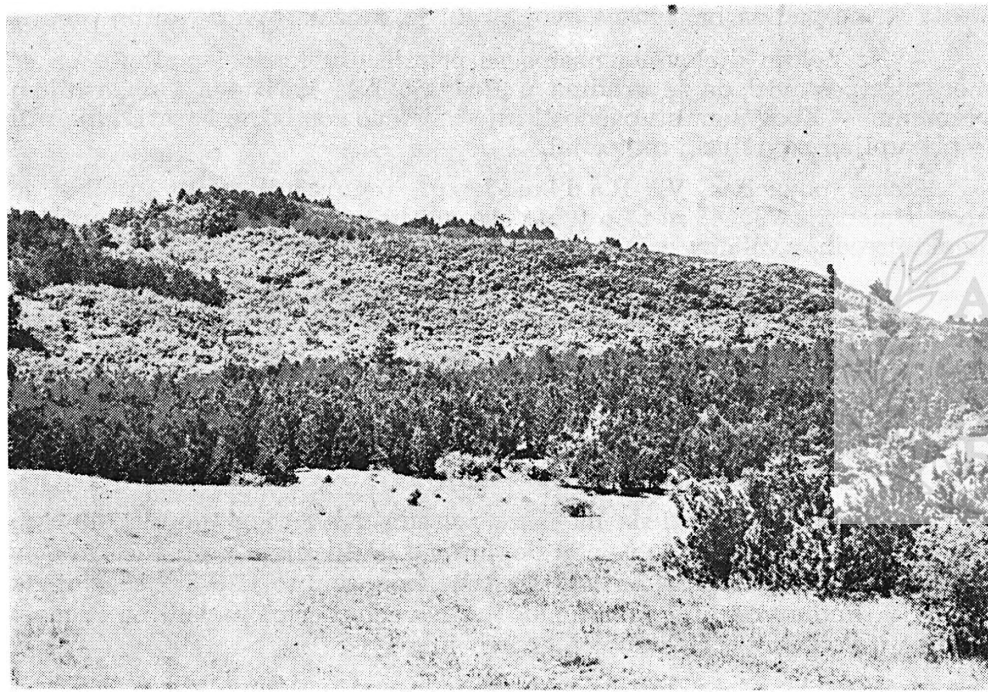
b) Sonda A je otvorena na pomenutoj srednjoj terasi u veličini od 5×3 m. Humus je dosta debeo (do 0,20 m); pravi kulturni sloj se protezao na dubini od 0,20 do 0,60 m. U njemu je nađen veći broj keramičkih fragmenata, posebno dijelova zašiljenih oboda i zadebljalih oboda, a također i više komada kućnog lijepa. Neki keramički komadi su ukrašeni motivom jelove grane. Između stijena se kulturni sloj probijao do dubine od 0,80 m.

Komadi kućnog lijepa svjedoče o određenoj građevinskoj djelatnosti, a to znači i o dužem zadržavanju — stanovanju na ovoj gradini.

Napomena: V. Radimsky spominje i zidine sa komadima „klaka". Danas se takvi zidovi ne vide, niti ima bilo kakvih pokretnih nalaza koji ne bi pripadali predrimskom vremenu[30].

34. *Gradina u Podgaju*

Pored samog Duvna izgrađene su dvije gradine: u Podgaju (kod V. Radimskog i M. Zaninovića ovo je „gradina kod Gaja") i Selimovića gradina. Ova druga se, zapravo, veže uz sam grad.

Sl. 23 — Gradina u Podgaju

Gradina u Podgaju zauzima jedan istaknuti brežuljak zapadno od Duvna (kota 1078), sa koga se pruža izvrstan pogled preko velikog dijela Duvanjskog polja, sve tamo do Liba i Petrovića. Danas je, međutim, ova gradina obrasla vrlo gustim rastinjem i stablima borova pa se ne može ništa vidjeti osim obraslog brežuljka (Sl. 23).

Na osnovu samo djelimično mogućeg obilaska i uz pomoć podataka koje su dali V. Radimsky i M. Zaninović, proizlaze sljedeći uopćeni podaci:

[30] Ibid., 4.

— Gradina u Podgaju ima, u osnovi, elipsast oblik, sa dužom osovinom u pravcu sjeveroistok—jugozapad. Ovaj oblik je nastao zbog prirodnih uslova na brežuljku.

Najjači nasip je podignut na jugozapadnoj strani, a na njegovoj sredini se ističe masivan limitni tumul, visok oko 10 m. Sa vanjske, jugozapadne strane ovog nasipa nastavlja se dosta širok i dubok rov (širok 5 m, dubok 1,50 m), vjerovatno nastao vađenjem materijala za nasip, a služio je i za bolju zaštitu gradine sa ove pristupačne strane.

— Na sjeverozapadnoj i jugoistočnoj strani gradine pružaju se također nasipi, ali u sadašnjoj situaciji nije moguće odrediti njihov pravi karakter. U svakom slučaju bili su nešto slabiji od nasipa sa limitnim tumulom.

— Sjeveroistočna strana, kako izgleda, nije bila utvrđena nasipom. Dosta strma padina brijega na ovoj strani je, možda, bila dovoljna zaštita.

— Na nekim djelovima nasipa se primjećuju tragovi maltera, pa se mora pretpostaviti da je gradina u Podgaju bila korištena i u kasnijem vremenu. — Zbog nepristupačnosti nije izvršeno sondažno istraživanje niti je prikupljen površinski materijal.

Prema podacima V. Radimskog, unutrašnji plato gradine je imao dimenzije 79×48 m i po tome ova gradina spada među odgovarajuće objekte srednje veličine[31].

V. Radimsky navodi, dalje, da su zaravan, pristranci i dno jarka ove gradine bili zasuti „množinom ilovastih hrbina od sugja, gragjenog prostom rukom"[32], a to potvrđuje i M. Zaninović[33]. Danas se, zbog novonastale situacije, ne može o tome govoriti.

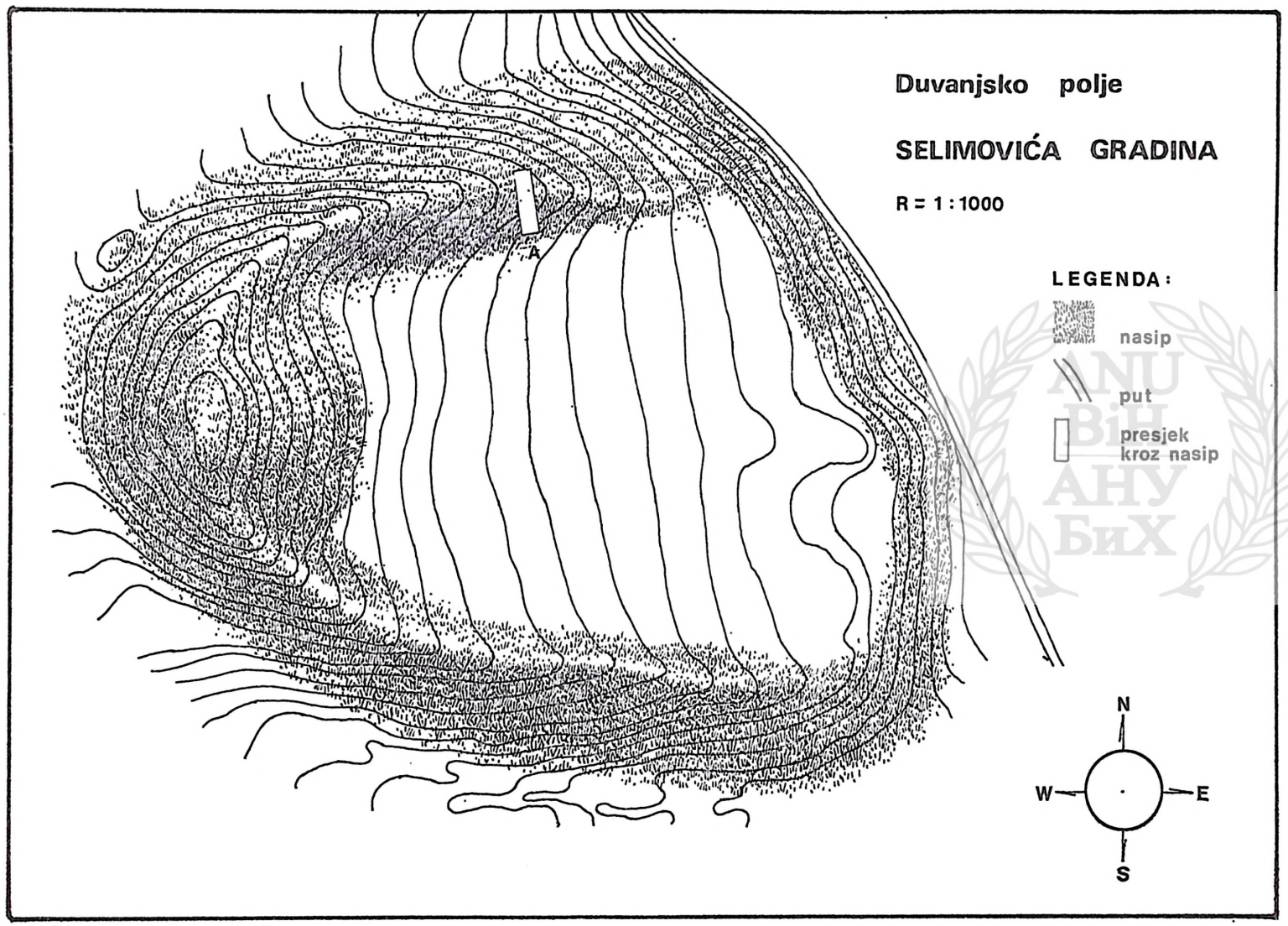
Važno je napomenuti da je V. Radimsky među površinskim nalazima nalazio i ulomke kamenih žrvnjeva. To je, svakako, najbolji znak da je gradina u Podgaju služila za duže nastanjivanje.

Po svemu, ipak, izgleda da je za izgradnju limitnog tumula bilo korišteno prirodno uzvišenje i onda dopunjeno dosipanjem zemlje i kamena. Danas visina tog tumula ne izgleda tako impozantno kao što se čini na crtežu V. Radimskog. U svakom slučaju, navedeni crtež navodi na sličnost gradine u Podgaju sa Selimovića gradinom.

M. Zaninović misli da je ovo jedna od vrlo markantnih gradina i da bi mogla predstavljati jedan od 20 Ciceronovih oppida na delmatskom području[34]. I. Bojanovski također daje veliki značaj gradini u Podgaju: ta gradina bi bila utvrda, otvoreno naselje bi trebalo biti uz potoke Čatrnje i Seget, a to naselje je — onda — bilo zaštićeno i Selimovića gradinom[35].

[31] Ibid., 6, sl. 5.
[32] Ibid.
[33] M. Zaninović, *Delminium*, primjedbe uz lokaciju, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXIII—LXIV, 1961—1962, 52.
[34] M. Zaninović, 1967, nap. 89.
[35] I. Bojanovski, 1974, 166.

Plan 11

Duvanjsko polje
SELIMOVIĆA GRADINA
R = 1 : 1000
A
LEGENDA:
nasip
put
presjek kroz nasip
N
W
E
S

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

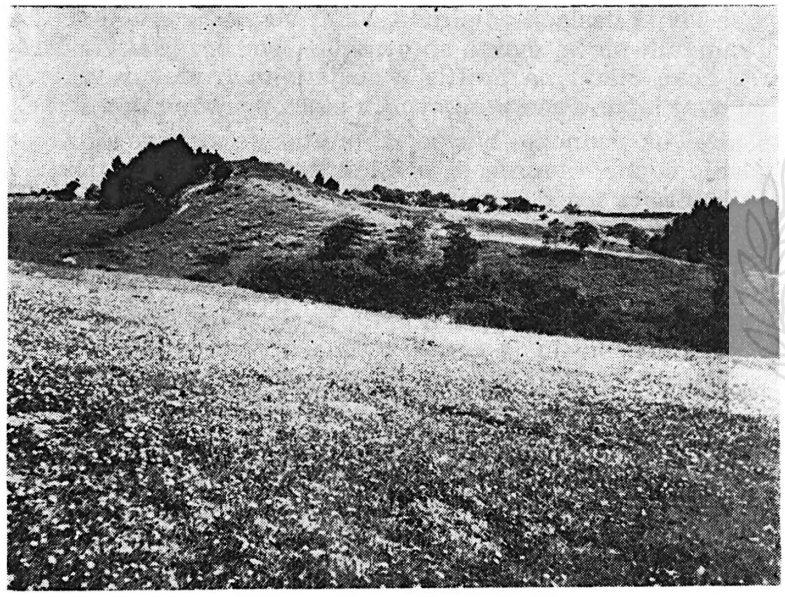
35. *Selimovića gradina*

Ovom gradinom se zatvara krug gradinskih lokaliteta koji opkoljavaju Duvanjsko polje (mislimo na krug koji smo u opisu napravili).

Nazvana po ranijem vlasniku zemljišta, gradina leži sasvim nisko nad poljem na sjevernom prilazu samom Duvnu. Jedna gradska kuća se gotovo zabila u samu gradinu. Iako je ovako nisko položena, svojim pravilnim, potkovičastim oblikom ona odmah upada u oči i skreće na sebe pažnju.

Gradina je svojom dužom osovinom orijentisana u pravcu istok—zapad, sa blagim nagibom prema istočnoj strani (Plan 11).

Na zapadnoj strani se ističe izuzetno velik limitni tumul, koji dominira čitavom gradinom. Sa spoljne strane taj tumul je visok preko 10 m, a svojom masom zatvara čitavu zapadnu stranu gradine (osnova mu je u pravcu istok—zapad široka oko 40 m). Prema podacima sakupljenim od starijih mještana, vrh limitnog tumula je ranije bio i znatno viši nego što

Sl. 24 — Selimovića gradina

je danas, ali je u ratu razrušen radi gradnje jednog većeg bunkera (čiji se ostaci i danas dobro vide). U prvobitnom stanju to bi bio najviši limitni tumul na gradinama Duvanjskog polja. Tako visok i „zašiljen" vrh je mogao služiti samo u kultne svrhe, jer nije bilo drugih potreba (Sl. 24; Plan 11).

Sa spoljne strane ovog limitnog tumula prokopan je jarak, slično kao kod gradine u Podgaju, samo nešto plići i uži.

Od tumula se na obje duže strane gradine — sjevernu i južnu — nastavljaju nasipi, pri čemu treba naglasiti da je sjeverni nasip (dužine oko 70 m) jači od onog južnog (dužine oko 90 m), koji je samo naglašen na

rubu gradine. Na istočnom rubu nema nikakvih tragova nasipa, tako da je na ovoj strani gradina zaštićena samo desetak metara visokom i relativno strmom padinom. Ipak, to nije dovoljna zaštita, pa se sama po sebi nameće misao o drvenoj palisadi na ovoj i na južnoj ivici Selimovića gradine.

Na platou gradine izvršeno je još 1957. godine manje sondažno iskopavanje i ovdje se mogu zabilježiti sljedeće činjenice:

— kulturni sloj je dosezao do dubine od 0,60 m,

— nađeni su, uglavnom, fragmenti grube i vrlo grube keramike,

— među malobrojnim drugim keramičkim nalazima treba istaći: jedan facetiran i jedan turbanoidan obod, kao i jedan trokutasto formiran obod.

Radi uvida u karakter nasipa, izvršeno je 1973. godine sondažno istraživanje na sjevernom nasipu u vidu presjeka dužine 6 i širine 2 m (presjek A). Prvih 20 cm sloja sačinjavao je uglavnom taman zemljani humus. Dalje, do dubine od 0,50/0,60 m, dolazila je naslaga pločastog kamenja, u kojoj je nađen i veći broj fragmenata praistorijske keramike. Ispod toga se javila naslaga od sitnog, lomljivog lapora, a u sredini redovi krupnijih kamenih ploča, čvrsto spojenih — sve bez ikakvih nalaza. Prema uvidu u neke otkopane profile u susjednim parcelama, sasvim je sigurno da su ovaj lapor i naslage krupnih ploča prirodne tvorevine.

Nešto niže, uz podnožje nasipa sa unutarnje strane, ali tačno u produžetku gornje sonde, otvoren je presjek dužine 3 m (presjek A 1). Naslaga kamenih pločica ispod humusa postepeno nestaje prema unutrašnjosti gradine i to je najvažniji rezultat ove sondaže.

Na osnovu gornjih podataka izlazi jasno da je sjeverni nasip nastao na snažnom prirodnom grebenu i da je, onda, dopunjen nasipom kamenih pločica. Nema gotovo nikakve sumnje da je na sličan način nastao i veliki limitni tumul, odnosno da je ovdje znatno dorađeno već postojeće uzvišenje.

Unutrašnjost gradine (plato je velik oko 80×60 m) izgleda nešto ulubljena — kao plitka školjka. Može se pretpostaviti da je sa tog unutrašnjeg terena skinut sav prirodni sloj kamenih pločica i da su one nabacane na sjeverni nasip i na limitni tumul.

Na nekoliko mjesta u okolini zapazili smo prirodne tvorevine, sa grebenima i glavicama iz kojih bi se lako formirala gradina slična Selimovića gradini. Zato je prednji zaključak posve realan. — Treba napomenuti da su slične prirodne tvorevine zapažene i na drugim poljima, a isto tako i na Kupreškom polju.

III. NEKA OPĆA RAZMATRANJA

Prilikom terenskih radova, a u okviru prve i druge faze obrade gradinskih lokaliteta na Duvanjskom polju, načinjeni su g e o d e t s k i s n i m c i na jedanaest gradina (Letka, Mandina gradina, Lib, Petrovići, Mrkodol, Kovači, Veliki gradac—Privala, Stipanići, Gradac kod Vučipolja,

Buhovska i Selimovića gradina), dok je opis drugih gradina načinjen na osnovu skica napravljenih na samom terenu. Foto-dokumentacija će donekle nadopuniti nedostatak geodetskih snimaka sa tih gradina.

S o n d a ž n i r a d o v i su izvedeni također na jedanaest gradina (Letka, Mandina gradina, Lib, Petrovići, Mrkodol, Kovači, Veliki gradac—Privala, Stipanići, Gradac kod Vučipolja, Buhovska i Selimovića gradina), a od toga je na četiri gradine izvršeno i sondažno presijecanje nasipa (Kovači, Stipanići, Buhovska i Selimovića gradina).

Prilikom i z b o r a m j e s t a za podizanje gradinskih objekata praistorijsko stanovništvo ovih krajeva se držalo tačno određenih principa. Pri tome su od bitne važnosti dva principa: prvo, traži se položaj koji ima širi pregled terena i, drugo, lokacija treba da ima prirodan oblik koji se može lako prilagoditi potrebama jednog utvrđenog gradinskog objekta. U tom smislu korištene su tri osnovne vrste uzvišenja:

a) zaravnjene i odvojene kose od pozadine (npr., Letka, Vedašić, Crvenica, Stipanići, Podgaj, Selimovića gradina);

b) kružno zaobljene glavice (npr., Mesihovina, Brišnik, Gradac kod Vučipolja);

c) grebeni izduženih kosa (npr., Kovači, Lib).

Korištenje prirodnih uslova na izabranoj lokaciji veoma je značajno i za samo utvrđivanje gradinskog objekta. U ovom pogledu su karakteristične sljedeće gradine:

— gradina u Letki (iskorišten prirodni greben za izgradnju nasipa),

— gradina nad Mrkodolom (na isti način iskorišten tamošnji greben),

— gradine u Stipanićima, Podgaju i Selimovića gradina (korištene prirodne glavice za dogradnju limitnog tumula, te prirodni grebeni za dogradnju nasipa),

— Veliki gradac na Privali, gradina na Libu, gradina nad Kovačima i Mandina gradina (iskorištena prirodna glavica za dogradnju limitnog tumula).

Korisne podatke u tom pogledu dali su sondažni radovi na Selimovića gradini, gdje je probijen i takav prirodni greben, pa se jasno vidjelo kako je on iskorišten. Čini se da su pri podizanju limitnog tumula najbolje poslužile prirodne glavice na Selimovića gradini, gradini u Podgaju i gradini u Stipanićima. Te glavice se izrazito ističu iznad obližnje okoline.

Sam limitni tumul na gradinama Duvanjskog polja je, po pravilu, okrenut prema strani suprotnoj ivici polja. Tako su, npr., prema zapadnoj strani okrenuti limitni tumuli na Selimovića gradini, gradini u Podgaju ili gradini u Stipanićima, prema sjeverozapadu tumuli na gradinama nad Kovačima i nad Mrkodolom, a prema sjeveroistočnoj strani tumuli na gradinama u Vedašiću i Srđanima itd. Prema tome, i plato gradine je obično tako okrenut da se sa njega pruža širok pogled na manji, veći ili pretežan dio polja. (Raspored ovdje pomenutih gradina vidi na Karti 1.)

Kada posmatramo o b l i k e gradina na ovom prostoru, treba prvo izdvojiti Buhovsku gradinu. Ona jedina među opisanim gradinskim lokalitetima ima dosta pravilan romboidan oblik. Dosta veliki broj gradina ima ovalni, odnosno jajoliki oblik, dok se jedan dio striktno povija prema prirodi izabrane lokacije, ali se uglavnom radi o zaobljenim, pa i kružnim oblicima. Jedan broj gradina ima pravi potkovičasti oblik.

Prije nego što sumiramo podatke o sistemu utvrđivanja gradina, treba reći da je na Duvanjskom polju zabilježeno i nekoliko gradina koje nisu bile utvrđene kamenim nasipom. Takve su, na prvom mjestu, gradina u Mesihovini, Gradac kod Vučipolja, pa gradina u Bukovici. Nisu bile utvrđene ni Mandina gradina ni gradina kod Crvenice, ali su na ovim gradinskim lokalitetima bili podignuti veliki limitni tumuli, po čemu su one veoma karakteristične (Karta 1, br. 17, 31, 20, 7).

Vrlo je teško arheološkim metodom potvrditi da su neke od ovih gradina bile opasane drvenom palisadom. To je više nego vjerovatno, ali od takvog utvrđivanja nisu ostali tragovi. Gradac kod Vučipolja, na primjer, svojim oblikom, odnosno vrlo lijepo odrezanim ivicama, upravo navodi na pomisao o takvom vidu utvrđivanja. Izvjestan broj gradina je, po svoj prilici, imao drvenu palisadu samo na jednoj strani, odnosno na jednom rubu. Kada Appianus (III, 11, 27), Cassius Dio (XLIX, 35) ili Florus (II, 25) govore o velikim paljevinama prilikom prodora rimskih jedinica na delmatsku teritoriju, nema sumnje da se ne radi samo o spaljivanju drvenih kuća nego i o paljenju drvenih palisada. Zbog toga bi se sa velikom vjerovatnoćom moglo tvrditi da su neke od gradina bile utvrđivane i drvenom palisadom, a da su kod nekih drugih na taj način bili zaštićeni ulazi na plato gradine ili određeni njeni dijelovi (gradina kod Crvenice, Mala gradina u Petrovićima, gradina u Mesihovini i u Bukovici, Selimovića gradina i dr.). Tipičan je primjer u tom pogledu baš Selimovića gradina.

Daleko najveći broj gradina bio je opasan — ili utvrđen na osjetljivim mjestima — nasipom od kamena. Pri obradi gradinskih objekata na Duvanjskom polju ustanovljeno je da su ovi nasipi načinjeni ili prostim nasipanjem kamena ili su pri tome korištene razne vrste suhozida.

Nasipi bez suhozida su sa sigurnošću ustanovljeni na gradinama u Oplećanima i Srđanima, na kojima su nasipi zatečeni u veoma oštećenom stanju. Sasvim siguran suhozid sa spoljne strane jednog dijela nasipa ustanovljen je na Buhovskoj gradini. Ovaj suhozid je bio izgrađen od većih, nepravilnih blokova, a služio je kao podupirač na jednoj strani gradinskog nasipa. Najgrublji oblik kamenog suhozida je zapažen na Anića gradini, koja je i inače služila kao neka predstraža. Dosta snažan suhozid sa unutrašnje strane nasipa (radi pada terena) bio je, vjerovatno, podignut na istočnoj strani gradine u Letki, ali to još treba potvrditi jednim sistematskim iskopavanjem. Konačno, na Velikoj gradini kod Mokronoga i Velikoj gradini u Petrovićima jasno su se nazirala dva suhozidna reda na gornjem dijelu nasipa, što bi upućivalo na konstrukciju nasipa sa suhozidom na vanjskoj i unutrašnjoj strani. Naravno, unutrašnjost nasipa je u ovakvom slučaju bila ispunjena kamenom trpancem, koji se prilikom rušenja suhozida obrušio na obje njegove strane. Sasvim je vjerovatno da su i mnoge druge gradine bile utvrđene na ovaj način, o čemu svjedoče i pravilni redovi kamenja na limitnim tumulima Velikog graca na Privali. Naravno, detaljan uvid u sve ove konstrukcione pojedinosti mogao bi se dobiti tek nakon dugotrajnog sistemskog iskopavanja.

Poseban dio utvrdne konstrukcije predstavljaju limitni tumuli. U okviru Duvanjskog polja oni su konstatovani na 15 gradina (gradine u Vedašiću i Srđanima, Mandina gradina, gradina na Libu, gradina kod Crvenice, Velika i Mala gradina kod Mrkodola, gradina Oštruljak nad Do-

njim Brišnikom, gradina nad Kovačima, gradina Kuk u Kovačima, Veliki gradac na Privali i gradina u Stipanićima, Buhovska gradina, gradina u Podgaju, Selimovića gradina — vidi Kartu 1).

Postavlja se, naravno, pitanje čemu su služili ovakvi tumuli na gradinama. Prvo i najjednostavnije rješenje bi moglo glasiti: limitni tumuli su štitili gradine sa najosjetljivije strane, odnosno sa one strane sa koje je bio najpodesniji prilaz utvrdi. U isto vrijeme oni bi predstavljali i pogodne osmatračnice. Dok su kod većine navedenih gradina limitni tumuli sastavni dio kamenih nasipa, pa bi donekle pristajalo navedeno rješenje, ostaje otvoreno pitanje tumula na Mandinoj gradini i na gradini kod Crvenice. Ovdje nije konstantovan uobičajeni kameni nasip, pa tamošnji tumuli stoje samostalno na istaknutom mjestu gradine. Mandina gradina vjerovatno nije bila odbrambeni objekat, jer se na zapadnoj strani potpuno pretapa u ravan polja. Zbog toga nema izgleda da je ta gradina bila opkoljena drvenom palisadom; položaj u ravnici je nepodesan za odbranu i lako se može opkoliti sa svih strana. Zato smo kod obrade i postavili tezu da je Mandina gradina sa svojim tumulom imala kultni karakter, pa čak i od šireg značaja za Duvanjsko polje. Nešto slično bi se dalo reći i za gradinu kod Crvenice.

Na ovom mjestu treba spomenuti još dvije činjenice.

Prvo. Godina u Podgaju i Selimovića gradina (Karta 1, br. 34 i 35) su vjerovatno obilježene izuzetno visokim tumulima (onaj na Selimovića gradini je bio i visok i oštar), pa nam se čini da su i oni mogli imati istu kultnu namjenu.

Drugo. Veliki gradac na Privali je jedini gradinski objekat u ovom kraju na kojem su u odbrambeni sistem ukomponovana dva tumula. Vjerovatno se radi o naknadnoj dogradnji utvrdnog sistema, kao što je slučaj i sa gornjom terasom na gradini u Stipanićima.

Po svemu izgleda da su Mandina gradina, gradina kod Crvenice, a možda i Selimovića gradina (ili gradina u Podgaju), imale širi kultni karakter. Dakle, na tri različite strane Duvanjskog polja. Nije, dalje, isključena mogućnost da su i ostali tumuli na gradinama, pored određene odbrambene namjene, imali ograničen — ili lokalni — kultni karakter za odgovarajuću gradinu. U prilog ovakvom shvatanju govore i nalazi ljudskih kostura na nasipima tumula sljedećih gradina: Velika i Mala gradina kod Mrkodola, gradina u Srđanima, Buhovska gradina. Kao da se ovim ukopima (iako nije tačno ustanovljeno kojem vremenu pripadaju) podvlači poseban značaj ovih limitnih tumula. Poznata je, međutim, stvar da su se srednjovjekovni ljudi rado i često koristili praistorijskim tumulima za ukop svojih mrtvih.

Uz vanjski rub nasipa kod nekih gradina, na onoj strani koja je najviše ugrožena, još i danas se jasno vidi plići ili dublji j a r a k, možda sastavni dio čitavog odbrambenog sistema tih gradina. Ovaj detalj naročito pada u oči kod gradina u Podgaju i Mokronogama, a donekle i na Selimovića gradini. Materijal izvađen iz ovih jaraka je, svakako, služio za izgradnju nasipa, ali je u navedenim slučajevima cilj rada bio i odbrambeni jarak a ne samo materijal; ovaj je ležao svuda naokolo.

Što se tiče u l a z a na gradinski plato, danas se mogu nazreti dva osnovna rješenja:

— ulaz je planiran sa jednog kraja nasipa, neposredno uz odgovarajuću strmu padinu (gradine nad Mrkodolom, u Petrovićima, Letki, Vedašiću, nad Kovačima, na Libu);

— ulaz je bio flankiran kamenim blokovima i na taj način je bio zaštićen od napada (Buhovska gradina, Veliki gradac na Privali, Anića gradina).

Logična je pretpostavka da su prolazi u prvom slučaju bili zaštićeni jakim drvenim vratnicama, a vjerovatno je to bio slučaj i kada se radi o drugim rješenjima. Kod gradine u Letki je načinjen i poseban put koji je vodio do gradinskog platoa. On je bio usječen u stijenama i pružao je odlične mogućnosti za odbranu ovog prilaza. Danas se na gradinu nad Kovačima i nad Cebarom penje dosta dobro trasiranim, doduše uskim putevima, koji prolaze od samog podnožja odgovarajuće kose. Sasvim je vjerovatno da su ove staze—putevi bili korišteni u iste svrhe i u vrijeme aktivnog života na tim gradinama.

Graditelji svih ovih, pa i nekih drugih, gradina očito su imali prilično određene principe za te radove i oni su ih primjenjivali u zavisnosti od terenskih okolnosti i namjene samih gradina. Kod toga se, naime, ne smije zaboraviti da i među gradinama postoje značajne razlike o ulozi koju su igrale na određenom području.

A kada je riječ o n a m j e n i i k a r a k t e r u pojedinih gradina, u ovoj fazi istraživanja bi se mogle izdvojiti sljedeće grupe:

a) Na prvo mjesto dolaze trajnije nastanjene utvrđene gradine, koje su imale dvojaku ulogu: bile su i naselja i utvrde. Takve su (vidi Kartu 1):

— gradina u Letki (u debljem kulturnom sloju nađen kućni lijep, dijelovi žrvnjeva, dio ognjišta, mnogo keramičkih fragmenata),

— Velika gradina u Petrovićima (u debljem kulturnom sloju nađeni isti ostaci),

— Velika gradina nad Mrkodolom (velika količina keramike u klisuri, dva izvora u neposrednoj blizini),

— gradina nad Kovačima (deblji kulturni sloj, sa ostacima ognjišta i dosta nalaza pokretnog inventara),

— Veliki gradac na Privali (najdeblji kulturni sloj, dosta kućnog lijepa, žrvnjevi i satirači, mnogo keramičkih fragmenata),

— gradina u Podgaju (žrvnjevi i mnogo keramičkih fragmenata),

— Buhovska gradina (kućni lijep i dosta keramičkih fragmenata),

— gradina u Podgaju (žrvnjevi i mnogo keramičkih fragmenata),

— Selimovića gradina (dosta keramičkih fragmenata).

Vjerovatno je još neka gradina na Duvanjskom polju bila kraće nastanjena, ali za to danas nemamo pravih dokaza.

b) Ovom tipu gradina, samo još u razvijenijem obliku, pripadaju i gradine koje su imale neku vrstu podgrada. Tipičan predstavnik ove vrste je gradina na Libu. Na samoj kosi brijega podignuta je jedna tipična utvrđena gradina, a na padinama ispod gradine se niže velik broj terasa sa kulturnim slojem i značajnim nalazima materijalne kulture. Čitavom tom kompleksu pristaje i neka vrsta antičke nomenklature: naselje sa akropo-

lom. Vjerovatno je na ravnom terenu ispod naselja bila i praistorijska nekropola (možda uz kasnije stanište iz rimskog doba). U ovakvom rasporedu gradinski kompleks na Libu je, donekle, i jedinstvena pojava na Duvanjskom polju.

M. Zaninović pominje da se kod gradine u Podgaju (gradina kod Gaja) neposredno ispod glavnog gradinskog platoa pruža druga terasa, duga oko 80 m. Prilikom našeg obilaska terena nismo mogli primijetiti ovu drugu terasu (a ne spominje je ni V. Radimsky), ali bi, prema podacima M. Zaninovića, i ova terasa odgovarala nekoj vrsti podgrada.

Zasada ostaje otvoreno pitanje u kojoj mjeri se brojne terase ispod Velikog Graca na Privali mogu smatrati podgradem. Vjerovatno da se o tome može govoriti samo vezano za starije bronzano doba.

c) Manji broj gradinskih lokaliteta na Duvanjskom polju je morao imati ulogu osmatračnica. Ovakav karakter su gotovo sigurno imale: gradina Višegrad nad Vučipoljem, Mali gradac na Privali, gradinica Kuk u Kovačima, gradina nad Cebarom, Anića gradina, gradina na Stražnici. Pri tome se posebno izdvajaju Višegrad nad Vučipoljem i gradina na Stražnici, koje se mogu označiti kao neke „strategijske" osmatračnice. Ona prva je izuzetno visoko locirana i zato kontroliše veliki prostor, a druga se nalazi na vrlo osjetljivoj prometnici između Rakitnog i Duvanjskog polja. Mali gradac na Privali je, kako izgleda, služio i kao vezna stanica između Duvanjskog polja i Buškog blata, dok su ostale navedene gradine imale ograničeniju ulogu. Nema nikakve sumnje da je gradinica Kuk služila kao vezni punkt između gradine nad Kovačima i gradine u Stipanićima. Ove dvije gradine su razdvojene jednom izbočinom visoke terase, a Kuk je vizuelno povezan i sa jednom i sa drugom gradinom. Bez ovakve uloge gradinica Kuk ne bi ničim opravdavala svoje postojanje.

d) Neke gradine u okolini Liba ostavljaju utisak pomoćnih utvrda gradine na Libu. To se odnosi na gradinu kod Omolja, kao i na gradine u Rezama, Romićima i Lončarima.

e) Već je rečeno da su Mandina gradina i gradina kod Crvenice, a možda i Selimovića gradina (odnosno gradina u Podgaju), imale, u cjelini ili djelimično, kultnu ulogu. Za prve dvije je to više nego vjerovatno, dok se kada je u pitanju Selimovića gradina u tom smislu oslanjamo na vrlo visok i šiljat limitni tumul.

f) Ovdje treba spomenuti da su u Crvenici i u Bukovici konstatovana otvorena naselja. Danas je teško reći da li ova otvorena naselja pripadaju obližnjim gradinama ili su bila samostalna. Biće da se radi o prvoj soluciji.

Za dalje razmatranje gradinskog lanca na Duvanjskom polju nužan je osvrt na hronološki položaj samih gradina, jer jedino hronološko mjesto pojedinih gradina može poslužiti kao baza za određena istorijska i sociološka zaključivanja.

Pošto je B. Govedarica u svom radu „Uvod u kulturnu stratigrafiju praistorijskih utvrđenih naselja na poljima jugozapadne Bosne"

iznio opširne podatke o sondiranju gradina na Duvanjskom polju i ocijenio njihovo hronološko mjesto[36], ovdje ćemo samo spomenuti nekoliko osnovnih činjenica i učiniti izvjesne nadopune.

Na osnovu prikupljenog keramičkog materijala sasvim je jasno da stariji horizont Velikog graca na Privali pripada ranom bronzanom dobu (T. I, 1—9), a kulturne veze idu prema Varvari kod Prozora i prema morskoj obali[37]. To je i sasvim prirodno. Istom vremenskom razdoblju će pripadati Gradac kod Vučipolja[38] (T. I, 10), a vjerovatno i gradina u Mesihovini. Prema tome, najranije naseljavanje na Duvanjskom polju se odigralo na jugozapadnom, odnosno zapadnom dijelu polja. Prvo utvrđeno naselje kamenim nasipom podignuto je na Privali. Pošto je ovdje bio podignut i limitni tumul, a zapažen je i suhozid, izlazi da je taj sistem utvrđivanja na Duvanjskom polju (što znači i na široj delmatskoj teritoriji) relativno star i da se počeo primjenjivati još u periodu bronze Al, odnosno u vremenu 1800/1700. god. pr. n. e. Ostala dva lokaliteta su mogla biti utvrđena drvenom palisadom.

U relativnoi hronološkoj skali bila bi to na Duvanjskom polju *faza I* (prvi period B. Govedarice).

Zasada nisu pronađeni kompaktni slojevi koji bi se mogli sigurno pripisati srednjem bronzanom dobu (iako B. Govedarica neke keramičke primjerke iz gornjih slojeva sa Velikog graca na Privali opredjeljuje u srednje bronzano doba), pa se nameće zaključak da gradinski način stanovanja i odbrane nije korišten u ovo vrijeme. Pošto je to pojava koja je prisutna na mnogo širem prostoru, o njoj će biti govora u zaključnim razmatranjima.

Ponovno podizanje utvrđenih gradinskih naselja, odnosno gradinskih utvrda, počelo je na Duvanjskom polju krajem bronzanog doba, možda negdje na prelazu Ha A2/B1. U tom kontekstu treba prvenstveno uzeti u obzir stratigrafsku situaciju na Velikoj gradini u Petrovićima. Prema rezultatu sondažnih istraživanja, izgleda da se u kulturnom sloju razlikuju dva horizonta: donji (od 1,10 do 0.70 m) u kojem se ne javljaju zdjele sa turbanoidnim obodima, i gornji (od 0,70 do 0.00 m), sa dosta nalaza takvih oboda (T. III, 1). Inače, posude sa izvijenim obodom i šrafiranim trougaonim ukrasima na njima, posude sa facetiranim obodom, niski pehari sa drškom koja nadvisuje obod (T. II, 1—2; III, 10; IV, 1), grube posude sa trakastim ili horizontalnim drškama i slično, svojina su oba ova horizonta, s tim što se u mlađem horizontu postepeno gube trougaoni i drugi urezani ukrasi, dok osnovnu karakteristiku čine fecetirani obodi. Ovi facetirani obodi se u starijem horizontu tek izuzetno javljaju. Čini se da je B. Govedarica starije faze života na ovoj gradini s pravom situirao u vrijeme Ha A/B, dakle negdje oko 1000. god. pr. n. e.[39]. Ostaje otvoreno pitanje o trajanju života na ovoj gradini i njenoj daljnjoj upotrebi u odbrambene svrhe, ali svakako treba računati i sa željeznim dobom.

[36] B. Govedarica, 1982.
[37] Ibid., T. I, 2, 3, 5; II, 2, 3, 4, 14; III, 6; V, 9.
[38] Ibid., T. V, 11.
[39] Ibid., 156

Sloj na gradini u Letki (debeo, 0,70/75 m) bio bio paralelan samo sa mladim horizontom Velike gradine u Petrovićima. Na to naročito upućuje veliki broj turbanoidnih oboda, praćenih uobičajenim materijalom sa prethodne gradine (T. III, 2). Ovdje su, međutim, od interesa dvije pojave:

a) na dubini od 0,50 m, među ostalim nalazima, ležao je i jedan fragmenat keramičke posude rađene na lončarskom kolu, sa horizontalnim rebrima na unutrašnjoj strani — očito se radi o italskoj ili istočnojadranskoj izradevini (T. V, 13);

b) u gornjim slojevima (od 0,40 do 0,00 m), među primjercima turbanoidnih i koso položenih oboda te među fragmentima uobičajene grube robe, nađeni su brojni obodi zdjela u obliku okrenutog slova V (zašiljeni obodi). Ovaj tip nije bio karakterističan za gradinu u Petrovićima. U ovim slojevima su nađeni i dijelovi grubih posuda sa dosta uspravnim i debelim stijenkama i snažnim pojačanjem na središnjem dijelu.

Ovo je značajno zbog toga što se zašiljeni obodi i pomenute grube posude sa pojačanjima javljaju među keramičkim primjercima sa gradine nad Mrkodolom, Ćurića gradine, Buhovske gradine ili sa tumula na Mandinoj gradini (T. V, 3—6, 8).

Ostaje otvoreno i pitanje gornjih slojeva na Velikom gracu na Privali. Po nekim karakteristikama ti slojevi bi bili savremeni gornjem horizontu na Velikoj gradini u Petrovićima i osnovnim slojevima gradine u Letki. Bila bi, međutim, potrebna veća iskopavanja da se tačno odredi ovaj mlađi horizont Velikog graca na Privali. S obzirom na izuzetan položaj ove gradine, trebalo bi očekivati da je on bio u funkciji i u vremenu kada je ostvaren jedinstven odbrambeni sistem na Duvanjskom polju. A to se zasada ne vidi jasno. — Posebno je važno ustanoviti da li je zaista ova gradina bila zaposjednuta — barem u najmanjem obimu — i u srednjem bronzanom dobu. Zasada se ni to jasno ne vidi.

S obzirom na ove stratigrafske pokazatelje, mogao bi se preliminarno postaviti sljedeći redoslijed gradina na Duvanjskom polju:

— faza I — horizont ranog bronzanog doba (Br. A1 — A2/B1).

— faza II — horizont kasnog bronzanog doba, bez posuda sa turbanoidnim obodom (Ha A/B).

— faza III — horizont sa turbanoidnim obodima, sa klasičnim oblicima i ornamentima delmatske keramike (Ha C).

— faza IV — elementi III faze obogaćeni zašiljenim obodima zdjela i grubim posudama sa plastičnim pojačanjima (Ha D-rimska okupacija).

Za ovakvo izdvajanje III i IV faze naročito su važne sljedeće činjenice:

— pojava keramike rađene na kolu u Letki,

— situacija na gradini Batingrad, između Gruda i Posušja, gdje su u donjem horizontu kulturnog sloja (od 0,90 do 0,70 m) nađeni brojni zašiljeni obodi, a iznad toga (na dubini od 0,60 do 0,35 m) izraziti primjerci apulske keramike sa istim nalazima[40],

[40] P. Oreč, *Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posušje, Grude i Ličtica)*, GZM XXXII/1977 — Arheologija, 1977—1979. Dugujem posebnu zahvalnost dru B. Čoviću, koji mi je dozvolio da pregledam nalaze sa njegovih sondažnih istraživanja na Batingradu.

— ne može se zamisliti prekid života i upotrebe najvećeg broja gradina u periodu Ha C/D, odnosno u vremenu 600/500 godina pr. n. e., jer se očito u jednom kasnom periodu radi o jedinstvenom gradinskom sistemu na Duvanjskom polju.

Ovaj g r a d i n s k i s i s t e m je upravo i osnovni razlog zbog kojega smatramo da je tradicionalna delmatska kultura, sa keramikom čije osnovne elemente vidimo na početku II faze, živjela u gotovo nepromijenjenom obliku do rimske okupacije ovih krajeva. U tom smislu su od značaja sljedeće činjenice:

1) Na Duvanjskom polju su identifikovane tri dvostruke gradine — kod Mokronoga, u Petrovićima i nad Mrkodolom. Svaka od njih se sastoji od glavne — velike, i pomoćne — male gradine. Prva od njih štiti prilaz Duvanjskom polju uz rijeku Šujicu, druga zaštićuje polje sa juga (prilaz iz pravca Posušja), a treća osjetljive prolaze sa zapadne strane. Nema nikakvog razloga da navedene dvojne gradine djeluju izolovano i da odgovarajuće stanovništvo samo radi svog, strogo lokalnog, interesa gradi ovakva pomoćna utvrđenja. Naprotiv, sasvim je logično da su dvojne gradine dio šireg odbrambenog sistema, koji je u određenom vremenu obuhvatao čitavo Duvanjsko polje (Karta 1). — I na drugim poljima je bilo gradina koje su locirane jedna blizu druge, ali nigdje na ovim poljima nisu zapažene ovakve dvojne gradine. Zbog toga gradinskom sistemu na Duvanjskom polju i pripisujemo posebnu ulogu.

2) Jedan broj utvrda na Duvanjskom polju smo označili kao osmatračnice. Među njima su gradina na Stražnici, Višegrad nad Vučipoljem i Mali gradac na Privali imale — da tako kažemo — strategijsku ulogu na tri strane ovog polja, dok su gradina nad Cebarom ili Anića gradina imale nešto skromniju ulogu. Postavlja se, naravno, pitanje čemu bi služile ovako raspoređene osmatračnice ako se ne bi radilo o smišljenom sistemu odbrane čitavog Duvanjskog polja. Donekle je nejasna uloga gradine na Sutuliji, jer je na zapadu zaklanja Tušnica.

3) Već je rečeno da su gradine kod Omolja, u Rezama, Romićima i Lončarima vjerovatno služile samo kao dopuna odbrambenom sistemu gradinskog kompleksa na Libu.

4) Gradinica Kuk u Kovačima je u odbrambenom smislu neupotrebljiva. No, kada se ona posmatra kao vezna postaja između gradine nad Kovačima i one u Stipanićima, onda ta gradinica dobiva svoj puni smisao. Kada bi se radilo o izolovanom utvrđenom naselju, gradinica Kuk bi bila besmislena.

5) Vidjeli smo da je većina gradina na Duvanjskom polju međusobno odlično povezana — u ograničenom ili širem obimu. Tako se npr., sa gradine na Libu pružao pogled na gotovo čitavo Duvanjsko polje i odavde se mogla održavati neposredna veza sa velikim brojem gradina; odličan pregled je imala i gradina u Podgaju; dvojna gradina nad Mrkodolom je bila u vizuelnom pogledu vezana sa gradinom na Libu, sa onom kod Crvenice, sa osmatračnicom na Stražnici, a osmatračnica Višegrad nad Vučipoljem i ona na Stražnici su nadgledale široke prostore i izvan Duvanjskog polja (Karta 5). U ovom sistemu povezanosti treba ukazati na izrazit lanac gradina u Letki, Vedašiću, Oplećanima i Srđanima, koje su podignute u pravilnom nizu na vrlo izrazitoj i dosta niskoj terasi

nad poljem. Zajedničkim sadejstvom one su mogle da spriječe svako iznenađenje na ovoj strani polja. Možda je posebno mjesto imala osmatračnica na Privali, koja je sistem na Duvanjskom polju lijepo povezivala sa gradinama oko Buškog blata.

6) U ovom kontekstu ne bi trebalo zaboraviti ni — vjerovatno — poseban položaj Mandine gradine i gradine kod Crvenice, jer je njihova šira kultna uloga bila moguća samo u okviru dobro organizovanog i većeg sistema gradinskih lokaliteta.

Kada se sve ove pojedinosti imaju u vidu, nije teško zaključiti da je pri formiranju ovako organizovanog odbrambenog sistema odlučujuću ulogu imala vanjska opasnost. Može se pretpostaviti da su izvjestan uticaj na formiranje sistema imali i međuplemenski odnosi, koji su nerijetko bili vrlo neprijateljski. Međutim, glavna opasnost od kraja III vijeka pr. n. e. prijetila je izvana, od strane rimskih osvajača, a sredinom II vijeka došlo je do neposredne konfrontacije između Rima i plemenske zajednice Delmata. Bila je to opasnost sasvim druge prirode nego što su bili sukobi sa susjednim plemenima, koja su, uostalom, stajala u odbrambenom položaju prema Delmatima, a ne obratno! Smatram stoga da je odbrambeni gradinski sistem na Duvanjskom polju definitivno formiran i da je usavršavan baš u vrijeme neposredne rimske opasnosti. Ovakvu tezu naročito podupiru nedovršene gradine na Duvanjskom polju. Klasičan primjer je gradina u Oplećanima, a nije isključeno da je i gradina Oštruljak nad Donjim Brišnikom imala istu sudbinu. Dobiva se, konačno, određen utisak da su i gradine u Romićima i Lončarima ostale nedovršene i da su pomoćne utvrde na ovoj strani Liba vrlo kasno podizane.

Nema gotovo nikakve sumnje da bi ove gradine bile dovršene da je njihova gradnja počela jedan ili više vjekova prije rimske invazije. Ovako su njihovu izgradnju zaustavili osvajački pohodi rimskih legija. Sasvim je moguće da je izgradnja tih gradina počela neposredno prije polovine II vijeka; nije isključeno da se odvijala još i u nekom mirnom intervalu prije Batonovog ustanka.

Sve su to uvjerljivi razlozi za zaključak da su gradine na Duvanjskom polju bile aktivne i služile, u ovom ili onom odbrambenom sklopu, svojoj svrsi i u zadnja dva vijeka I milenija pr. n. e. A, ako je bilo tako i ako nisu zapažene značajnije promjene koje bi karakterisale mlađe željezno doba na ovom području, ostaje jedino rješenje da je *materijalna kultura delmatskih plemena (naročito u izradi keramičke robe) bila vrlo konzervativna i da se u dosta ujednačenim oblicima razvijala gotovo kroz čitav I milenij pr. n. e.* Čini se čak da je ona i pod rimskom okupacijom tvrdokorno održavala tradicionalne elemente, bez obzira na neke prihvaćene tekovine rimske civilizacije.

Što se tiče e k o n o m s k o g a s p e k t a života na duvanjskim gradinama, zasada raspolažemo vrlo skromnim podacima, koji bi se odnosili na samo gospodarstvo. To je potpuno razumljivo kada se uzme u obzir dosadašnji karakter istraživanja. Tek duža, sistematska istraživanja na nekoj od gradina sa kulturnim slojem mogla bi da pruže ozbiljnije elemente za rekonstrukcije ove vrste.

Nema nikakve sumnje da su se tadašnji stanovnici na ovom, kao i na susjednim poljima, bavili stočarstvom i da im je to zanimanje bilo

glavna životna preokupacija. O tome svjedoče nalazi životinjskih kostiju sa gradine na Privali, a posebno sa Velike gradine u Petrovićima, gdje su sakupljene kosti bovida i sitne stoke. Veća iskopavanja bi sigurno pokazala koja je od ovih dviju vrsta bila važnija, iako se gotovo sigurno može očekivati da će to biti sitna stoka. Nalazi žrvnjeva i satirača na gradini u Letki, Velikoj gradini u Petrovićima, Velikom gracu na Privali, a naročito na terasama Liba, svjedoče i o određenoj zemljoradničkoj aktivnosti. Ostaje otvoreno pitanje o kojim se žitaricama radi, premda jedna ovakva visoravan ne pruža mogućnosti za veliki izbor. Na ovom mjestu treba, najzad, spomenuti i nalaze troske na padinama Liba i ispod gradine kod Crvenice. Radi se o površinskim nalazima. Karakteristično je, ipak, da se od tolikog broja gradina na Duvanjskom polju znatnija troska pojavila samo u okviru dva lokaliteta. To navodi na misao da je obrada metala bila slabije zastupljena na ovom prostoru, što je i razumljivo s obzirom na prilično veliku udaljenost od srednjobosanske i od zapadnobosanske rudonosne oblasti. Značajnija metalurška djelatnost se morala odvijati na terasama Liba, na kojima je, pored troske, nađen i jedan uobičajeni čep od kalupa za lijevanje, dio željeznog koplja i slično. Ovo još jednom potvrđuje da je gradina na Libu, sa svojim podgrađima, bila vrlo važan centar na prostoru Duvanjskog polja.

Na kraju ovog razmatranja, evo još samo dva podatka.

1) Pored gradinskih utvrda, u predrimsko doba na ovom području su postojala i otvorena naselja. Takvi lokaliteti su konstatovani kod sela Crvenica i u selu Bukovica, a moguće je da se otkrije još neki sličan lokalitet. Šta oni znače u ovakvom gradinskom sistemu? Čini se samo jedan normalan način življenja tamošnjih stanovnika u vremenu stabilizovane situacije prije početka borbi sa rimskim osvajačem.

2) Poslije definitivne okupacije ilirskih zemalja od strane Rimljana (poslije Batonovog ustanka 6—9. godine, u kojem su učestvovala i delmatska plemena), najveći dio gradina na Duvanjskom polju je bio napušten. Značajnija r i m s k a n a s e l j a su poznata na području današnjeg Duvna i na Selinama i Kamenicama ispod Liba, dakle, na ranijim terenima uz rubove polja.

Pa ipak, jedan broj gradina je bio korišten i u nekom od perioda antičkog doba (Karta 1). To se odnosi, prije svega, na gradine nad Kovačima i na Libu. U opisu tih gradina navedeni su nalazi koji se odnose na antičko doba. Pri tome bi trebalo ukazati na dvije činjenice:

a) U oba slučaja se radi o četvrtastim građevinama ispod samih gradinskih nasipa, koje su vjerovatno služile za stanovanje posade ili u slične svrhe. Na drugim mjestima nisu primijećeni ostaci takvih građevina uz gradine.

b) U oba slučaja se, dalje, radi o zaštiti najznačajnijih rimskih aglomeracija na ovom području. Sa Liba se direktno štitilo naselje u Selinama i Kamenicama, a sa gradine nad Kovačima se nadzirao sav prostor ispred naselja na Crkvini i Karauli u Duvnu. Zato bi se moglo pretpostaviti da su to castella podignuta prije novih opasnosti koje su se u kasnoj antici nadvile i nad područja delmatskih plemena.

Kao što smo vidjeli kod opisa gradina, autori koji su se bavili istraživanjima rimskih cesta utvrdili su da su veća rimska naselja postojala u Stipanićima, u Eminovom selu, a spominju i naselja u Letki, Crvenici i Omolju. To su, naravno, naselja izvan tamošnjih gradina.

U okviru Duvanjskog polja su pronađeni i mnogi drugi ostaci iz antičkog doba (ostaci pojedinačnih građevina, tragovi puteva, a posebno antički novac). O tome su pružili dovoljno podataka K. Patsch, D. Sergejevski, E. Pašalić, M. Zaninović i drugi, pa nema potrebe da se to ovdje ponavlja. Na nekoliko gradina primijećeni su, međutim, na isturenim dijelovima nasipa ostaci zidova kod kojih je upotrijebljen bjeličasti malter (bez tucane cigle). Takve su gradine u Letki, kod Crvenice, nad Cebarom, u Podgaju. Na osnovu nalaza u Letki, izgleda da su ove gradine bile ponovno iskorištene u kasnoj antici, kada se zbog stalnih meteža svaki kraj u ovom dijelu Balkana morao zasebno braniti. U taj lanac su vjerovatno, onda, bile uključene i gradine nad Kovačima i na Libu, koje su u tom vremenu služile i kao neka vrsta refugiuma.

Pojedinačni nalazi iz rimskog doba su poznati i sa nekih drugih gradina, kao što su gradina u Stipanićima, Mandina gradina i gradina u Mokronogama. To, međutim, ne znači da su one korištene u navedenom vremenu, nego samo svjedoče da je preko njih strujao životni tok u viševjekovnom periodu rimske uprave na Balkanu.

Na Duvanjskom polju je u rimsko doba bila izgrađena prilično gusta mreža puteva. Vidjeli smo da se na Privali vjerovatno odvajao jedan krak od ceste Salona—Argentarija za Duvno (odnosno za Mokronoge i Eminovo selo). To je i najkraći put između Buškog blata i Duvanjskog polja. Jedan krak ove ceste se, možda preko Brišnika, odvajao za Borčane (Lib—Delminium). Konačno, gradine, odnosno naselja na istočnoj strani Duvanjskog polja, bile su povezane cestom od Borčana, preko Oplećana i Letke, do Mokronoga i Eminova sela. Gotovo da nema sumnje da su istim trasama išli i predrimski putevi (Sl. 25). To se odnosi i na lokalni put Mokronoge—Buhovo—Vučipolje—Vidoši (Livanjsko polje).

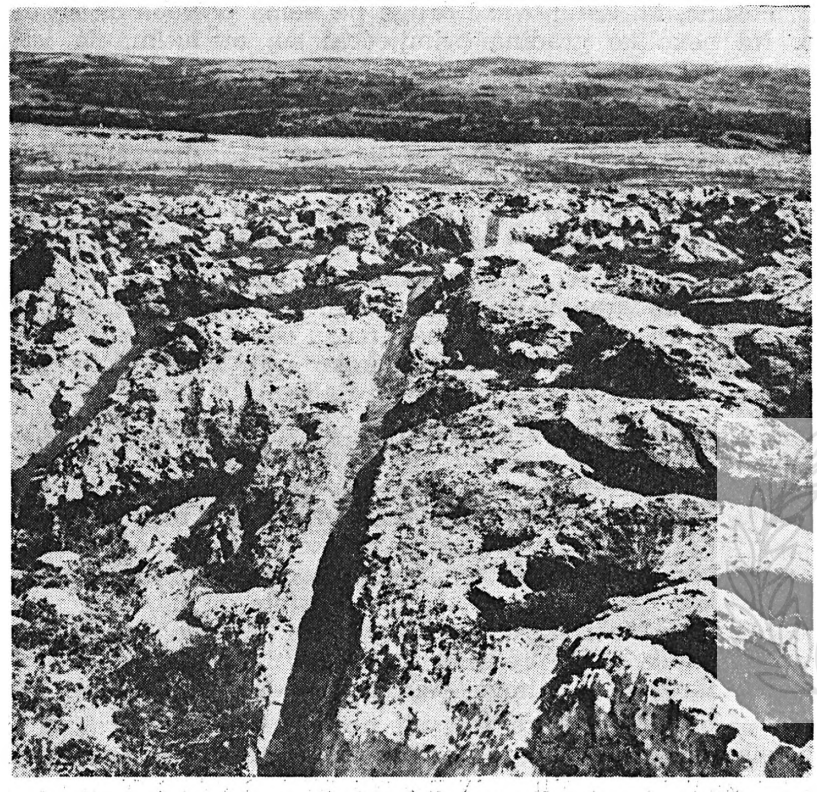
Ostaje nam ovdje da još jednom nešto kažemo o lokalizaciji Delminiuma, glavnog društveno-političkog centra zajednice delmatskih plemena. O toj temi je napisan čitav niz rasprava, a ovdje ćemo spomenuti samo neka najizrazitija mišljenja:

K. Patsch se prvi ozbiljno posvetio ovom pitanju. On je rimski Delminium smjestio u današnje Duvno (Crkvina i Karaula), a onaj predrimski na gradinu koja je podignuta na Libu. Iako se radi o razdaljini od 9 km između ovako situiranog rimskog i predrimskog centra, Patsch smatra da je to bilo i normalno. Predrimskom Delminiumu je, na osnovu podataka u antičkim izvorima, na Duvanjskom polju odgovarala jedino gradina na Libu sa svojim podgrađem. Rimski centar se, naprotiv, morao pomjeriti na mjesto pogodnije za život u rimsko doba[41].

M. Zaninović je osporio ovakav razmještaj rimskog i predrimskog Delminiuma i zastupao tezu da se oni ne mogu toliko odvajati. Po mišljenju ovog autora, predrimski Delminium je mogla predstavljati gradina u Podgaju („gradina kod Gaja"); ona također posjeduje elemente

[41] K. Patsch, GZM 1904, 309; WMBH 1904, 172—174.

koji odgovaraju opisu antičkih pisaca — misli Zaninović, a nalazi se u neposrednoj blizini antičkog Delminiuma u Duvnu. Ukoliko bismo predrimski Delminium situirali na Libu — veli dalje Zaninović, onda bi rimski Delminium morao da se locira u Kamenicama i Selinama ispod gradine na Libu, jer su i tu nađeni značajni ostaci iz rimskog doba[42].

Sl. 25 — Kolotečine iza gradine u Letki i dio visoravni Kruzi

Slično mišljenje zastupa i A. Budrovich i zalaže se za lokalizaciju rimskog Delminiuma na neku gradinu kod Duvna[43].

Spomenimo još i razmatranja I. Bojanovskog koja se odnose na ubikaciju predrimskog Delminiuma. Ovaj autor je više puta vršio istraživanja na Duvanjskom polju i oko Buškog blata, pa je — prije svega — u Duvno stavio rimsku stanicu Bistue Vetus i tako isključio ovaj lokalitet kao mjesto za ubikaciju rimskog Delminiuma[44]. Za njega su od interesa bile gradine na Stražnici sa rimskim naseljem od 20 ha ispod gradine (Latice, Mali badanj, Veliki badanj) i gradina iznad sela Prisoje na Buš-

[42] M. Zaninović, *Delminium*, primjedbe uz lokaciju, *l. c.*, 50—55; M. Zaninović, 1967, 10—12 (sa literaturom i mišljenjima pojedinih autora).
[43] A. Budrovich, 1969, 140—141.
[44] I. Bojanovski, 1974, 163—165, 233, 236.

kom blatu, u kojem su pronađeni značajni ostaci iz rimskog doba. U svom kapitalnom djelu o Dolabelinom sistemu cesta I. Bojanovski se opredijelio za Prisoje kao mjesto gdje je mogao da se razvije predrimski centar — Delminium[45]. U obradi ovog pojma u Enciklopediji Jugoslavije — drugo izdanje, I. Bojanovski se ipak vratio na Patschovo stanovište i stavio na prvo mjesto obronak Liba kao moguću lokaciju za predrimski Delminium.

U svom radu o utvrđenim naseljima kod Delmata iznio sam argumente zbog kojih smatram da je samo gradina na Libu sa svojim podgrađem mogla predstavljati predrimski Delminium[46]. Pri tome treba skrenuti pažnju na ove osnovne činjenice:

a) Duvanjsko polje je bilo okruženo jedinstvenim gradinskim sistemom, koji je morao imati svoj centar za organizovanje zajedničkih poslova (odnos prema drugim plemenima, odbrana, ispaša i sl.), a po svom centralnom položaju gradina na Libu bi bila najpodesnija za to.

b) Gradina na Libu je izvanredno situirana za odbranu, a uz to se ispod nje pružaju brojne terase na kojima se razvilo veliko podgrađe. Taj ansambl, onda, potpuno odgovara Strabonovim (VII. 5, 5) i Apijanovim (III, 11) podacima da je delmatski Delminium bio *μεγάλη πόλις* koji se dizao na okomitim stijenama.

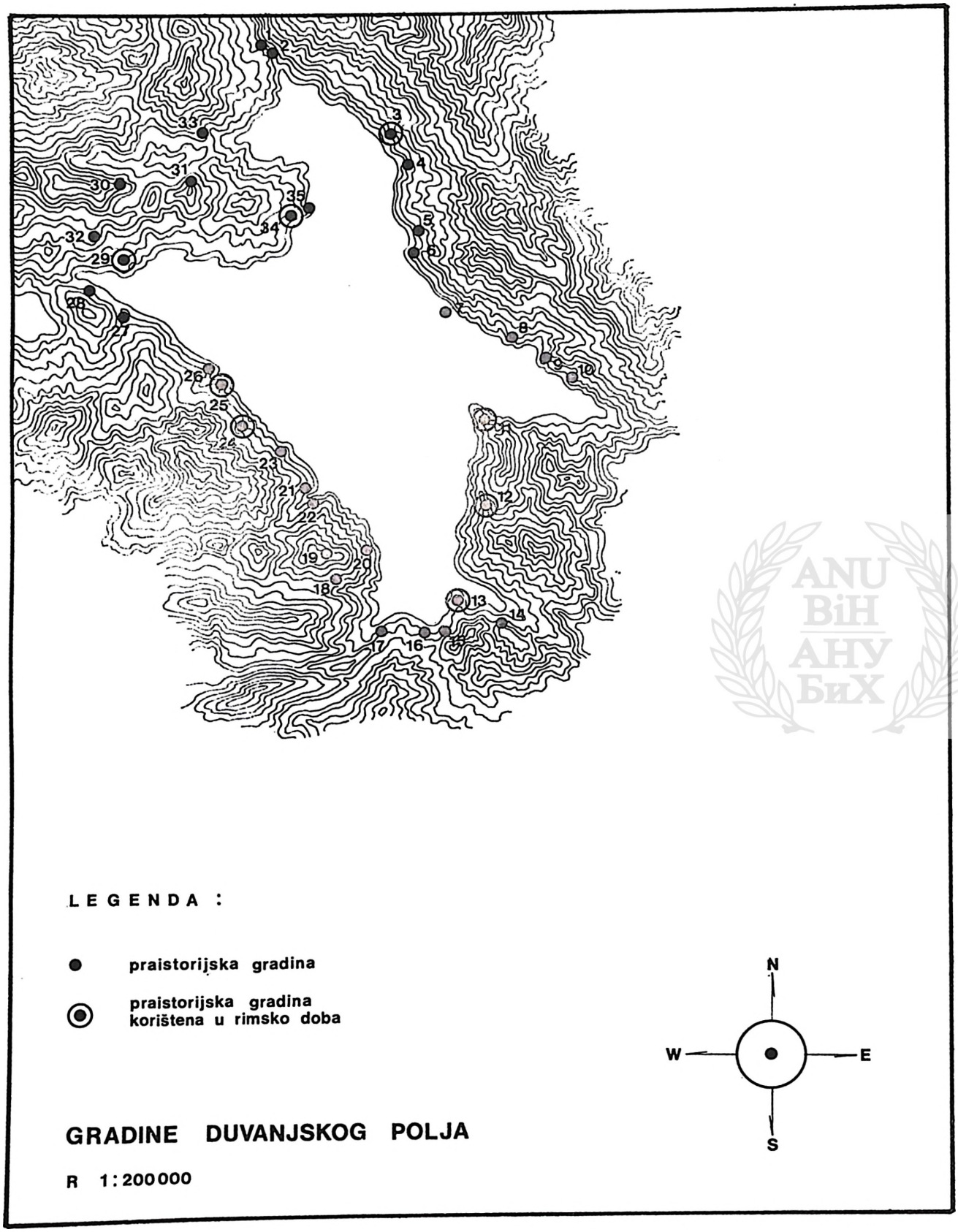
c) Gradina u Podgaju, koja ima vrlo zgodan geografski smještaj na Duvanjskom polju, nema drugih elemenata (relativno je mala i nema podgrađa) koji bi navodili na pretpostavku da je na njoj bio situiran predrimski Delminium.

d) Kamenice i Seline, arheološki lokaliteti pod Libom, nisu još sistematski ispitivani i zato je teško reći šta su oni predstavljali u rimsko doba.

No, bez obzira na ovu posljednju dilemu, — nakon pažljivog i sistematskog pregleda svih gradina na Duvanjskom polju nema gotovo nikakve sumnje da je baš gradina na Libu bila glavni predrimski centar Delmata, njihov Delminium.

[45] Ibid., 240—241.
[46] A. Benac, 1975, 89—90.

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

Karta 1 — Gradine na Duvanjskom polju

ANU BiH
АНУ БиХ

1. i 2. Velika i Mala gradina kod Mokronoga, 3. Gradina u Letki, 4. Gradina u Vedašiću, 5. Gradina u Oplećanima, 6. Gradina u Srdanima, 7. Mandina gradina, 8. Gradina u Rezama, 9. Gradina u Romićima, 10. Gradina u Lipi (zaselak Lončari), 11. Gradina na Libu, 12. Gradina kod Omolja, 13. Gradina kod Crvenice, 14. Gradina na Stražnici, 15. i 16. Gradine u Petrovićima, 17. Gradina u Mesihovini, 18. Ćurića gradina, 19. Anića gradina, 20. Gradina u Bukovici, 21. i 22. Velika i Mala gradina nad Mrkodolom, 23. Gradina Oštruljak nad Donjim Brišnikom, 24. Gradina nad Cebarom, 25. Gradina nad Kovačima, 26. Gradinica Kuk u Kovačima, 27. Veliki gradac na Privali, 28. Mali gradac na Privali, 29. Gradina u Stipanićima, 30. Gradina Višegrad nad Vučipoljem, 31. Gradac kod Vučipolja, 32. Gradina na Sutuliji, 33. Buhovska gradina, 34. Gradina u Podgaju, 35. Selimovića gradina.

BUŠKO BLATO

I. UVODNE NAPOMENE

Područje Buškog blata leži zapadno od Duvanjskog polja i od njega je odvojeno prevojem zvanim Privala, preko koga prolazi i današnji put. Ovo područje, zapravo, ne predstavlja zasebnu cjelinu, nego se smatra velikim jugozapadnim džepom Livanjskog polja. Teren je ovdje znatno niži nego na Duvanjskom polju i njegova se prosječna nadmorska visina kreće između 700 i 710 m. Najveći dio godine (osim ljeta) Buško blato je bilo močvarno, pa je tako dobilo posebno ime u sklopu Livanjskog polja. Sa zapadne strane je omeđeno strmim i dosta visokim planinskim lancem, dok su ostali dijelovi obrubljeni padinama i kosama okolnih brda.

Područje Buškog blata smo izdvojili u posebno poglavlje zbog toga što njegovi gradinski lokaliteti nisu usko vezani niti za Duvanjsko niti za samo Livanjsko polje. Po svemu izgleda da gradine Buškog blata čine jednu cjelinu za sebe, iako se na krajnjim njegovim dijelovima nalaze i gradine kojima se uspostavlja veza i sa susjednim i sa drugim poljima (gradina iznad Prisoja, Zamršćen, Nuhbegovića brdo).

Danas se Buško blato nalazi pod vodom (akumulaciono jezero), pa i sada predstavlja zasebnu cjelinu u jugozapadnoj Bosni.

Opis gradinskih lokaliteta ćemo početi sa gradinom Zamršćen, koja je, nekako, vezana sa Privalom, i onda nastaviti lanac prema zapadu dok se ne zatvori krug oko Buškog blata. To odgovara redoslijedu istraživanja (1975. godine), a odražava i prirodan prelaz iz jednog u drugo kraško polje. (Ovaj redoslijed se ne slaže sa redoslijedom koji je u svojoj karti naznačio B. Govedarica, ali to nimalo ne remeti praćenje oba rada.)

II. OPIS GRADINSKIH LOKALITETA

1. *Gradac na Zamršćenu*

Ova gradina zauzima prostor oko kote 919, iznad Karlova Hana, a locirana je na relativno ravnom platou oko te kote. Gradina, odnosno Gradac, orijentisana je u pravcu sjeverozapad—jugoistok, ima nepravilno pravougaon oblik, sa još uvijek dosta dobro sačuvanim nasipima.

Sjeverozapadna, sjeverna i jugoistočna strana gradine je opasana kamenim nasipom, načinjenim od krupnog kamenja (dužine 150 m). Taj nasip je naročito jak na sjeverozapadnoj strani, odakle je najlakši pristup gradini. Nasip je nešto pojačan i na jugozapadnoj strani, jer se s te strane Gracu prilazi odgovarajućom kosom.

Sa južne strane plato gradine se završava okomitim stijenama koje se spuštaju u dvije duboke kraške vrtače. Zbog toga je na ovoj strani samo prolaz između navedenih vrtača bio zaštićen nešto kraćim kamenim nasipom (dužine oko 40 m).

On se također održao sve do dana današnjeg (Plan 12).

Ulaz u gradinu je bio načinjen na njenoj jugoistočnoj strani, i to u vidu prolaza kroz sam nasip. Na tom mjestu je bio podignut i dodatni nasip, sa odgovarajućim prolazom, dugačak na jednoj strani oko 25 m, a na drugoj oko 13 m. Tako je ulaz u Gradac na Zamršćenu imao — prema klasičnim mediteranskim principima — specijalno pojačanje na ulaznom dijelu utvrde.

Unutrašnjost gradine (dužina oko 100 m) dosta je krševita, a jedino se na istočnoj i jugoistočnoj strani, uz unutrašnje rubove nasipa, mogu naći slobodni prostori sa kulturnim slojem (Sl. 26). Zbog toga veći dio gradine nije ni služio za stanovanje.

Prilikom obrade ove gradine izvršena su i manja sondažna istraživanja, koja su obuhvatila: a) ispitivanje konstrukcije nasipa i b) ispitivanje karaktera kulturnog sloja na jugoistočnom dijelu gradine.

a) Na sjevernom, sjeveroistočnom i istočnom dijelu nasipa je raščišćeno palo kamenje u dužini od 7,50—6,40—4,61 m da bi se ispitalo samo jezgro nasipa. Ustanovljeno je sljedeće:

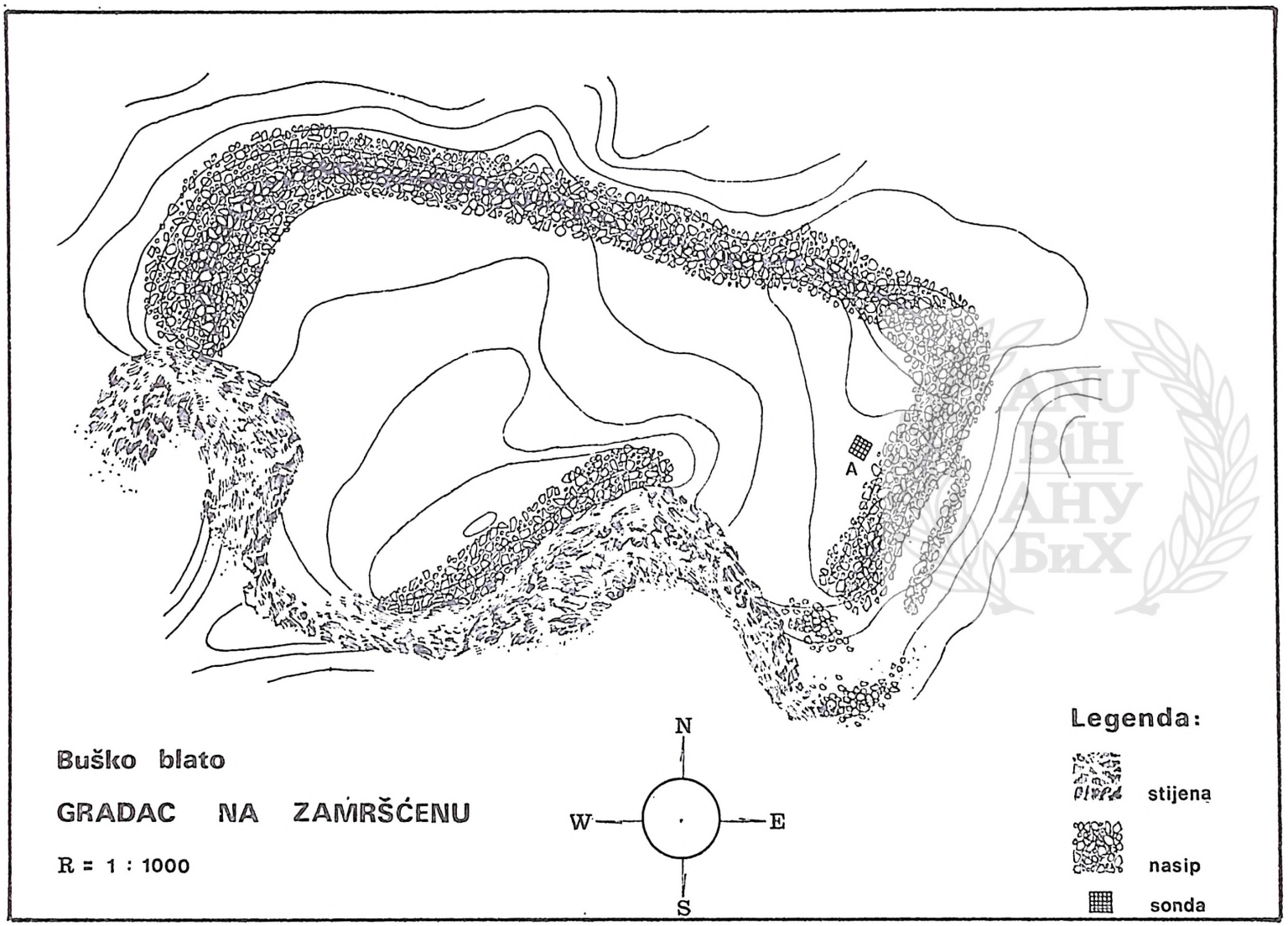
— na sjevernom dijelu je očišćen dosta dobro sačuvan suhozid sa unutrašnje strane nasipa, napravljen od dosta uredno slaganog kamena različite veličine i sačuvan do visine od 0,50 do 0,60 m: kao baza su korišteni blokovi prirodnih stijena;

— na sjeveroistočnoj strani je otkriven sačuvani dio suhozida sa vanjske strane; on je nešto neurednije slagan, a sačuvan je do manje visine;

— na istočnoj strani se radi o čišćenju ukošenog suhozida sa vanjske strane nasipa, koji je izrađen sasvim primitivno (slaganje se jedva razlikuje od nabacivanja kamena), a kosi položaj je služio za formiranje zaokreta nasipa na njegovom istočnom uglu.

Ovaj rezultat pokazuje da je nasip gradine na Zamršćenu — barem u donjem dijelu — bio izgrađen od dva reda suhozida, čiji je međuprostor

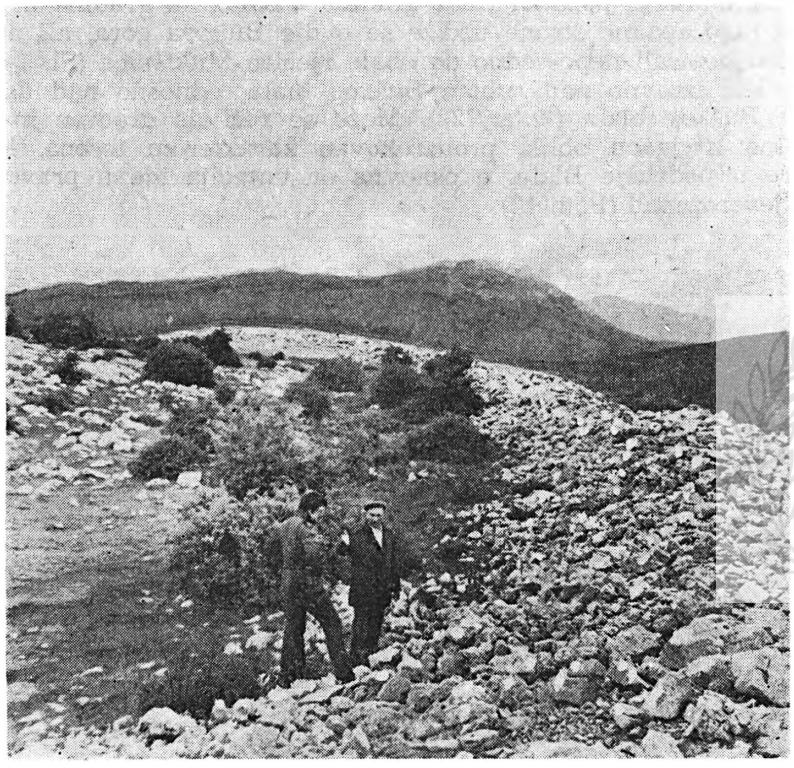
Plan 12

A
N
W
E
S
Buško blato
GRADAC NA ZAMRŠĆENU
R = 1 : 1000
Legenda:
stijena
nasip
sonda

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

onda ispunjen običnim kamenom. Dobiva se utisak da je takav sistem izgradnje bio naročito korišten na mjestima gdje je postojala opasnost od urušavanja nasipa zbog strmije konfiguracije terena.

b) Uz istočni rub platoa otvorena je, relativno mala, kontrolna sonda A. Pokazalo se da je kulturni sloj debeo između 0,60 i 0,80 m, zavisno od toga kako se pojavljivala živa stijena na dnu sonde. Zanimljivo je da je gornji dio sloja (od 0,00 do 0,30 m) bio gotovo sasvim sterilan. U slojevima od 0,30 do 0,50 m nađeno je nekoliko fragmenata keramike i nekoliko komada kućnog lijepa, a najviše keramičkih nalaza i kućnog lijepa se zateklo na dubinama od 0,50 do dna kulturnog sloja.

Sl. 26 — Dio nasipa sa Graca na Zamršćenu

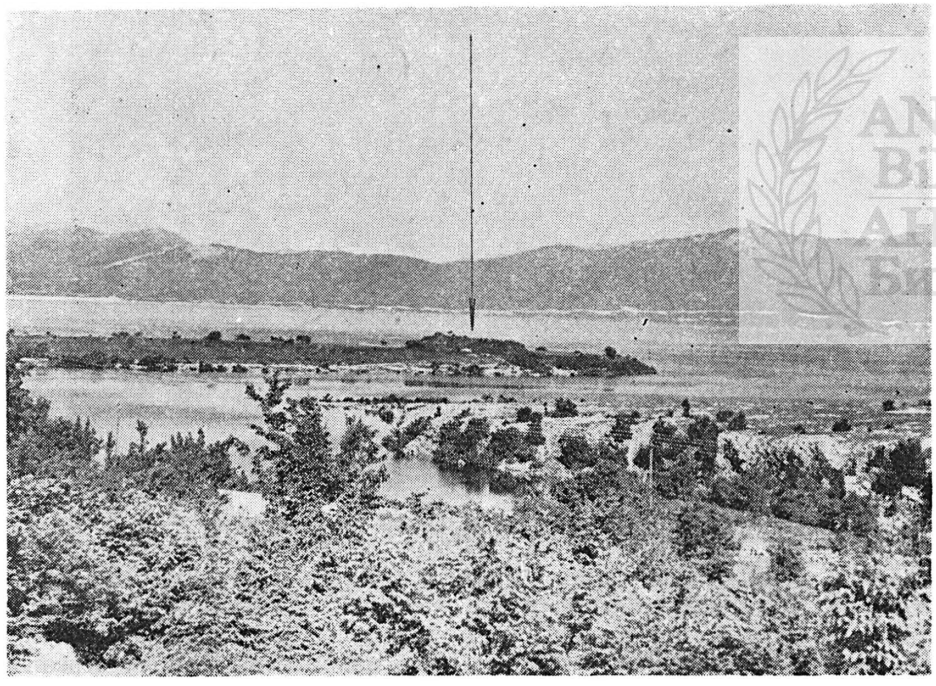
Ovi podaci govore da je Gradac na Zamršćenu bio nastanjivan u određenim periodima. Dosta debela sterilna naslaga u gornjem dijelu kulturnog sloja je nastala kao posljedica prirodnog narastanja humusa na terenu zaštićenom od erozije. Pa ipak, nastanjivanje na zamršćenskoj gradini se ograničavalo na dosta uzak prostor, jer je veći dio platoa stjenovit i nepodesan za neku izgradnju. Zbog toga se i može pretpostaviti da će ostaci nastambi pripadati grupi stražara ili odgovarajuće povremene posade.

Gradac na Zamršćenu je vizuelno dobro povezan sa Velikim i Malim gracem na Privali i, onda, preko njih sa sistemom gradina na Duvanjskom polju. S druge strane, dobre vizuelne veze sa važnim gra-

dinskim lokalitetima oko Buškog blata — gradinama u Prisojama, Koritima, Renićima — osiguravale su Gracu na Zamršćenu veoma važnu ulogu vezne postaje između Duvanjskog polja i Buškog blata. U isto vrijeme i ova gradina je štitila izuzetno važan prolaz preko prevoja Privale

2. *Gradina u Koritima*
(Gradina nad Mukišnicom)

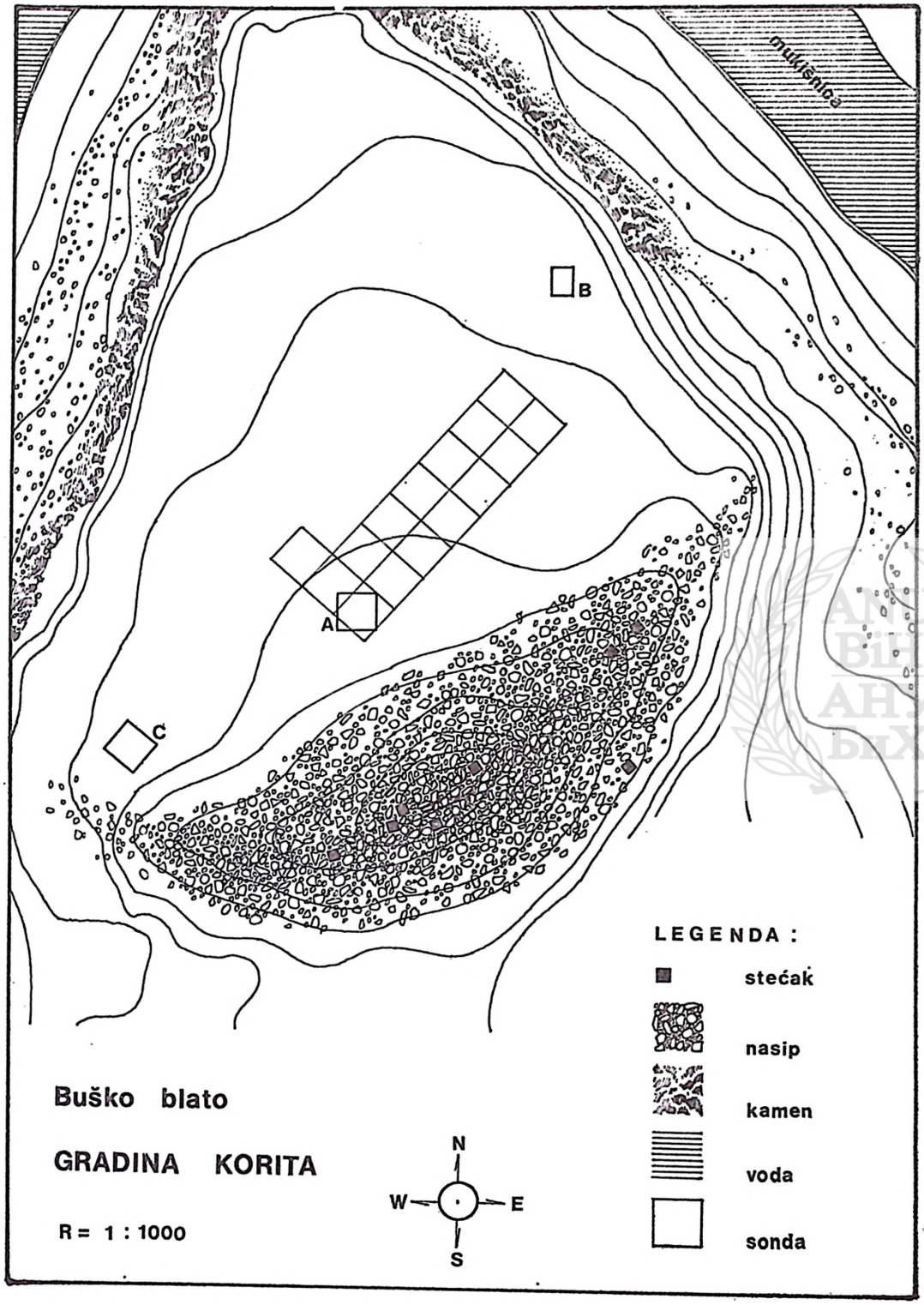
Ova gradina je poznata i kao gradina Višalice ili gradina u Bukovoj gori. Sa jugozapadne strane uzdiže se ovdje Bukova gora, ali njeni obronci nisu dopirali neposredno do obale rječice Mukišnice (Sl. 27). Sama gradina leži izravno nad rubom Buškog blata, odnosno nad današnjim jezerom Buškog blata (kota 722). Može se reći da gradina ima jedan nepravilno trougaon oblik, prouzrokovan karakterom terena, koji kao rt zadire u područje Blata, a osnovna orijentacija ide u pravcu jugoistok—sjeverozapad (Plan 13).

Sl. 27 — Položaj gradine u Koritima

Gradina u Koritima je zaštićena jednim relativno visokim i snažnim nasipom smo sa jugoistočne strane (dužine oko 80 m), jer je na toj strani teren ravan i pristup gradini potpuno otvoren. Sjeverna, sjeverozapadna i dijelom sjeveroistočna strana gradine završavaju se strmim

Plan 13

mukšenica
B
A
C
LEGENDA :
stećak
nasip
kamen
voda
sonda
Buško blato
GRADINA KORITA
R = 1 : 1000
N
W
E
S

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

padinama prema Buškom blatu, pa sa ovih strana nije bila potrebna tako snažna zaštita. Visinu ovih padina je, zbog vodostaja jezera, danas teško utvrditi, ali se može pretpostaviti da je gradina nad Blatom bila uzdignuta oko 15 m (tolika je otprilike razlika i na specijalnoj karti). Oko ovih padina je tekla rječica Mukišnica, pa je ona također doprinosila osiguranju gradine sa pomenute tri strane. Danas je i ova rječica pod vodom jezera.

Unutrašnjost gradine predstavlja uglavnom zaravnjen plato, čija najduža stranica — ona uz kameni nasip — mjeri oko 100 m, a stranica od nasipa do sjeverozapadnog ugla oko 80 m. Kameni nasip je naročito uzdignut u sredini i na tom mjestu njegova visina iznosi oko 5 m, dok mu se širina na ovom mjestu kreće oko 25 m. U sjeveroistočnom pravcu nasip se prilično sužava, a prema jugozapadu je završetak nasipa udaljen od ruba platoa oko 8 m. Nema nikakve sumnje da se ovdje nalazio ulaz u unutrašnjost gradine i da su tu bila podignuta odgovarajuća — vjerovatno drvena — vrata. Rubovi platoa u blizini pomenutih padina su vrlo izraženi i sasvim je vjerovatno da je gradina sa svih strana, izuzev jugoistočne, mogla biti opasana palisadom.

Gradina u Koritima je vizuelno sasvim dobro povezana sa gradinama nad Liskovačom, u Mišima, Prisojama, Golinjevu i na Zamršćenu. U isto vrijeme, to je gradina sa najpogodnijim uslovima za stanovanje pa nije nikakvo čudo što je zatečen vrlo bogat kulturni sloj u njenoj unutrašnjosti.

Unutrašnjost gradine je u kasnom antičkom dobu poslužila kao pogodno mjesto za sahranjivanje pa se tako na gradinskom platou formirala velika kasnoantička nekropola (sličan je slučaj na Velikoj gradini u Petrovićima). Neka početna istraživanja poduzeo je još V. Radimsky, ali su rezultati ostali nepoznati. Tek u novijem vremenu, u vezi sa formiranjem velike hidroakumulacije, došlo je do sistematskog i kombinovanog istraživanja na ovom lokalitetu. Povod za istraživanje dala je pomenuta nekropola, ali se onda pokazala potreba da se paralelno ispituju i praistorijski slojevi (istraživanje vodili Nada Miletić i Zdravko Marić iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu). Tako je u 1966, 1968. 1970. i 1976. godini otvorena površina od 377 m^2, i to uglavnom u blizini velikog kamenog nasipa, gdje je konstatovan najdeblji kulturni sloj. Sonde A, B i C predstavljaju prethodne sondaže.

Podrobnije podatke o istraživanju praistorijskih slojeva donio je u svom radu B. Govedarica[1]. Ovdje iznosimo samo nekoliko osnovnih podataka:

— kulturni sloj je bio debeo od 0,50 do 1,10 m, a u njemu je ustanovljeno 7 do 8 stambenih horizonata, što je znak vrlo dugotrajnog naseljavanja i obnavljanja građevinskih nivoa. Kuće su, kaže B. Govedarica, bile izgrađene od pletera i obljepa ilovače, a podnice od nabijene zemlje, dakle, na način uobičajen još u starijim praistorijskim periodima;

[1] B. Govedarica, 1982, 131—146.

— Otkriveni ostaci od 15 ovalnih ognjišta (podloga od šljunka i premaz od zemlje) i dvije kalotne peći (polovina peći je prekrivena) govore da su ovi objekti stajali izvan kuća i to može poslužiti za neka razmatranja o društveno-ekonomskim odnosima u naselju.

— U kulturnom sloju je nađeno nekoliko karakterističnih metalnih izrađevina, veći broj koštanih šila i igala i tri fragmenta kamenih sjekira.

— Najveći broj nalaza pripada keramičkim izrađevinama i danas se sigurno može reći da je ova gradina dala najveću zbirku keramičkih ostataka na području Delmata koje je obuhvaćeno našim istraživanjima. (Naravno, to je rezultat većeg, sistematskog iskopavanja koje je jedino ovdje izvršeno.)

B. Govedarica na gradini u Koritima izdvaja tri hronološke faze, i to: prvu fazu (imitacija turbanoidnih oboda, rijetki facetirani obodi zdjela, bronzani srp, bronzano kalotno dugme i bronzani brijač), koja bi predstavljala fazu Korita A — HaBl-B2; drugu fazu (i dalje imitacija turbanoidnih oboda, lažna vrpčasta ornamentika, bronzana kopča, bronzana ukrasna igla i tutulasto dugme), koju je B. Govedarica označio kao fazu Korita B — HaB3-D i treću fazu (pored ostalog i latenoidna keramika), koja već ulazi u mlađe željezno doba, faza Korita C — Lat. A^2. Tada, po mišljenju B. Govedarice, prestaje život u gradini na Koritima.

Srećemo se, dakle, sa istim problemom sa kojim smo se sreli i kod gradina na Duvanjskom polju: relativno rani prekid života i teško objašnjiva lakuna do dolaska Rimljana. Zbog toga je, kako mi se čini, i ovdje logična pretpostavka da se mora računati sa dugotrajnom tradicijom u izradi i upotrebi nekih tipičnih keramičkih formi i ukrasa. To se vidi i na prikazanim primjercima na T. II, 4; III, 4—8; IV, 3, 4, 7, 8, koji pripadaju raznim slojevima, ali odražavaju jedinstven kulturni kontinuitet.

S obzirom na vrlo pogodan položaj i debeo kulturni sloj, izgleda da je gradina u Koritima imala jedno od centralnih mjesta na području Buškog blata. Sasvim je moguće da je centralni, veoma naglašeni, dio nasipa, u vidu limitnog tumula, imao i kultni karakter, nešto slično kao što smo vidjeli na nekim gradinama Duvanjskog polja. Na njemu je kasnije formirana i nekropola sa stećcima.

I. Bojanovski je u Koritima, odnosno u Bukovoj gori, locirao rimsku stanicu Ad Libros[3]. Na samoj gradini nisu nađeni ostaci koji bi potvrđivali da se to odnosi na ovaj lokalitet.

3. *Gradina kod Renića*

Gradina kod Renića (kota 748) leži u neposrednoj blizini Buškog blata, a ispod nje protiče potok Ričina, koji na ovom mjestu tvori prave meandre. Lokalitet je uzdignut iznad površine Blata 35 do 38 m i u tom pogledu je nešto viši od gradine u Koritima.

---

[2] Ibid., 146, 173—175.
[3] I. Bojanovski, 1974, 152—155, 223.

Gradina kod Renića ima ponešto nepravilan ovalan oblik, sa dužim dijametrom od istoka prema zapadu. S južne strane gradina je zaštićena kamenim nasipom, a ispod ovog nasipa se teren naglo spušta u izduženu dolinu, tako da je i pristup do nasipa prilično otežan. Ovaj kameni nasip se djelimično produžava i prema istočnoj strani, gdje se još uvijek vidi dobro planiran ulaz kroz sam nasip. U cjelini, nasip je dugačak oko 100 m i pod njim se može naći poneki sitan fragmenat praistorijske keramike. Sa istočne strane na nasip se naslanja koso zasječeni rub gradine u dužini od oko 60 m, na kojem je sasvim vjerovatno bila podignuta drvena palisada kao dio odbrambenog sistema. Čitava sjeveroistočna i sjeverna strana gradine, u dužini od oko 85 m, potpuno je nepristupačna i na tim stranama se stjenoviti rubovi okomito ruše prema ravnom podnožju (Sl. 28). Na sjeverozapadnoj i zapadnoj strani

Sl. 28 — Gradina kod Renića

gradina je također omeđena zasječenim kosim rubom, dužine od oko 80 m, koji se sa ove strane spaja sa pomenutim kamenim nasipom. Na ovim stranama pristup gradini je sasvim pogodan, pa se i ovdje mora računati sa odgovarajućim drvenim palisadama.

Unutrašnjost gradine od istoka prema zapadu mjeri oko 150 m, a od sjevera prema jugu oko 90 m. Sastoji se od dvije osnovne terase: donje — okrenute prema kamenom nasipu, i gornje — okrenute prema stjenovitoj ivici i Buškom blatu. Obje terase, a naročito ona gornja, dosta su stjenovite, ali je donja ipak mnogo pogodnija za stanovanje

Gradina u Renićima je vizuelno dosta dobro povezana sa gradinama na drugoj strani Buškog blata, odnosno gradinama u Mišima i Golinjevu.

Ovdje treba dodati još nekoliko podataka:

a) U sredini donje terase se uzdiže prilično velika prirodna stijena i do nje, u polukrugu, uredno poredano kamenje koje pruža utisak jednog zida. Sve to liči na neko centralno postrojenje, pa je na ovom mjestu moglo biti kultno mjesto unutar gradine.

b) Na sjevernoj se strani gradine u živoj stijeni ističe dosta širok i dubok pripećak. Mjesto i izgled pripećka navode na pomisao da je ovdje bilo mjesto za neko šumsko ili vodeno domaće božanstvo.

c) Ispod gradine, na zapadnoj njenoj strani, prostire se više manjih zaravnjenih terasa pogodnih za podgradinsko nastanjivanje.

d) Ispod žive stijene, na sjevernoj strani gradine, sakupljen je izvjestan broj fragmenata sitne grube keramike, bez jasnih hronoloških osobina.

E. P a š a l i ć spominje u Renićima nalaz 4 rimska miljokaza iz sredine III vijeka, što bi sigurno indiciralo da se lokalitet nalazio u blizini kasnije rimske ceste[4]. Da li i predrimske? — Vjerovatno.

4. *Mala gradina nad Liskovačom*

Samo zbog toga što Mala gradina leži na relativno nižem uzvišenju nego Velika gradina, dobila je takvo ime, iako predstavlja glavni utvrđeni lokalitet na ovom terenu. Mala gradina zaprema vrh jedne glavice zapadno od sela Liskovača (oko kote 1000 m), koja je danas obrasla gustom drenovom i grabovom šumom i raznim trnjem, pa je pristup do gradine neobično težak (Sl. 29). Sam vrh glavice, dakle sama gradina, ima oblik izdužene udoline orijentisane u pravcu sjever—jug. Njena dužina iznosi oko 70 m, a širina između 40 i 45 m.

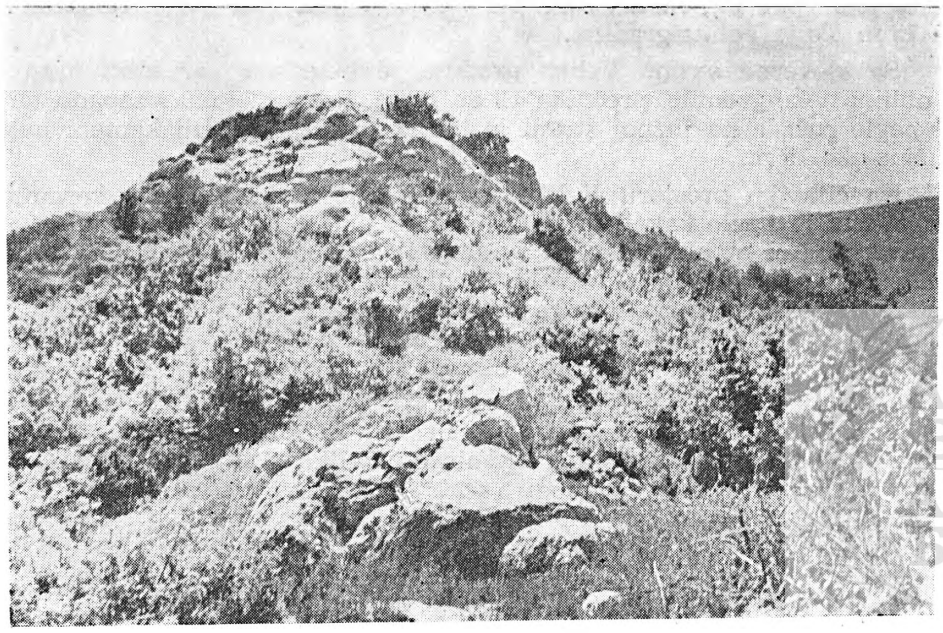
Mala gradina je zaštićena kamenim nasipom na svim onim stranama na kojima je moguć kakav-takav pristup pomenutom platou. Najčvršći fortifikacioni sistem je izveden na sjevernoj, relativno najpristupačnijoj strani gradine, gdje se u pravcu istok—zapad pruža kameni nasip dug oko 15 m, a danas je još visok oko 1,50 m. Na istočnom i zapadnom kraju ovaj nasip je flankiran određenim kamenim postrojenjima: sa istočne strane to postrojenje ima oblik izdužene gomile (12 × 6 m), na kojoj se nalaze sitni fragmenti praistorijske keramike i željezne troske, a na zapadnoj strani vide se obrisi neke pravougaone kule (10 × 5 m). Posebno treba zabilježiti znatne tragove maltera na ovim postrojenjima.

Gradina je sa zapadne strane zaštićena strmim stijenama i novim, isprekidanim kamenim nasipom koji je lošije sačuvan, ali još uvijek sasvim uočljiv. Na ovom dijelu je bio načinjen i ulaz na gradinski plato, usječen u živu stijenu i širok oko 2 m. Konačno, kameni bedem je postojao na istočnoj i jugoistočnoj strani gradine, opet sa prekidima, a na

[4] E. P a š a l i ć, 1960, 36; vidi i V. Radimsky, 1894, 30—31.

nekim mjestima je sasvim obrušen. Značajno je napomenuti da se na istočnoj strani vidi dosta pravilan zid, izrađen od kamena i maltera, dužine od oko 2 m.

Na južnom kraju gradine uzdiže se jedan kompleks stijena visok oko 15 m, na kojem je formirana mala travnata zaravan prečnika 5—6 m, gdje se po površini mogu sakupiti sitniji fragmenti praistorijske keramike. Čitav taj kompleks se naslanja na druge stijene, koje se strmo obrušavaju, i na taj način je gradina sa južne strane najbolje zaštićena. Pomenuta zaravan je dominantna tačka na Maloj gradini, pa je logična pretpostavka da je služila kao veoma pogodna osmatračnica.

Sl. 29 — Mala gradina nad Liskovačom

Sam gradinski plato je većim dijelom stjenovit; samo uz nasipe (naročito uz istočni) vidljiv je pojas crne zemlje, prekrivene gustom travom, u kojoj bi moglo biti i pravog kulturnog sloja.

Sa Male gradine se pruža odličan pogled na čitavo Buško blato, izuzev prolaza prema Srđevića polju, koji je zaklonjen brdom Ošljar. Vizuelno je vrlo dobro povezana sa gradinama u Mišima, Golinjevu, Prisojama, Koritima i Renićima, dakle sa većinom ovdašnjih gradina.

Između Male gradine i brda Ošljar prolazi put za selo Voštane, a to je, u suštini, stara komunikacija i najbolja veza sa Sinjskim poljem. Zbog toga je sasvim vjerovatno da je Mala gradina kontrolisala prilaz Buškom blatu sa ove strane.

Sudeći po ostacima kamenog zida sa malterom, kao i po tragovima maltera na drugim stranama, ova gradina je sigurno služila kao isturena osmatračnica ili postaja slične vrste i u nekom kasnijem vremenu, možda u kasnom antičkom dobu.

V. Radimsky je dosta detaljno opisao Malu gradinu, ali se njegov opis u pojedinostima ne slaže sa onim što se danas moglo vidjeti. Važno je spomenuti da je on na zapadnoj strani vidio zidove sa malterom i tucanom ciglom visoke do 1,50 m[5]. Ovo je, svakako, potvrda — i to sigurna — da je ovaj objekat u rimskom dobu služio kao osmatračnica.

5. *Velika gradina nad Liskovačom*

Oko 300 m sjeverno od Male gradine, na kraju krševitog hrpta (kota oko 1050 m), nalazi se dosta neravan i krševit plato, dugačak 70 do 75 m. To je Velika gradina.

Sa sjeverne strane Velika gradina je omeđena kamenim nasipom u obliku neke gromile, prečnika 12 do 15 m. Prema istoku i zapadu teren se naglo ruši, a na južnoj strani je bio podignut poprečni kameni nasip, dužine oko 15 m.

Na čitavom prostoru Velike gradine nije nađen nijedan keramički fragmenat niti bilo kakav drugi arheološki nalaz. Inače, ova gradina osigurava odličan pregled puta za Voštane i sasvim je vjerovatno da Velika gradina čini sa Malom gradinom jedinstven osmatrački i odbrambeni sistem. Ostaje, naravno, otvoreno pitanje šta, u stvari, predstavlja kamena gromila na sjevernoj strani ove gradine: da li je to dio osmatračkog postrojenja ili je, možda, grobni tumul? No, bez obzira na to, ove dvije gradine su služile istoj svrsi.

Uzgred napominjem da V. Radimsky, u opisu gradina na Duvanjskom polju i oko Buškog blata, spominje i Veliku gradinu kod Liskovače, ali tvrdi da se na njoj ne mogu razabrati nikakvi tragovi nasipa ili zidina[6].

6. *Gradina na Nuhbegovića brdu (iznad Podgradine)*

Nuhbegovića brdo je veoma istureno i markantno uzvišenje u sjevernom uglu Buškog blata. Za njega je vezano pet arheoloških lokaliteta, od kojih četiri pripadaju praistorijskom dobu.

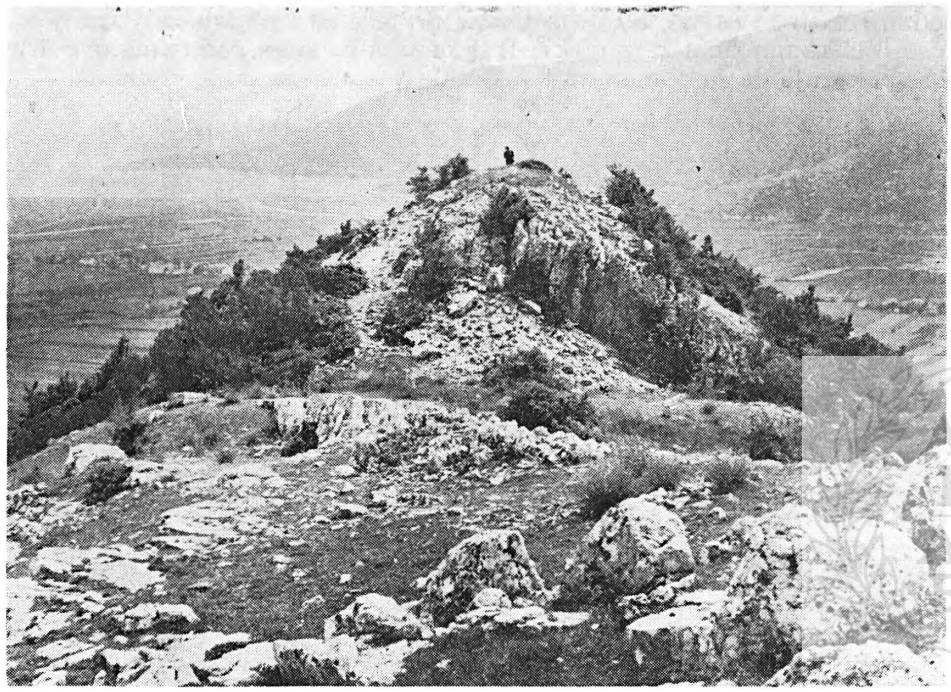
a) Na najvišoj tački (kota 959) bila je smještena praistorijska osmatračnica i veća srednjovjekovna zgrada (Sl. 30). Danas su potpuno vidljivi ostaci zidova jedne građevine u obliku pačetvorine, sa zaobljenim sjeveroistočnim dijelom. Temelji zidova slijede, uglavnom, pravac grebena i najbolje su sačuvani na istočnoj, jugoistočnoj i jugozapadnoj strani. Na sjeverozapadnoj strani su destruirani, a na sjeveroistočnoj se najsigurnije može pratiti luk zaobljenja na tamošnjoj užoj strani građevine. Temelji zidova su bili izgrađeni od grubo otesanog kamena, spojenog dosta debelim nanosom maltera (svuda ispod temelja se vide velike količine maltera).

---

[5] V. Radimsky, 1894, 19—20.

[6] Ibid., 19.

U sjevernom dijelu zgrade nađeni su brojni komadi slavenske keramike, sa urezanim pravim linijama i valovnicama, po kojoj bi se moglo zaključiti da građevina pripada ranijem srednjem vijeku. Položaj na kojem je zgrada podignuta upućivao bi na utvrdu, no polukružni dio na sjevernoj, odnosno sjeveroistočnoj strani mogao bi ukazivati i na neku sakralnu građevinu. Naravno, samo sistematsko iskopavanje bi moglo dati precizniji odgovor na ovo pitanje. Na ovom mjestu je dovoljno zabilježiti ovaj srednjovjekovni lokalitet.

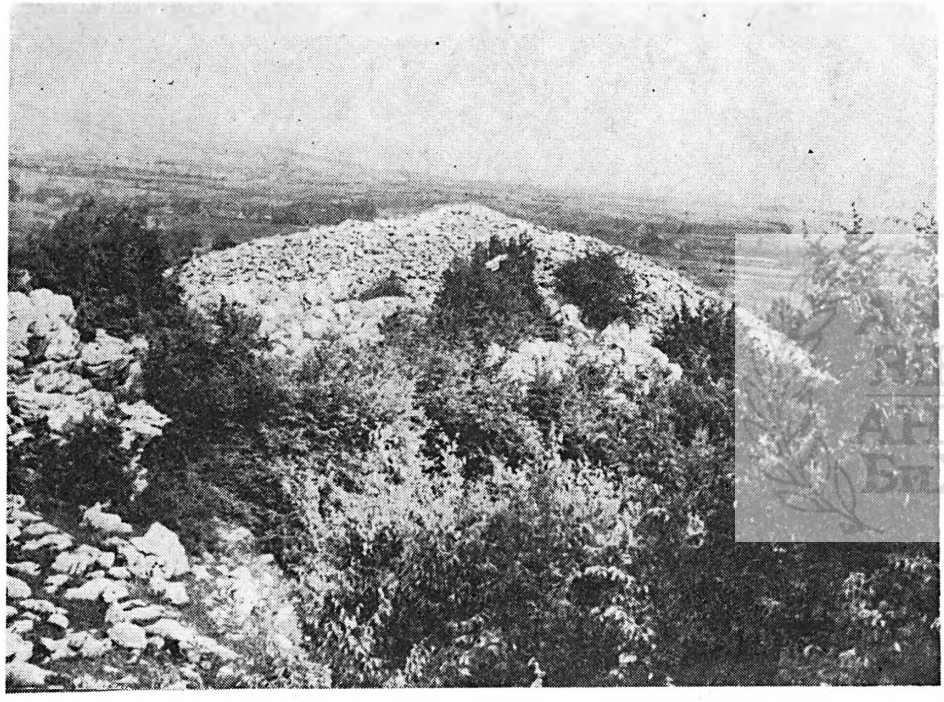
Sl. 30 — Nuhbegovića gradina

Po hrptu, na kojem je bila podignuta pomenuta zgrada, kao i na odgovarajućim padinama, mogu se naći i fragmenti praistorijske keramike, što potvrđuje da se na ovom mjestu radi i o praistorijskom ilirskom lokalitetu. Na istočnoj padini, ispod temelja zgrade, pruža se linija obrušenog kamena, pa je sasvim vjerovatno da je hrbat na kojem je stajala građevina bio na istom mjestu opasan kamenim nasipom. Gotovo je sigurno da je kamen iz praistorijskog nasipa upotrijebljen i za izgradnju srednjovjekovne građevine.

Može se reći da se na ovom mjestu radilo o jednoj veoma visokoj osmatračnici. Odavde se pruža izvanredan pogled na čitavo Buško blato, a vizuelno je ostvaren dobar spoj sa gradinama u Mišima, Orlovači i Popovoj glavici, na jednoj, i gradinama na Zamršćenu, u Koritima i u Renićima, na drugoj strani Buškog blata. Ova osmatračnica (po svemu izgleda da se radi o osmatračnici) ujedno je kontrolisala prolaz iz Buškog blata u

suženi dio Livanjskog polja, onaj koji se zove Srđevića polje. Preko vizuelnog spoja sa dvije važne gradine u dolini Sturbe, osmatračnica na Nuhbegovića brdu se vezuje i sa širim sjeveroistočnim prostorom.

b) Sjeverno od kote 959 pruža se jedna druga brdska kosa, odnosno kamenit hrbat, koji je od kote 959 odvojen samo malom udolinom (Sl. 30). Sa zapadne strane hrpta niže se nekoliko izduženih terasa, sasvim pogodnih za naseljavanje. Sjeverni rub terasa je bio zaštićen kamenim nasipom čiji je kamen pao niz sjeverne padine uzvišenja. Na taj način su terase bile zaštićene sa one strane sa koje se moglo najlakše prići ovom terenu. Jedna relativno ravna, ali uska terasa proteže se i na istočnoj strani naše kose. Velika množina keramičkih fragmenata na svim padinama ove druge kose pokazuje da su pomenute terase bile nastanjene duže vremena.

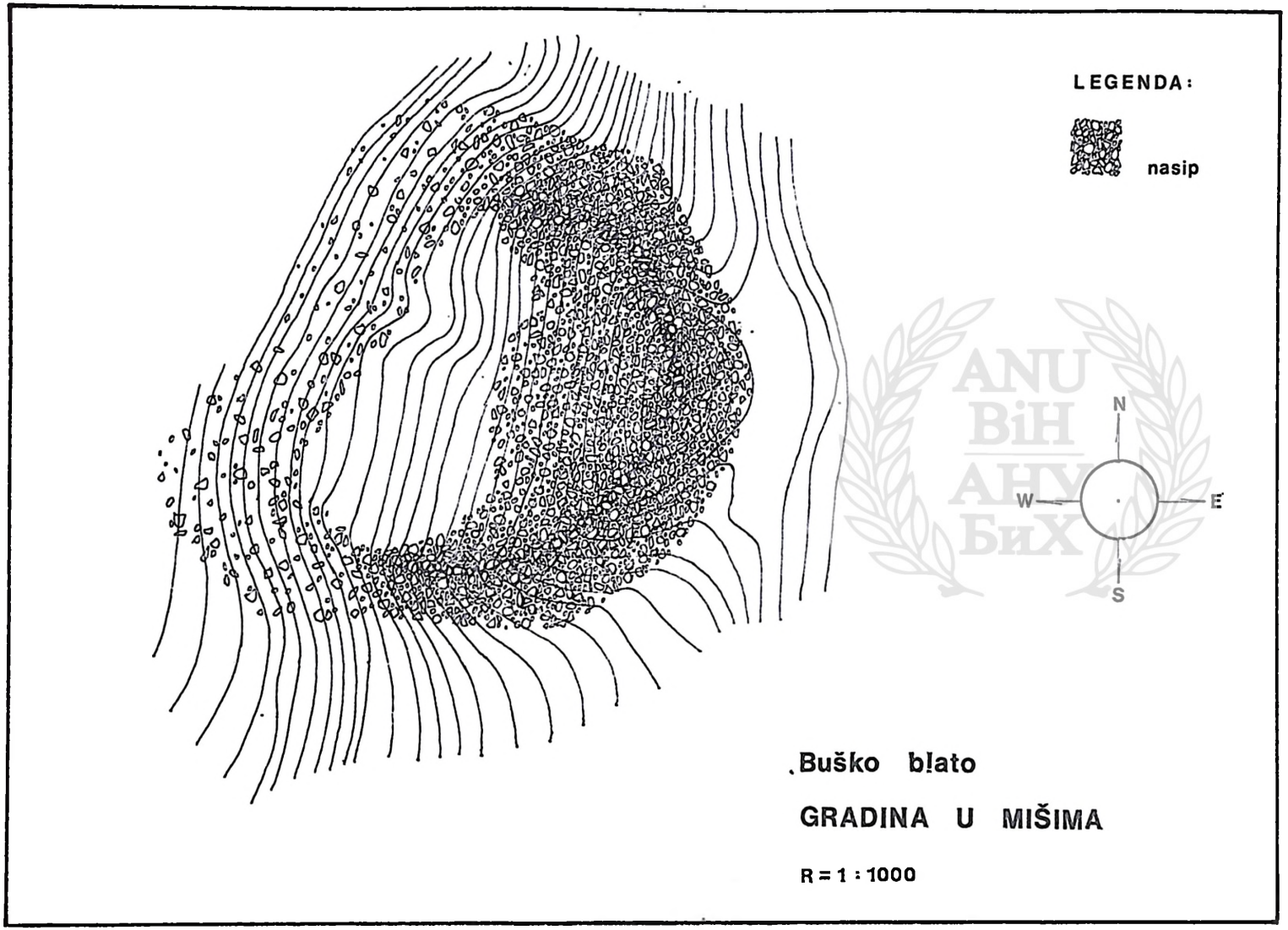
Sl. 31 — Veliki tumul pod gradinom na Nuhbegovića brdu

Iz svega rečenog izlazi da je kota 959 služila kao osmatračnica, a možda i zaštita, stanovnicima pomenutih terasa. Nema nikakve sumnje da se ovdje radi o jednom od najviših naselja na ovom dijelu delmatskih teritorija (naselje, a ne samo utvrda!) i da po tome Nuhbegovića brdo ima poseban značaj. Ležalo je oko 250 m iznad Srđevića polja.

c) Nešto niže i istočno od kote 959 na Nuhbegovića brdu leži nedirnuta kamena gromila—tumul, promjera oko 30 m.

d) Još niže, na jugoistočnoj strani brda, na koti koja djeluje kao samostalan niži brežuljak, lijepo je postavljena najveća kamena gromila u okviru Buškog blata (Sl. 31). Njene su mjere: prečnik oko 35 m, visina oko 5 m.

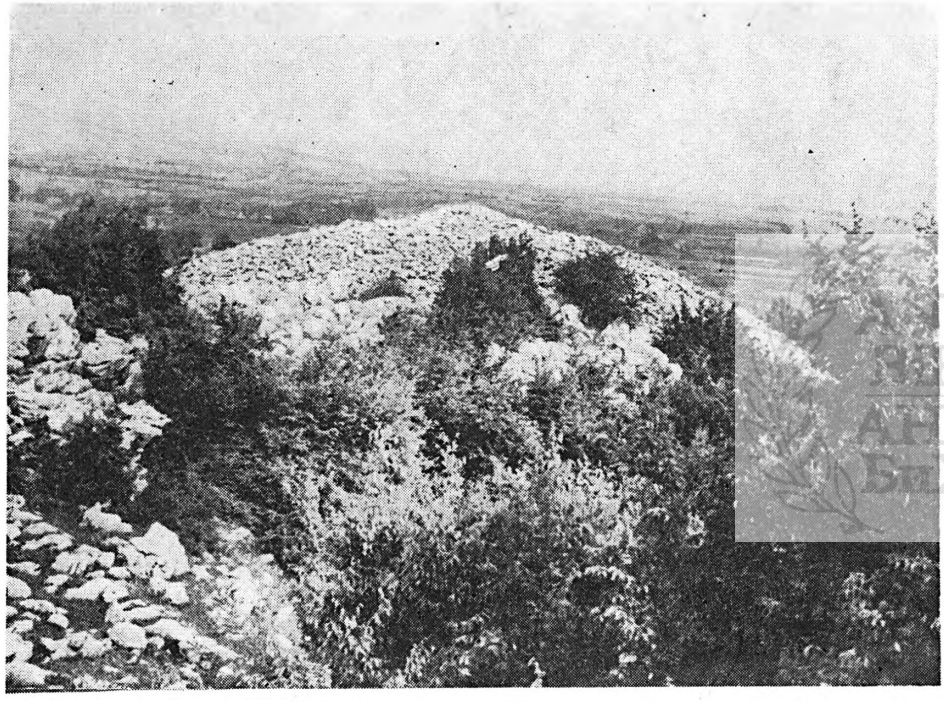
Plan 14

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

suženi dio Livanjskog polja, onaj koji se zove Srđevića polje. Preko vizuelnog spoja sa dvije važne gradine u dolini Sturbe, osmatračnica na Nuhbegovića brdu se vezuje i sa širim sjeveroistočnim prostorom.

b) Sjeverno od kote 959 pruža se jedna druga brdska kosa, odnosno kamenit hrbat, koji je od kote 959 odvojen samo malom udolinom (Sl. 30). Sa zapadne strane hrpta niže se nekoliko izduženih terasa, sasvim pogodnih za naseljavanje. Sjeverni rub terasa je bio zaštićen kamenim nasipom čiji je kamen pao niz sjeverne padine uzvišenja. Na taj način su terase bile zaštićene sa one strane sa koje se moglo najlakše prići ovom terenu. Jedna relativno ravna, ali uska terasa proteže se i na istočnoj strani naše kose. Velika množina keramičkih fragmenata na svim padinama ove druge kose pokazuje da su pomenute terase bile nastanjene duže vremena.

Sl. 31 — Veliki tumul pod gradinom na Nuhbegovića brdu

Iz svega rečenog izlazi da je kota 959 služila kao osmatračnica, a možda i zaštita, stanovnicima pomenutih terasa. Nema nikakve sumnje da se ovdje radi o jednom od najviših naselja na ovom dijelu delmatskih teritorija (naselje, a ne samo utvrda!) i da po tome Nuhbegovića brdo ima poseban značaj. Ležalo je oko 250 m iznad Srđevića polja.

c) Nešto niže i istočno od kote 959 na Nuhbegovića brdu leži nedirnuta kamena gromila—tumul, promjera oko 30 m.

d) Još niže, na jugoistočnoj strani brda, na koti koja djeluje kao samostalan niži brežuljak, lijepo je postavljena najveća kamena gromila u okviru Buškog blata (Sl. 31). Njene su mjere: prečnik oko 35 m, visina oko 5 m.

e) Konačno, južno od kote 959, na jednom sasvim izdvojenom brdašcetu iznad starih kuća porodice Nuhbegović, podignuta je treća kamena gromila, nešto manjih razmjera od dvije prethodne. Treba, svakako, pretpostaviti da ove gromile—tumuli stoje u neposrednoj vezi sa lokalitetima na vrhu Nuhbegovića brda, a svojom veličinom podvlače važnost i mogućnosti grupe koja je gore stanovala.

7. *Gradina kod Miša*

Locirana je sjeveroistočno od centralnog dijela sela Miši, i to na prvoj kosi iznad Buškog blata. Za podizanje ove gradine izabran je veoma pogodan, prirodni oblik terena, pa njena izgradnja znači opet samo prilagođavanje postojećeg terena jednom utvrđenom praistorijskom naselju.

Sl. 32 — Gradina kod Miša

Gradinski plato ima nepravilno eliptičan oblik (Plan 14), sa dužim promjerom od oko 55 m, u pravcu sjeveroistok—jugozapad i kraćim od jugoistoka prema sjeverozapadu, u dužini od oko 25 do 30 m. (U ovom istom smjeru teren se spušta u prodolinu.)

Sa istočne strane gradina je opasana visokim nasipom, koji se povija prema terenu, i, postepeno se sužavajući, obuhvata gradinski plato sa sjeverne i južne strane (Sl. 32). Potpuno je otvorena samo zapadna, odnosno sjeverozapadna strana, ali se na ovom dijelu gradine teren naglo ruši, pa je ova strana od prirode vrlo dobro zaštićena. Središnji dio nasipa na istočnoj strani je veoma širok i ovdje doseže širinu od oko 35 m (ima, dakle, veći promjer nego što je odgovarajuća širina platoa od jugoistoka

ANU BiH АНУ БиХ

prema sjeverozapadu). Na samim završecima sa sjeverne i južne strane gradine širok je svega oko 2 m. Na centralnom dijelu nasip je sa unutrašnje strane visok oko 10 m, a sa vanjske strane oko 5 m. Sasvim je sigurno da je veliki nasip gradine kod Miša najvećim dijelom prirodna tvorevina. Graditelji su, kako izgleda, iskopali jedan dio kamenitog tla u unutrašnjosti gradine, tim materijalom dosipali uzvišeni pojas i na taj način formirali odbrambeni nasip. U tom pogledu ova gradina liči na Selimovića gradinu na Duvanjskom polju, pa je gotovo sigurno da je i ovdje prvobitno postojala i drvena palisada (Plan 14).

U okviru gradinskog nasipa nije se izdvajao tzv. limitni tumul, ali je njegov centralni dio na istočnoj strani toliko uzvišen da u potpunosti zamjenjuje takav tumul. U ovom pogledu se može zapaziti određena sličnost sa gradinom u Koritima.

Iako je gradinski plato prilično nagnut od istoka prema zapadu, on je, ipak, omogućavao izgradnju manjih nastambi ili nekih drugih građevina. To potvrđuje i veća količina keramičkih fragmenata na zapadnoj padini gradine, jer je sasvim očito da su ti keramički komadi splavljeni sa gradinskog platoa. Pojedinačni fragmenti mogu se naći i na površini nasipa, naročito na njegovoj istočnoj strani. Čini se, već na prvi pogled, da ova keramička roba odgovara onoj na Mandinoj gradini, ali bih naročito spomenuo fragmente zdjela sa zašiljenim rubom i zadebljanim obodom.

Gradina kod Miša je okrenuta prema Nuhbegovića gradini i vizuelno je dobro povezana sa Velikom i Malom gradinom nad Liskovačom i gradinom u Renićima.

8. *Gradina Orlovača*

U ovom slučaju se srećemo sa gradinom koja ima vlastito ime, a uzdiže se na jezičastom brežuljku koji dominira nad zaseokom Velagići u Golinjevu. Orijentisana je u pravcu sjever—jug, iako se više širi u obratnom pravcu (istok—zapad).

Gradina Orlovača je sa sjeverne strane zaštićena vrlo masivnim nasipom, koji je u središnjem dijelu širok oko 15 m i visok oko 8 m (Sl. 33). Taj nasip se postepeno povija — i smanjuje — prema istočnoj i zapadnoj strani, tako da u cjelini ima oblik kifle. On vrlo dobro štiti prilaz sa sjeverne strane, odnosno sa širokog i blago nagnutog platoa sjeverno od lokaliteta. I kod ove gradine je iskorišteno prirodno uzvišenje na sjevernoj strani za formiranje nasipa, pa je onda nasipanjem kamena potpuno formiran odbrambeni sistem. Istočni i zapadni dijelovi nasipa su u potpunosti načinjeni od nasutog kamena, što se odlično moglo vidjeti na jednom oštećenju nasipa na zapadnoj strani. — Među kamenjem je primiješano malo krečnog maltera, što pokazuje da je gradina bila — barem vrlo kratko vrijeme — korištena i u kasnijem dobu.

Sa istočne strane gradinu ograničava vrlo duboka provalija, a nešto manja provalija se pruža i na zapadnoj strani. Zbog toga se i nasip povijao prema ovim stranama samo do ivica tih provalija. Same provalije se spajaju na južnoj strani i tako je zaokružen odbrambeni sistem Orlovače.

Ova gradina je malih razmjera, pa se to odnosi i na njenu unutrašnjost. Sam gradinski plato se sastoji od dvije terasice. Gornja terasa mjeri 8 do 10 m, a donja 7 do 8 m. Inače, čitava širina platoa iznosi 35 do 40 m, tako da se maksimalne mjere gradinskog platoa kreću u omjeru 10×40 m.

Unutrašnjost gradine je vrlo stjenovita, pa je isključena svaka mogućnost stalnijeg nastanjivanja. Prema tome, Orlovača je mogla služiti samo kao jaka osmatračnica i odbrambeni objekat koji je štitio prilaz Buškom blatu sa ove strane. — I pored ovakve situacije, po nasipu i na terasicama se mogu naći sitni keramički fragmenti, ali oni samo potvrđuju korištenje osmatračnice u određenim periodima.

Sl. 33 — Gradina Orlovača

Sitni keramički fragmenti su zapaženi i na južnoj strani gradine, sve do potoka koji ispod nje teče.

Da dodamo još da zapadno od gradine leže dva veoma stjenovita izbrešika. Prvi je od gradine udaljen oko 90 m, a drugi oko 140 m. Po ovim izbrešcima, svugdje između živih stijena, još i sada se može naći veći broj keramičkih fragmenata. (Ostaci trakastih drški i poluzaobljenih plastičnih ispupčenja bi mogli govoriti o kasnijem željeznom dobu.)

Ovi nalazi pokazuju da se život intenzivnije odvijao oko gradine Orlovače, pa su onda razumljivi i keramički nalazi na padini do potoka. Vjerovatno su se osmatrači sa Orlovače bavili stočarenjem i okolo napasali svoja stada.

9. *Gradina Popova glavica*

Kao što je slučaj sa Orlovačom, tako je i kod ove gradine sam lokalitet postao i geografska oznaka. Inače, gradina Popova glavica leži također nad velikim selom Golinjevo, jugoistočno od one prethodne gradine. Locirana je na jednoj isturenoj linguli, između dva dosta doboka kanjona, te je i od prirode dobro zaštićena sa nekoliko strana.

Prilaz gradini je pogodan jedino preko kose na istočnoj, odnosno sjeveroistočnoj strani, pa je sa te strane i podignut odbrambeni nasip (Sl. 34). Najjači dio nasipa — u dužini od oko 50 m — nalazio se tačno na istočnoj strani gradine i ovdje on sasvim liči na tzv. limitne tumule (visine sa unutrašnje 7 do 8 m, a sa vanjske strane 14 do 16 m). Ovaj nasip, načinjen od kamena i zemlje (iskopane sa vanjske strane nasipa), u blagom luku se produžava prema jugoistočnoj i južnoj strani gradine, u dužini od oko 80 m, i onda se spaja sa strmom liticom koja pada u kanjon. Na mjestu ovog spajanja je i danas relativno dobro vidljiv ulaz u gradinu, koji je sa južne strane bio flankiran jednim dodatnim kamenim nasipom, dužine oko 13 m. Na isti način se nasip povija i prema sjeveroistočnoj strani, u dužini od 22 do 25 m, pa se i na toj strani završava na strmini koja naglo pada u sjeverni kanjon. — Nasip je na krajevima znatno niži nego u središnjem dijelu.

Sl. 34 — Gradina Popova glavica

Prateći položaj prirodne lingule, gradina Popova glavica je orijentisana u pravcu istok—zapad, sa blagim nagibom u pravcu sjeveroistok—jugozapad. Unutrašnjost gradine, nepravilnog ovalnog oblika, duga je 130 do 150 m i široka 90 do 100 m (zavisi od tačaka mjerenja). Po ovim dimenzijama Popova glavica spada među veće gradinske objekte oko Buškog blata, pa i Duvanjskog polja.

Gradinski plato se blago spušta od istoka prema zapadu i vrlo je pogodan za izgradnju nastambi i drugih građevina; radi se o zemljanom tlu, sa vrlo malo stjenovitih dijelova (Sl. 34). Prilikom kopanja temelja za stup električnog voda otvoren je dio površine uz sjeverni dio nasipa, pa je uz zemlju i kamen izbačena i prilično velika količina keramičkih fragmenata. Po tome se jasno vidi da je gradina bila dobro naseljena. Među keramičkim komadima posebno se ističu primjerci koso izvučenih oboda i horizontalnih punih drški, što je opća karakteristika ovog delmatskog područja; nisu primijećeni nikakvi ukrasi.

Po svemu se čini da bi plato Popove glavice bio pogodan i za sistematsko istraživanje manjeg obima.

Ovdje treba naglasiti da je gradina Popova glavica locirana u blizini one u Orlovači; one međusobno neposredno kontaktiraju i gotovo liče na tzv. dvojne gradine. Obje ove gradine vrlo dobro zatvaraju prilaz Buškom blatu sa sjeverne strane — sa širokih padina kojima se ispod Tušnice prilazi ovom polju (danas jezeru). — Pri tome je sasvim vjerovatno da je Popova glavica predstavljala glavni, utvrđeni gradinski objekat, dok je Orlovača morala biti osmatračnica i pomoćna utvrda ove gradine.

Sa Popove glavice se odlično vide gradina na Nuhbegovića brdu i Srđevićko polje, a na drugoj strani je vizuelno vezana sa Velikom i Malom gradinom nad Liskovačom te gradinama u Renićima i Koritima. Ona, svakako, spada među važne gradinske lokalitete na prostoru Buškog blata.

10. *Gradina iznad Prisoja*

Sa gradinom iznad Prisoja (kota 1029) zatvara se krug gradinskih objekata oko Buškog blata. Ova gradina zauzima istureni vrh nad selom Prisojama, a orijentisana je uglavnom u pravcu sjever—jug. Najlakši joj je prilaz sa sjevera i sa te strane je najbolje i zaštićena nasipom. Teren gradine se sa južne strane naglo obrušava (na nekim mjestima se završava sasvim okomitim stijenama), a sa istočne i zapadne strane gradinski pojas se završava prosjekom između dva brda. Na taj način se može govoriti o jednoj širokoj linguli na kojoj je formirano utvrđenje (Sl. 35).

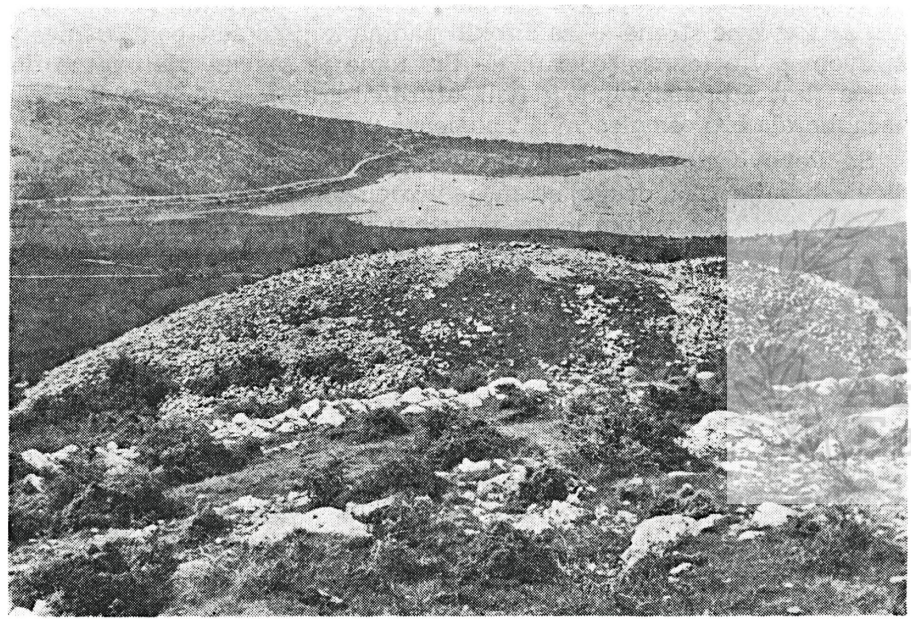
Jedinstven kameni nasip zaštićuje u polukrugu sjevernu i dijelove sjeverozapadne i sjeveroistočne strane gradine u dužini od oko 120 m; na krajevima se spaja sa strmim prosjecima (Plan 15). Najsnažniji dio nasipa je podignut na sjevernoj strani, na kojoj u temelju dosiže širinu do 45 m, a visina mu se kreće od 10 do 12 m. Kao i kod većine gradina, i ovdje je za podizanje glavnog nasipa korišteno prirodno uzdignuće. Prema krajevima visina nasipa se sužava i postepeno nestaje na prirodno zaštićenim dijelovima.

Kameni nasip je znatno oštećen na nekim mjestima (uzimanje kamena za razne građevinske radove), pa se na tim mjestima vidi samo nabacani sitniji i krupniji kamen. U središnjem dijelu zapaženi su potporni zidovi — dvostruki suhozid.

Na gradini iznad Prisoja nije postojao posebni limitni tumul. Samo najveća visina jedinstvenog nasipa na sjevernoj strani asocira na jednu takvu tvorevinu.

Unutrašnji dio gradine se sastojao od čitavog niza manjih terasa i terasica, po kojima svuda vire dijelovi živih stijena (Sl. 35). Od istoka prema zapadu plato mjeri oko 90 m, a od sjevera prema jugu oko 30 do 40 m. U današnjem stanju nigdje nije primijećen ulazni dio gradine, ali se vjerovatno — kao i inače — ulazilo uz rubove kamenog nasipa na jugoistočnoj i sjeverozapadnoj strani.

Zbog stjenovitog karaktera platoa nigdje se na njemu ne vide tragovi neke građevinske djelatnosti, što ne znači da nisu mogle biti podizane neke drvene građevine.

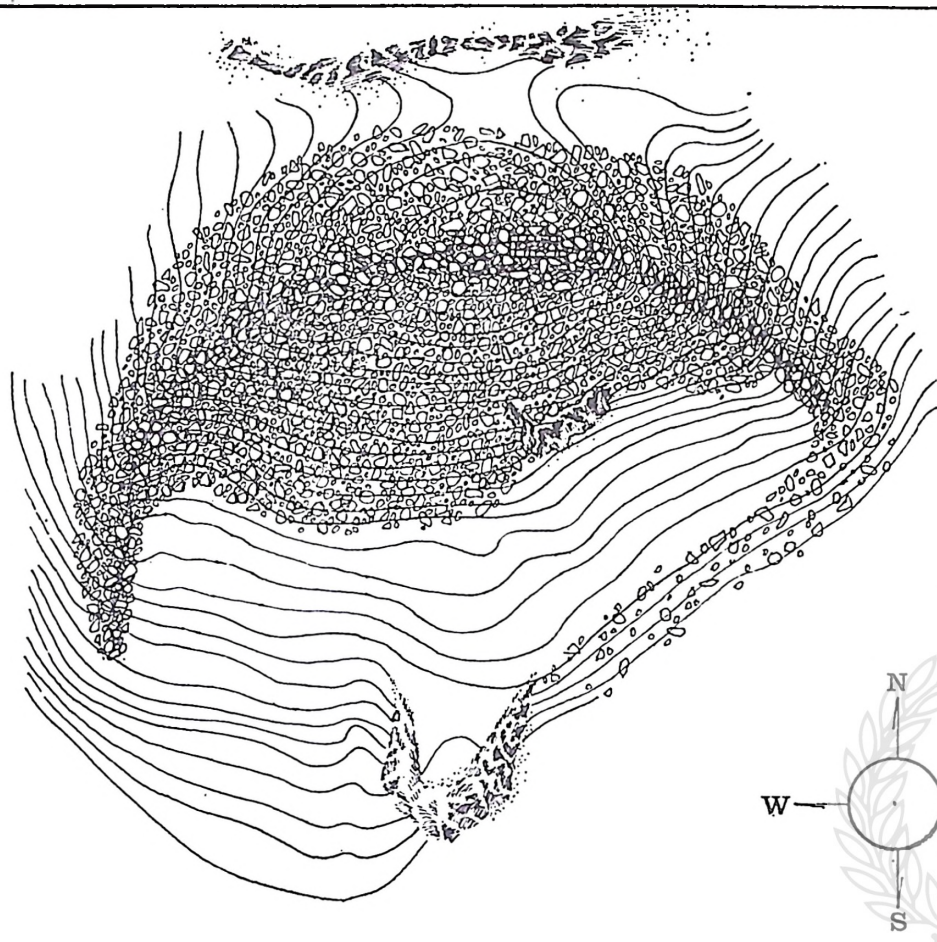

Sl. 35 — Gradina iznad Prisoja

Najveći broj keramičkih fragmenata zapažen je na kamenom bedemu, a pogotovo na njegovom najjačem, sjevernom dijelu. Da li se i ovdje radi i o kultnom karakteru najvišeg dijela nasipa? Keramički fragmenti su pripadali grubom posuđu.

Gradina iznad Prisoja djeluje dosta rustično, da nema gotovo nikakvog izgleda da je služila za trajnije stanovanje. No, sa nje se pruža izvanredan pogled gotovo na cijelo Buško blato, pogotovo na njegovu jugozapadnu i istočnu stranu. Ona je pripadala nizu gradina koje su štitile prilaz Buškom blatu sa sjeverne, odnosno sa sjeveroistočne strane. Bila je u vizuelnom pogledu dobro povezana sa Velikim i Malim gracem na Pri-

Plan 15

Buško blato

GRADINA U PRISOJU

R = 1 : 1000

LEGENDA :

stijena

nasip

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

vali, sa gradinom na Zamršćenu, gradinama u Koritima, Renićima i nad Liskovačom. Prema tome, ova gradina je također služila kao vezna postaja između Duvanjskog polja i Buškog blata.

U svakom slučaju, prema veličini, karakteru i geografskom smještaju, ova gradina neće ni u kom slučaju odgovarati delmatskom centru Delminiumu, kako je to u jednom momentu — zbog nađenog natpisa u Prisojama — bio napomenuo I. Bojanovski[7].

I. Bojanovski je iznio podatak da se kod Prisoja odvajala rimska cesta koja se preko Golinjeva, Miša i Podhuma spajala sa magistralnim putem Salona—Argentaria. Iz Prisoja je poznat i natpis koji spominje dekurione „Delminensium"[8].

Da dodamo još da su na dvije šire terase između ove gradine i sela Prisoja primijećeni keramički fragmenti koji odgovaraju onim na gradini, pa je sigurno da su i one u određenom vremenu služile za zadržavanje — stanovanje. To bi se moglo reći i za obližnju Rackovu glavicu, na kojoj je Zdravko Marić također nalazio praistorijske keramičke fragmente (istočno od gradine iznad Prisoja).

*

Napomena: Ovdje treba spomenuti da oko Buškog blata, postoje još dva lokaliteta koji nose naziv „gradina". To su:

a) Gradina između Dobrića i Korita nešto u pozadini Buškog blata. — To je danas potpuno zarasla glavica u blizini kuća Zečevića, odnosno Drmića. Na njoj nema nikakvih ostataka nasipa niti bilo kakav trag praistorijskog arheološkog materijala. Prema podacima koje su pružili članovi porodice Drmića, ovdje se nikad nešto slično nije ni našlo. Prema tome, glavica je dobila ime „gradina" samo po nekoj analogiji prema pravim gradinskim lokalitetima.

b) Gradina nad selom Podgradina. — Neposredno iznad sela Podgradina diže se amfiteatralno uzvišenje, orijentisano u pravcu jugoistok—sjeverozapad. Na njemu nema tragova praistorijskog utvrđivanja, a ne mogu se naći ni fragmenti odgovarajuće keramike (Z. Marić iznosi podatak da se, ipak, nađe pokoji primjerak keramike iz bronzanog doba!). Inače, oblik uzvišenja jako podsjeća na gradinski objekat, pa je možda zbog toga i dobilo ovakvo ime.

Zapadno od ove gradine, na malo višem brežuljku, koji okolni narod zove „Tabija", nalaze se zidani temelji i uz njih ogromna količina maltera. Prema nekoliko sakupljenih keramičkih fragmenata moglo bi se preliminarno reći da je na Tabiji bilo građevinske djelatnosti i u kasno antičko doba. Samo ime, opet, upućuje na doba turske vladavine.

M. Mandić je također obratio pažnju na Tabiju i naglasio da nema znakova da je tu bila i praistorijska stanica[9].

---

[7] I. Bojanovski, 1974, 240—241.

[8] Ibid., 224, 241.

[9] M. Mandić, 1935, 12.

III. NEKA OPĆA RAZMATRANJA

Kao što se vidjelo iz opisa, oko Buškog blata je u svemu bilo podignuto deset gradinskih lokaliteta. Nešto bliže jedna drugoj smještene su gradine na sjeveroistočnim rubovima Blata, dok su one na drugom kraju dosta udaljene jedna od druge. Čitav zapadni dio je prazan. Za gradinu nad Podgradinom danas se ne može ništa sigurno reći (vidi Kartu 2).

Četiri od deset gradina su g e o d e t s k i s n i m l j e n e (gradine na Zamršćenu, u Koritima, iznad Miša i iznad Prisoja), a na prve tri su izvršena i određena terenska istraživanja. S i s t e m a t s k o i s t r a ž i v a n j e kulturnog sloja izvedeno je na gradini u Koritima, sa vrlo dobrim rezultatima; manji s o n d a ž n i r a d o v i su izvršeni na gradinama na Zamršćenu (kulturni sloj i nasip) i kod Miša. U prvom slučaju dobiveni su sasvim zadovoljavajući rezultati, dok je sondaža na gradini kod Miša rezultirala gotovo sterilnim slojem.

I z b o r m j e s t a za podizanje gradinskih postrojenja oko Buškog blata samo je u nekoliko slučajeva sličan onom na Duvanjskom polju. To se odnosi na gradinu kod Miša, na Orlovaču, na Popovu glavicu i gradinu nad Prisojama; kod njih je izabran pogodan prirodan položaj koji je manjim ili većim dograđivanjem mogao da se formira u pravu gradinu. Najlakše je to bilo izvesti na gradini kod Miša i na Orlovači, gdje je već od prirode bila formirana neka vrsta poprečnog nasipa. Sasvim je sigurno da je Popova glavica imala dobre uslove za naseljavanje, a to su pokazale i karakteristike kulturnog sloja. Gradine u Koritima i u Renićima su položene nad rubom Blata, na vrlo niskim položajima, i zato su izrazito naseljene gradine. Pored toga gradina u Koritima je bila vrlo dugotrajno naseljena. Mala i Velika gradina nad Liskovačom nisu bile pogodne za bilo kakvo nastanjivanje, dok je ona na Nuhbegovića brdu, zbog planinskih pašnjaka u pozadini, imala dvostruku ulogu.

Posmatrajući s i s t e m i z g r a d n j e, odnosno u t v r đ i v a n j a na gradinama oko Buškog blata, jedino je kod gradine na Zamršćenu (Karta 2, br. 1) konstatovana neka vrsta zidanja. Ovdje je bedem bio, u stvari, izgrađen od dva reda suhozida, između kojih je onda nabacan kamen trpanac. Širina cjelokupnog bedema na mjestima ispitivanja iznosila je oko 1,80 do 2,00 m. Treba naglasiti da se na Zamršćenu nije mogla iskoristiti prirodna konfiguracija zemljišta za izgradnju nasipa. Zbog toga se ovdje morao upotrijebiti suhozid. Neka vrsta dvostrukog suhozida je zapažena i na gradini nad Prisojama.

Čisto nasipanje kamena konstatovano je kod gradine Orlovače i na nekim dijelovima nasipa gradine iznad Prisoja. Ovdje su iskorištene prirodne pogodnosti terena, pa je bilo potrebno samo pojačanje nasipa nabacanim kamenom. Vjerovatno je takav slučaj i kod većine drugih gradina na području Buškog blata i jedino ostaje, donekle, otvoreno pitanje nasipa gradine u Koritima. To je bilo, izgleda, dobro uređeno naselje, pa je, možda, veća pažnja bila posvećena i samom nasipu.

Više je nego vjerovatno da je kod nekih gradina prilikom utvrđivanja korištena i kombinacija sa drvenom palisadom. Na to ukazuju lijepo obrubljeni i malo naglašeni rubovi na dijelovima gradskog platoa pri gradinama kod Miša, kod Renića i u Koritima. Na drvenu arhitekturu ukazuje, dalje, i ulazni prostor gradine u Koritima (vidi Kartu 2).

Tipičan potkovičast, odnosno lopatast oblik ima gradina kod Miša i ona se može pripisati klasičnoj gradinskoj formi u jugozapadnoj Bosni. Ona ima savijen nasip, što je i inače karakteristika većeg broja delmatskih gradina. Nešto slično bi se moglo odnositi i na gradinu iznad Prisoja, na Orlovaču i na Popovu glavicu, ali je ovdje manje naglašen taj potkovičasti oblik. Gradina u Koritima je u potpunosti zadržala prirodni oblik lingule i zato je ovdje nasip podignut samo na jednoj strani te trougaone lingule. Ostale gradine oko Buškog blata su, uglavnom, nepravilnog oblika, a odbrambeni sistem se sasvim prilagođava različitim oblicima terena. Po ovim svojstvima gradine oko Buškog blata su nešto manje delmatske nego što je slučaj u ostalim ovdje opisanim rejonima.

Svakako je zanimljivo da niti na jednoj ovdašnjoj gradini nije bio podignut pravi limitni tumul. Ipak, važno je naglasiti da je na četiri gradine (gradine u Koritima, kod Miša, iznad Prisoja i Popova glavica) središnji dio nasipa prilično uzdignut, pa se svojim oblikom ovaj dio nasipa donekle približava pravim limitnim tumulima. Posebnu pažnju, svakako, izaziva činjenica da se na ovim uzvišenim pozicijama redovno pojavljuju keramički fragmenti, i to u prilično zapaženom broju. Da su ovi dijelovi nasipa korišteni samo za odbranu, ne bi bilo logično da se tu koncentriše keramička roba. Zbog toga se stalno nameće i provlači misao da su i ova centralna uzvišenja na nasipima mogla služiti u određene kultne svrhe ljudstvu na gradini i oko nje. — Moguće je da se to može reći i za veliki tumul na padinama Nuhbegovića brda.

Posebna kultna postrojenja imala je, sasvim vjerovatno, gradina kod Renića: polukružno opkoljena stijena u sredini naselja i pripećak ispod gradine. U svakom slučaju, radi se o lokalnim postrojenjima ove gradine. Na prostoru Buškog blata nema nekog centralnog i zajedničkog kultnog mjesta, kao što se može pretpostaviti za Mandinu gradinu na Duvanjskom polju. Prostor Buškog blata je i manje važan na prostoru delmatskih zajednica, pa to pokazuje i ovaj detalj.

Nakon pregleda svih podataka dobiva se utisak da se ulazu na gradinski plato posvećivalo dosta pažnje. Najbolje odbrambeno pojačanje imala je gradina na Zamršćenu, kod koje je ulaz sa obje strane bio flankiran dodatnim nasipom. Na taj način se uz ulaz formirao poseban mali prostor za odbranu. Kod Popove glavice je ulaz bio flankiran dodatnim nasipom samo sa jedne strane, a to je bilo uslovljeno konfiguracijom terena. Treba još spomenuti pojačan nasip uz ulaz na gradini kod Renića. Već je rečeno da su široka ulazna vrata na platou gradine u Koritima morala biti napravljena od drvene građe (drvenih balvana). Konačno, ulaz na Malu gradinu nad Liskovačom je bio usječen u živu stijenu, u širini od dva metra; nešto slično kao i kod gradine u Letki na Duvanjskom polju.

Postavlja se, naravno, pitanje da li gradine oko Buškog blata sačinjavaju jedinstven odbrambeni sistem ili se ovdje radi o razdvojenim cjelinama. Teško je na to dati precizan odgovor. Na ovom mjestu bi se moglo ukazati na sljedeće pojedinosti.

a) Očito je da je prostor oko Buškog blata bio slabije naseljen od onog oko Duvanjskog polja. To je potpuno razumljivo: Buško blato je

dobar dio godine bilo pod vodom, pa su životni uslovi zbog toga bili slabiji. Samo na nekim dijelovima terena oko Blata postojali su relativno dobri uslovi i tu su, onda, podignuti i gradinski objekti.

b) Po svemu izgleda da su visoke gradine (na Zamršćenu, na Nuhbegovića brdu, nad Liskovačom) imale ulogu kontrole nad prilazima Buškom blatu sa osjetljivih strana. Gradina na Zamršćenu spada, vjerovatno, u čitav sistem kontrole prelaza iz Duvanjskog polja u Bušku blato. Ako Duvanjsko polje shvatimo kao centralno područje ovih delmatskih zajednica, onda je gradina na Zamršćenu, zapravo, više služila za zaštitu Duvanjskog polja nego samog Blata. Gradina na Nuhbegovića brdu (Karta 2, br. 6) praktično kontroliše sve prilaze preko Srđevićkog polja, kao i prilaze sa sjevera, dolinom rječice Sturbe. Konačno, već je rečeno da Mala i Velika gradina nad Liskovačom štite prilaze koji sa zapada vode prema Buškom blatu.

Teško je sa sigurnošću tvrditi da li su ove visoke gradine služile samo za zaštitu Buškog blata ili pripadaju jednom širem odbrambenom sistemu, dirigovanom iz predrimskog Delminiuma. Za gradinu na Zamršćenu je već istaknuta ovakva šira uloga, no ona je sasvim vjerovatna i za sve ostale visoke gradine na ovom prostoru.

Gradina na Nuhbegovića brdu je bila nešto bolje naseljena, dok su one na Zamršćenu i nad Liskovačom (poglavito ove nad Liskovačom) morale imati ulogu visokih osmatračnica.

c) Lančano poredane gradine na sjeveroistočnoj strani Buškog blata svojim odbrambenim nasipima okrenute su u suprotnom smjeru od rubova Blata. Te gradine su, po svoj prilici, imale više lokalnu nego širu odbrambenu ulogu.

d) Gradina na Nuhbegovića brdu je bila vizuelno povezana gotovo sa svim gradinama oko Buškog blata. To je, bez sumnje, najmarkantnija tačka na ovom prostoru i donekle svojim položajem podsjeća na gradinu na Libu (Karta 5). Naravno, ovdje postoji bitna razlika u značaju.

e) Nije nam strana pomisao da je gradina u Koritima predstavljala najvažniju naseljenu gradinu oko Buškog blata (Karta 5). I pored dobrog nasipa, ova gradina se ne bi mogla sama oduprijeti nekoj jačoj sili. Ona se čini nekako zaštićena i od drugih gradinskih lokaliteta. Nije li ta gradina bila sjedište jedne nešto šire zajednice (možda bliže vezana, u plemenskom smislu, sa onima na Duvanjskom polju)?

f) Nijedna od ovdašnjih gradina nije imala pravo podgrađe. S druge strane, nalazi koji posvjedočuju zadržavanje na prostoru izvan gradina (gradina Orlovača, gradina iznad Prisoja, gradina kod Renića) govore o tome da se život odvijao i na širem području oko gradina, a to znači da je većina služila i kao refugium u slučaju opasnosti.

g) Konačno, na području Buškog blata nije zabilježen nijedan primjer pravih dvojnih gradina. Samo se Mala i Velika gradina nad Liskovačom donekle približavaju ovom gradinskom tipu. Orlovača i Popova glavica su dosta blizu jedna drugoj, ali se, ipak, nikako ne radi o pravoj dvojnoj gradini.

Prema svim ovdje iznesenim podacima izlazi da gradine oko Buškog blata nisu mogle imati onaj značaj koji treba pripisati gradinskom sis-

temu oko Duvanjskog polja. Djeluju siromašnije (osim gradine u Koritima) i znatno su slabije organizovane. Naravno, tu situaciju treba posmatrati u sklopu čitave regije.

O ekonomskim pitanjima na području Buškog blata ne može se ništa određeno reći na osnovu konkretnih nalaza; najviše zbog toga što odgovarajući nalazi iz gradine u Koritima nisu ni vrednovani ni objavljeni. Ostaje samo posredno zaključivanje.

Pošto je teren Buškog blata dobar dio godine bio pod vodom, sigurno je da su se samo neki rubni dijelovi koristili za zemljoradnju pa je to moralo biti zbilja sporedno zanimanje tamošnjih stanovnika. Svi nalazi izvan gradina sakupljeni su na brežuljkastim padinama iznad rubova Blata, a u pozadini se — pored šuma — pružaju i planinski pašnjaci. Tako je i ovdje stočarstvo, sasvim sigurno, moralo igrati osnovnu ulogu u ekonomici okolnog stanovništva.

Kada je riječ o društvenim aspektima, sistematska iskopavanja na gradini u Koritima osvjetljavaju dosta dobro jedan detalj iz ovog domena. Vidjeli smo da su tamo ustanovljeni ostaci od 15 ovalnih ognjišta i dvije kalotne peći izvan samih nastambi. Ta situacija jako podsjeća na neka neolitska naselja (npr., Obre II kod Kaknja[10]), u kojim su ovakva postrojenja služila zajedničkim potrebama stanovnika jednog dijela naselja. Tako su se i stanovnici gradine u Koritima vrlo vjerovatno, služili nekim ognjištima i pećima kao zajedničkom svojinom. A ovo, onda, znači društveno uređenje u kojem je rodovska svojina igrala određenu ulogu.

Kada je riječ o hronološkim pitanjima, na osnovu sakupljenog materijala sa gradina oko Buškog blata može se zabilježiti nekoliko podataka:

a) Najviše pokretnih nalaza dala su sistematska iskopavanja na gradini u Koritima, o čemu je bilo govora prilikom obrade ove gradine. Tamo je život u tri faze, prema analizi B. Govedarice, trajao otprilike od 1000. do 400/350. god. pr. n. e. Već sam napomenuo da nema nekog opipljivog razloga za prestanak života na toj gradini u IV vijeku pr. n. e. Zbog toga sam sklon mišljenju da je ovdje život trajao barem do polovine II stoljeća pr. n. e., kada su Rimljani zauzeli sam Delminium.

b) Iz Golinjeva potiče nalaz bronzane fibule, po kojoj je B. Čović nazvao jedan tip fibule dosta raširen od srednjeg Jadrana do sjeverne i istočne Bosne. Taj tip se, također — barem u njegovoj prvoj generaciji — može datirati u vrijeme početka života na gradini u Koritima[11]. Prema tome, bujniji život na području Buškog blata sigurno je počeo pulzirati na prelazu iz drugog u prvi milenij .

c) Po svemu izgleda da je gradina u Mišima nastala kasnije nego gradina u Koritima. Među keramičkim nalazima se ističe veći broj zašiljenih oboda zdjela i zadebljalih oboda, a to znači hronološki paralelizam sa gradinom nad Mrkodolom i Buhovskom gradinom na Duvanjskom polju. Nešto slično bismo naveli i za gradinu Popova glavica, čija ke-

[10] A. Benac, Obre II, GZM, N. S. XXVI, 1971, 48—53.

[11] B. Čović, *Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule*, GZM XXVI, 1971, 318.

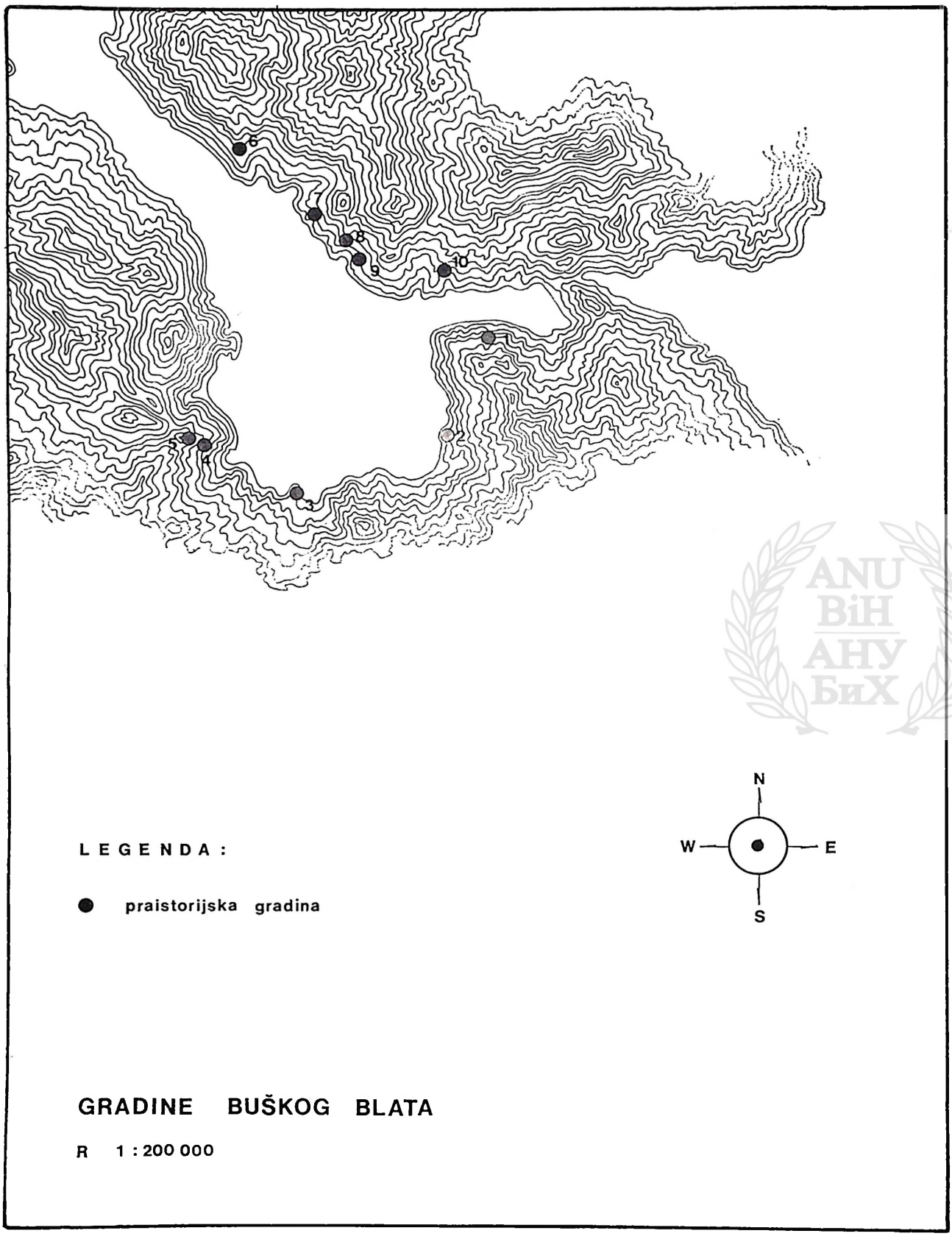
ramika više nema klasičnih ukrasa delmatske keramike, a to znači određenu degeneraciju te keramike. Naravno, nalaz fibule tipa Golinjevo možda indicira da je život na gradini Popova glavica mogao početi i ranije, ali keramički nalazi upućuju na to da je ova gradina bila pretežno korištena u kasnoj praistoriji.

Na osnovu ovih pokazatelja izlazi da je formiranje gradinskih lokaliteta oko Buškog blata počelo oko prelaza iz II u I milenij pr. n. e. Po svemu izgleda da je prvo formirana gradina u Koritima. Sigurno je da do IV stoljeća stare ere nema prekida života na Buškom blatu, ali je isto tako vrlo vjerovatno da na ovom prostoru nije bilo prekida života sve do rimske okupacije pa, naravno, ni pod rimskom okupacijom.

Na kraju se može reći da praistorijske gradinske lokacije oko Buškog blata nisu bile naročito interesantne u kasnijim periodima. Mala gradina nad Liskovačom je vjerovatno ostala osmatračnica i u kasnoj antici. Na brežuljku nad Podgradinom je kasnije bio izgrađen neki objekat (kasna antika?). Na gradini u Koritima nađeno je nekoliko fragmenata terrae sigillatae, što svjedoči o izvjesnom zadržavanju ljudi na ovom mjestu u vrijeme rimske okupacije. No, nema nikakvih znakova za lociranje rimske stanice Ad Libros na ovom objektu. Kada ovome dodamo veću građevinu iz ranog srednjeg vijeka na Nuhbegovića brdu, krug podataka o kasnijoj upotrebi gradina se gotovo zatvara.

Inače, dalja sistematska istraživanja na području Buškog blata zaslužuje gradina u Koritima. Manja iskopavanja bi se mogla izvesti i na gradini Popova glavica i na onoj na Zamršćenu.

ANU BiH
АНУ БиХ

ANU BiH
АНУ БиХ

Karta 2 — Gradine na Buškom blatu

ANU BiH
АНУ БиХ

1. Gradac na Zamršćenu, 2. Gradina u Koritima, 3. Gradina kod Renića, 4. Mala gradina nad Liskovačom, 5. Velika gradina nad Liskovačom, 6. Gradina na Nuhbegovića brdu (iznad Podgradine), 7. Gradina kod Miša, 8. Gradina Orlovača, 9. Gradina Popova glavica, 10. Gradina iznad Prisoja.

LIVANJSKO POLJE

I. UVODNE NAPOMENE

Livanjsko polje je najveće kraško polje na prostoru zapadne Jugoslavije. Pruža se u pravcu jugoistok—sjeverozapad, sa izvjesnim proširenjem na jugoistočnom dijelu. Na krajnjem jugoistoku Livanjsko polje se završava područjem oko grada Livna, a preko Srđevićkog polja prelazi u Buško blato. Na sjeverozapadnom kraju polje se završava Nuglašicom i područjem oko sela Grkovaca, kraj kojeg prolazi put za Bosansko Grahovo. Treba reći da se od Livna do prevoja Borova glava proteže krševita i ispresijecana visoravan, sa brojnim obradivim površinama, koja tendira Livanjskom polju i sa njim se neosjetno spaja u jednu cjelinu. Ovo je nužno napomenuti zbog toga što je na tom području smješten izvjestan broj gradina relevantnih za jugoistočni dio polja. Južno od Livna se ulazi u brežuljkasto područje, preko kojega se onda dolazi do Srđevićkog polja. Ovdje se ističe dolina rječice Sturbe, u čijem se donjem dijelu diže nekoliko gradina, od kojih se naročito ističe gradina u Vidošima.

Livanjsko polje je, u suštini, okruženo visokim planinskim vijencima. Sa zapadne strane protežu se Kamešnica i grebeni planine Dinare, sa visokim Troglavom i drugim njenim vrhovima. Sa suprotne strane diže se planinski masiv Staretine i niz drugih manjih vijenaca. Livanjsko polje je od Livna i Srđevićkog polja do Grkovaca dugačko oko 45 km, dok mu prosječna širina (osim navedenog proširenja) iznosi oko 6 km. Nadmorska visina polja se kreće od 700 do 720 m, znači negdje kao i Buškog blata.

Dijelovi Livanjskog polja su dobar dio godine pokriveni močvarom; u tom pogledu se naročito ističe područje Ždralovac u sjeverozapadnom dijelu polja i neki njegovi zapadni rubovi. Pa ipak, ovo kraško polje pruža najbolje uslove za život, jer je značajan njegov pojas pogodan i za zemljoradnju. Očekivali bismo zbog toga da je ovdje bio najgušći gradinski sistem, da su delmatske zajednice na tom prostoru izgradile

svoja daleko najbrojnija sjedišta. Sistematskim pregledom ovog polja (1976. i 1977. god.) ustanovljeno je da se nije baš sasvim tako dogodilo. Dva susjedna polja, Duvanjsko i Glamočko, posebno ono prvo, vjerovatno su igrala značajniju ulogu u životu plemenskih zajednica Delmata u cjelini. Takav razvoj je, svakako, bio uslovljen razvučenošću Livanjskog polja i nemogućnošću veće koncentracije gradinskih stanica na ograničenom prostoru, kao što je slučaj sa druga dva pomenuta polja. Zato su na Livanjskom polju i bili formirani neki posebni odbrambeni kompleksi, kao što su oni nad Velikim Kablićem, nad Vašarovinama ili nad Donjim i Gornjim Rujanima.

Opis gradinskih lokaliteta ćemo početi od područja koje se na jugoistoku naslanja na Duvanjsko polje, pa ćemo onda preko istočnih rubova polja preći na one zapadne i tako završiti opis kod Srđevićkog polja.

II. OPIS GRADINSKIH LOKALITETA

1. *Gradina kod Tušnice*

Lokalitet se nalazi sjeveroistočno od rudnika uglja Tušnice. Radi se, zapravo, o jednom izbrešku koji ima oblik lingule i koji se dosta strmo ruši prema dolinici u kojoj leži selo Tušnica. Sam lokalitet se dijeli na dva dijela:

a) Gornja glavica nosi ime Gradina. Ona je sa sjeverne i sjeveroistočne strane ograničena nasipom od kamena, dužine oko 44 m i širine (danas) oko 16 m. Sam nasip je bio izgrađen na poprečnoj prirodnoj uzvisini, isključivo od velikog kamenja — bez nekog potpornog zida.

Na južnoj i jugozapadnoj strani teren se naglo ruši tako da na čitavoj gradini, zapravo, i nema mogućnosti za izgradnju neke nastambe. Nasip štiti gradinu od viših bregova — Poljike i Kozarice, sa kojih se silazi u dolinu rudnika Tušnice. Po svemu izgleda da je ova gradina imala karakter veće osmatračnice i, možda, nekakve prve odbrane. Na nasipu je nađeno nekoliko sitnih fragmenata praistorijske keramike.

b) Donja glavica je smještena na jugozapadnoj strani gradine. Dobiva se utisak da je ovo samo jedna ogromna gromila — tumul (veličine oko 33 × 32 m), čiji je vrh danas raskopan radi izgradnje nekog velikog stupa. Bez iskopavanja se ne može tačno reći da li ovaj tumul prekriva neki grob ili je imao određen kultni karakter. U svakom slučaju postrojenje gradine je moralo biti podređeno i zaštiti ovog objekta.

Rastojanje između gornje i donje glavice iznosi oko 80 m. Uz donju glavicu je nađen samo jedan mali fragment praistorijske keramike i to je sve što je prilikom obilaska primijećeno. — Gradina kod Tušnice predstavlja određenu vezu između Buškog blata i gradine u Vidošima, iako preko nje ne ide prava vizuelna veza.

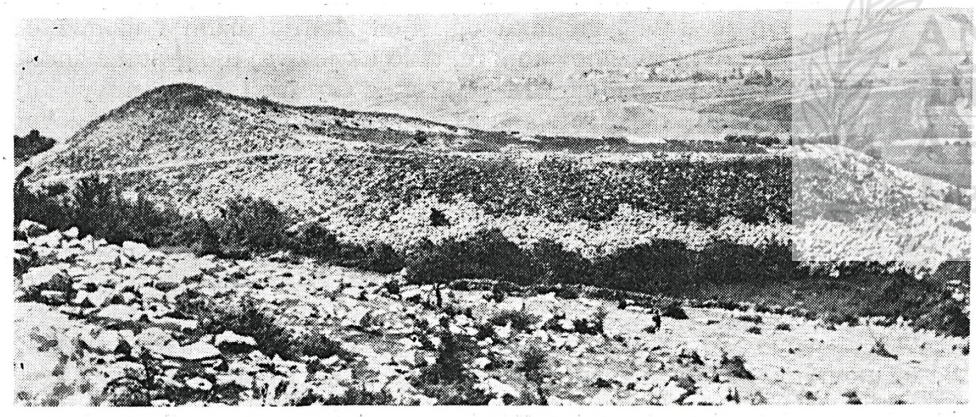
2. *Gradina u Vidošima*

Na udaljenosti oko 400 m od crkve u selu Vidoši leži velika, trostruka gradina, koja ima i topografski naziv Gradina. Sastoji se od centralnog, najvećeg dijela (A) i dva pokrajna dijela na južnoj i sjevernoj — sjeverozapadnoj strani (B i C).

A. Centralni dio gradine čini njeno najveće utvrđenje. Taj dio je sa istočne, sjeverozapadne i južne strane zaštićen veoma moćnim kamenim nasipom. Njegov najvažniji dio je okrenut prema istočnoj strani i sa te strane štiti pristup gradini sa padina Grabića i Glavice, odakle je i najlakši pristup objektu (Plan 16). Za ovaj dio nasipa je iskorišten prirodan greben sa glavicom, pa tako ova nasuta glavica formira određen tip limitnog tumula. Na prosoru limitnog tumula nasip je visok iznad platoa oko 11 m, a njegova širina danas (poslije dugotrajnog obrušavanja) iznosi oko 50 m.

Dio ovog nasipa sa južne strane je također vrlo masivan. Na vanjskoj njegovoj padini se odlično i sada vidi duži red pravilno poredanog krupnog kamena. To je, bez sumnje, ostatak dosta snažnog potpornog suhozida, koji je morao biti prilično visok u prvobitnom stanju. Moguće je da je i na ovoj strani — barem djelimično — bio korišten prirodan greben.

Sjeverozapadni dio centralnog nasipa je nešto slabiji, prema kraju se sužava i u blagom luku zatvara pristup prostoru A s te strane.

Sl. 36 — Gradina u Vidošima

U okviru ovog glavnog nasipa nalazi se veliki plato, blago nagnut prema zapadu, odnosno prema dolini rječice Sturbe (Sl. 36). Njegova dužina od sjevera prema jugu iznosi oko 70 m, a od istoka prema zapadu (prema dolini) oko 46 m. Kao što se vidi, samo ovaj dio Vidoške gradine spada među veće gradinske prostore na našem području. Na nekim mjestima platoa vidi se kulturni sloj, koji karakteriše crna zemlja i veći broj manjih keramičkih fragmenata. Prema položaju, veličini i ovakvim osobinama, očito je da je gradina u Vidošima bila trajnije nastanjena. Treba napomenuti da se svuda po površini opisanog nasipa također nalaze fragmenti praistorijske keramike, većinom od grube keramičke robe i posuda bez ukrasa.

U centralni prostor A se ulazilo sa zapadne strane, iz pokrajnih dijelova ove gradine, dakle, na dva ulaza uz strmu zapadnu stranu.

Posebno treba istaknuti da se na gornjim rubovima čitavog ovog nasipa primjećuje mnoštvo ostataka maltera, odnosno klaka. Osim toga, na nekoliko mjesta se po grebenu vide ostaci dvostrukog pravilno ozidanog zida sa malterom (razmak između ta dva reda iznosi od 0,90 do 1,00 m). Prema tome, sasvim je očito da je centralna utvrda Vidoške gradine bila korištena i u kasnijem vremenu. Prilikom pažljivog pregleda terena nije nađen nikakav arheološki predmet na osnovu kojeg bi se moglo tačnije odrediti hronološko mjesto te kasnije utvrde, ali po ranijim nalazima gradina je bila korištena u rimskom dobu.

B. Južni dio gradine je u luku zaštićen nasipom sa jugoistočne strane. Taj nasip se neposredno nastavlja na pomenuti limitni tumul. Na prelazu ka južnom dijelu ovog nasipa bio je izveden dobro flankiran ulaz u ovaj pokrajni prostor gradine i on predstavlja glavni ulaz u čitavu gradinu (vidi Plan 10). Središnji dio samog nasipa je znatno pojačan i uzvišen, pa izgleda da se radi o još jednom, nešto manjem, limitnom tumulu (širine oko 17,50 m, visine oko 4 m).

Unutrašnjost južnog dijela gradine predstavlja također dosta velik plato (veličine od sjevera prema jugu oko 50 m), ali je ovaj prilično kamenit i neprikladan za naseljavanje. Tu se ne mogu vršiti ni neki sondažni radovi.

C. Prema sjeverozapadu se proteže dosta nizak, ali dugačak pokrajni dio gradine. On je u blagom luku opkoljen znatno nižim i uzim nasipom dužine oko 120 m i visine oko 2 m, tako da je ovaj dio gradine znatno slabije utvrđen od pretnodna dva prostora. Taj treći nasip ne počinje od centralnog tumula nego se spaja sa centralnim nasipom na njegovom donjem kraju. Iza trećeg nasipa teren se dosta naglo ruši, pa nije ni bilo potrebe za jačim učvršćivanjem. Dugi plato C je lako mogao biti upotrijebljen i za stanovanje (Plan 10).

Ni na nasipu B niti na ovom C nije primijećen bilo kakav trag maltera. Prema tome, samo centralna utvrda A je bila korištena i u kasnijem vremenu.

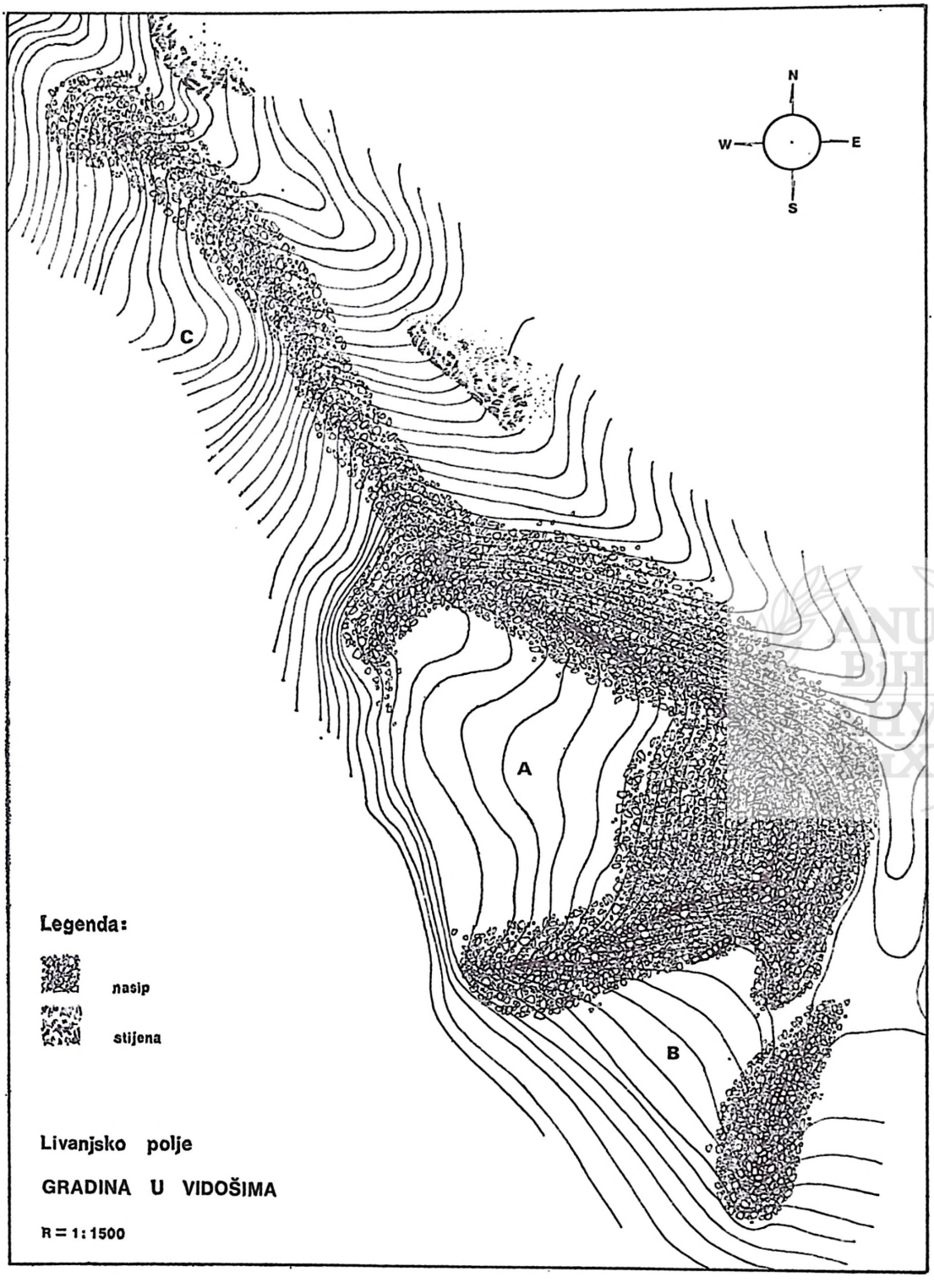
Da dodamo još da se sjeveroistočno od flankiranog ulaza na plato B, na površini zemlje nalaze veće količine sitne željezne troske. Jedan veći komad troske je nađen i na vanjskom rubu centralnog limitnog tumula. Prema iskorišćenosti željezne rudače, moglo bi se zaključiti da ta troska pripada praistorijskom dobu. Gradina u Vidošima bila je, dakle, i jedan od centara za taljenje željezne rudače u ovom kraju.

M. Zaninović se često zadržava na gradini u Vidošima. On smatra da bi ona mogla biti jedna od 20 Ciceronovih oppida na delmatskom području[1]. Nema sumnje da ona djeluje impozantno i da bi ovaj autor mogao imati pravo u svojoj ocjeni.

E. Pašalić, opet, navodi podatak da je ovdje bila jedna od utvrda nad rimskom cestom, jer je na samoj gradini nađen i jedan rimski nad-

[1] M. Zaninović, 1967, nap. 89.

Plan 16

N
W
E
S
C
A
B
Legenda:
nasip
stijena
Livanjsko polje
GRADINA U VIDOŠIMA
R = 1:1500

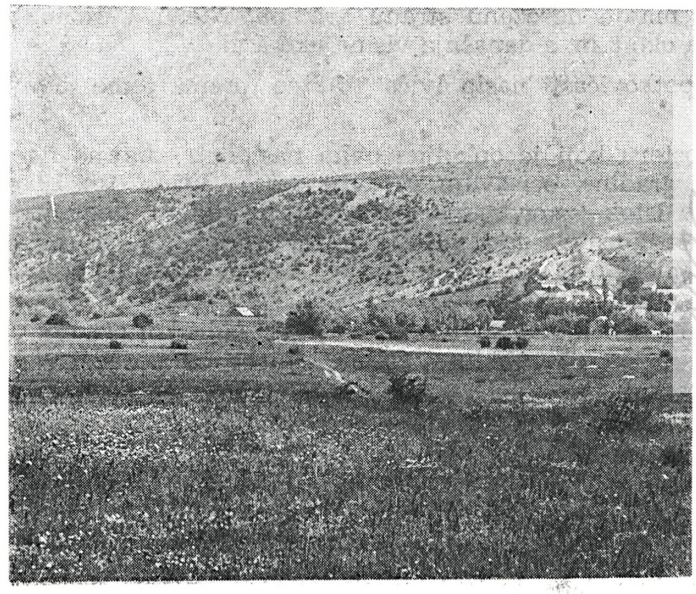
ANU
ВіН
АНУ
БиХ

grobni spomenik (CIL III, 2764 a). On spominje i mišljenje W. Tomascheka i M. Hoernesa, koji u Vidošima traže rimsku stanicu Ad Libros, ali se sam o tome ne izjašnjava[2].

M. Mandić iznosi podatak da se u nasipu Vidoške gradine nalaze životinjske i ljudske kosti. Prema njegovim navodima, Rimljani su na vrhu nasipa podigli zidove od maltera pomiješanog sa ciglom[3]. Ovo samo potvrđuje da je gradina korištena u rimskom dobu. Tome u prilog ide i podatak D. Sergejevskog da je u Vidošima nađen kameni sanduk kvadratnog oblika za pepeo pokojnika[4].

3. *Ivića gradina*

Na udaljenosti oko 2 km od gradine u Vidošima, u sjeveroistočnom pravcu, smještena je na istaknutom položaju, ispod kote 839, Ivića gradina. Ova gradina kontroliše dolinu rječice Sturbe od njenog izvora do puta koji iz Livna vodi prema Duvnu. Odlično je povezana u vizuelnom pog-

Sl. 37 — Ivića gradina

ledu sa trostrukom gradinom u Vidošima, kao i sa Gracem kod sela Smrčani. Ime je dobila po vlasniku terena.

Ivića gradina je jedan od najtipičnijih predstavnika tzv. potkovičastih gradina, pošto njen nasip ima dosta jasan oblik potkovice (Sl. 37). Srednji dio nasipa je okrenut prema sjeveru, a tu je uzdignut i limitni

[2] E. Pašalić, 1960, 36.
[3] M. Mandić, 1935, 12.
[4] D. Sergejevski, *Epigrafski i arheološki nalazi*, GZM XLII, 1930, 159.

tumul ove gradine. Taj tumul, međutim, nije ništa drugo nego jedna mala istaknuta glavica koja je dosuta kamenjem (sada je dobar dio tog kamenja pao niz vanjsku i unutrašnju stranu nasipa). Sa obje strane glavice tumula dalje se pruža prirodan greben koji je, zajedno sa glavicom, dug oko 60 m i koji je također bio nasut kamenjem i činio cjelinu sjevernog dijela nasipa. Taj dio nasipa je danas visok oko 10 m i širok oko 15 m. Na vanjskoj njegovoj padini se još uvijek dobro vide ostaci potpornog suhozida. Red slaganog krupnog kamena se vidi oko današnje sredine padine, pa je potpuno sigurno da je nasip sa ove strane bio poduprt jakim suhozidom.

Istočni dio potkovičastog nasipa se blagim zavojem veže za onaj sjeverni. On je također vrlo snažan, ali je formiran od nabacanog kamena. Po hrptu se, na nekim mjestima, vide redovi krupnijeg kamenja, koji su također činili neku vrstu suhozida, sada po hrptu — na samom nasipu. Ovaj dio nasipa je dugačak oko 48 m, širok 8—10 m, a prosječna današnja visina iznosi 5—6 m.

Zapadni dio nasipa se povija pod malo oštrijim uglom od onog istočnog. Taj dio je isto tako formiran od nabacanog kamenja, nešto je niži i štiti manje ugroženu stranu gradine. Njegova dužina iznosi oko 35 m, širina oko 8 m, a današnja visina oko 4 m.

Čitav potkovičasti nasip Ivića gradine, prema tome, bio je dugačak oko 143 m.

Na prostoru koji je opkoljen ovim nasipom, odnosno na strmoj padini platoa gradine, ocrtavaju se dvije terase širine oko 10 m. Pružaju se u pravcu istok—zapad. Njihov položaj bi, možda, dopuštao nešto slabiju građevinsku djelatnost, ali nigdje na gradini nije primijećen ni najmanji keramički ostatak, pa je gotovo sasvim sigurno da Ivića gradina nije bila nastanjena. Zbog toga se može konstatovati da je ova gradina bila samo dopunsko, vrlo snažno, utvrđenje trostrukoj gradini u Vidošima. Sagrađena je da obezbjeđuje dolinu Sturbe, a povezana vizuelno sa gradinama iznad Potočana i na Begovači, dakle, sa gradinama u sjevernom pravcu.

4. *Gradac kod Gornjih Smrčana*

Ova gradina, koja je kod tamošnjeg stanovništva poznata pod imenom Gradac, smještena je na jednom izdvojenom brežuljku jugozapadno od sela Gornji Smrčani (Sl. 38). Sa zapadne i južne strane Gradac je zaklonjen brdima Ciganško brdo i Potok, dok je otvoren prema istoku i sjeveroistoku. U vizuelnom pogledu je povezan sa trostrukom gradinom u Vidošima, sa Ivića gradinom, sa gradinom iznad Potočana i sa onom na Nuhbegovića brdu. Bila je, zato, vrlo dobra vezna gradina.

Gradac je, ipak, relativno mala gradina, čiji plato u obliku nepravilnog romba mjeri oko 50 × 32 m. Za izgradnju te utvrđene gradine iskorišten je prirodan plato na pomenutom brežuljku, i, onda, sa svih strana opkoljen nasipom.

Glavni dio nasipa se proteže na jugozapadnoj strani gradine; on se na južnom kraju završava glavnim uzvišenjem — limitnim tumulom, za koji je iskorištena prirodna glavica na brežuljku. Dužina ovog dijela nasipa iznosi oko 49 m, prečnik limitnog tumula oko 15 m, a njegova visina oko 8 m. Duž čitavog nasipa, a posebno u ovom njegovom dijelu, jasno se vide dva reda kamena od prvobitnog suhozida u razmaku od 4 m. Prema tome, nasip je sa gornje strane imao dvoredni suhozid, a prostor između dva reda bio je ispunjen nabacanim kamenom. Bila je to, svakako, zanimljiva konstrukcija.

Sl. 38 — Gradina kod Gornjih Smrčana

Nasip se, zatim, produžava prema sjeverozapadu (u dužini od 37 m), prema sjeveroistoku (u dužini od 27 m) i prema jugoistoku (u dužini od 35 m). Na ove tri strane teren se završava dosta strmom padinom, naročito na sjeveroistočnoj i jugoistočnoj strani. Na ove dvije strane se nalaze i dosta krupne stijene, koje su iskorištene kao oslonac za nasip ili kao dijelovi samog nasipa. Sva tri navedena dijela nasipa su slabija od onog glavnog dijela na sjeverozapadu; kamen sa njih je prilično obrušen preko padina.

Posebno treba spomenuti da se ispod čitavog glavnog dijela nasipa proteže jedna uska terasica, koja na nekoliko mjesta izgleda kao umjetna tvorevina. Ona, zapravo, opasuje Gradac sa te strane, opasuje limitni tumul i ispod njega se završava ulazom na plato gradine (Sl. 38). Limitni tumul je u ovom slučaju štitio i ulaz na gradinu, dok je do ulaza vodio put preko ove donje terasice — rampe.

U okviru čitave gradine je nađeno samo nekoliko fragmenata atipične, grube, praistorijske keramike. Čini se da je i Gradac bio uglavnom utvrda i da se život mogao odvijati u dolinici sa njegove sjeveroistočne strane. Možda je i on činio sistem utvrda oko gradina u Vidošima.

5. *Gradina Klačine iznad Zagoričana*

Prilikom izgradnje asfaltnog puta Livno—Šujica gradina Klačine je potpuno razorena i sav kamen sa nje je ugrađen u trasu tog puta (Sl. 39). Zbog toga se ovdje oslanjamo samo na ranije izvještaje o ovoj gradini.

Gradina Klačine je zauzimala usamljen brežuljak, zapravo stjenovit pupak ispod zadnjih ogranaka Nikolića grede. Imala je otprilike ovalan oblik, veličine 60 × 35 m; dakle, iste veličine kao i Gradac kod Gornjih Smrčana, samo polukružnog oblika.

Sl. 39 — Ostaci gradine Klačine kod Zagoričana

V. Ćurčić daje sljedeće podatke o ovoj gradini: „Neposredno južno od ceste Livno—Kupres leži Gradina opasana na južnoj strani nasipom uzvišenim poput gromile, na istoku kamenim nasipom, na sjeveru i zapadu čuvaju je strme padine. Mnoštvo prehistoričkih hrbina[5]."

M. Mandić ovu gradinu smješta na kotu 1191 i napominje da je na istočnoj strani bila zaštićena nasipom visokim 20 do 25 m, dok su je sa sjevera i zapada štitile strme stijene. On također donosi podatak da se na gradini nalazi mnoštvo praistorijske keramike[6].

U svom terenskom dnevniku I. Bojanovski donosi sljedeće podatke za gradinu Klačine: Nalazi se na trasi stare austrijske makadamske ceste; dugačka je 66 m a široka oko 35 m; imala je visok kameni nasip, sa mnoštvom ulomaka praistorijske keramike, a štitile su je i strme stijene; stajala je na starom predrimskom putu, ali nije korištena u rimsko doba.

[5] V. Ćurčić, 1909, 170.
[6] M. Mandić, 1935, 9.

Konačno, M. Mandić navodi da između sela Potočani i Zagoričani leži više praistorijskih gromila, a onu pod imenom „Gusta strana" je otkopavao mještanin Ivo Lozančić. U ovom tumulu je zatekao 9 skeleta (sa glavama prema jugu) i veći broj bronzanih predmeta: ogrlica, narukvica od žice, prstenja, ukosnica, igala, dugmadi, dvopetljastih fibula, naočarastih i drugih privjesaka[7]. Po tipu fibula neki od ovih grobova bi bili savremeni fazi IVa na Glasincu (Ha C — 800—700. g. pr. n. e.)[8]. Tada je vjerovatno i nastala ova gradina. Prilikom obilaska terena 1976. godine sakupljena je veća količina keramičkih i drugih nalaza na ostacima gradine Klačine. Vrijedno je spomenuti nalaze tava od pečene zemlje, sa debelim stijenkama i više okruglih pršljenaka, što jasno indicira intenzitet života na gradini. Među keramičkim nalazima ističe se velik broj izvijenih oboda i dijelova trbuha posuda ukrašenih urezanim ornamentima, vrlo tipičnim za delmatski način ukrašavanja zemljanog posuda. Zanimljivo je da ovdje nisu primijećeni turbanski i turbanoidni obodi zdjela.

6. *Gradina Gredine više Vrbovika*

Smještena na istaknutom kuku ispod Nikolića grede, ova gradina je po izgledu kuka dobila ime Gredine. Nalazi se istočno od sela Potočani, neposredno iznad starog puta Livno—Šujica. Njena južna strana, ona koja se diže nad tim putem, omeđena je strmim stijenama koje se ruše prema samom putu. Ispod puta, sa suprotne strane, izvire vrelo Vrbovik, koje je sigurno jedan od glavnih uzroka za nastanjivanje na ovom prostoru.

Gradina je sa sjeverne, istočne i zapadne strane opkoljena nasipom, ali se danas samo naziru rubovi toga nasipa. Kamena gotovo da i nema i on je vjerovatno odnesen za izgradnju okolnih kuća. Najduži dio nasipa (oko 45 m) bio je postavljen sa sjeverne strane gradine. Gotovo pod pravim uglom nasip se na istočnoj strani spušta do stjenovitog južnog ruba (u dužini od oko 14 m), a u blagom luku (dužine oko 15 m) zaokreće opet na suprotnu, zapadnu stranu.

Plato gradine je uz južni rub dugačak oko 55 m, a njegova širina iznosi oko 21 m. Na platou se ističu dvije vrtače sa nabacanim kamenom (možda sa nasipa), ali se danas ne može odrediti da li se radi o prirodnim ili umjetnim udubljenjima. Po površini platoa se nalaze fragmenti praistorijske keramike — zašiljeni i zadebljali obodi — pa je vjerovatno da je na platou bilo i pojedinačnih građevina.

Ispod gradine Gredine, sa druge strane puta, nalazi se manja zaravan, na kojoj je ustanovljen kulturni sloj debljine 30 do 40 cm. U njemu se nalazi prilična količina praistorijske keramike koja odgovara onoj sa Gredine. Prema tome, ovdje je sigurno bilo jedno podgradinsko

[7] M. Mandić, *Skeletne gromile halštatskog doba u okolici Livna i Rogatice*, GZM XLIX, 1937, 5—6.

[8] A. Benac, B. Čović, *Glasinac* 2, Sarajevo 1957, 27—28. T I—V.

naselje. Pošto se sa Gredine ne vidi nijedan drugi gradinski lokalitet, ovo utvrđenje je moglo služiti samo za lokalnu zaštitu, kao utvrđeni dio naselja.

Treba, konačno, reći da se uz sjeverni rub Gredine vide brojni ostaci krečnog maltera. U sredini ruba, gdje je bio iskopan jedan usjek, izišao je na vidjelo čitav zid, načinjen od kamena povezanog krečnim malterom. Radi se vjerovatno o temelju neke građevine iz srednjeg vijeka ili još kasnijeg vremena.

7. *Gradac iznad Potočana*

Kada se od Borove glave vozi novim putem prema Livnu, odmah sa desne strane pada u oči duga i strma kraška greda, koja polazi od Nikolića grede iznad Zagoričana i ide do iznad izvora Dumana u Livnu. Iza te grede se pruža velika visoravan Kruzi, sa raznim uzvišenjima i udolinama, dok se u pozadini dižu visoki masivi Cincara. Čitava ova kraška visoravan je ispresijecana travnatim terenima, vrlo pogodnim za ispašu — prvenstveno ovaca.

Sl. 40 — Gradac iznad Potočana

Iznad velikog sela Potočani, na samom rubu pomenute grede, ističe se vrlo izrazita lopatasta gradina, koja je poznata kao Gradac u Potočanima. Gradina je otvorena prema jugozapadu i na ovoj strani se završava nizom kamenitih, okomitih stijena (Sl. 40). Sve ostale strane su

okružene jakim kamenim nasipom. Najduži dio nasipa ide tačno u pravcu sjever—jug (dugačak je oko 40 m, a visok oko 7 m); nalazi se na istočnoj, pobočnoj strani gradine. Nasip se, onda, povija u sjeveroistočnom pravcu u dužini od oko 22 m (to je suprotna strana od ruba grede), a zatim prema sjeverozapadu (oko 27 m), na čijem je kraju bio i ulaz u gradinu.

Sasvim je sigurno da je za izgradnju dobrog dijela nasipa korišten prirodan greben na ovom dijelu grede, da je greben pojačan snažnim kamenim nasipom ili dograđen nasipanjem na njegovim krajevima. Danas je velika masa kamena pala na obje strane nasipa i zasula dobar dio unutrašnjeg platoa. Možda se zbog toga nigdje i ne vide tragovi suhozida. Zbog tog velikog osipa ne može se utvrditi ni širina ni visina nasipa i jedino bi se za onaj sjeverozapadni moglo reći da je u podnožju bio — bar djelimično — dotjerivan u to doba,

Slobodan dio platoa je ostao samo uz strmi jugozapadni rub i njegova dužina ovdje iznosi oko 70 m. Prema slobodnoj procjeni, širina ovog platoa bi iznosila oko 26 do 30 m (Sl. 40).

Na nasipima i ispod platoa nalaze se komadi lijepa i fragmenti praistorijske i kasnoantičke keramike. Među fragmentima praistorijske keramike nema ukrašenih komada.

Sl. 41 — Usječeni put do Graca iznad Potočana

Ulaz na gradinu se nalazio na zapadnoj strani, između stjenovitog ruba i kraja sjeverozapadnog dijela nasipa. Taj ulaz predstavlja, u stvari, završetak jedne kraće staze koja se odvaja od šireg puta koji od Potočana vodi na visoravan (Sl. 41). Put je veoma karakterističan: priro-

dan prolaz između stijena je dotjeran okresivanjem pobočnih strana i podloge za nogostup (u dužini od 105 m). Prolazeći kraj gradine put dalje vodi preko visoravni Kruzi u pravcu sjevera. Iza gradine se na ovom putu vide i kolotečine u kamenu — prave spurillae.

Južni kraj prvog dijela nasipa je zatečen znatno oštećen. Tu se sasvim lijepo vidi pravilan zid, (širine 0,80 m), načinjen od djelimično obrađenog kamena vezanog krečnim malterom. Taj zid se mogao dalje pratiti rubom nasipa čitavom njegovom dužinom. Na zavoju od sjeveroistočnog do jugozapadnog dijela nasipa se, uz to, opažaju i dodaci u vidu nekih pilastara.

Na osnovu svega ovoga može se zaključiti:

a) da je usječeni put u stijeni služio i u predrimsko doba i da je bio-bar djelimično — dotjerivan u to doba,

b) da je taj put služio i u rimskom dobu i da od njega potiču pomenute spurile iza gradine,

c) da je zid po rubu nasipa morao biti podignut u vrijeme stvaranja spurila,

d) da je, vjerovatno, Gradac iznad Potočana bio neka vrsta kastela u rimsko doba, bolje rečeno, u kasnoj antici.

Svakako je zanimljivo da ova gradina nije izazvala veću pažnju naučnika koji su pisali o gradinama oko Livanjskog polja, a tako je upadno postavljena na pomenutoj gredi.

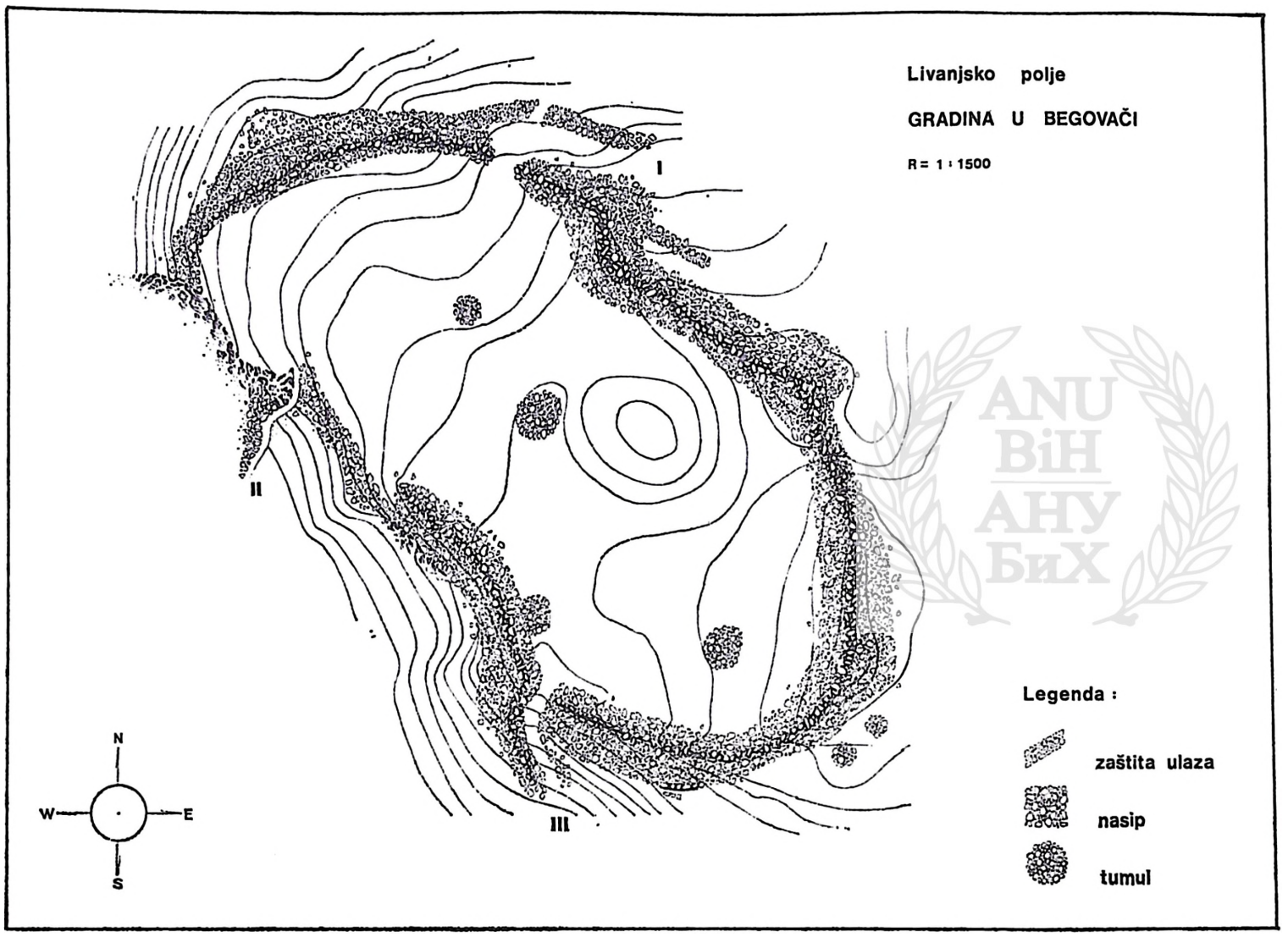
8. *Gradina na Begovači*

Iako je izgrađena na dosta niskom, širokom brežuljku usred područja koje se zove Begovača, ova gradina ima izuzetno važan položaj među ostalim gradinama. Postavljena je sjeverozapadno od sela Dobro i polja Dobro, odlično je povezana sa gradinom nad Potočanima i Kasalovom gradinom i kontroliše čitav jugoistočni dio Livanjskog polja sve do gradinskog sistema iznad Vašarovina. Gotovo da nema tačke na ovom dijelu polja sa koje se ne vidi ta gradina.

Najveći dio gradine na Begovači opasan je kamenim nasipom; jedino je jugozapadna njena strana ostala bez nasipa, jer ovdje stjenoviti teren naglo pada prema jednoj velikoj vrtači, pa nije potrebno posebno utvrđivanje. Kameni nasip je na nekim mjestima vrlo širok, dok je na drugim znatno uži. Vjerovatno je to posljedica odnošenja kamena u novije vrijeme, pošto je sa glavne ceste kolima veoma lagan prilaz.

Na sjevernoj i sjeveroistočnoj strani nasip ima tri snažna pojačanja; izgledaju kao neki limitni tumuli. Oni to nisu i vjerovatno samo znače pojačanje odbrambene moći nasipa (Plan 17). Na toj strani su podignuta još dva paralelna, pomoćna nasipa. Njihova je namjena da štite ulaz br. 1 u gradinu i u tom pogledu je naročito karakterističan drugi

Plan 17

Livanjsko polje
GRADINA U BEGOVAČI
R= 1 : 1500
I
II
III
N
W
E
S
Legenda :
zaštita ulaza
nasip
tumul

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

pomoćni nasip. On sa glavnim nasipom zatvara dosta uzak prolaz prema ulazu 1 i — premda u vrlo pojednostavljenom obliku — oponaša mediteranske uzore.

Sljedeća dva ulaza se nalaze na jugozapadnoj (2), odnosno južnoj (3) strani gradine. Ulaz br. 2 je probijen kroz stjenovitu strminu, ali je i on sa jedne strane flankiran posebnim kamenim nasipom. Ulaz br. 3 prolazi kroz nasip na južnoj strani i na oba kraja je flankiran odgovarajućim nasipom (Plan 17).

Na više mjesta, a naročito na južnoj strani nasipa, lijepo se uočava dosta pravilan suhozid od netesanog kamena (Sl. 42). Po svemu izgleda da je veći dio nasipa bio izgrađen od dva reda suhozida, čiji je unutrašnji prostor ispunjen nabacanim kamenom trpancem. Zanimljivo je napomenuti da je i u ovom unutrašnjem prostoru kamenje ponekad naslagano, odnosno pažljivo postavljeno. Debljina čitavog ovako načinjenog bedema—nasipa iznosila je od 4 do 6 m.

Sl. 42 — Dio suhozida sa gradine na Begovači

Unutrašnjost gradine je relativno nepravilnog ovalnog oblika, veličine oko 170 × 80 m. Čitav ovaj prostor je stjenovit i, uglavnom, nepodesan za neku trajniju građevinsku djelatnost. Samo se na sjevernoj strani, blizu pojačanja na nasipu, nalazi nešto veća vrtača, koja je manje

stjenovita. U njoj se vide ostaci dva kamena tumula, nekada ranije prekopavana. U unutrašnjosti gradine stoje još četiri kamena, donekle razvučena, tumula, a izvan nasipa — na jugoistočnoj strani — još dva kompaktnija tumula. Po svemu izgleda da se ne radi o grobovima.

Na unutrašnjoj površini gradine i po nasipima može se naći poneki, vrlo rijedak, fragmenat keramike. Nigdje nema traga nekom kulturnom sloju, pa je sigurno da gradina nikada nije bila trajnije naseljavana.

Gradina na Begovači je bila prava utvrda. Ona je ne samo kontrolisala znatan dio Livanjskog polja nego je služila i kao centralna odbrambena tačka na istočnim prilazima Livanjskom polju, od strane Borove glave.

9. *Kasalov gradac*

I ova gradina se zove po bivšem vlasniku zemljišta na kojem je izgrađena utvrda. Smještena je na isturenom kuku već spominjane visoke grede, tačno iznad samostana Gorice. Ima visok, dominantan položaj, vizuelno je odlično povezana sa gradinom na Begovači, pa onda sa gradinom iznad Potočana i, na drugoj strani polja, sa gradinom u Orguzu.

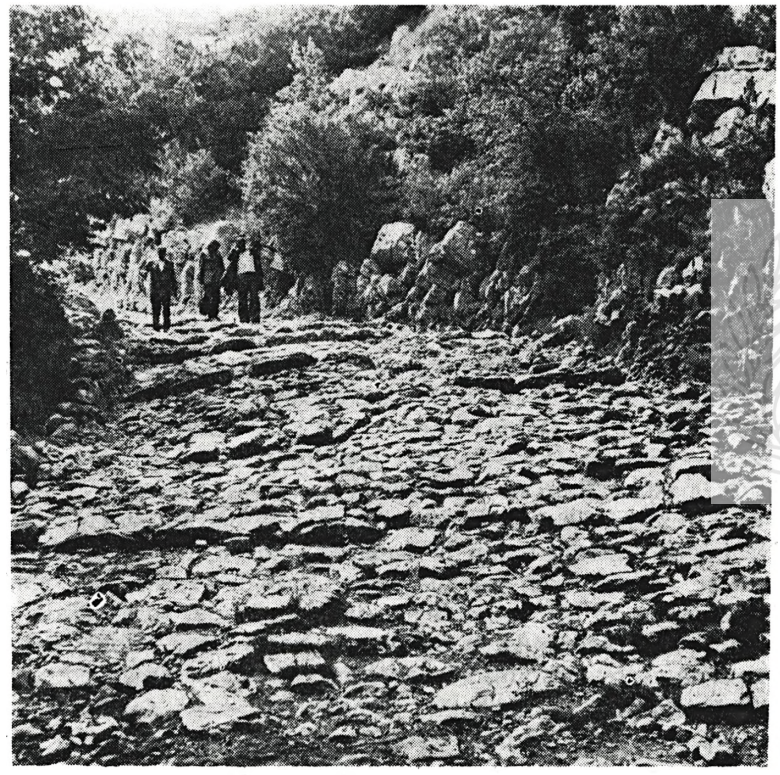
Sl. 43 — Kasalov gradac

Kasalov gradac je, u stvari, relativno mala gradina, izgrađena između dvije duboke brine, odnosno dvije vododedine, koje štite gradinu sa istočne i zapadne strane. Na južnoj strani se nalaze veoma strme stijene,

pa je i to prirodan odbrambeni bedem. Zbog toga je nasip podignut samo na sjevernoj i — djelimično — sjeverozapadnoj i jugozapadnoj strani gradine. Na oba kraja nasip se naslanja na brine i tako u cjelini opkoljava otvorene dijelove Graca; nešto je jači na istočnom kraju (Sl. 43).

Za izgradnju nasipa je korišten prirodan greben koji je dopunjen donesenim kamenom. Jedan dio ovog kamena je pao sa vanjske strane nasipa. Visina nasipa sa vanjske strane iznosi danas oko 7 do 8 m, dok čitava njegova dužina iznosi oko 55 m.

Unutrašnjost ove gradine (širine od sjevera prema jugu oko 30 m) vrlo je strma i samo uz južni rub se pruža mala terasa širine 6 do 8 m i dužine oko 50 m. Ovdje je nađeno nekoliko sitnijih fragmenata keramike. Nema pravog kulturnog sloja, pa je sasvim vjerovatno da je ovaj gradac služio više u odbrambene svrhe.

Sl. 44 — Usječeni put prema Kasalovom gracu

Gradina je okrenuta prema polju, a štitila je prilaz gredi sa sjeverne strane, odnosno sa tamošnje velike visoravni Kruzi. Prilaz sa donje strane je išao kroz tzv. Kasalov klanac, u kojem je put dotjeran okresivanjem kamenih stijena (Sl. 44), a zatim se malim gornjim puteljkom dolazilo do ulaza u gradinu između grede i južnog kraja nasipa. Ovo je još jedan tipičan primjer predrimskog načina gradnje puteva.

Prilikom gradnje jedne kuće na širokom platou ispod visoke grede na kojem je bila postavljena ova gradina, otkriven je kulturni sloj debljine preko 1 m, u kojem je zapažen velik broj keramičkih fragmenata, sličnih onim sa gradine Klačine kod Zagoričana. Očito je da je ovdje moralo postojati veće podgradinsko naselje i da je ovaj gradinsko-podgradinski kompleks morao igrati važniju ulogu na tom prostoru. Ovdje je nađena i jedna kamena sjekira.

Kasalov gradac je, inače, klasičan polupotkovičasti tip delmatske gradine.

M. Mandić izvještava da na Gracu ima malo praistorijske keramike, a mnogo više „odlomaka i cigle iz rimskog doba"[9]. — D. Nikić je na Kasalov gradac locirao rimsku putnu stanicu Bariduo (Bariduum), a, pored pokretnih nalaza iz rimskog doba, za ovu tvrdnju mu služe i ostaci rimskog puta koji od Kasalova graca vodi preko visoravni Kruzi[10]. S druge strane, I. Bojanovski ovu stanicu stavlja u samo Livno[11], što je, u suštini, veoma blizu Kasalova graca. Nikićevoj tezi ide, možda, u prilog podgradinsko naselje ispod Graca.

10. *Gradina na Teberu*

Nad samim gradom Livnom, nešto zapadnije od izvora Bistrice (Dumana), a iznad veoma strme — gotovo okomite — litice, proteže se zaravan, poznata pod imenom Teber. Na njemu je bila podignuta dosta velika praistorijska gradina i kasnije (u srednjem vijeku i turskom periodu) snažna okrugla kula.

Gradina na Teberu je sa sjeverne, istočne i zapadne strane bila opasana kamenim nasipom, koji je dosta oštećen kasnijom izgradnjom i dogradnjom okrugle kule. Ovim nasipom je bila prvenstveno zatvorena čitava sjeverna — pristupačna — strana gradine i na toj strani se bolje vide neki dijelovi nasipa. Radi se o nasutom kamenju. Sjeverni ili glavni nasip (dužine 118 m i širine preko 20 m) povija se prema istočnoj i zapadnoj strani. Na istočnoj strani nasip je dugačak oko 33 m i širok preko 25 m, a završava se nad strmom vododerinom. Zapadni nasip je dugačak oko 86 m i širok preko 15 m; on prati manju kosu i opet se završava nad vododerinom. Već je rečeno da je gradina — kao i čitav Teber — na južnoj strani omeđena gotovo okomitom, visokom liticom u dužini od oko 105 m.

Unutrašnjost gradine se sastoji od nekoliko terasa, formiranih u pravcu istok—zapad. Inače, taj unutrašnji prostor mjeri: od istoka prema zapadu oko 95 m i od sjevera prema jugu oko 110 m.

U istočnom dijelu ove gradine bila je podignuta okrugla kula, čiji su zidovi i danas vidljivi i mjestimično dosežu visinu od 2 m. Na nekim dijelovima nasipa se također vide ostaci zida sa malterom, vjerovatno savremeni okrugloj kuli.

---

[9] M. Mandić, 1935, 7.
[10] D. Nikić, 1983, 246—249.
[11] I. Bojanovski, 1974, 123.

U unutrašnjosti gradine je sakupljeno nekoliko fragmenata grube praistorijske keramike.

Sa gradine na Teberu se vidi dobar dio jugozapadnog dijela Livanjskog polja. Pored toga, ova gradina je vizuelno povezana sa velikim gracem nad Vučipoljem (dakle, veza sa Duvanjskim poljem), sa gradinom na Nuhbegovića brdu (veza sa Buškim blatom i Privalom) i sa gradinom i Gracem nad Vašarovinama (preko kojih ide veza sa Glamočkim poljem). Na osnovu ovih podataka jasno izlazi da je gradina na Teberu imala važan — gotovo strategijski — položaj u okviru gradina na Livanjskom polju.

11. *Gradinica iznad Suhače*

Zbog malih dimenzija ova gradina je poznata pod imenom Gradinica. Postavljena je iznad kuća Gotovaca u donjem dijelu sela Suhače, a okrenuta je prema zapadnom dijelu Livanjskog polja. Ona, u stvari, štiti prilaz brini (procjepu, vododerini) kroz koju se prolazi prema Velikoj gradini nad Velikim Kablićem. U takvoj osnovnoj ulozi ona pripada jedinstvenom odbrambenom sistemu u ovom mikroregionu.

Sl. 45 — Gradinica iznad Suhače sa pogledom na Veliku gradinu nad Velikim Kablićem

Gradinica je sa istočne, sjeveroistočne i jugoistočne strane (dakle, suprotno od brine) zaštićena masivnim nasipom, koji se povija u blagom luku, pa tako i ovdje ponavlja oblik savijene kifle (Sl. 45). Nasip je, u cjelini, dugačak oko 80 m, u sredini je širok oko 35 m, a visina mu se danas kreće između 2,50 i 4,50 m. Nema nikakve sumnje da je za podizanje ovog nasipa opet iskorišten snažan prirodni greben u obliku luka. Iza na-

sipa se vide još dva niža, paralelna luka, ali se ne može uopće govoriti o pomoćnim nasipima. Kako danas izgleda teren, sasvim je vjerovatno da je između tih lukova kopan materijal kojim je nasipan greben masivnog nasipa; radi se o kamenu pomiješanom sa zemljom. Konačno, iza Gradinice se nalazi i jedan dosta velik tumul, napravljen od krupnijeg, grubog kamena.

Unutrašnjost Gradinice, koja je povija prema stjenovitom rubu na zapadnoj, jugozapadnoj i sjeverozapadnoj strani, mjeri od sjevera prema jugu oko 35 m. Sastoji se od dvije terase, od kojih gornja mjeri oko 21 m, a donja oko 23 m. Prema tome, dimenzije unutrašnjosti gradine iznose oko 44 × 35 m i zbog toga ona nije bila pogodna za neko brojnije i trajnije naseljavanje. Mora biti da je u pomenutoj kombinaciji daleko više imala ulogu odbrambenog punkta, u pomenutoj kombinaciji.

Na nasipu se nigdje ne vide ostaci suhozida, nema ni tragova zidanja malterom iz nekog kasnijeg vremena. Tako se ovdje radi samo o prostom, ali prilično jakom, nasipu vrlo poznatog oblika na području zajednice Delmata.

S druge strane, svugdje po nasipu se mogu naći fragmenti praistorijske keramike, uglavnom grube fakture. Primijećene su polumjesečaste plastične drške, izvijeni i zadebljani rubovi posuda i slično. Na unutrašnjim terasama se ne nalaze keramički fragmenti; vjerovatno su vremenom saprani i nestali ispod stjenovitih rubova.

Pomenuti keramički tipovi, inače, nisu pogodni za precizniju hronološku determinaciju.

12 i 13. *Velika gradina i Gradinica nad Velikim Kablićem*

Velika gradina i Gradinica leže na istom pravcu iznad sela Veliki Kablić i zato smo ih ovdje stavili pod zajednički naslov.

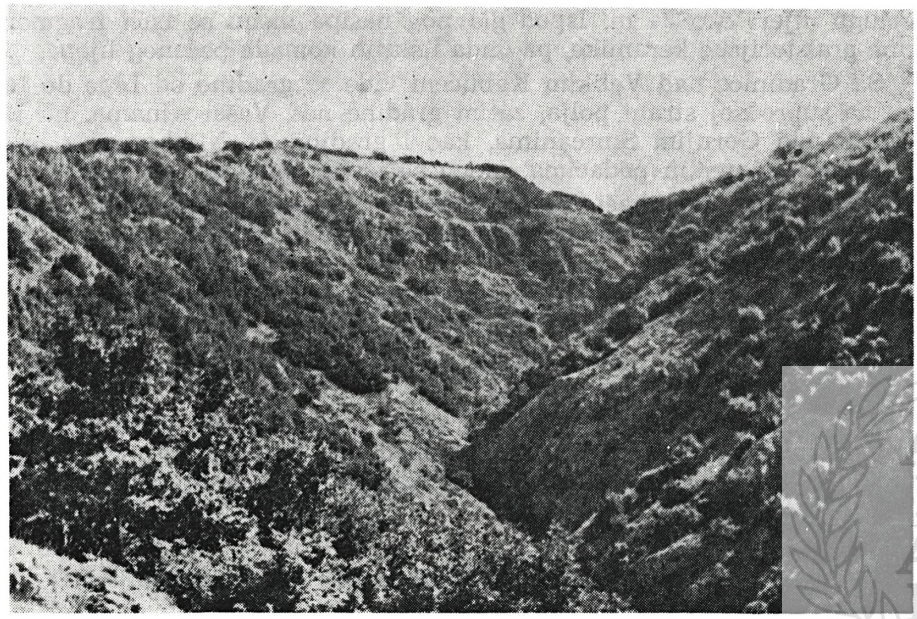
Velika gradina leži na zapadnoj strani dosta duboke brine koja se spušta prema Velikom Kabliću i predstavlja tipičnu delmatsku tvorevinu (Sl. 46). Sa sjeverne, sjeverozapadne i sjeveroistočne strane je zaštićena visokim nasipom, koji — slobodno rečeno — čini čitavu polovinu kruga. Ova gradina, u suštini, ima više potkovičast oblik nego oblik kifle, iako su ti oblici bliski jedan drugom i jednako karakteristični za ovo područje.

Nasip je dugačak oko 135 m, širina mu se kreće od 20 (u sredini) do 8 m (na krajevima), a današnja visina iznosi oko 6 do 7 m. Nasip je na krajevima zaobljen i ne dopire neposredno do stjenovitog ruba brine. Tako je Velika gradina imala dva ulaza na unutrašnji plato, i to između krajeva nasipa i rubova brine — možda sa drvenim vratima. Čini se, dalje, da je središnji dio nasipa načinjen na jednom prirodnom uzvišenju i da je odatle dobiven čitav polukrug. Zbog toga srednji dio djeluje kao limitni tumul.

Posebnu karakteristiku ove gradine čini dodatni, suhozidni nasip sa vanjske strane glavnog nasipa. Sa obje strane tog dodatnog nasipa još uvijek se lijepo vidi pažljivije slagani suhozid, dok je unutrašnji njegov

dio zasut kamenom trpancem. Dodatni nasip—bedem pružao se tačno oko velikog nasipa, ali se na obje strane završava na oko 8 m prije kraja glavnog nasipa. Stoga se mora pretpostaviti da se dodatni nasip—bedem produžavao do ruba brine nekom palisadnom tvorevinom. Inače, njegova širina se kreće između 1,20 i 1,30 m.

Između navedena dva utvrdna pojasa — glavnog i dodatnog nasipa — prolazi jarak širok 7 do 8 m, koji svakako ulazi u jedinstven odbrambeni sistem Velike gradine.

Sl. 46 — Velika gradina nad Velikim Kablićem

Čitavim vijencem glavnog nasipa nailazi se na dosta masovne ostatke maltera, na nekim mjestima se vide i ostaci temelja zida građenog malterom. Taj zid je na sjeveroistočnom dijelu nasipa širok oko 2 m, a na onom sjeverozapadnom oko 3,60 m. Na jednom mjestu se proširuje i tvori manju kulu, od koje je danas sačuvan samo jedan dosta oštar ugao.

Na glavnom nasipu i oko njega nađen je manji broj fragmenata praistorijske keramike, kao i dva komada kasnoantičke keramičke robe. Prema tome, gradinsko utvrđenje je bilo reutilizirano u kasnom antičkom vremenu, pri čemu je iskorišten samo glavni nasip i preko njega ozidan novi zid sa malterom, sa posebnom kulom.

Velika gradina je vizuelno odlično povezana sa Gradinicom u Suhači, zatim sa gradinom nad Vašarovinama i dalje sa nekim gradinama na jugozapadnom rubu Livanjskog polja (Lipa, Orguz, Rujani).

G r a d i n i c a iznad Velikog Kablića (ili Gotovčeva gradina) položena je upravo nasuprot Gradinice iznad Suhače, s druge strane već spomenute brine — vododerine. Okrenuta je u pravcu sjever—jug, dok se plato pruža u pravcu istok—zapad. Glavni nasip je podignut na sjevernoj

strani (suprotno od polja) i na toj strani je širok oko 17 do 18 m. Taj nasip se, onda, povija prema istočnoj i zapadnoj strani i završava iznad južnog strmog nagiba.

Čitav nasip je bio dugačak oko 65 m i danas je dobrim dijelom raznesen — vjerovatno je kamenje uzeto za izgradnju kuća ispod ove gradine. Inače, po hrptu se na nekoliko mjesta vide ostaci dvostrukog suhozida.

Plato gradine je kamenit i neravan; sastoji se od nekoliko manjih terasa. Od istoka prema zapadu plato je širok oko 47 m, a od sjevera prema jugu mjeri oko 34 m. Ispod glavnog nasipa mogu se naći fragmenti grube praistorijske keramike, pa onda i sitnih komada pečenog lijepa.

Sa Gradinice nad Velikim Kablićem vide se gradine od Lipe do Rujana na suprotnoj strani polja, zatim gradine nad Vašarovinama, na Begovači i nad Gornjim Smrčanima, kao i gradina na Nuhbegovića brdu.

Prema iznesenim podacima, mogu se izvući sljedeći zaključci:

a) Gradinica u Suhači, Velika gradina i Gradinica nad Velikim Kablićem predstavljaju jedinstven odbrambeni sistem. Bila bi to neka vrsta trojne gradine.

b) Glavnu odbrambenu tačku čini Velika gradina, koja sa sjeverne strane štiti prilaz u ovaj pitomi dio Livanjskog polja.

c) Gradinice su dijelovi donjeg odbrambenog sistema i svakako su služile posjednicima Velike gradine:

d) Prema nalazima na Velikoj gradini, ovaj lokalitet je imao važniju odbrambenu ulogu i u kasnom antičkom dobu. To potvrđuju i natpisi iz rimskog doba koji su nađeni u Malom Kabliću[12] i u samoj Suhači[13].

14, 15 i 16. *Gradina, Gradac i Mali gradac nad Vašarovinama*

Trojni odbrambeni sistem iznad sela Vašarovine je sljedeći kompleks koji se mora zajednički razmatrati. On je čak i čvršće međusobno povezan i, možda, zauzima posebno mjesto na području Livanjskog polja. Svaki punkt, međutim, zahtijeva poseban prikaz.

G r a d i n a je podignuta na vrlo karakterističnom, relativno niskom brijegu, iznad sela Vašarovine, na rubu krševite grede koja opkoljava široku uvalu u ovom dijelu Livanjskog polja i selo Priluku (Sl. 47). Okrenuta je prema istoku i jugoistoku; donji rub platoa — povučen u gotovo potpuno ravnoj liniji — nadvio se nad vrlo strmom padinom koja se ruši prema Vašarovinama.

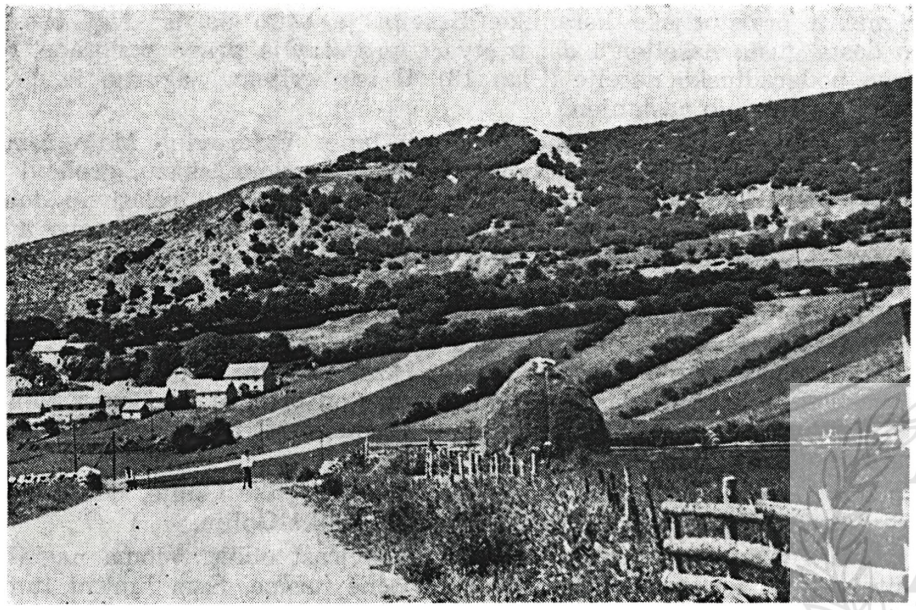
Vrlo moćan kameni nasip opkoljava u polukrugu jugozapadnu, zapadnu i sjeverozapadnu stranu gradine, dok su istočna i jugoistočna otvorene prema selu (Plan 18). Dužina nasipa iznosi oko 140 m, a današnja visina od 5 do 10 m. U sredini je nasip danas širok oko 22 m, a prema krajevima se postepeno sužava na 16 i 12 m.

---

[12] E. P a š a l i ć, 1960, 19; vidi i D. S e r g e j e v s k i, *Epigrafski i arheološki nalazi*, GZM XLII, 1930, 159.

[13] I. B o j a n o v s k i, terenski dnevnik.

Hrptom nasipa je kasnije podignut zid od klesanog i lijepo slaganog kamenja vezanog malterom, širine od 1,50 do 1,80 m. Na središnjem, najvišem dijelu nasipa bila je podignuta izdužena, četvrtasta kula, veličine 9×4 m, sa plićim ispustom na zapadnoj strani. Prema ostacima temelja izlazi da se ovaj zid u jugozapadnom pravcu pružao u dužini od 80 m, a u jugoistočnom oko 40 m. Na oba kraja zid se završava prije kraja samog nasipa (Plan 18).

Sl. 47 — Gradina nad Vašarovinama

Za podizanje velikog gradinskog nasipa iskorištena je prirodna greda sa uzvišenjem u središnjem dijelu. Zbog toga se u prvobitnom stanju u sredini nasipa uzdizao pravi limitni tumul. Kasnijom izgradnjom zida ovaj tumul je poravnan i na njegovom mjestu je podignuta kula. Inače, nigdje na nasipu nije primijećen suhozidni podzid, pa se vjerovatno radi samo o nabacanom kamenu.

Plato gradine je uz donji rub dosta ravan, a prema nasipu se blago uzdiže. Dužina tog platoa na donjem rubu iznosi oko 88 m, a njegova širina u središnjem dijelu se kreće oko 40 m. Ulaz na plato je sigurno prolazio između ruba platoa i kraja nasipa na jugoistočnoj strani.

Svuda po nasipu se nalaze fragmenti praistorijske i poneki komad kasnoantičke grublje i finije keramičke robe. Kulturni sloj na platou je plitak (što je pokazala sonda A uz donji rub platoa), ali se na padini ispod donjeg ruba gradine nalazi prilična masa iste keramike. Praistorijska keramička roba u tipološkom pogledu potpuno odgovara nalazima na drugim gradinama Livanjskog polja, ali nije zapažena nikakva ornamentika. Tu su nađeni i manji komadi željezne troske.

Odličan položaj omogućava gradini nad Vašarovinama dobru vizuelnu vezu sa gradinama u jugoistočnom dijelu Livanjskog polja (Veliki Kablić, Suhača, Begovača, Lipa, Orguz, Rujani), kao i sa gradinom na Nuhbegovića brdu.

I još dvije napomene:

a) Na južni dio gradine se nadovezuje čitav niz terasa i terasica, rasutih po blagoj padini na ovoj strani. Na njima se mogu naći brojni fragmenti praistorijske keramike. Sasvim je očito da je ovaj prostor bio dosta gusto naseljen i da, u stvari, predstavlja pravo podgrađe, odnosno podgradinsko naselje (Plan 18). U isto vrijeme, sigurno je da je i plato gradine bio nastanjen.

b) Prilikom gradnje svoje kuće mještanin Vašarovina Mato Romić naišao je na praistorijske grobove. Prema njegovom iskazu, grobovi su bili ograđeni kamenim pločama, a u njima su zatečeni relativno dobro sačuvani skeleti, položeni u pravcu istok—zapad. U nekoliko grobova su zatečeni i dosta brojni prilozi, koji su se sastojali od željeznih kopalja i bronzanih ukrasnih predmeta. B. Čović i D. Nikić su objavili ove nalaze. Prema njihovim navodima, radilo se o jednoj zajedničkoj grobnici sa dvadesetak kostura i dva pojedinačna groba. Sami nalazi, među kojima se ističu naočaraste i Certosa fibule, razni spiralni i drugi privijesci, dvojne igle, igle sa kuglastom glavicom (sve od bronze) i željezna koplja, pripadaju — prema njihovoj ocjeni — vremenu od polovine V do polovine IV vijeka pr. n. e.[14].

Gradac je smješten na zadnjoj padini Velike Golije, odnosno na padini brda Grbice, koji čini južni ogranak Velike Golije.

Ova gradina ima jedan poseban potkovičast oblik: veoma naglašen limitni tumul na sjevernoj strani i pobočne nasipe. Sam limitni tumul mjeri oko 35×21 m, sa današnjom visinom između 5 i 6 m. On vrlo dobro štiti prilaz od strane Grbice, dakle, prilaz polju sa sjeverozapadne strane. Iza limitnog tumula — ili, bolje rečeno, glavnog dijela nasipa — proteže se jarak širine oko 3 m. Taj jarak prati liniju nasipa, ali je danas teško reći da li on predstavlja dodatni dio odbrambenog sistema ili je nastao vađenjem kamena za nasipe.

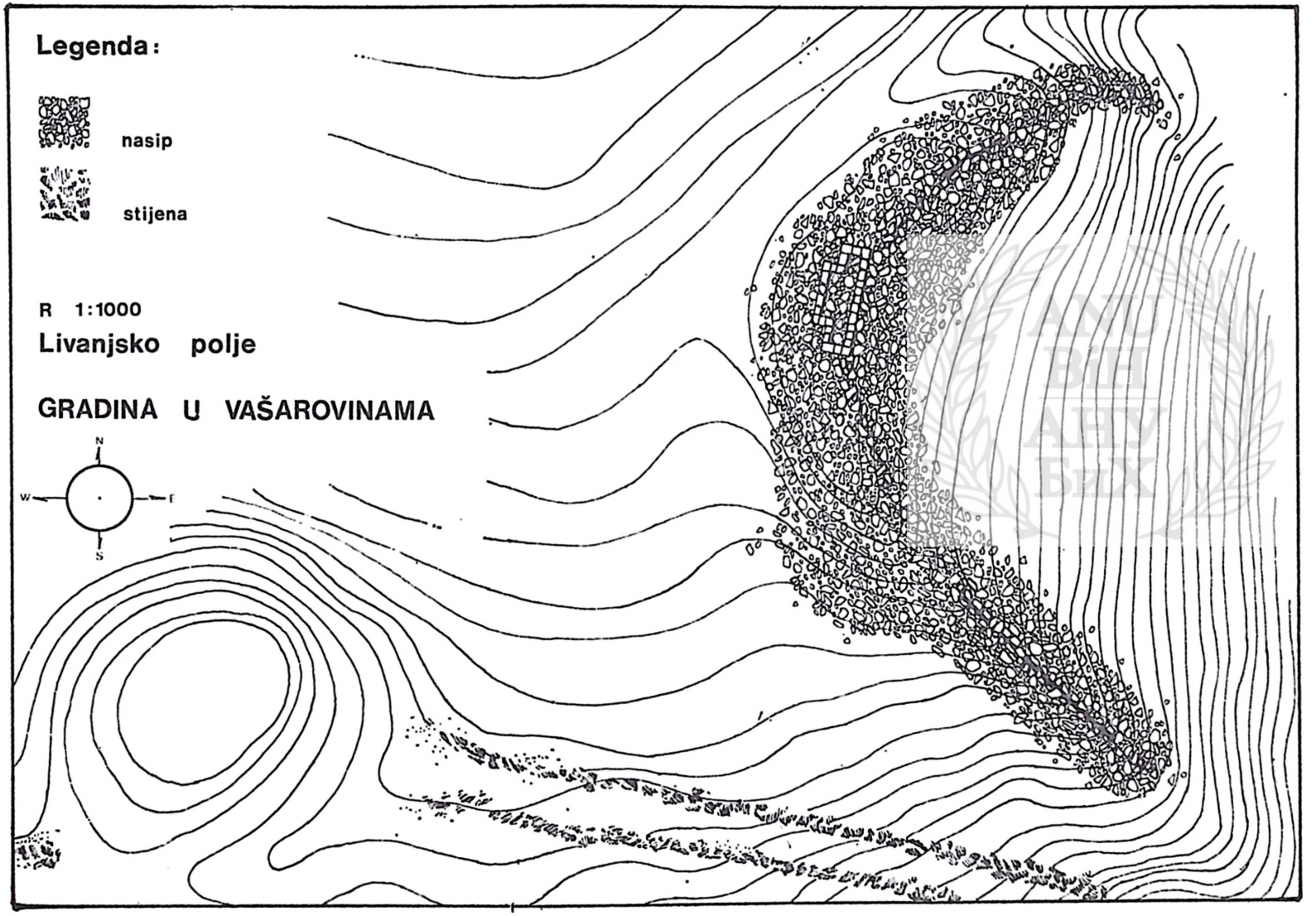
Pobočni nasip na jugozapadnoj strani je dugačak oko 100 m, a širok oko 5 m. Na dijelu koji polazi od limitnog tumula jasno se vidi slagani potporni suhozid. Načinjen je sa vanjske strane nasipa i očito štiti nasip od osipanja na ovom njegovom potezu.

Suprotni pobočni nasip, onaj sa sjeveroistočne strane, upola je kraći (dug je oko 47 m, a širok, opet, oko 5 m). On se naslanja na strmu padinu, pa je zato i ostao znatno kraći.

Prema tome, Gradac je imao potkovičasti oblik, samo što mu je jedan krak bio dvostruko duži od onog drugog. Unutrašnji plato (širine oko 30 m) potpuno je krševit i nepodesan za bilo kakvu izgradnju. Otvoren je prema jugoistoku, prema opisanoj gradini, a donji rubovi prelaze u dosta strmu padinu.

[14] B. Čović—D. Nikić, *Grobnice željeznog doba iz Vašarovina kod Livna*, Arheološka problematika zapadne Bosne, Zbornik-knj. I. Sarajevo 1983, 87—92.

Plan 18

Legenda:
nasip
stijena
R 1:1000
Livanjsko polje
GRADINA U VAŠAROVINAMA
N
W
E
S

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

Gradac ima isti pregled jugoistočnog dijela polja kao i sama gradina, ali ima i znatnu prednost. Zbog višeg položaja sa Graca se sasvim lijepo vidi gradina na Jukovcu i Blagodiji, što znači da ima vezu sa gradinskim sistemom na jugoistočnom dijelu Glamočkog polja.

Nigdje na nasipima niti na unutrašnjem dijelu Graca nije primijećen ni najmanji fragmenat keramike. Podignut u vrijeme u kojem je bilo nužno izgraditi čvršći odbrambeni sistem, kako u rejonu same gradine na Vašarovinama tako i u mnogo širem području, on je morao služiti samo u odbrambene svrhe.

Mali gradac je smješten negdje na polovini rastojanja između Gradine nad Vašarovinama i Graca, a zauzima zgodnu kotu 937.

Oblik Malog graca je vrlo sličan obliku opisanog Graca. Radi se, opet, o potkovičastom obliku, sa glavnim dijelom nasipa, limitnim tumulom na sjeverozapadnoj strani (veličine 10×9 m), dužim pobočnim nasipom na sjeveroistočnoj strani (dužine oko 63 m, a širine oko 4 m) i kraćim na jugozapadnoj strani (dužine oko 18 m i iste širine — oko 4 m). Mali gradac je, dakle, manjih dimenzija, pa je zato i dobio ovo ime, a duži pobočni nasip mu je postavljen na suprotnoj strani od onog na Gracu. Sve je zavisilo od konfiguracije terena: strme padine su različito postavljene u jednom i u drugom slučaju.

Treba napomenuti da se na Malom gracu vide duži potezi suhozida i da je on ovdje igrao važnu ulogu. Suhozidom je ograničen čitav unutrašnji dio limitnog tumula, a sa obadvije strane polovina dužeg pobočnog nasipa. Ovaj pobočni nasip je, prema tome, sa obje strane bio omeđen suhozidom.

Nigdje na Malom gracu nije primijećeno prisustvo praistorijske keramike.

Na kraju, evo i nekoliko zaključaka:

a) Gradinski sistem iznad sela Vašarovine sastojao se od tri osnovna objekta, koji su činili jedinstven odbrambeni sistem.

b) Gradina je svojom veličinom i moćnim odbrambenim nasipom odgovarala središtu posebne i važne rodovske zajednice. Na to ukazuje i veliko podgradinsko naselje, čini se najveće na ovom području.

c) Gradinski stanovnici su imali i svoju nekropolu u podnožju gradine, vjerovatno bez posebnog obilježavanja grobova u vidu tumula. Ovo navodi na misao da su takve nekropole mogle imati i neke druge gradine, ali one dosada nisu otkrivene.

d) Gradac i Mali gradac su služili vanjskoj odbrani Gradine i njene podgradine. Vjerovatno su podignuti u jednom kasnijem vremenu, možda tek u III vijeku, kada se već sasvim dobro nazirala opasnost sa Apeninskog poluostrva.

e) Vizuelna povezanost sa visokim gradinskim objektima nad Glamočkim poljem, kao i sa Nuhbegovića gradinom, govore o širem savezu ovdašnjih zajednica, koje su tokom vremena formirale jedan jedinstveni odbrambeni sistem kraških polja u jugozapadnoj Bosni.

U samim Vašarovinama je bila izgrađena i jedna rimska naseobina, a njenu važnost potvrđuje natpis iz rimskog vremena u kojem se pominju

i neke municipalne dužnosti[15]. D. Sergejevski izričito kaže da su Vašarovine odavno poznate kao nalazište rimskih starina, naročito natpisa[16].

17. *Gradina iznad Žirovića*

Smještena sjeverozapadno od sela Žirović, ova gradina je danas toliko zarasla u trnovito i drugo rastinje da je nemoguće sagledati njenu cjelinu. Samo uz velike napore, pretražujući dio po dio, mogao se dobiti neki uvid u oblik i veličinu gradine.

Podignuta je na relativno istaknutom brežuljku, sa osnovnom orijentacijom u pravcu sjeveroistok—jugozapad. Nasip je načinjen na sjeveroistočnoj strani, suprotno od polja i on zaštićuje prilaz i gradinskom platou i polju sa ovdašnjih padina Velike Golije.

Nasip se povija u sasvim blagom luku i više liči na oblik banane nego savijene kifle. Njegova dužina bi se mogla kretati oko 110 m, širina od 15 m u sredini do 8 m na krajevima, a visina od 3 do 5 m.

Plato gradine je vrlo krševit i dosta nagnut prema rubu, od kojeg se onda strmo ruši kamenita padina. Veličina platoa se kreće oko 80×60 m; sa sjeverozapada i jugoistoka je zaštićena vododerinama i zato je na ovim stranama ostala bez nasipa.

U sredini nasipa i na njegovim krajnjim dijelovima naziru se ostaci zidova sa malterom, pa je i ova gradina bila upotrebljavana u nekom kasnijem vremenu. Po nasipu i oko njega mogu se naći fragmenti grube, praistorijske keramike, tako da se i na ovoj gradini odvijao određen način života.

Može se pretpostaviti da je ova gradina u izvjesnom smislu služila u odbrambenom sistemu gradinskog kompleksa u Vašarovinama.

M. Mandić ovu gradinu naziva „Marića gradina" — kota 894. Ona je, po njegovim riječima, bila opasana suhozidom, osim sa južne strane, na kojoj teren strmo pada. Na zapadnoj strani su tada bili vidljivi temelji sa malterom i neka neobična fortifikaciona postrojenja iz kasnijeg vremena[17].

18. *Gradina iznad Strupnića*

Podignuta na istaknutoj linguli iznad južnog dijela sela Strupnić, ova gradina nadvisuje i kontroliše malu dragu u kojoj se smjestilo pomenuto selo. Iza gradine, u pravcu sjevera, teren se postepeno uzdiže prema Ravnoj gori i sa te strane je pogodan prilaz samoj gradini.

Gradina u Strupniću ima — nešto nepravilan — ovalan oblik, sa dužim promjerom od oko 90 m i kraćim od oko 75 m. Otvorena je prema

[15] E. Pašalić, 1960, 19.
[16] D. Sergejevski, 1928, 91.
[17] M. Mandić, 1935, 9.

zapadnoj strani, prema pomenutoj drazi i zapadnom dijelu Livanjskog polja. Rub otvora je neravan, većim dijelom stjenovit; čitava padina se postepeno spušta do Ravne drage.

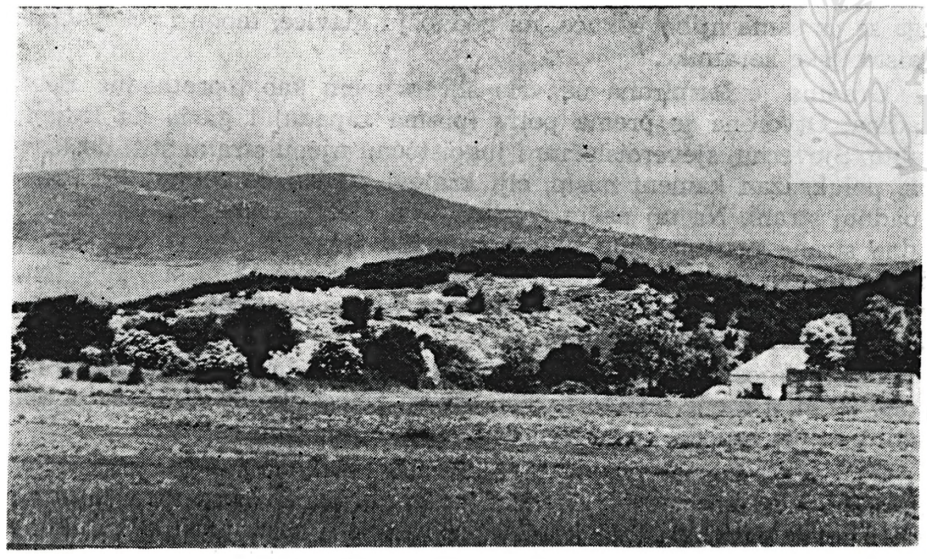
Južnu, istočnu i sjevernu stranu gradine opkoljava kameni nasip u polukružnom potezu. Sada je on obrastao gustim grabovim šumarkom i zato je samo na nekim mjestima potpuno vidljiv. U svakom slučaju, nasip je najsnažniji na sjeveroistočnoj strani, dok su dijelovi koji su bliži otvoru gradine znatno slabiji. Zbog toga širina nasipa iznosi od 15 do 5 m, a njegova visina se kreće između 4 i 1 m. Na sjevernoj strani se nazire jedno pojačanje u vidu dodatnog nasipa, koje je nastalo zbog zaštite sa najopasnije strane. Inače, svuda po nasipu se nalaze fragmenti praistorijske keramike, uglavnom grublje fakture.

Unutrašnjost gradine je vrlo kamenita, nema nigdje tragova naseljavanja, a nisu primijećeni ni keramički fragmenti. Zbog toga izgleda da je gradina služila samo za odbranu drage sa sjeveroistočne strane.

Sa gradine nad Strupnićem se vide samo gradinski objekti nad Rujanima i Gubinom.

19. *Begova gradina u Čelebiću*

To je jedna vrlo jednostavna gradina, polupotkovičastog oblika. Diže se neposredno nad zapadnim dijelom sela Čelebić, nad starim grobljem, koje danas leži neposredno uz novi asfaltni put. Otvorena je prema polju,

Sl. 48 — Begova gradina

ali nema nekog izraženog ruba na toj strani, nego kameniti teren postepeno pada prema seoskim kućama (Sl. 48). Sa ove gradine se vidi isti dio Livanjskog polja kao i sa one nad Strupnićem.

Kameni nasip, razvučenog polukružnog oblika, zatvara sjeveroistočni dio gradine i ne dopire do rubova otvora, nego se nekako prekida na obje strane. Zbog toga su moguća tri rješenja: ili podizanje nasipa nije dovršeno, ili je na krajevima nasip bio dograđen palisadom ili je kamen sa krajeva nasipa raznesen radi izgradnje nekih stambenih i sličnih objekata. Po nasipu se nalaze fragmenti praistorijske keramike, pa ne izgleda da nasip nije bio dovršen i zato se čini da su krajevi jednostavno razneseni (što i inače nije rijedak slučaj). U kompletnom stanju gradina je, onda, imala potkovičast oblik.

Današnja dužina nasipa se kreće oko 66 m, a visina u središnjem dijelu oko 3,50 m. Izgrađen je od nasutog kamena i nigdje se ne opazaju tragovi suhozida. Sasvim je sigurno da je i ovdje korištena pogodna konfiguracija terena i da je dosipanjem kamena formiran luk nasipa. Gradinski plato mjeri oko 45×35 m, dosta je kamenit i nema tragova građevinske djelatnosti na njemu.

Danas se po tradiciji ne može ustanoviti ime bega kojem je pripadao prostor sa gradinskim objektom.

20. *Kesićeva gradina u Čelebiću*

I ova gradina je dobila ime po vlasniku terena. Nalazi se na udaljenosti od oko 700 m od Begove gradine i zauzima isturenu glavicu, koja se neobično strmo spušta prema kućama porodice Kesića u Čelebiću. Zbog toga se uz same njihove kuće, na podnožju glavice, mogu naći fragmenti praistorijske keramike.

Gradina je formirana na vrlo sličan način kao i prethodna Begova gradina. Otvorena je prema polju (prema zapadu) i gleda na Rujane i Gubin. Sjevernu, sjeveroistočnu i jugoistočnu njenu stranu štiti dosta moćan, polukružan kameni nasip, čiji krajevi dopiru do rubova gradine na zapadnoj strani. Na taj način gradina je u cjelini zaštićena, jer je sa zapadne strane pristup rubu platoa izuzetno težak. Nasip je dugačak oko 75 m, njegova širina u središnjem dijelu iznosi oko 12 m, a visina mu se kreće oko 4 m. Na krajnjim dijelovima nasipa se vide ostaci zidova sa malterom, širine 1,20 do 1,30 m.

Unutrašnjost gradine od ruba otvora do središnjeg dijela nasipa mjeri oko 25 m, a njena dužina uz rub otvora iznosi oko 60 m. Plato je blago nagnut prema zapadu i pokriven travnatim humusom.

Po nasipu i ispod platoa može se naći prilično mnogo praistorijske keramike, a na površini je nađen i jedan komad kasnoantičke keramičke robe. Prema tome, gradina je bila korištena i u kasnoj antici, pa će i zidovi sa malterom pripadati tom vremenu. Kod praistorijske keramike su naročito uočljivi zašiljeni rubovi posuda.

Iako joj je gradinski plato relativno malih dimenzija, Kesićeva gradina je morala biti nešto trajnije nastanjivana. To potvrđuju relativno brojni keramički nalazi po površini nasipa i ispod platoa.

21. *Gradina u Radanovcima*

Smještena je iznad Ljubova dola u selu Radanovci, sjeveroistočno od tamošnjeg novog groblja, a otvorena je prema jugozapadnoj strani. I ona, dakle, gleda prema Gubinu i Rujanima.

Kameni nasip je podignut na sjeveroistočnoj strani gradine, povija se u vrlo blagom luku i štiti gradinu sa osjetljive vanjske strane. Ovaj nasip ima, u suštini, oblik banane. Svakako je neobično da nasip ne zatvara potpuno plato gradine nego su njegovi krajevi nešto odmaknuti od rubova otvora. Radi se, dakle, o istoj situaciji kao što je ona kod Begove gradine u Čelebiću. Dužina nasipa iznosi 68 do 70 m, širina oko 10 m, a današnja visina se kreće od 2 do 4 m. Na istočnom dijelu nasipa, sa njegove vanjske strane, vidi se slagano kamenje u vidu nekog suhozida. To znači da je na ovom dijelu nasip bio učvršćen, dok se na ostalim segmentima tako nešto sada ne opaža.

Samo na potezu oko 20 m ispod nasipa može se govoriti o nekom gradinskom platou, jer je na tom prostoru pad terena nešto blaži. Dalje prema jugozapadu teren sve strmije pada i tako se spušta do podnožja padine. Čitav taj — ako se može nazvati — gradinski prostor vrlo je kamenit i nema tragova građevinske djelatnosti.

Po nasipu i ispod gradine pojavljuju se fragmenti praistorijske keramike. Gradina je, znači, služila i za određen boravak okolnog stanovništva.

22. *Gradina u Bastasima*

U sjeverozapadnom dijelu sela Bastasi, iznad kuća porodice Đapa, nalazi se jedna od uzuzetno karakterističnih gradina na Livanjskom polju. Ona zauzima ravan plato izdvojenog brežuljka, ovalno izduženog oblika. Sa sjeveroistočne strane je lociran izvor potoka Bastašice i od te strane se prema jugu i jugozapadu proteže velik i stjenovit prodo koji vodi u podnožje brda Ždralovac.

Plato gradine, lijepo zaravnjen i dotjeran, okrenut je u pravcu jugoistok—sjeverozapad (Sl. 49). Na oba kraja se uzdiže po jedan visok i snažan limitni tumul, koje okolno stanovništvo naziva imenom „šiljak" (tako gradina ima dva „šiljka"). Oni odlično brane prilaz gradini sa lakše pristupačnih strana, posebno pristup sa jugoistočne strane. Duži rubovi gradine, na sjeveroistočnoj i jugozapadnoj strani, pažljivo su dotjerani i naglašeni, tako da čitava gradina izgleda kao dugačka lađa sa uzdignutom provom i krmom (Plan 19). Sasvim je vjerovatno da je na dužim stranama imala jače palisade, jer nema nikakvih tragova kamenih nasipa. Sloj na platou je zbog „šiljaka" i plastično naglašenih rubova dobro sačuvan, travnat i vrlo pogodan za veća istraživanja.

Evo nekih mjera sa ove gradine: sjeverozapadni „šiljak" je dug 35 m, širok 15 m i visok u sredini 6 m; jugoistočni „šiljak" je dug 25 m, širok 12 m i visok u sredini oko 5 m; plato gradine mjeri 60×30 m.

Limitni tumuli ili „šiljci" su, dakle, relativno visoki, a morali su biti još viši u prvobitnom stanju, jer su kasnijom izgradnjom u sredini sniženi. Zbog toga treba pomišljati da su oni, pored odbrambenog, imali i izvjestan kultni karakter.

Gradina u Bastasima je u antičko doba ponovno iskorištena i na njoj je izgrađen odličan refugium. Ispod rubova gradine, na dužim njenim stranama, lijepo se vide temelji solidno građenog zida (širok je oko 0,80 m). Prema limitnim tumulima zid se grana u čitav niz podzida, koji se dalje

Sl. 49 — Pogled na gradinu u Bastasima

povijaju i prate oblik samih tumula. Članovi porodice Đapa su vršili neko kopanje na jugoistočnom „šiljku" i tom prilikom otvorili dijelove vrlo debelih i dobro građenih zidova. Na jednom mjestu se ističu dosta snažni kontrafori, tako da je sigurno da su limitni tumuli iskorišteni za izgradnju čvrstih kula. Na sjeverozapadnom tumulu se na vrhu naziru također temelji jedne četvrtaste građevine.

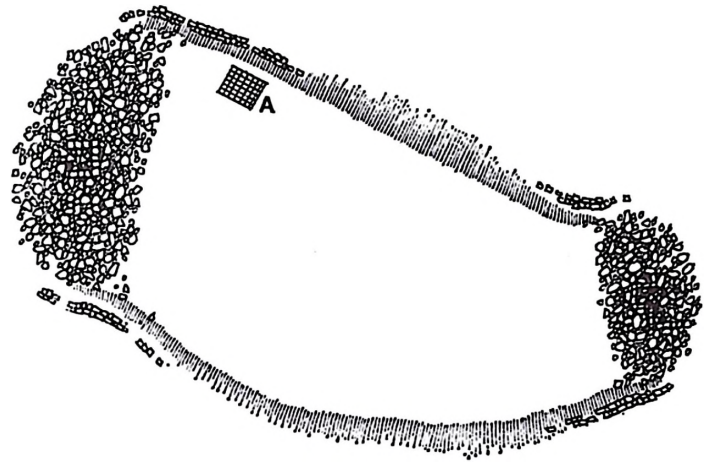
Radi se, dakle, o jedinstvenom refugiumu iz antičkog doba. Relativno dobra sačuvanost temelja omogućila bi dobre rezultate sistematskog iskopavanja; vjerovatno bi se dobila jasna slika jednog refugiuma iz antičkog, odnosno kasnoantičkog doba u ovim krajevima.

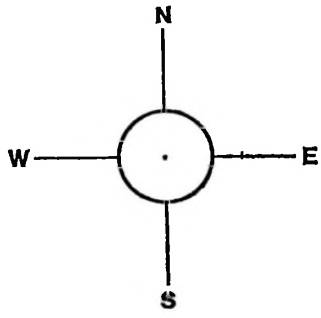
U sjeverozapadnom uglu gradinskog platoa izvršeno je manje sondažno istraživanje. Otvorena je sonda A, veličine 3×3 m i tom prilikom je konstatovana sljedeća situacija:

— Kulturni sloj je bio debeo 50 do 60 cm,

— Na dubini od 0,40 m nađen je jedan kameni satirač, što svjedoči da je gradina bila naseljena,

Plan 19

Legenda :

stijena

nasip

sonda

rimski zid

Livanjsko polje

GRADINA U BASTASIMA

R 1:1000

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

— Praistorijska keramika je dosta jednostavna; većinom su to fragmenti grube robe (izvijeni i facetirani obodi), bez ikakvih ukrasa,

— Među nalazima je bilo nekoliko komada kasnoantičke keramike.

S obzirom da među praistorijskom keramikom nije zapažena ukrašena roba, ova gradina bi mogla pripadati kasnoj praistoriji.

Važnost ovog lokaliteta u rimsko doba potvrđuje jedan natpis na kojem se spominju municipalni dekurioni (dec... mun...)[18] i mnoštvo nađenog rimskog novca[19].

23. *Gradina nad Grkovcima*

Posljednja gradina u sjeverozapadnom dijelu Livanjskog polja je postavljena na prostranom i vrlo istaknutom brežuljku iznad zadnjih kuća u sjeverozapadnom dijelu sela Grkovci (kuće porodice Nenadić). Taj brežuljak (ispod kote 1006) predstavlja vrlo važnu strategijsku tačku: on kontroliše veći dio Livanjskog polja na ovom njegovom dijelu, a — s druge strane — nadzire i klanac kroz koji vodi put za Grahovsko polje. Teško pristupačan položaj je odlično poslužio i za lokalnu odbranu (Sl. 50).

Sl. 50 — Gradina nad Grkovcima

[18] I. Bojanovski, 1974, 64.

[19] D. Sergejevski, *Numizmatičke beleške*, GZM XLIV, 1932, 24—25.

Gradina nad Grkovcima je okrenuta prema jugu i jugozapadu i podijeljena je na dva dijela: prvi zaprema sjeveroistočni, a drugi jugozapadni dio gradinskog prostora. Prva polovina je dugačka oko 64 m i široka oko 47 m, druga ima istu dužinu, ali joj se širina u donjem dijelu kreće oko 63 m (u gornjem, sjeverozapadnom dijelu, širina je dvostruko manja).

Gradina je sa svih strana opkoljena kamenim nasipom vrlo različite debljine. Na donjim, jugoistočnim stranama se radi o dva lučna nasipa, koji se u sredini spajaju i onda produžuju u sjeverozapadnom pravcu, kao nasip koji razdvaja gradinski prostor u dvije polovine. Sa sjeverozapadne strane gradina ima jedinstven lučni nasip, u sredini veoma pojačan, pa izgleda kao da se radilo o limitnom tumulu na ovoj strani. To bi bilo i potpuno razumljivo, jer je odavde gradina otvorena prema zadnjim padinama Šatora. Nešto jači od ostalih je nasip na jugozapadnoj strani druge polovine gradine.

Primjera radi, navodimo da je središnji — poprečni — nasip dugačak oko 59 m, a onaj jugozapadni oko 70 m. Zajednički sjeverozapadni nasip mjeri oko 60 m, a njegova širina u sredini (limitni tumul) oko 20 m.

Jugozapadni nasip je pun porušenog kamena sa malterom, a slično je i sa odgovarajućim lukom na jugoistočnoj strani. Prema tome, ovaj drugi dio gradine je bio korišten u kasnijem, rimskom dobu. Na drugom dijelu nema ni traga ovakvih nalaza.

Ulazi u gradinu su postavljeni na dvije suprotne strane, za svaki gradinski dio posebno. Nalaze se na uglovima na kojima se završavaju jugoistočni lukovi nasipa, ali se ne vide nikakva dodatna utvrđivanja na ovim mjestima.

Unutrašnjost oba dijela gradine ima dvojak izgled: na donjoj, jugoistočnoj strani se radi o ravnim terasama (širina u prvoj 17 m i u drugoj polovini 28 m), dok je gornji dio na oba dijela gradine dosta kamenit i danas teško prohodan.

Ravne terase su prekrivene debelim kulturnim slojem — debljine 1,80 do 1,90 m. Prema tome, gradina nad Grkovcima je bila nastanjena u toku dužeg vremenskog perioda i zato su poglavito korišteni donji dijelovi gradinskih prostora.

B. Govedarica razlikuje dva osnovna hronološka horizonta na ovoj gradini. Gornji horizont — 0,0 do 0,60 m — sadržavao je praistorijsku i kasnu antičku keramiku, a donji horizont — 0,60 do 1,80/1,90 m — samo praistorijsku robu. Prema njegovoj ocjeni, stariji horizonti, u kojima su karakteristični bikonični pehari i zdjele sa facetiranim obodom, trebalo bi da pripadaju vremenu od Ha B do Lat. A (od 1000/900. do 400. g. pr. n. e.), dok bi mlađi horizonti na gradini nad Grkovcima odgovarali mlađem željeznom dobu (od 400. g. pr. n. e. do kraja praistorije)[20]. To bi, onda, bila jedina gradina na poljima jugozapadne Bosne koja bi, po ocjeni B. Govedarice, trajala i u mlađem željeznom dobu.

[20] B. Govedarica, 1982, 151—154.

Gradina nad Grkovcima je morala imati sličnu ulogu kao i gradina na Begovači na jugozapadnom kraju polja. One su sa dvije strane nadzirale dobar dio polja i tako priječile prilaz od Borove glave i od strane Grahovskog polja.

M. Zaninović je i gradini nad Grkovcima dodijelio ulogu jednog od 20 Ciceronovih predrimskih oppida na delmatskoj teritoriji, što bi joj prema položaju i odgovaralo. On, isto tako, smatra da je naselje ispod gradine trajalo u kontinuitetu u rimskom dobu i da je ovdje bila locirana putna stanica Salviae[21]. Na osnovu natpisa „*decurio mun(icipio) (Salv)io*", K. Patsch također zaključuje da bi u Grkovcima mogao biti rimski municipij Salvium[22]. — M. Mandić smatra da su Rimljani preudesili ovu gradinu na svoj način: „Povrh gradine su podigli zid i tako su je razdijelili na dva nejednaka dijela"[23]. To isto kaže i I. Bojanovski[24]. Na zapadnoj strani pod gradinom, iznosi M. Mandić, nalazio se stari „Gradinski bunar", a ispod njega se vidi trasa rimskog puta[25].

S obzirom na izneseno mišljenje M. Mandića i I. Bojanovskog, sistematskim istraživanjem bi trebalo ustanoviti da li je gradina nad Grkovcima, u stvari, tek u rimsko doba bila pregrađena poprečnim bedemom. Izgleda da bi to bilo najprirodnije rješenje, jer nema nikakvog razloga zbog kojeg bi predrimski Delmati dijelili jednu gradinu na dvije polovine. Jedino skraćivanje prostora u rimsko doba bi imalo punog opravdanja. Ali, bez sistematskog istraživanja, takav zaključak ne bi mogao sasvim decidno da se formuliše.

24. *Gradina u Gubinu*

Okolno stanovništvo naziva ovaj lokalitet „Gradina" i „Gubinski grad", a to drugo ime je očito dobio zbog svog istaknutog položaja iznad zapadnih kuća u selu Gubin. Gradina u potpunosti prati oblik isturenog brežuljka (kota 834); vrlo je izdužena i orijentisana u pravcu istok—zapad, sa neznatnim ostupanjem od ovog pravca (Sl. 51).

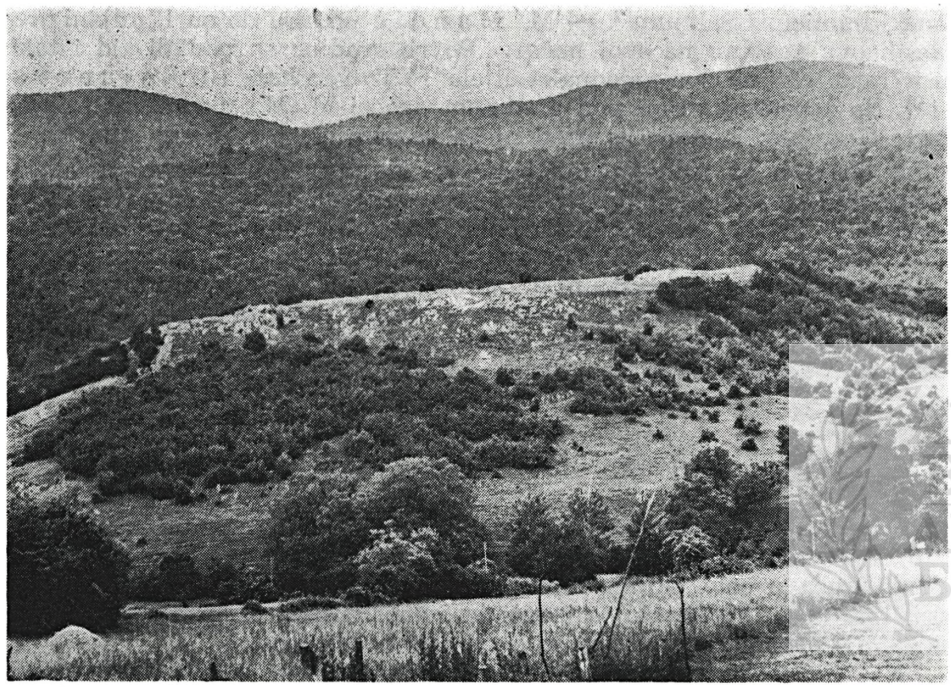
Na zapadnom kraju je podignut veliki limitni tumul, dužine oko 30 m, širine oko 20 m i visine u sredini oko 5 m. Od ovog limitnog tumula na obje strane polazi kameni nasip: na južnoj strani nasip je dugačak oko 95 m, a na sjevernoj oko 70 m. Oba nasipa su danas široka oko 4 m, dok im je visina vrlo mala i dostiže svega oko 0,70 m (kamen sa nasipa je sigurno raznesen radi izgradnje raznih novih objekata). U nastavku pomenutih nasipa dolazi vrlo strmenita padina do istočnog kraja gradine, gdje nije bila potrebna posebna zaštita (Plan 20).

Sam plato gradine je dug oko 125 m i širok u središnjem dijelu oko 45 m. Središnji potez platoa — od istoka prema zapadu — prekriven je prirodnim stijenama. Nešto više slobodnog prostora za neku izgradnju

[21] M. Zaninović, 1967, nap. 89, 26, 14.
[22] K. Patsch, *Das Municipium Salvium*, WMBH XI, Wien 1909, 118.
[23] M. Mandić, 1935, 12.
[24] I. Bojanovski, terenski dnevnik.
[25] M. Mandić, 1935, 12.

ima uz limitni tumul, na istočnom kraju platoa i uz sjeverni nasip. Na površini, međutim, nisu primijećeni nikakvi tragovi građevinske djelatnosti.

Na svim padinama, ispod nasipa i rubova gradine, nalazi se prilično velika masa praistorijske keramičke robe (naročito izvijeni, unutra facetirani, kao i ravni obodi). Među sakupljenim komadima se ističu dva fragmenta koji imaju osobine neke grublje „terrae sigillatae". Prema

Sl. 51 — Pogled na Gubinski grad

iskazu mještanina sela Gubin Vase Bobića, na južnoj strani gradine, ispod ruba platoa, protezao se red zidanog kamena povezanog krečom. Pa i danas se na ovoj strani mogu naći slični komadići maltera. Prema svemu tome, sigurno je da je ovaj gradinski lokalitet bio korišten u određenom obliku i u antičkom dobu. Bila je to, možda, neka stražarska stanica, jer položaj objekta je tako istaknut da nije mogao ostati neiskorišten i u — da tako kažemo — postilirskom vremenu. O tome svjedoči i natpis na kojem se spominje neki Ael. Proclianus dec. m.[26]

U vizuelnom pogledu Gubinski grad je povezan sa gradinskim lokalitetima na suprotnom rubu polja: u Radanovcima, Čelebiću i Strupniću.

[26] I. Bojanovski, 1974, 64.

Plan 20

R 1:1000

LEGENDA:

nasip

stijena

Livanjsko polje

GRADINA GUBINSKI GRAD

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

25. *Gradina iznad sela Provo*

Sve podatke o ovoj gradini je sakupio prof. Dušan Nikić i prema tim podacima se dobiva sljedeća slika:

Gradina je locirana na izduženoj linguli iznad zaseoka Megdan, na visini od oko 160 m iznad sela Provo (apsolutna njena visina iznosi oko 865 m). Danas je gradinski plato, kao i čitav prostor oko gradine, obrastao gustim grmljem, pa je vrlo otežan i prilaz ovom objektu i sasvim tačna identifikacija njegovih dijelova. Zbog tog trnovitog granja gradina se, zapravo, gledano iz sela Provo, ne razlikuje od okolnog terena.

Plato gradine je orijentisan u pravcu sjeverozapad—jugoistok: u tom pravcu je dugačak oko 160 m, a najveća širina od jugozapada prema sjeveroistoku se kreće oko 110 m. Kao što se vidi po ovim dimenzijama, gradina iznad sela Provo spada u velike gradinske objekte. Ovaj plato je nepravilnim polukružnim nasipom opkoljen sa svih strana, osim sa jugoistočne strane, na kojoj se plato završava prilično odrezanom strminom nad Megdanom. Čitav nasip je dugačak oko 210 m i na sjeveroistočnoj strani se nešto više savija nego što bi to zahtijevao njegov polukružni smjer. Današnja širina nasipa iznosi oko 5 m, visina je vrlo neujednačena i na sjeveroistočnom dijelu doseže visinu od oko 3 m (može se pretpostaviti da je na tom dijelu u prvobitnom stanju bio podignut limitni tumul). Na ostalim dijelovima visina se kreće od 1,00 do 2,50 m. Inače, gradina je iza nasipa opkoljena sa nekoliko vododerina, koje od juga prema sjeverozapadu nazivaju Ljubovac, Bukovac i Točilo.

Ulaz na gradinu se nalazio na sjeverozapadnoj strani, a prilazilo mu se između vododerina Bukovac i Točilo. Sam ulaz je, vjerovatno, bio dobro flankiran sa obje strane kraćim pobočnim nasipima, čiji se ostaci i danas relativno dobro naziru.

U vezi s ovom gradinom interesantno je još nekoliko podataka.

a) Na jugozapadnom dijelu nasipa načinjen je još jedan prolaz. Sasvim je sigurno da ovaj prolaz ne ulazi u prvobitni plan fortifikacije; kroz njega, u stvari, prolazi seoski put koji iz sela Provo vodi na Sjenokos, ispasište iznad naše gradine.

b) Plato gradine je u sjeveroistočnom dijelu vrlo stjenovit, pa dijelovi tih stijena vire svugdje između grmlja. Na ostalom prostoru platoa nigdje se ne vidi takvo stijenje. Nigdje na platou niti na nasipima nisu primijećeni keramički fragmenti.

c) Iza ulaza u gradinu na sjeverozapadnoj strani nalazi se još jedan mali plato, veličine 40 × 30 m, preko koga se i prilazilo ovom ulazu u gradinu.

d) Na nekoliko mjesta u nasipu se vrlo jasno vidi suhozidno slaganje kamena. Na čvrsto kamenito tlo se u dva reda polaže kamenje različitih dimenzija (od nekoliko decimetara do preko jednog metra), sa dužim stranama okrenutim u pravcu pružanja nasipa. Na udaljenosti od oko 10 m, na uzdužno naslagano kamenje dolazi poprečni suhozid od krupnog kamenja. Radi se, o pravom suhozidnom bedemu (širine do 5 m i sa dva suhozidna lica), pa bi bilo izuzetno važno izvršiti sistematsko istraživanje ovog bedema. Bilo bi interesantno ustanoviti da li je cijela gradina bila opasana ovakvim bedemom ili su samo neki dijelovi nasipa imali navedenu suhozidnu konstrukciju.

e) Nigdje oko gradine nema izvora žive vode. Sistematskim istraživanjem bi se moglo ustanoviti da li je postojala neka vrsta čatrnje.

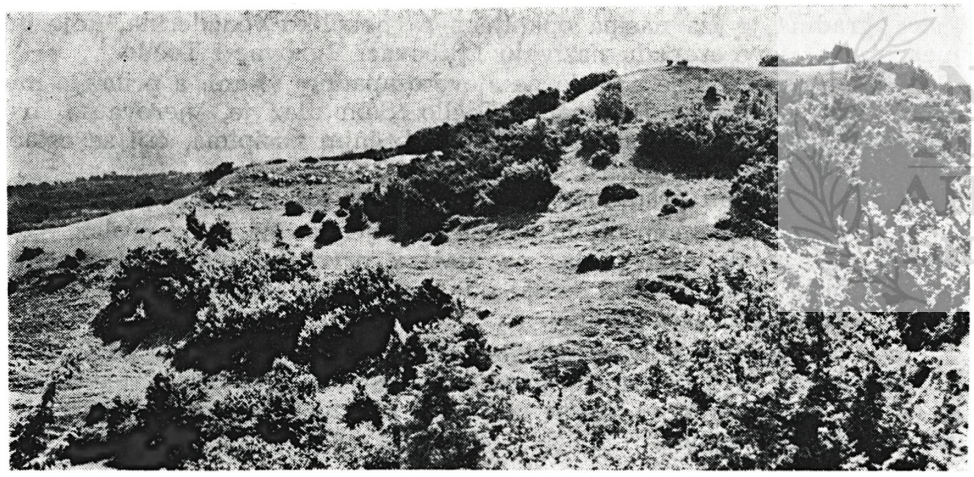
f) Sa gradine iznad sela Provo lijepo se vide sve gradine od Grkovaca do Vašarovina. Pored toga, ona je vizuelno povezana sa gradinom na Begovači (što znači vezu sa gradinama na drugom kraju Livanjskog polja) i sa Višegradom nad Vučipoljem (što znači vezu sa Duvanjskim poljem!). Tako i ova gradina ima određeni strategijski značaj.

g) Iznad ove gradine se, bez sumnje, može identifikovati predrimska putna trasa koja je vodila od Lištanske gradine do gradine nad Rujanima. Gradina iznad sela Provo je, svakako, štitila ovu trasu.

26. *Gradina u Donjim Rujanima*

Gradina leži na zadnjim izdancima planine Kamešnice, jugozapadno od sela Donji Rujani. Ova gradina zauzima izvrstan položaj, jer je odavde osiguran pregled značajnog područja u srednjem dijelu Livanjskog polja.

Gradina ima, nešto nepravilan, romboidan oblik, sa jednim ispustom u obliku glavice na jugoistočnoj strani (Sl. 52). Osnovna orijentacija gra-

Sl. 52 — Gradina u Donjim Rujanima

dine kreće se u pravcu jugoistok—sjeverozapad (duži potez) i jugozapad—sjeveroistok (kraći potez). Na nekim rubovima ravnog platoa vide se ostaci pravilno rađenog zida, uz upotrebu maltera. Njegovi ostaci su naročito vidljivi sa sjeverne i južne strane, dok su na drugim dijelovima ostali malo uzdignuti rubovi, danas obrasli travom. Nigdje nije primijećen bilo kakav trag kamenog nasipa, pa se može pretpostaviti da ova gradina u predrimsko doba i nije bila utvrđena.

Plato je potpuno ravan, izuzev glavice na jugoistočnoj strani. Njegov duži potez mjeri oko 78 m (zajedno sa glavicom), a onaj kraći oko 50 m. Uz sjevernu stranu gradine protežu se dvije dosta široke terase,

koje su mogle vrlo lijepo služiti za nastanjivanje. Po tim terasama, kao i na zapadnim padinama gradine, može se naći dosta fragmenata praistorijske keramike, mahom grublje fakture. Među sakupljenim komadima primijećeno je i nekoliko fragmenata koji se mogu pripisati kasnom antičkom dobu.

Prikupljeni podaci pokazuju da je gradina u Donjim Rujanima služila u kasnoantičko doba kao neka vrsta refugiuma. Ona je bila korištena i u predrimsko doba, ali izgleda da u to vrijeme nije bila utvrđena. Bio bi to, onda, rijedak primjer praistorijskog gradinskog naselja koji nije imao kameni nasip. Možda je sam položaj gradine bio dovoljna zaštita od svakog iznenađenja.

27. *Velika gradina iznad Donjih Rujana*

Velika gradina je postavljena znatno više od prethodno opisane gradine u Donjim Rujanima (na visini od oko 1180 m) i zauzima zgodan položaj jedne od greda ispod samog planinskog masiva Dinare. Greda ispod Velike gradine se zove Žarkova kosa, a ona iznad gradine Kovioci. Postojao je jedan planinski put koji je vodio od donje do gornje — Velike gradine, ali je danas potpuno neupotrebljiv jer je zarastao gotovo neprohodnim rastinjem. Samo uz najveće napore do ove gradine se popeo prof. Dušan Nikić i donio neke osnovne podatke.

Velika gradina je dobila svoje ime po tome što je zaista velika u odnosu na druge rujanske gradine. Osnovnim konturama ona se najviše približava nešto izduženo ovalnom obliku, čiji plato mjeri oko 154 × 60 m. Okrenuta je u pravcu zapad—istok, sa malim otklonom u pravcu sjeverozapad—jugoistok. Teren oko gradine se naglo ruši, pa je ona i od prirode dobro zaštićena. Jedino je na istočnoj strani ispod gradine nešto blaža padina.

Glavni kameni nasip se nalazi na zapadnoj, odnosno sjeverozapadnoj strani. Proteže se u polukrugu, u dužini od oko 34 m, a u sredini danas dosiže otprilike i toliku širinu. Veći dio kamena se odronio na unutrašnju stranu; zato je širina nasipa prema platou nešto veća od one vanjske. Visina nasipa sa unutrašnje strane — od površine platoa — iznosi 4 do 5 m. Drugi nasip je podignut na suprotnoj, istočnoj (odnosno jugoistočnoj) strani i njegov poluluk je dugačak oko 22 m. Širina ovog nasipa je znatno manja, oko 9,50 m, a visina sa unutrašnje strane iznosi svega oko 0,50 m. Građen je od kamena i zemlje.

Uzdužni nasipi su znatno slabiji; na više mjesta su prekinuti i na tim mjestima se jedino po palom kamenu može znati da je postojao nasip. Njihova je dužina oko 145 m (južni) i oko 140 m (sjeverni nasip). Prema tome, glavni odbrambeni bedem je okrenut prema zapadu, odnosno prema prilazima sa planine.

Posebno treba zabilježiti da se duž južnog nasipa vide potezi zida rađenog uz upotrebu maltera (širine 0,80 m). Takav zid sa malterom je vidljiv i na zapadnom, glavnom nasipu. Na suprotnom nasipu nema zida, nego se pojavljuju samo krpice maltera.

Ulaz u gradinu se nalazi na sjeveroistočnoj njenoj strani; prolazi direktno kroz uzdužni sjeverni (sjeveroistočni) nasip, u širini od oko 3,50 m. Od ovog ulaza ide dobro uočljiv put preko istočne, nešto blaže padine ispod gradine. Taj put odlazi prema selu, ali se danas vrlo brzo gubi u gustišu različitog rastinja. Išao je sigurno prema donjoj gradini u Donjim Rujanima.

Unutrašnjost gradine je uzdužno presječena sa šest kamenih, niskih greda, između kojih se pružaju male terase. Najveća terasa se nalazi na istočnom kraju platoa, bliže ulazu, veličine 23 × 20 m. Na ovoj terasi se pojavljuje prilično velik broj fragmenata praistorijske keramike (pa i ukrašene), zatim komadi troske i nešto pečenog lijepa. Pored toga, keramički ulomci se mogu naći svuda po gradinskom platou, na uzdužnim terasama i ispod nasipa.

Po svemu izgleda da je Velika gradina imala važnu ulogu u ovom dijelu Livanjskog polja. Ona je bila nastanjena, a komadi željezne troske govore o značajnoj prerađivačkoj i zanatskoj djelatnosti.

Sa Velike gradine se vidi većina gradinskih lokaliteta na suprotnoj strani polja. Na svojoj strani je vizuelno povezana samo sa dvije gradine u Rujanima. S druge strane, odavde se dobro vidi gradina na Blagodiji, pa se tako uspostavlja veza sa odgovarajućim objektima na Glamočkom polju.

Velika gradina je korištena i u kasnijem vremenu, vjerovatno kao jedna od utvrda u kasnom antičkom dobu.

28. *Gradina nad Gornjim Rujanima*

Ova gradina zauzima jednu od isturenih lingula iznad sela Gornji Rujani (kota 863) i pripada onim utvrđenim staništima koja su u najvećoj mjeri iskoristila konfiguraciju terena. Zbog toga je i njen oblik sasvim nepravilan.

Na sjevernoj i, djelimično, sjeverozapadnoj strani (dakle, na onoj strani koja je bila okrenuta prema polju!) bio je podignut kameni nasip u dužini od oko 32 m. Danas je on širok oko 5 m, visina mu je relativno mala i u sredini iznosi svega oko 1 m. U sjeverozapadnom dijelu toga nasipa nalazio se veoma dobro flankiran ulaz, kroz koji se od strane polja ulazilo u gradinski plato. Na zapadnoj i jugozapadnoj strani gradine nalaze se dvije dosta velike i strme vrtače. Prelaz između ove dvije vrtače je zaštićen kamenim nasipom dužine oko 30 m. Današnja širina tog nasipa iznosi oko 8 m; očito je da je tu širinu dobio osipanjem kamena tokom vremena.

Na jugoistočnoj strani, odnosno na mjestu gdje se lingula naglo sužava, podignut je jedan veći limitni tumul, nešto izduženog oblika (veličine oko 18 × 15 m). On je očito štitio prilaz gradini sa te strane.

Konačno, između limitnog tumula i nasipa na sjevernoj strani proteže se rub platoa na kojem se ne vide nikakvi tragovi nasipa. Ponegdje je taj rub dobro planiran, pa bi se mogao dobiti utisak da se radilo o nekoj vrsti palisade. Vjerovatnije je, međutim, da gradina nad Gornjim Rujanima nije bila do kraja izgrađena.

Veličina platoa iznosi otprilike 80 × 50 m. Uz nasipe i na nasipima može se naći samo poneki fragmenat grube praistorijske keramike; nema ni traga ostataka iz antičkog doba.

Gradine u Donjim i Gornjim Rujanima nisu vizuelno povezane. No, sa gradine u Gornjim Rujanima se vide gradine u Strupniću i Čelebiću.

29. *Gradina nad Lištanima*

Relativno mala gradina iznad sela Lištani smještena je na tzv. Rimčevoj gredi (visina oko 903 m), odnosno na gredi iznad kuća porodice Rimac. Orijentisana je u pravcu jugoistok—sjeverozapad; ima nepravilan ovalan oblik, s tim što je sjeverozapadna strana dosta oštro odrezana.

Gradina nad Lištanima je zaštićena polulučnim nasipom sa jugoistočne, sjeveroistočne i sjeverne strane, pošto je sa tih strana lakši prilaz iz pravca Lištana. Nasip je dugačak oko 130 m, širok je u središnjim dijelovima oko 20 m, na krajevima oko 12 m, a visina mu se kreće od 2 do 3 m. Sjeverozapadna strana gradine je odrezana jakom strminom, koju zovu Skokovi, ispod koje je rasuta veća količina keramičkih ulomaka. Jugozapadna strana gradine se, opet, završava jednom prirodnom padinom i naglašenim hrptom na samom rubu gradine. Unutrašnji plato je od jugoistoka prema sjeverozapadu dugačak oko 40 m, njegova širina u protivnom smjeru iznosi oko 30 m; blago je nagnut od istoka prema zapadu. Tu i tamo po platou vire žive stijene, a ispod nasipa se može naći i poneki fragmenat keramike. S obzirom na veću količinu praistorijske keramike ispod Skokova, gradina je možda bila i stalnije posjednuta od strane praistorijskog stanovništva.

I još tri n a p o m e n e:

a) Među keramičkom robom nema ukrašenih primjeraka. S druge strane, zadebljali obodi i neke druge karakteristike upućuju na kasne praistorijske vjekove.

b) Dobar položaj gradine u Lištanima omogućavao je vizuelnu vezu sa svim gradinama na suprotnom rubu polja — od Grkovaca do Tebera nad Livnom.

c) Na sjevernom dijelu gradinskog nasipa jasno se i danas vide temelji rimskog zida, načinjenog od kamena i vezanog jakim malterom. Taj zid presijeca sam nasip i danas su mu temelji sačuvani u dužini od 12 m. Na suprotnoj strani gradine, odnosno sa desne strane ceste Odžak—Lištani, nalazi se lokalitet Okrugle liske. Sa tog lokaliteta su poznate rimske grobnice i — kako izgleda — ostaci jedne bazilike iz rimskog vremena. Prema tome, u Lištanima se mora računati i sa dosta značajnim rimskim nalazištem.

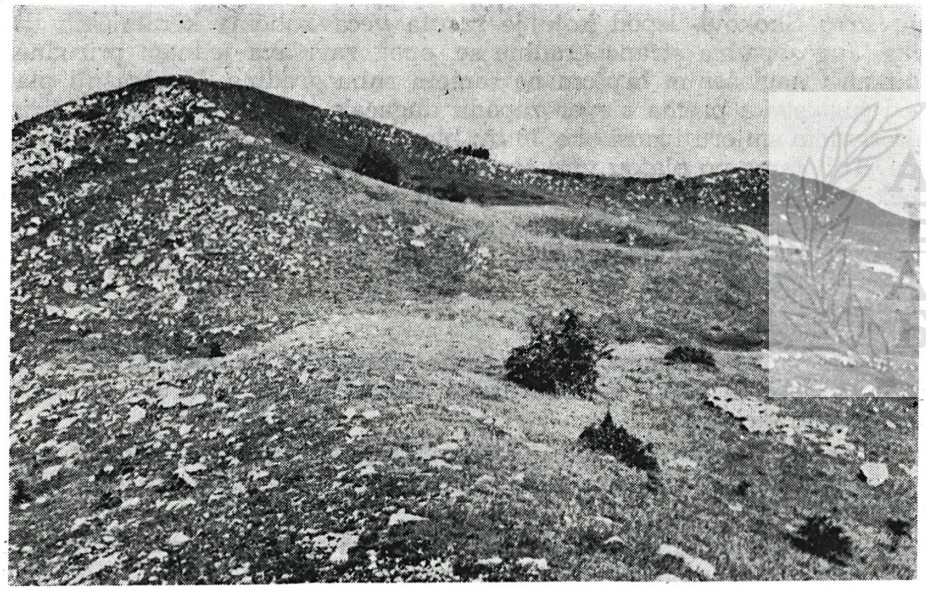
E. P a š a l i ć smatra da je u Lištanima bilo smješteno jedno od najznačajnih rimskih naselja na Livanjskom polju (neki su ovdje čak ubicirali i stanicu Pelva). To se opravdava činjenicom što je od Lištana polazila rimska cesta preko polja (duž „Kaltrme") do Strupnića na drugoj strani Livanjskog polja i odavde, onda, do Halapića na Glamočkom

polju[27]. Ovu cestu preko „Kaldrme" (zemljano-kameni nasip od Lištana do Strupnića u dužini od 3,5 km) spominje i I. Bojanovski, koji smatra da se jedan drugi krak rimske ceste odvajao od Lištana u pravcu Rujani—Gubin—Grkovci—Grahovo, pa time sami Lištani dobivaju još više na značaju[28]. Nema sumnje da su Rimljani naslijedili ovu raskrsnicu iz predrimskog vremena.

30. *Gradina u Orguzu*

Gradina se uzdiže nad kućama srednjeg dijela sela Orguz i zaprema jednu istaknutu, ali ne visoku glavicu. Ta glavica se sastoji od dvije veće terase, od kojih je donja vrlo ravna i zemljana, a gornja više kamenita. Razlika u visini između te dvije terase iznosi između 2 i 3 m.

Donji rub gradine, onaj okrenut prema selu i polju (prema sjeveroistoku), potpuno je zaravnjen i proteže se u pravoj liniji dugoj oko 60 m. Od krajeva ovog ruba polaze kameni nasipi i u polukrugu opasuju čitavu gradinu.

Sl. 53 — Gradina u Orguzu

Kod gradine u Orguzu do maksimuma su iskorišteni prirodni grebeni na njenim rubovima i oni su uslovili čitav oblik gradine. Radi se, u stvari, o dva osnovna grebena, preko kojih je nasut prikupljeni kamen, pa su tako dobiveni kameni nasipi. Prvi takav nasip je išao istočnom i jugoistočnom stranom gradine, u dužini od oko 63 m. On je u sredini znatno proširen i dosiže širinu od oko 17 m i visinu od 4 do 5 m. Drugi nasip se povija jugozapadnom i sjeverozapadnom stranom, u dužini od

[27] E. Pašalić, 1960, 19—20.
[28] I. Bojanovski, 1974, 61—62.

oko 59 m. Taj nasip je na krajevima proširen do širine od 19 i 14 m; visina tih proširenih dijelova je nešto veća nego kod prvog nasipa. U sredini je ovaj drugi nasip bio znatno sužen, jer se tu i greben sužavao, pa je na ovom mjestu bio posebno pojačan nasutim kamenom (Sl. 53).

Navedeni nasipi su okrenuti prema padinama Dinare, dakle, suprotno od Livanjskog polja. Sa te strane su štitili prilaz gradini i samom polju. Na toj strani je bio i dosta širok ulaz (6 do 7 m), koji je bio postavljen između krajeva dva nasipa, a prilazilo mu se rubom jedne vrtače. — Po čitavom svom izgledu gradina u Orguzu ima potkovičast ili lopatast oblik u pravom smislu te riječi, zato je veoma upadljivo nadvijena nad seoskim kućama. Svakome već izdaleka ovaj objekat upada u oči.

Veličina čitavog platoa iznosi oko 62 × 37 m.

Na padinama ispod gradine, a ponegdje i po nasipima, mogu se naći fragmenti praistorijske keramike. Vjerovatno bi istraživanje na donjoj terasi dalo znatno više materijala. Nigdje, međutim, nije primijećen neki zid koji bi mogao pripadati kasnijem vremenu; nije primijećen ni odgovarajući keramički materijal.

Gradina u Orguzu ima izvanredno dominantan položaj i sa nje se odlično vidi veliki dio jugoistočnog prostora Livanjskog polja. (Vidi se Livno i gradine na kosi istočno od Livna.) Zbog toga treba pretpostaviti da je i gradina u Orguzu igrala značajnu ulogu i bila sjedište neke rodovske zajednice.

31. *Kneževa gradina u Lipi*

Zarasla danas u gusto grmlje, Kneževa gradina zauzima dio kose koja nadvisuje zadnje kuće sela Lipe na zapadnoj njegovoj strani. Samo na južnoj strani ima nešto čistog prostora, veoma krševitog, pa nema izgleda da je gradina bila nastanjivana.

Inače, Kneževa gradina je sasvim neobično formirana. Ona je bila opasana kamenim nasipom samo sa dvije, jugoistočne i jugozapadne, strane. Centralnu tačku na nasipima čini dosta velik limitni tumul (veličine oko 12 × 11 m i visine, u današnjem stanju, oko 3 m), koji se nalazi na južnoj strani i koji predstavlja i neko ugaono pojačanje. Od njega pod pravim uglom polaze nasipi u jugoistočnom i jugozapadnom pravcu. Onaj prvi, dugačak oko 52 m, se može pratiti samo po velikom broju palog kamena ispod ruba platoa. Drugi, dugačak oko 30 m, zadržao je kamen na rubu platoa, ali ga ima dosta i ispod ovog ruba. Zbog ovakvog stanja nasipa nemoguće je odrediti čak i neke približne njihove mjere.

Na sjeverozapadnoj strani gradine spušta se jedna ogromna vrtača: pad je vrlo strm, pa je s te strane gradina od prirode zaštićena. Sa sjeveroistočne strane, okrenute prema polju, nema nikakve zaštite.

Samo na pomenutim nasipima pronađen je poneki fragmenat grube praistorijske keramike — bez tipičnih oznaka.

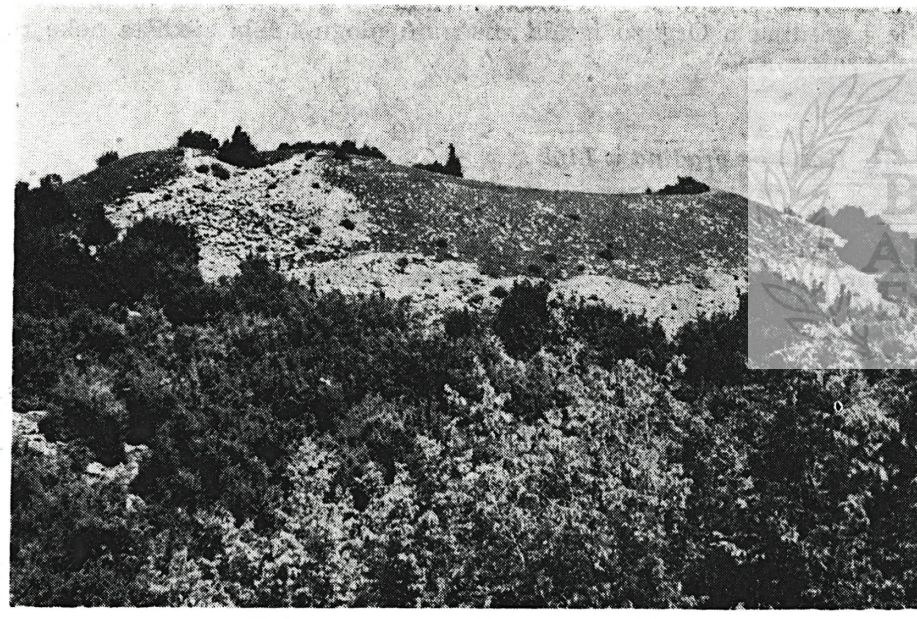
Dobiva se utisak da i ova gradina nije bila dovršena. Trebalo je vjerovatno još dosipati kamen na pomenute nasipe i izgraditi odbrambeni sistem na sjeveroistočnoj strani. Posao je tada iz određenih razloga prekinut.

32. *Anđelića gradina u Lipi*

Sa ovom gradinom se zatvara krug gradinskih lokaliteta na Livanjskom polju. Samu Anđelića gradinu, inače, zovu i Jurića gradina, jer su se ranije ispod nje nalazile kuće porodice Jurića i tek kasnije kuće porodice Anđelića (to su posljednje kuće na istočnoj strani sela Lipa). Gradina je podignuta na zaravnjenom brežuljku, koji leži na ovdašnjoj zadnjoj kosi Kamešnice.

Plato gradine je gotovo četvrtastog oblika; sada je zarastao u travu i prema središnjem dijelu je malo ulegnut. Njegova površina iznosi 42 × 40 m.

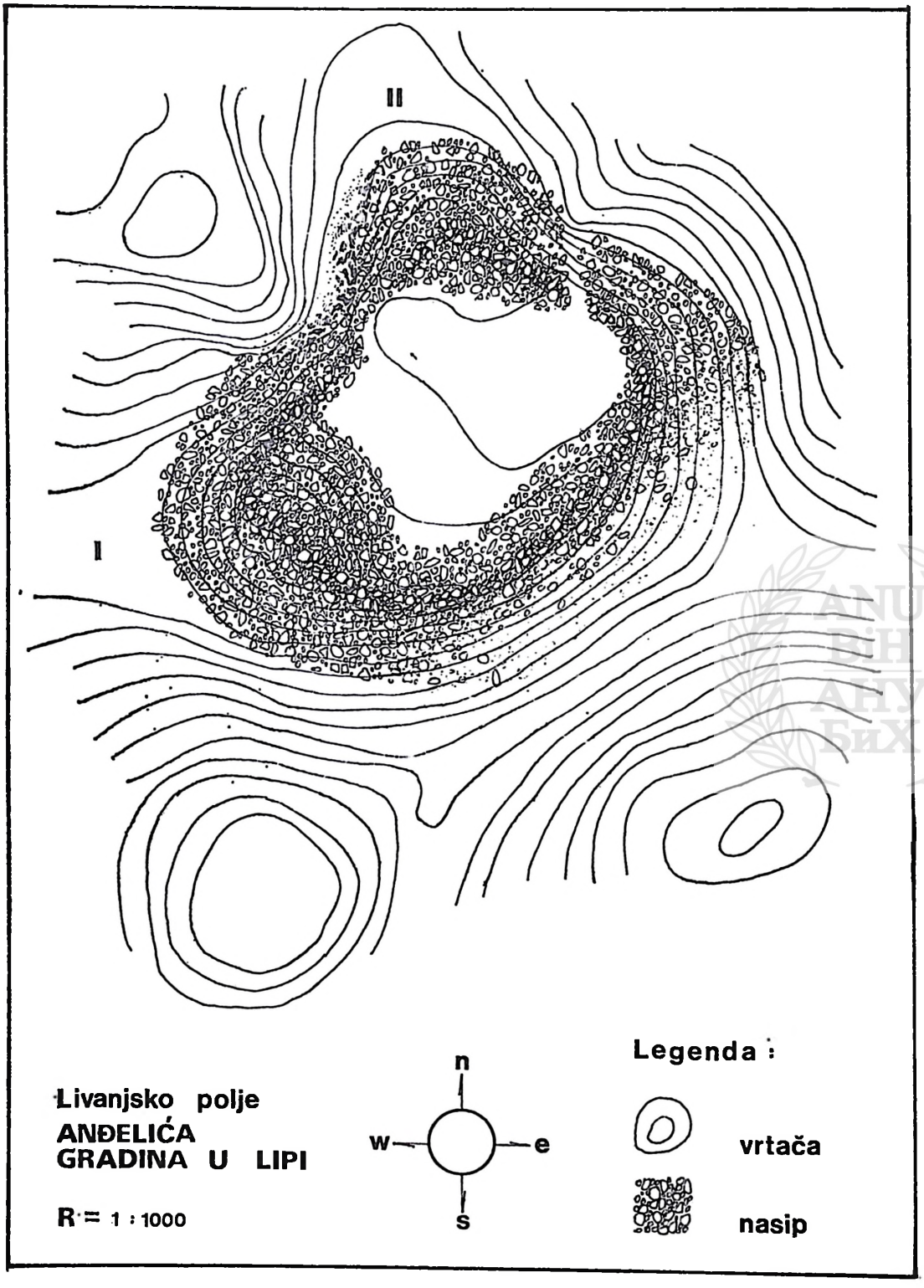
Čitav plato je opkoljen nasipom, koji je također obrastao travom, ali se stvarno radi o kamenom nasipu (Plan 21). Na jugozapadnom uglu gradine nalazi se glavni limitni tumul (1). On dominira nad prevojem kojim se relativno lako dolazi do gradine; okrenut je prema Kamešnici. Taj limitni tumul mjeri u prečniku oko 27 m, visina mu danas dosiže do 6 m. Na sjevernom uglu gradine stoji drugi limitni tumul (2), nešto manji od onog prethodnog (prečnika oko 18 m) i zatvara prilaz kosom

Sl. 54 — Pogled na Anđelića gradinu

sa te strane. Između ova dva tumula pruža se u pravoj liniji nasip dužine oko 49 m. Treći ugao se nalazi na istočnoj strani; on nije obilježen novim limitnim tumulom. Između limitnog tumula 2 i ovog istočnog ugla prolazi nasip dugačak oko 38 m, opet u pravoj liniji. Kroz ovaj nasip, nešto bliže trećem istočnom uglu, prolazio je ulaz na gradinski plato, širok oko 5 m. Do tog ulaza se prilazilo ispod limitnog tumula 2 lijepo trasiranim bankom, što potvrđuje da je gradina bila dovršena u svim detaljima (Sl. 54).

Plan 21

II
I
n
w
e
s
Legenda :
vrtača
nasip
Livanjsko polje
ANĐELIĆA
GRADINA U LIPI
R = 1 : 1000

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

Od trećeg ugla nasip ide u jugozapadnom pravcu, ali na južnoj strani ne pravi onakav ugao kao na ostale tri strane. Tu se nasip blago povija i, onda, polazi do limitnog tumula 1. Pa ipak, i na ovom nasipu se nalazi jedno duže pojačanje koje štiti prilaz gradini sa još jedne kose (Plan 21). Čitav nasip od istočnog ugla do limitnog tumula 1 dugačak je oko 60 m. Prosječna širina svih nasipa iznosi desetak metara, dok im je visina vrlo različita.

Evo još dva podatka:

a) Glavni tumul (1) je u sredini nešto raskopan. Na tom mjestu se jasno vidi da je za formiranje ovog tumula upotrijebljena pogodna prirodna glavica, koja je zatim pojačana, nasutim kamenom. Sigurno je da je isti slučaj i sa tumulom 2, pa možda i sa već pomenutim dužim pojačanjem na južnoj strani. Na padinama ispod ovih nasipa i danas se zadržalo dosta palog kamenja, što je još jedan dokaz da su bili načinjeni od nasutog kamena.

b) Već pomenuta manja ulegnutost platoa mogla je biti posljedica određenog skidanja površine radi dosipanja nasipa (kao, npr., kod Selimovića gradine). Na taj način je dobiven pravilan oblik gradine, a možda se ovim može objasniti i zatravljenost nasipa.

Na padinama tumula može se naći prilično mnogo fragmenata praistorijske keramike — izvijenih oboda, drški i drugih dijelova posuda, čije osnovne karakteristike odgovaraju prosječnim nalazima na Duvanjskom polju i Buškom blatu; nađen je i jedan zemljani pršljen.

Sa Anđelića gradine se dobro vidi dio Srđevića polja i Nuhbegovića gradina, koja se nadvila nad ovim poljem. U daljini se vidi Livno i položaj gradina od Potočana do Žirovića. Ipak, ova gradina je morala imati više lokalan nego širi karakter, a vjerovatno je bila u užoj vezi sa nedovršenom Kneževom gradinom (i tamo se nazire neki četvrtast oblik).

Svakako je od interesa napomenuti da su u podnožju ove gradine bili nađeni jedna pljosnata bakarna sjekira, jedna mala bronzana narukvica i dva bronzana prstena[29]. Značaj ovog lokaliteta, odnosno područja u rimsko doba, potvrđuje i jedan natpis iz Lipe u kojem se spominje Nisidius Secundus dec. mun.[30]. Prema izvještaju M. Mandića, u selu Lipi su nađene ruševine rimske zgrade i zidana grobnica iz rimskog doba[31].

III. NEKA OPĆA RAZMATRANJA

Iako je Livanjsko polje (i bez Buškog blata) najveće od svih polja koja su ovdje uzeta u obzir, na njemu — da opet naglasimo — nije zabilježena i najbrojnija koncentracija gradinskih lokaliteta. U okviru Livanjskog polja zabilježena su 32 lokaliteta, što odgovara otprilike njiho-

[29] M. Mandić, 1935, 9; Đ. Basler, Naše starine 2, Sarajevo 1954, 92.
[30] I. Bojanovski, 1974, 64; vidi i njegov terenski dnevnik.
[31] M. Mandić, 1935, 10.

vom broju na Glamočkom — mnogo manjem — polju, dok je koncentracija gradina na Duvanjskom polju još i nešto veća. Zbog toga je ovdje nešto drugačiji raspored gradinskih lokaliteta, a isto tako i njihov karakter u pojedinim dijelovima polja.

U svom opisu M. Mandić daje kraće podatke o 14 gradina sa Livanjskog polja (Gradac iznad Kasalova gaja, Veliki Kablić, Suhača, gradina u Begovači, gradina na Klačinama, Marića gradina, gradina u Vašarovinama, Anđelića i Kneževa gradina u Lipi, gradina više sela Orguz, Vidoška gradina, gradina iznad Donjih Rujana, gradina više Grkovaca, gradinica više sela Podgradine), a donosi i neke podatke o tamošnjim tumulima[32].

U okviru Livanjskog polja geodetski su snimljene četiri gradine. To su: gradina u Vidošima, gradina na Begovači, gradina nad Vašarovinama i Anđelića gradina kod Lipe. Treba reći da je to mnogo manje nego na Duvanjskom polju, no ostaje činjenica da se tipovi gradina ponavljaju, pa su sada izabrane samo one gradine koje su izrazito karakteristične za ovo područje. Pored toga, uz pomoć geološkog kompasa su snimljene gradine u Bastasima i Gubinu. Čini se da je ovim (uz foto-dokumentaciju) zadovoljena potreba za likovnim prikazom pri opisu livanjskih gradina.

Isto se može reći i za sondažne radove na ovdašnjim gradinama. Manji sondažni radovi su izvršeni na gradinama nad Vašarovinama, u Bastasima i nad Grkovcima. Svakako je najbolje rezultate dala sondaža na gradini nad Grkovcima, jer je tamo bio daleko najdeblji kulturni sloj, pa su se mogle odvojiti i dvije osnovne faze života na ovom lokalitetu. O tome je bilo govora u opisu same gradine.

Prema općem uvidu u gradinske lokalitete oko Livanjskog polja, gradina nad Grkovcima je vrlo podesan lokalitet za sistematsko iskopavanje i tamošnja istraživanja bi sigurno dala vrlo dobre rezultate. Korisno bi bilo i sistematsko iskopavanje na gradini u Bastasima, gdje bi se mogla paralelno proučavati situacija u predrimsko i u antičko doba. Čini se da bi u jednom dugoročnijem sistematskom istraživanju gradinskih lokaliteta oko Livanjskog polja bilo potrebno izvesti veće sondažne radove na podgradinskom naselju ispod Kasalova graca, na Anđelića gradini kod Lipe, na gradinama u Vidošima, nad Vašarovinama, Velikoj gradini nad Donjim Rujanima i na gradini u Orguzu (Karta 3, br. 9, 32, 2, 14, 27, 30). Nešto deblji kulturni sloj bi mogao biti na Anđelića gradini kod Lipe, jer je tamo ravna unutrašnjost ostala sačuvana, vjerovatno u cjelini, a isto tako i pod Kasalovim gracem.

Na Livanjskom polju se jedan broj gradina naziva po vlasnicima terena, odnosno po porodičnom imenu vlasnika kuća ispod pojedinih gradina. To su: Ivića gradina, Kasalov gradac, Kesićeva gradina, Anđelića gradina ili Begova gradina, Kneževa gradina, odnosno Begovača.

Kao što je slučaj na ostalim poljima, i na Livanjskom polju su za podizanje utvrđenih gradina korišteni prvenstveno prirodni uslovi. To se, u prvom redu, odnosi na samu lokaciju pojedinih gradina, jer je uvijek odabiran takav položaj sa kojeg se pružao pogled na bližu ili

[32] M. Mandić, 1935, 7—12.

dalju okolinu. Radi se pretežno o nižim izdancima bregova koji od prirode obrazuju neki osnovni gradinski oblik. Takav je slučaj čak i na dugoj, stjenovitoj gredi koja se pruža od Zagoričana do samog Livna.

Izabrani lokaliteti su u mnogo slučajeva imali pogodne grebene za izgradnju odbrambenih nasipa ili glavice za limitni tumul, ili i jedno i drugo.

Pogodne grebene za dogradnju nasipa imali su: Gradac iznad Potočana, Kasalov gradac, Gradinica u Suhači, gradina nad Vašarovinama, Begova gradina, gradina u Orguzu (dva grebena). Prirodne glavice su dobro iskorištene na gradini kod Smrčana, Velikoj gradini u Velikom Kabliću, gradini u Gubinu, gradini u Bastasima (dvije glavice), Anđelića gradini (dvije glavice), a glavice i grebene imale su gradina u Vidošima i Ivića gradina. Neposredno ispod Gredine kod Potočana nalazilo se jako vrelo, a slično je i sa gradinom u Bastasima (vidi Kartu 3). Ostale gradine nisu imale vodu u takvoj blizini.

Sasvim je vjerovatno da su naše gradine bile uglavnom podignute pored predrimskih puteva. To se posebno odnosi na gradine koje su ležale na potezu Grkovci—Vašarovine—Livno—Zagoričani. Vjerovatno je da treba računati sa istom situacijom i na suprotnoj, jugozapadnoj strani Livanjskog polja, pogotovo ako se pri tome uzme u obzir današnja trasa puta na ovoj strani[33].

Gradine na Livanjskom polju su, po pravilu, bile u t v r đ e n e kamenim nasipima. Ostaje otvoreno pitanje gradine u Donjim Rujanima, na kojoj nije primijećen nikakav ostatak kamenog nasipa iz predrimskog doba. Pretpostavili smo da ta gradina nije bila utvrđena.

Treba naglasiti da su r a s p o r e d i o b l i c i gradina na Livanjskom polju dosta raznovrsni i da ovaj krug gradina pruža mnogo podataka za odgovarajuća proučavanja. Osnovna sistematika livanjskih gradina mogla bi se svesti u sljedeće okvire:

a) Jedina trostruka gradina (u bukvalnom smislu) jeste ona u Vidošima, koja, pored centralne utvrde, ima i dva krilna utvrđena prostora. Teško je danas reći da li su sva tri njena dijela podignuta u isto vrijeme, ali je njen završni izgled sasvim jasan.

b) Trojnu gradinu u smislu odbrambenog sistema predstavljaju Gradinica kod Suhače i Velika gradina i Gradinica nad Velikim Kablićem (Karta 3, br. 11, 12, 13). One stoje nad dosta dubokim i dugim prosjekom i štite prolaz ka polju kroz taj prosjek. Kao što smo vidjeli, jedna od njih igra glavnu ulogu, a druge dvije sporednu, i to uglavnom odgovara dvostrukoj gradini nad Mrkodolom ili onoj kod Mokronoga na Duvanjskom polju. Nešto slično se može reći i za kompleks gradina kod Vašarovina, ali ovdje dvije manje gradine služe za zaštitu glavne gradine, kao i za potrebe povezivanja sa nekim gradinama na Livanjskom i Glamočkom polju (Karta 3, br. 14—16). Gradina nad Grkovcima spada u dvostruke gradine, ali u jednom užem smislu. To je, u stvari, jedinstvena gradina sa dva dijela, odijeljena poprečnim zidom. Dok se ne izvrše sistematska iskopavanja, teško je i u ovom slučaju odrediti da li su oba gradinska dijela izgrađena u isto vrijeme ili je ovo pregrađivanje učinjeno u rimskom dobu.

[33] D. N i k i ć, 1983, vidi kartu puteva.

c) Prilikom analize podataka o livanjskim gradinama može se konstatovati da je i ovdje najkarakterističniji potkovičasti oblik gradina. Pri tome se može sresti nekoliko varijanti ovog oblika. To su (vidi Kartu 3):

— potkovičaste gradine u užem smislu tog pojma (Ivića gradina, Velika gradina nad Velikim Kablićem, Gradac i Mali gradac nad Vašarovinama, Begova gradina).

— lopataste gradine, koje podsjećaju na rudarsku lopatu (Gradac iznad Potocana, gradina nad Vašarovinama, gradina u Orguzu),

— gradine sa nasipom u obliku kifle (Kasalov gradac, Gradinica u Suhači, gradina u Strupniću, Kesićeva gradina), — i

— gradine sa još manje povijenim nasipom, tj. sa nasipom u obliku banane (gradina iznad Zirovića, gradina u Radanovcima).

Nema nikakve sumnje da je potkovičasti oblik gradine, sa svim ovim varijantama, osnovni oblik utvrđenih stanica delmatskih zajednica na poljima jugozapadne Bosne. Taj oblik spada među one elemente koji služe za određivanje pripadnosti neke teritorije delmatskoj plemenskoj zajednici.

d) Pored ovog temeljnog oblika, treba spomenuti još nekoliko gradinskih formi na Livanjskom polju koje izazivaju naš interes. Među njima bismo skrenuli pažnju na sljedeće četiri forme:

— četvrtaste gradine koje se javljaju isključivo na području sela Lipe (Anđelića i Kneževa gradina).

— gradine romboidnog oblika (gradina kod Gornjih Smrčana),

— gradine u obliku lađe (gradina u Bastasima) i

— gradine ovalnog oblika (gradine u Gubinu i na Begovači).

Nema nikakve sumnje da je konfiguracija terena dovela do varijanti potkovičastog oblika i do nastanka drugih gradinskih formi. Pa ipak, ostaje činjenica da su društvene zajednice na ovom području tražile takve pozicije na kojima bi mogle podići baš potkovičasti oblik gradine.

Kod utvrđivanja gradina u prvi plan dolaze kameni nasipi i tzv. limitni tumuli.

Vidjeli smo da je za izgradnju nasipa često korištena terenska konfiguracija pa su grebeni dosipani kamenom i na taj način se formirao snažan bedem. Naravno, ima i nasipa kod kojih nije korištena takva terenska pogodnost i kod kojih se radilo isključivo o kamenom nasipu. Takav je npr., slučaj sa gradinom na Teberu.

Kod znatnog broja utvrđenih gradina na Livanjskom polju pri formiranju kamenog nasipa korišten je i suhozidni sistem izgradnje. Na gradini u Vidošima suhozid od vrlo krupnog kamena je vjerovatno bio podignut samo sa vanjske strane nasipa, pa je na taj način štitio nasip od osipanja kamena; vanjski suhozid je u isto vrijeme pojačavao odbrambenu moć gradine. Slično je nešto bilo i kod Graca nad Vašarovinama, iako je ovdje čitav sistem mnogo slabiji. Zgodno je spomenuti i gradinu u Radanovcima, jer je i njen nasip imao suhozid sa vanjske strane; posebno je učvršćen samo dio nasipa na najosjetljivijem mjestu.

Obje strane nasipa su bile učvršćene suhozidom na gradini kod Gornjih Smrčana (razmak između ova dva suhozidna poteza je iznosio oko 4 m), gradini na Begovači (razmak od 4 do 6 m), Gradinici iznad Velikog Kablića i Malom gracu nad Vašarovinama. U prva dva slučaja i danas se jasno vidi da je prostor između dva suhozida bio ispunjen nabacanim kamenom trpancem.

Naročit interes privlači ovaj sistem na Ivića gradini. Tamo je markantan suhozid bio postavljen sa vanjske strane sjevernog nasipa (na nešto nižem nivou). Pored toga, po hrptu istočnog dijela nasipa se vidi dvostruki red suhozidnog slaganja, što znači da je na ovom potezu po hrptu grebena nasut kamen u prostor između dva reda suhozida. S obzirom na to da je čitav nasip prilično osut, teško je reći da li su ovdje pojedini dijelovi nasipa posebno tretirani ili je čitav nasip imao dvostruki i onaj vanjski suhozid. Danas izgleda da su pojedini dijelovi posebno formirani prema konfiguraciji terena. — Čini se da je suhozid na gradini iznad sela Provo bio dosta pažljivo izveden, horizontalnim i poprečnim slaganjem kamena, i da se ovdje, možda, radi o samostalnom suhozidnom bedemu.

Kameni nasipi na nekoliko gradina oko Livanjskog polja izgledaju nedovršeni. To je zapaženo kod Begove gradine (nedovršena oba kraja), gradine u Radanovcima (također nedovršeni krajevi), gradine u Gornjim Rujanima (nedovršena jedna strana), a svakako i kod Kneževe gradine u Lipi. U ovom posljednjem slučaju je očito da gradina nije dovedena do kraja (utvrđenje je građeno vjerovatno u momentu nagovještaja veće opasnosti, i to kao pomoćna utvrda Anđelića gradine). Kod Begove gradine i one u Radanovcima moglo bi se raditi i o širim ulazima sa strana, ali bi se onda morala pretpostaviti i neka drvena palisada. S obzirom na dosta razvijenu ksilokulturu kod Delmata, ova pretpostavka se može uzeti dosta ozbiljno u razmatranje. To nam je, uostalom, najbolje posvjedočeno kod gradine u Koritima na Buškom blatu, pa se i sa drvenom arhitekturom kod utvrđivanja gradina mora računati. Ne treba, međutim, ispustiti iz vida i odnošenje kamena za savremenije gradnje (npr., Begova gradina).

Najjasniji pomoćni nasip je zabilježen kod Velike gradine nad Velikim Kablićem. On opasuje sa vanjske strane glavni nasip, iako na krajevima nije dovršen (ili se i ovdje radilo o drvenoj palisadi). Dodatni nasip je na jednoj strani imala i gradina u Strupniću, a kod nekih gradina su dodatni nasipi služili samo za posebnu zaštitu ulaza na gradinski plato (npr., gradina na Begovači). U svim ovim slučajevima može se govoriti o razuđenosti odbrambenog sistema, ali se mora uzeti u obzir i činjenica da je to možda i posljedica posebne konfiguracije terena.

Od trideset dvije gradine sa Livanjskog polja, na nešto više od jedne trećine je bio podignut i tzv. limitni tumul. Riječ je, zapravo, o jedanaest gradina, a za gradinu iznad Grkovaca se ne bi moglo sa sigurnošću reći da li je imala takvu tvorevinu. Gradina u Bastasima je imala dva limitna tumula, postavljena na suprotnim stranama „lađe", na Anđelića gradini su konstatovana dva tumula na uglovima ove četvrtaste gradine (moguće je da je ovdje postojao i treći tumul), dok je na gradini u Vidošima limitni tumul stajao na centralnom nasipu, a nešto manji vjerovatno na južnom nasipu. Po jedan limitni tumul je formiran na

sljedećim gradinama: Ivića gradini, gradini kod Gornjih Smrčana, Gradini, Gracu i Malom gracu iznad Vašarovina, Gubinskom gradu, gradini u Gornjim Rujanima i Kneževoj gradini (vidi Kartu 3).

Neke indicije ukazuju na namjenu limitnih tumula u okviru ovog gradinskog postrojenja. Sasvim je očito da je tumul na gradini kod Gornjih Smrčana štitio ulaz na gradinski plato, jer je podignut nad prilaznom rampom. Kod većeg broja gradina limitni tumul je postavljen na onoj strani sa koje je prijetila najveća opasnost (suprotno od polja, najpogodniji prilaz), pa je sigurno imao odbrambenu funkciju. Takav je slučaj sa Ivića gradinom, Gracem i Malim gracem nad Vašarovinama, Gubinskim gradom, pa i Kneževom gradinom kod Lipe. Položaj gradine u Bastasima i Anđelića gradine kod Lipe je takav da je zahtijevao jaču odbranu sa nekoliko strana. Zato je i došlo do formiranja dva, odnosno tri limitna tumula.

Iako je na ovaj način potvrđena odbrambena uloga limitnih tumula, ipak se mora računati i sa njihovim kultnim karakterom. Na monumentalnim nasipima gradina u Vidošima i nad Vašarovinama tamošnji tumuli ne bi mogli imati neku naročitu odbrambenu ulogu. Ako ovome dodamo i, često brojne, nalaze keramičkih fragmenata na kupastim uzvišenjima, teško se oteti utisku da su limitni tumuli u okviru tih gradina morali imati i određeni kultni karakter. Zbog odgovarajućih nalaza sličan zaključak se nameće i za gradinu u Bastasima ili Anđelića gradinu u Lipi.

Treba, ipak, napomenuti da na Livanjskom polju nije postojala neka lokacija čisto kultnog karaktera, kakva je bila Mandina gradina na Duvanjskom polju. Doduše, na ovom polju nije ni bilo takvog plemenskog centra kakav je Delminium na Duvanjskom polju.

Pri podizanju gradinskih utvrđenja na Livanjskom polju dosta pažnje je bilo posvećeno mjestu i obezbjeđenju u l a z a na utvrđeni prostor, Pri tome su vrijedne spomena neke varijante ulaznih tvorevina:

a) ulazi kojim se prilazilo preko odgovarajućih rampi.
Takve rampe su još i danas sasvim vidljive na gradini kod Gornjih Smrčana, Velikoj gradini nad Donjim Rujanima i Anđelića gradini. U svim tim slučajevima na plato se ulazilo kroz kameni nasip;

b) ulazi koji su flankirani posebnim, dodatnim nasipom.
Na gradini na Begovači su dva ulaza bila flankirana sa po dva pomoćna nasipa (kod ulaza 1 je formiran pravi prolaz između nasipa — nešto slično pravim mediteranskim uzorima), dok je ulaz na gradinu nad Donjim Rujanima bio posebno pojačan u samom nasipu;

c) ulazi koji su postavljeni između ruba platoa i završetka nasipa. Na trostruku gradinu u Vidošima na ovaj način se ulazilo uz rub južnog — pokrajnog dijela, a odatle se ulazilo na ostala dva gradinska dijela. (Ukoliko je u početku postojao samo centralni dio, ovo rješenje nije dolazilo u ozbir.) Naprotiv, gradina nad Grkovcima je imala dva ulaza, posebno za svaki dio gradine. Dva ulaza su postojala i na Velikoj gradini nad Velikim Kablićem: po jedan sa svake njene strane, i to između krajeva nasipa i strme brine. Na gradinu nad Vašarovinama ulazilo se samo kroz jedan takav ulaz;

d) ulazi na kraju usječenog puta u stijeni. Ovo je najrazvijeniji oblik prilaza i ulaza u gradinu, a srećemo ga kod Graca nad Potočanima i Ka-

salova graca. Put je usječen u stijeni ili je okresivanjem kamenih strana dotjeran prirodan prolaz. Srećemo se, dakle, sa određenim sistemom izgradnje puteva kod delmatskih zajednica. Ulaz 2 na Begovači ide kroz stjenovit prolaz, a djelimično je flankiran kamenim nasipom. Radi se, prema tome, o kombinovanom formiranju jednog prolaza i ulaza na gradinski plato.

Sasvim je očito da sve utvrđene gradine na Livanjskom polju nisu služile istoj svrsi. Neke od njih su bile trajnije nastanjene, dok su druge igrale aktivnu ulogu samo u slučaju opasnosti.

Među nastanjenim gradinama izdvaja se gradina iznad Grkovaca, na kojoj je konstatovan dosta debeo kulturni sloj sa ostacima dužeg življenja na ovoj lokaciji. Kulturni sloj na gradini u Bastasima je plići, iako i on ukazuje na trajniji život na gradini. Vjerovatno je da dobar sloj sadrži plato Anđelića gradine, ali su potrebna veća sondažna i druga iskopavanja da bi se definitivno potvrdila ova konstatacija. — Velika količina keramičke robe i drugog pokretnog materijala koji je ležao na ruševinama raznesene gradinske konstrukcije neosporno potvrđuje da je gradina Klačine iznad Zagoričana bila i duže vremena i dosta gusto naseljena. Zaista je šteta što je ova gradina destruirana, jer je ležala na vrlo osjetljivom mjestu i sigurno je mogla poslužiti i za sistematska iskopavanja.

Površinski nalazi na nekoliko gradina upućivali bi na zaključak da su i one — barem u određenim periodima — bile nastanjivane. Među takve gradine ubrajamo: gradinu u Vidošima, Gradac iznad Potočana, Veliku gradinu nad Velikim Kablićem, Kesićevu gradinu, Gradinu i Veliku gradinu nad Donjim Rujanima, gradinu nad Lištanima i gradinu u Orguzu.

Poseban je slučaj sa gradinom nad Vašarovinama, ispod koje se pruža dosta veliko podgradinsko naselje. Izgleda da je tu bilo pravo podgradinsko naselje i zato je gradina nad Vašarovinama morala imati veliki značaj na ovom prostoru. Tlo je ovdje dosta kamenito, pa se na takvom tlu nisu mogli sačuvati ostaci građevina, tim više što su one bile izgrađene od drvene građe koja je vremenom istrula a tragovi joj nestali. O izuzetnoj važnosti ove gradine svjedoče i brojni nalazi grobova ispod same gradine. Vjerovatno je i podgradinsko naselje ispod Kasalova graca bilo većih razmjera i dugotrajnijeg karaktera, pa bi ovo bio znak da je i kompleks Graca sa podgrađem igrao također značajnu ulogu na Livanjskom polju.

Vidjeli smo, konačno, da je podgradinsko naselje postojalo i ispod gradine Gredine kod Potočana. To naselje se pružalo oko jakog izvora pitke vode, dok je sama gradina, koja ga je štitila, dosta skromnih dimenzija.

Ovdje treba napomenuti da su prilikom sakupljanja materijala na gradini u Vidošima, na Velikoj gradini iznad Donjih Rujana i na gradini nad Vašarovinama prikupljeni veći i manji komadi željezne troske. Ovo sasvim sigurno znači da su te tri gradine, na suprotnim stranama Livanjskog polja, držale i važnu ekonomsku poziciju. Na njima se u predrimskom dobu prerađivala željezna rudača (odakle?), a vjerovatno se vršila i izrada željeznih predmeta (što bi trebalo potvrditi nešto većim iskopavanjem). Nije potrebno podvlačiti koliko je ovo bila

važna privredna djelatnost za stočarsko stanovništvo na Livanjskom polju, pa navedene tri gradine i u tom pogledu zaslužuju našu posebnu pažnju.

Ostale gradine na Livanjskom polju su služile samo kao utvrdne tačke za odbranu pojedinih manjih dijelova polja ili okolnog stanovništva. Tipičan su primjer Gradac i Mali gradac nad Vašarovinama, gradina na Begovači, Kneževa gradina i slično.

Iako su gradinska postrojenja na Livanjskom polju razvučena na širokom prostoru, ona su u većini slučajeva postavljena tako da imaju vizuelnu vezu sa jednim iil više gradinskih lokaliteta. Tako gradina u Vidošima, Ivića gradina i gradina kod Gornjih Smrčana čine jednu cjelinu i međusobno su dobro povezane. Sa Ivića gradine se lijepo vidi i gradina na Begovači, a to je, u stvari, veza sa čitavim jugoistočnim dijelom Livanjskog polja. Sa gradine kod Gornjih Smrčana može se vidjeti i gradina na Nuhbegovića brdu; na taj se način ovaj krug gradina vizuelno veže sa gradinama oko Buškog blata i dalje. Sa Begovače se pruža pogled na vrlo širok prostor jugoistočnog dijela polja, a dobar pregled i veze imaju gradina u Orguzu i Gubinski grad (vidi Kartu 5).

Ipak, na prvom mjestu u ovom pogledu stoje gradina nad Vašarovinama, gradina na Teberu, Velika gradina nad Donjim Rujanima, gradina nad selom Provo i, donekle, Velika gradina nad Velikim Kablićem. Sa gradine nad Vašarovinama se dobro vide gradine nad Velikim Kablićem, u Suhači, Lipi, Orguzu, nad Gornjim i Donjim Rujanima, kao i gradina na Begovači. Vidi se, dalje, gradina na Nuhbegovića brdu, čime se uspostavlja neposredna veza sa gradinama oko Buškog blata. Posebno je važno naglasiti da se sa Graca nad Vašarovinama vide gradine na Jukovcu i na Blagodiji, što znači uspostavljanje neposredne vizuelne veze sa gradinama oko Glamočkog polja. Prema tome, gradina nad Vašarovinama je bila izvrsno postavljena, pa je i prema ovom kriteriju imala jedno od izuzetnih mjesta na prostoru Livanjskog polja. Dobre vizuelne veze imala je i gradina na Teberu, jer je preko Višegrada nad Vučipoljem, Nuhbegovića gradine i Privale, te Vašarovina mogla održavati posredne veze sa Buškim blatom, sa Duvanjskim i Glamočkim poljem. Nešto slično bi se moglo reći i za Veliku gradinu nad Donjim Rujanima, sa koje se vide gradine na drugoj strani polja, sve do Vašarovina, kao i gradina na Blagodiji. Uspostavljena je, dakle, neposredna vizuelna veza sa gradinama oko Glamočkog polja. Sa gradine nad selom Provo vide se gradine na suprotnom kraju Livanjskog polja, a vizuelna povezanost sa gradinom na Begovači i sa Višegradom nad Vučipoljem produžuje veze sa daleko širim prostorom Livanjskog i Duvanjskog polja. Konačno, Velika gradina nad Velikim Kablićem je tako locirana da se lako uspostavlja vizuelna veza sa gradinom nad Vašarovinama, gradinama u Lipi i Orguzu, kao i sa gradinama nad Rujanima. Veza sa drugim poljima se mogla uspostaviti posrednim putem. (Sve ove veze su prikazane na Karti 5.)

Sve ovo što je izneseno još jednom potvrđuje da se i na Livanjskom polju radi o jednom širem sistemu utvrđenih gradinskih lokaliteta, barem u određenom vremenu i u okviru nekih širih regija Livanjskog polja. Naravno, ova konstatacija se ne odnosi na sve gradine: ima i izuzetaka. Tako, npr., gradina u Strupniću kontroliše samo dragu oko sela

Strupnić, a gradina Gredine vjerovatno štiti samo podgradinsko naselje oko izvora pitke vode Vrbovik. Pa ipak, ovi primjeri su izuzetna pojava na Livanjskom polju.

Kada je riječ o gradinama na ovom polju, koje su morale imati šir i znač aj, onda bismo podvukli sljedeće činjenice:

1) Gradina nad Vašarovinama je vjerovatno držala jednu od najvažnijih pozicija na Livanjskom polju. Pored vrlo pogodnog položaja i jakog utvrđenja, ovdje imamo i dodatna — dosta snažna — utvrđenja. To je, dalje, gradina uz koju je neposredno vezano dosta veliko podgrađe i jedna prava nekropola. Gradina nad Vašarovinama je vizuelno izvanredno povezana sa velikim dijelom polja, a drži posrednu vezu i sa gradinama na Duvanjskom i Glamočkom polju. Vjerovatno bi se nešto slično moglo reći i za Kasalov gradac, ispod koga se morao pružati veći podgradinski prostor, sa kojim je bio povezan specijalno načinjenim putem. Naravno, sve to treba još jednom potvrditi većim sondažnim istraživanjem.

2) Posebno mjesto je imala i gradina u Vidošima. U prilog tome govori već i trostruko utvrđenje ove gradine, dok je snažna ivica gradina bila njeno dodatno utvrđenje. U taj krug treba ubrojiti i gradinu kod Gornjih Smrčana. Preko ove dvije gradine centralna gradina u Vidošima je bila vizuelno povezana sa gradinom na Begovači, Gracom nad Potočanima, a preko gradine na Nunbegovica brdu i sa gradinama oko Buškog blata (pa onda i Duvanjskog polja).

3) Tako nešto bi se moglo reći i za snažno utvrđenu Veliku gradinu iznad Donjih Rujana, koja je osiguravala gradinu iznad Gornjih Rujana. Uz ovo treba pretpostaviti da je gradina nad Donjim Rujanima služila kao neka vrsta podgrađa Velikoj gradini, jer je vjerovatno bila neutvrđena u predrimsko doba. Osim toga, s nje je i vizuelni pregled velikog dijela polja bio izvanredan.

Tako su gradina nad Vašarovinama, gradina u Vidošima i Velika gradina nad Donjim Rujanima (vjerovatno i Kasalov gradac) držale ključne pozicije na Livanjskom polju u predrimsko doba. Izvjestan strategijski položaj je vjerovatno imala i gradina nad selom Provo.

4) Dobar položaj je imala i Velika gradina nad Velikim Kablićem. Ona je bila također dobro utvrđena, djelimično dvostrukim nasipom, a Gradinica nad Velikim Kablićem i Gradinica u Suhači su joj služile kao pomoćne utvrde.

5) Ima razloga uvjerenju da je takav slučaj bio i sa gradinom Klačine iznad Zagoričana. Ona je imala odličan i važan položaj, bila je — koliko se zna — dobro utvrđena, duže vremena nastanjena, a Gradac nad Potočanima joj je mogao dobro služiti kao pobočno utvrđenje.

6) U ovu grupu bi se mogla ubrojiti i Anđelića gradina u Lipi, koja je imala poseban oblik, vjerovatno bila duže nastanjena i koja je u docnijem vremenu gradila dodatno utvrđenje — izgleda istog četvrtastog oblika.

7) Gradine u Bastasima, nad Grkovcima, u Gubinu, u Orguzu i Kesićeva gradina u Čelebiću predstavljaju značajna utvrđenja, ali stoje samostalno i dolaze u treći red po svojoj važnosti.

8) Konačno, treba spomenuti da gradine u Strupniću i Radanovcima štite male drage i predstavljaju lokalna utvrđenja za stanovnike ovih draga.

9) Najveća zajednička utvrda na Livanjskom polju je gradina na Begovači, koja je služila gradinama u jugoistočnom dijelu polja. Sasvim je vjerovatno da su zajedničkim potrebama služile gradina na Teberu i Begova gradina.

Ako uzmemo u obzir ono što je rečeno za gradine od 1 do 8, sasvim je logično pretpostaviti da je na području Livanjskog polja bilo raspoređeno najmanje 14 društvenih zajednica, možda onih koje su Rimljani imenovali nazivom decuria. Neke su imale značajnu — ili najznačajniju — ulogu, dok su druge zaostajale u tom pogledu. U svakom slučaju, ili bar u vremenu kada se jače osjetila vanjska opasnost, došlo je do šire organizacije čitavog prostora, do izgradnje novih, pa i zajedničkih utvrda, i do uspostavljanja veza sa susjednim Duvanjskim i Glamočkim poljem.

Kada je riječ o hronološkom mjestu gradina na Livanjskom polju, tada se srećemo sa istim poteškoćama kao i u prethodnim slučajevima. Prema keramičkim nalazima, sakupljenim tokom pregleda gradina i nekih sondiranja, moguće je izvesti nekoliko preliminarnih zaključaka:

a) Brojni fragmenti sa gradine Klačine kod Zagoričana ukrašeni su geometrijskim urezanim motivima, vrlo tipičnim za kasno bronzano i ranije željezno doba na delmatskom području (vidi T. II, 5, 6; III, 9; IV, 5, 9). Prema tome, ova gradina bi mogla biti podignuta u vremenu između 1000. i 800. god. pr. n. e. Slična keramika potiče i iz podgradinskog naselja ispod Kasalova gradca. Analiza nalaza iz starijeg kulturnog horizonta sa gradine nad Grkovcima možda bi upućivala na istovremeni nastanak ove gradine. Tako su na tri kraja prostranog Livanjskog polja vjerovatno nastala prva gradinska postrojenja na ovom prostoru.

b) Sa prilično velikom sigurnošću se može reći da je veoma značajna gradina nad Vašarovinama bila u funkciji u V i IV vijeku pr. n. e.; to zaključujemo po nalazima metalnih predmeta u grobovima ispod gradine. S obzirom na izvanredan položaj iznad najplodnijeg dijela polja, sasvim je vjerovatno da je ta gradina počela život barem jedan do dva vijeka ranije.

c) S obzirom da na gradini nad Vašarovinama nisu primijećene keramičke izradevine sa uobičajenim geometrijskim ukrasima, a da su — s druge strane — nađeni dijelovi posuda sa zašiljenim i zadebljanim obodom, čini se da bi se ovaj podatak mogao iskoristiti za hronološko određenje još nekih gradina na Livanjskom polju. Takva keramička roba je konstatovana na gradinama u Vidošima i nad Potočanima, na gradini u Bastasima, na Kesićevoj gradini, Velikoj gradini nad Velikim Kablićem, na Velikoj gradini nad Donjim Rujanima i na Anđelića gradini.

d) Neki keramički elementi iz gornjeg horizonta gradine nad Grkovcima upućuju na vrijeme mlađeg željeznog doba, znači na vrijeme posljednjih vjekova stare ere. Treba, međutim, naglasiti da i u ovim horizontima važnu ulogu igraju izvijeni facetirani obodi, koji se redovno javljaju i u starijim slojevima (T. V, 1). Čini mi se da je i ovo veoma značajan indikator o dugom trajanju određenih keramičkih tipova, odnosno o konzervatizmu delmatskih zajednica u tom pogledu.

e) Navedeni podaci upućuju na zaključak da na prostoru Livanjskog polja nisu postojala starija gradinska postrojenja od perioda prelaza iz bronzanog u željezno doba (vrijeme između 1000. i 800. god. pr. n. e.). Pri tome ne uzimamo u obzir nalaz kamene sjekire ispod Kasalova graca i bakarnu sjekiru u Lipi, jer ti nalazi ne pripadaju gradinskim objektima. Među te starije gradine ubrajamo gradinu Klačine, gradinu nad Grkovcima i podgradinsko naselje Kasalova graca. Veći broj gradina je vjerovatno nastao u periodu VI do IV vijeka pr. n. e. Među njima ćemo spomenuti gradinu u Vašarovinama, pa gradine u Vidošima, iznad Potočana, Veliku gradinu nad Velikim Kablićem, Kesićevu gradinu, gradinu u Bastasima, Veliku gradinu nad Donjim Rujanima, Anđelića gradinu. — Sasvim je vjerovatno da su sve ove gradine bile u funkciji i u mlađem željeznom dobu, barem do prodora Rimljana polovinom II vijeka pr. n. e. Vjerovatno je, dalje, da su ostale gradine bile podignute baš u periodu od IV do II vijeka pr. n. e., pa su neke od njih, kao što smo vidjeli, ostale i nezavršene.

Treba, najzad, napomenuti da je dosta veliki broj gradina na Livanjskom polju korišten i u antičkom, a možda i u kasnijem vremenu. To se odnosi na sljedeće gradine (vidi Kartu 3):

1) gradina u Vidošima (rimski spomenik),

2) gradina iznad Potočana (zid sa pilastrima, spurillae, kasnoantička keramika),

3) Velika gradina nad Velikim Kablićem (zid sa malterom i kasnoantička keramika),

4) gradina nad Vašarovinama (zid i kula, kasnoantička keramika),

5) gradina iznad Žirovića (zid sa malterom),

6) Kesićeva gradina u Čelebiću (zid sa malterom i kasnoantička keramika),

7) gradina u Bastasima (zidovi i kule i kasnoantička keramika),

8) gradina nad Grkovcima (zidovi sa malterom i kasnoantička keramika),

9) Gubinski grad (zidovi sa malterom, antička keramika),

10) gradina nad Donjim Rujanima (zidovi sa malterom, kasnoantička keramika),

11) Velika gradina iznad Donjih Rujana (zidovi sa malterom),

12) gradina nad Lištanima (zidovi iz rimskog doba, rimsko naselje ispod gradine).

Prema rezultatima prve i druge faze istraživanja, izgleda da je najvažnija postaja u antičkom dobu na Livanjskom polju bila gradina u Bastasima. Na toj postaji su izgrađene snažne kule na oba kraja „lađe", a pobočne strane su zaštićene zidovima i podzidama. Bio je to dobro utvrđen refugium u kasnom antičkom dobu, možda i neki castellum u prethodnom vremenu.

Odmah iza toga bi dolazila gradina nad Vašarovinama. Ona je u sredini imala veću kulu i vrlo snažan odbrambeni zid. Kako je ova gradina imala izuzetno važno mjesto u predrimsko doba, moglo se i očekivati da će biti korištena i u kasnijem vremenu, ovo tim više što se ova gradina mogla koristiti i za kontrolu putne mreže. Vjerovatno je gradina

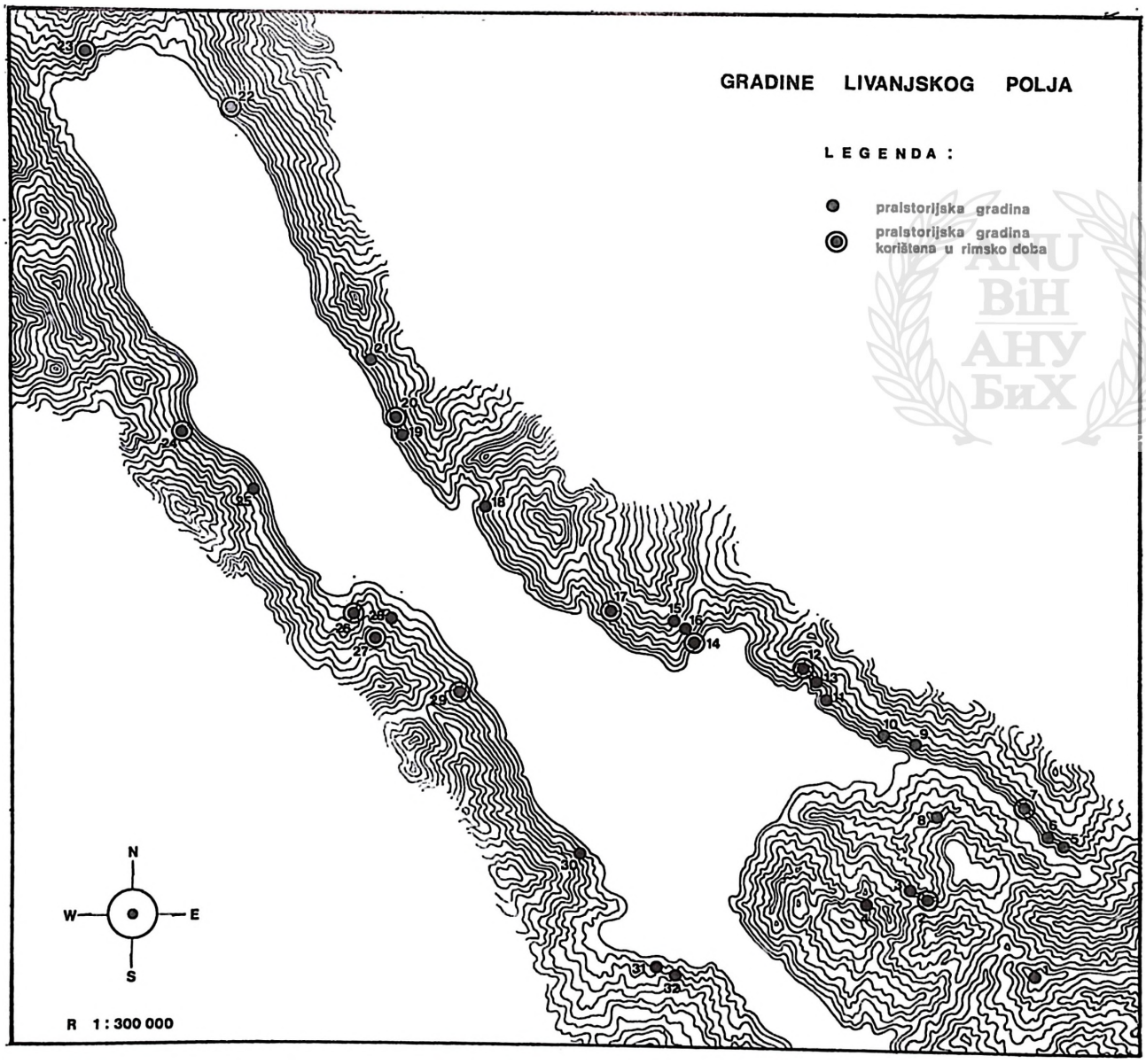
iznad Žirovića imala ulogu pobočne utvrde. Može se pretpostaviti da je i Velika gradina iznad Donjih Rujana mogla igrati sličnu ulogu, jer je zauzimala važno mjesto u predrimsko doba, a zajedno sa gradinom u Donjim Rujanima je mogla činiti jednu jaku cjelinu. U ovu grupu, po svoj prilici, spada i gradina nad Lištanima kao raskrsnica puteva.

Ostale korištene gradine su vjerovatno služile kao stražare ili slične postaje. Gradina iznad Potočana je štitila i sigurnost jednog puta, a to je svakako bila i uloga gradine nad Grkovcima. U nemirnom kasnoantičkom vremenu ovakav red manjih i većih utvrda (refugiuma, stražarskih postaja, odbrambenih tačaka) izvanredno je pogodovao za osiguranje od prodora raznih grupa lutajućih ratnika.

Otvoreno je pitanje trostruke gradine u Vidošima. Najveća, središnja utvrda bila je sigurno korištena u jednom kasnijem vremenu. To jasno potvrđuju zidovi sa malterom po rubu nasipa. Analogija sa drugim gradinama bi govorila u prilog zaključku da je i ona poglavito korištena u kasnom antičkom dobu. Zato bismo je, ipak, vezali za kasno antičko doba, u kojem je mogla imati važnu odbrambenu ulogu u ovom dijelu Livanjskog polja, s obzirom da je tuda vodio važan putni pravac.

Prema svemu iznesenom, pretežan broj od pomenutih dvanaest gradina bio je dograđen i korišten u kasnom antičkom dobu. Livanjsko polje je, kako izgleda i prema drugim nalazima, igralo vrlo važnu ulogu među kraškim poljima jugozapadne Bosne za čitavo vrijeme rimske vlasti u ovom dijelu Balkana.

ANU BiH
АНУ БиХ

Karta 3 — Gradine na Livanjskom polju

1. Gradina kod Tušnice, 2. Gradina u Vidošima, 3. Ivića gradina, 4. Gradac kod Gornjih Smrčana, 5. Gradina Klačine iznad Zagoričana, 6. Gradina Gredine više Vrbovika, 7. Gradac iznad Potočana, 8. Gradina na Begovači, 9. Kasalov gradac, 10. Gradina na Teberu, 11. Gradinica iznad Suhače, 12. i 13. Velika gradina i Gradinica nad Velikim Kablićem, 14, 15. i 16. Gradina, Gradac i Mali gradac nad Vašarovinama, 17. Gradina iznad Žirovića, 18. Gradina iznad Strupnića, 19. Begova gradina u Čelebiću, 20. Kesićeva gradina u Čelebiću, 21. Gradina u Radanovcima, 22. Gradina u Bastasima, 23. Gradina nad Grkovcima, 24. Gradina u Gubinu, 25. Gradina iznad sela Provo, 26. Gradina u Donjim Rujanima, 27. Velika gradina iznad Donjih Rujana, 28. Gradina nad Gornjim Rujanima, 29. Gradina nad Lištanima, 30. Gradina u Orguzu, 31. Kneževa gradina u Lipi, 32. Andelića gradina u Lipi.

GLAMOČKO POLJE

I. UVODNE NAPOMENE

Iako je Glamočko polje najmanje među kraškim poljima u jugozapadnoj Bosni, ono je za proučavanje gradinskih lokaliteta vrlo interesantno jer je na njegovim rubovima koncentrisan velik broj utvrđenih gradina. Prema nalazima iz rimskog doba, izgleda da je na ovom prostoru pulsirao bujan život i za vrijeme rimske okupacije, da su delmatske zajednice ovdje i dalje njegovale neke svoje tradicije, čak i više nego na nekim drugim svojim područjima.

Glamočko polje je dosta dugačko (oko 56 km), ali je zato relativno usko i prosječna njegova širina bi se mogla svesti na oko 3 km. Pri tome treba razlikovati donji i gornji dio polja, kako tamošnji stanovnici dijele Glamočko polje. Gornje, pruženo u jugoistočnom pravcu, mnogo je uže i kraće, a nadmorska visina mu se kreće od 800 do 895 m, dok je donje, okrenuto u sjeverozapadnom pravcu, nešto šire, a nadmorska visina mu se kreće od 895 do 930 m.[1] Zbog ovakve razlike u nadmorskoj visini sasvim je prirodno što je gornje polje jednim dijelom godine poplavljeno, dok je ono donje mnogo manje podložno vodenim naplavama. U središnjim dijelovima donjeg polja podignuta su i neka naselja, pa i veća sela; u gornjem polju o tome ne može biti ni govora. Pored toga, gornje polje je znatnim dijelom okoljeno vrlo strmim padinama, zbog čega — gledano ozgo — izgleda kao kazan. Oko donjeg polja se brda, ipak, uzdižu nešto postepenije. Inače, na sjeverozapadnoj strani Glamočkog polja diže se planina Šator, a na jugoističnoj strani se ističu planinski vijenci Kujača, Slovinj i Krbljina. Naveli smo, naravno, samo one najznačajnije vijence.

---

[1] Zanimljivo je da ovdašnji stanovnici niži dio polja nazivaju „gornjim poljem", a onaj viši „donjim poljem". To bi bilo logično jedino ako se gleda na položaj ovih dijelova polja prema geografskoj karti. Nisam ispitivao genezu ovako okrenute nomenklature.

Kada se uzmu u obzir sve navedene osobine, sasvim je logično što je većina gradinskih lokaliteta smještena u okviru donjeg dijela Glamočkog polja. Tamo su locirane i najvažnije gradine, one koje pružaju uslove za sistematska ispitivanja ili za šira proučavanja nekih društvenih odnosa.

II. OPIS GRADINSKIH LOKALITETA

Opis gradinskih lokaliteta na Glamočkom polju ćemo početi sa Baraćevom gradinom kod Jukovca zbog toga što se radi o tzv. kontaktnoj gradini između Livanjskog i Glamočkog polja. Zatim ćemo obići gradine gornjeg polja, pa onda one u donjem polju i završiti sa Mareljića gradinom kod Carevca. Time će biti zatvoren krug ovih lokaliteta oko Glamočkog polja.

1. *Baraćeva gradina*

Ova gradina je prilično povučena od ruba polja; dosta je i uzdignuta nad njim, a smještena je između brda Jukovac. Jelovac i Borovac. Sa lokaliteta (kota 1247) lijepo se vidi gradina nad Vašarovinama i tako je uspostavljena neposredna veza sa gradinskim lancem na Livanjskom polju. Odavde se, dalje, vide gotovo sve gradine na sjeveroistočnoj strani polja (sve do brda Obljaja), pa se može reći da u tom pogledu Baraćeva gradina zauzima zaista izvanredan položaj.

Baraćeva gradina donekle odstupa od uobičajenih formi i načina utvrđivanja gradina na ovim kraškim poljima. Samo sa zapadne — i djelimično sjeverozapadne — strane je načinjen kameni nasip, pošto se sa te strane hrptom prilazi gradini. Sa te strane se i ulazilo na gradinski plato. Na ostalim stranama se teren relativno strmo spušta, što je, valjda, bila dovoljna zaštita ove lokacije.

Unutrašnjost gradine, odnosno njen plato, predstavlja pravi kamenjar (veličine oko 50 × 18 m) tako da je ovdje neko nastanjivanje bilo isključeno. Danas je taj kamenjar i jako zarastao raznim rastinjem. Prema tome, radi se o jednoj spoinoj stražari, koja odlično potvrđuje širu organizaciju zajedničke plemenske odbrane.

U kamenjaru je nađen samo jedan fragmenat praistorijske keramike.

2. *Cerina gradina na Blagodiji*

Blagodija je brdo koje se nalazi nad južnim rubom Glamočkog polja, ali mu se, zapravo, prilazi sa livanjske strane (od sela Suhače, preko košara Nenada Radete), pošto je strmina koja se odatle spušta prema Glamočkom polju gotovo neprohodna. Na istaknutoj tački Blagodije (kota 1278) podignuta je i gradina, danas poznata pod imenom Cerina gradina.

Radi se, opet, o kontaktnoj gradini, koja ima čak i bolji strategijski položaj nego što je slučaj sa Baraćevom gradinom.

Cerina gradina je orijentisana u pravcu sjever—jug. Glavni nasip (dužine oko 36 m, širine oko 14 m) nalazio se na sjevernoj strani, ali je kasnijim zidanjem jako oštećen. Nešto slabiji nasipi su se nalazili na zapadnoj i istočnoj, odnosno jugoistočnoj strani. I ti nasipi su, zbog kasnijih zidanja, prošli kao i onaj glavni nasip. U okviru glavnog nasipa nekada se dizao velik limitni tumul, koji je također kasnijim radovima deformisan. Uz taj tumul se nalazio i ulaz u gradinu (Sl. 55).

Sl. 55 — Cerina gradina na Blagodiji

Plato gradine je nešto nagnut prema jugu, dakle na suprotnu stranu od glavnog nasipa. I danas je ovaj prostor dosta čist; na pojedinim mjestima se mogu naći sitni fragmenti praistorijske keramike. Ispod bočnih nasipa, s druge strane, još i danas se nalazi velika množina palog kamena sa tih nasipa.

U kasnijem vremenu (vjerovatno u kasnoj antici) preko svih nasipa je bio izgrađen kameni zid sa mnogo maltera. Taj zid samo na izvjesnim mjestima odstupa od ranijih nasipa pa, u krajnjoj liniji, zatvara prostor donekle sličan lađi. Vjerovatno je i ovo bio jedan refugium, sa nekim osobinama koje su zabilježene u Bastasima ili u Podgradini Kamenskoj.

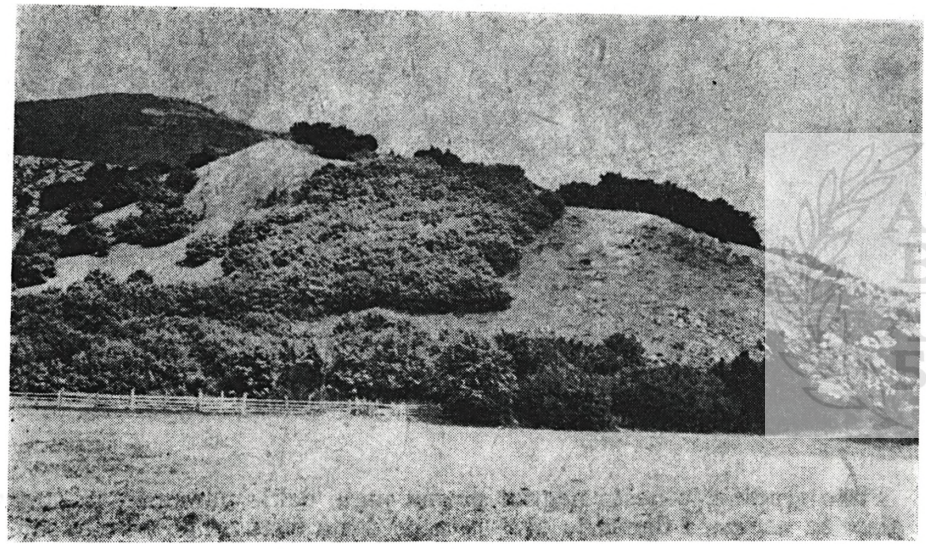
Sa Cerine gradine se vidi gotovo čitavo Glamočko polje, a naročito dio od Doca do Isakovaca. S druge strane, ona je vizuelno dobro povezana sa Baraćevom gradinom. Nadalje, sa Cerine gradine se kontroliše dobar dio Livanjskog polja, posebno njegova jugozapadna strana, od Lipe do Rujana; povezana je i sa gradinama u Vašarovinama, Suhači, Vidošima i na Nuhbegovića brdu. Prema tome, ovo je morala biti jedna od ključnih

kontaktnih gradina, jer preko Nuhbegovića gradine ide vezna linija do Buškog blata, a to — u krajnjoj liniji — znači i do Duvanjskog polja — glavnog delmatskog centra.

3. *Gradina Šiljak kod Doca*

Imenom Šiljak naziva se gradina smještena na jednoj linguli, jugozapadno od sela Dolac. Sama lingula izlazi direktno u gornje polje. Inače, ovaj dio gornjeg polja je najniži, u njemu se voda nekad zadržava do jula, a za vrijeme najvećeg vodostaja dopire pod samu gradinu.

Gradina Šiljak ima oblik nešto nepravilnog ovala; okrenuta je u pravcu istok—zapad, sa malim otklonom jugoistok—sjeverozapad. Pri podizanju ove gradine potpuno su iskorišteni prirodni uslovi terena, kao što je i inače česta praksa u gradnji ovih objekata.

Sl. 56 — Gradina Šiljak kod Doca

Na istočnoj (odnosno jugoistočnoj) strani gradine diže se ogroman tumul. Radi se, u stvari, o prirodnoj glavici koja je još uzdignuta nasipanjem kamena (dužine preko 70 m, širine preko 30 m). Iza ovog tumula se pruža uska prodolina, preko koje se dolazi do susjednog terena jedne uzvišene lingule. Potrebno je naglasiti da je veliki tumul okrenut prema selu pa u osnovi, nije imao pravu odbrambenu ulogu. Prije će biti da je označavao dominantnu osmatračnicu i — sasvim vjerovatno — imao uobičajenu kultnu ulogu (Sl. 56). Načinjen je na ovom mjestu zbog prirodnih uslova.

Polazeći od ovog tumula, odbrambeni sistem se pružao u pravcu sjeverozapada, zapada i jugozapada i na taj način je čitava gradina bila

zaštićena. Taj odbrambeni sistem se jasno zapaža kao uzvišeni rub na gradinskoj ivici, u kojem se dobro vidi i obraslo kamenje. Teško je u današnjem stanju utvrditi da li je ovuda išao kameni zid ili kameni nasip sa drvenom palisadom. U svakom slučaju, ispod gradinske ivice okolni teren se prilično strmo ruši, pa nije ni bio potreban neki moćan nasip, zid ili palisada.

Na limitnom tumulu se nalazi dosta maltera i poneki neuredan red kamena. Čini se da je na tom mjestu u nekom kasnijem vremenu bila karaula, odnosno odbrambena kula.

Unutrašnji prostor gradine se dijeli na dvije terase: gornju, uz veliki tumul (veličine oko 25 × 54 m), i donju, dosta oštro odvojenu (veličine oko 30 × 50 m). Ulaz na terase nije danas jasan.

Po limitnom tumulu i na njegovim padinama može se naći dosta fragmenata praistorijske keramike. Keramički fragmenti se pojavljuju i po nekim padinama gradine. Zbog ovako značajne količine nalaza već na samoj površini, ova gradina je sigurno bila i naseljavana, barem u vremenu određenih opasnosti (sakupljena je isključivo praistorijska keramika).

Gradina Šiljak štiti dosta uzak prolaz iz gornjeg polja prema selu Dolac. Ovo selo je smješteno u dnu malog, kruškoliko oblikovanog polja, koje djeluje kao rukavac Glamočkog polja, ali je položeno na rubnoj padini i nije izloženo poplavama.

Na sjeverozapadnoj strani pomenutog prolaza, nasuprot gradini Šiljak, postavljena je druga gradina, zvana Tisno lice. Na taj način je prolaz prema Dolačkom polju zaštićen sa obje strane. Zbog toga je vrlo vjerovatno da se na Dolačkom polju nalazilo i delmatsko selo.

Današnje selo Dolac (pa, onda, i pretpostavljeno ilirsko selo) opkoljeno je dosta visokim brdima, odnosno planinama. Na istoku se diže visoki Cincar, na sjeveru je greben Kujače, na sjeverozapadu Dolovi i padine Međugorja. Između Kujače i Cincara se prolazi prema Kupreškom polju. Sjeverno od Kujače se ide prema Šipovu (i tamošnjem gradinskom sistemu), a sjeverozapadno od ove planine prema Jajcu. Radi se, dakle, na svim ovim stranama o planinskom, praznom prostoru koji je razdvajao gradinski sistem Delmata od susjednih plemenskih sistema. Prema tome, Dolac je krajnje područje plemenske zajednice Delmata i u tom pogledu odgovara prostoru prema Šuici i Kupreškom polju, idući sa livanjske strane.

Gradina Šiljak je, inače, vizuelno dobro povezana sa Blagodijom i Baraćevom gradinom; ona je tako ulazila u kontaktni krug tih gradina.

Uz zapadni i jugozapadni rub lingule, na prelazu u ravnicu gornjeg polja, nalazi se srednjovjekovna nekropola sa stećcima. Kod obližnjeg izvora (koji je, svakako, bio važan i za gradinsko naselje) još je sasvim evidentan kamenolom iz kojeg je vađen kamen za izradu stećaka. U Docu je, dakle, moralo biti i srednjovjekovno naselje, pa je i kula na limitnom tumulu mogla pripadati i ovom dobu.

4. *Gradina Tisno lice iznad Doca*

Ovo je, sigurno, najveća gradina u okviru Glamočkog polja, a spada među velike gradine i u poređenju sa gradinama na susjednim poljima. Podignuta je — kao što je rečeno — na suprotnoj strani prolaza za selo Dolac (kota 1013) i zato bi se mogla smatrati kao neka vrsta dvojnika gradini Šiljak.

Prema jugozapadu, brdo na kojem je podignuta gradina Lice gotovo se okomito ruši prema polju. Zbog toga je sa te strane odlično zaštićena, a ujedno je sa ovog položaja vrlo dobar pregled dijela polja i visoravni u pozadini. Tisno lice, inače, ulazi u isti kontaktni krug sa gradinom Šiljak.

Sa sjeveroistočne, istočne i jugoistočne strane gradina je bila opkoljena kamenim nasipom, odnosno bedemom u dugom polukrugu, od ruba do ruba okomite strane (Plan 22). Na ostacima nasipa se vrlo lako mogu pratiti podzidi od slaganog kamena sa vanjske i unutrašnje strane. Širina nasipa od jednog do drugog podzida iznosi 2,60 m, iz čega se vidi da je ovo vrlo snažan odbrambeni sistem, građen na način klasičan za praistorijske gradine (sa spoljne i unutrašnje strane slagani kamen, međuprostor ispunjen tzv. kamenom trpancem). Polukružni kameni nasip je bio dugačak oko 300 m, a zatvarao je površinu dužine preko 200 m (uz rub okomite strane) i širine oko 75 m.

Na platou gradine i po nasipu vrlo rijetko se mogu naći sitni fragmenti praistorijske keramike. Pošto je unutrašnjost — naročito središnji njen dio — jako stjenovita, gradina Tisno lice sigurno nije služila za naseljavanje. Mogla je imati ulogu zbjega okolnog stanovništva u slučaju opasnosti.

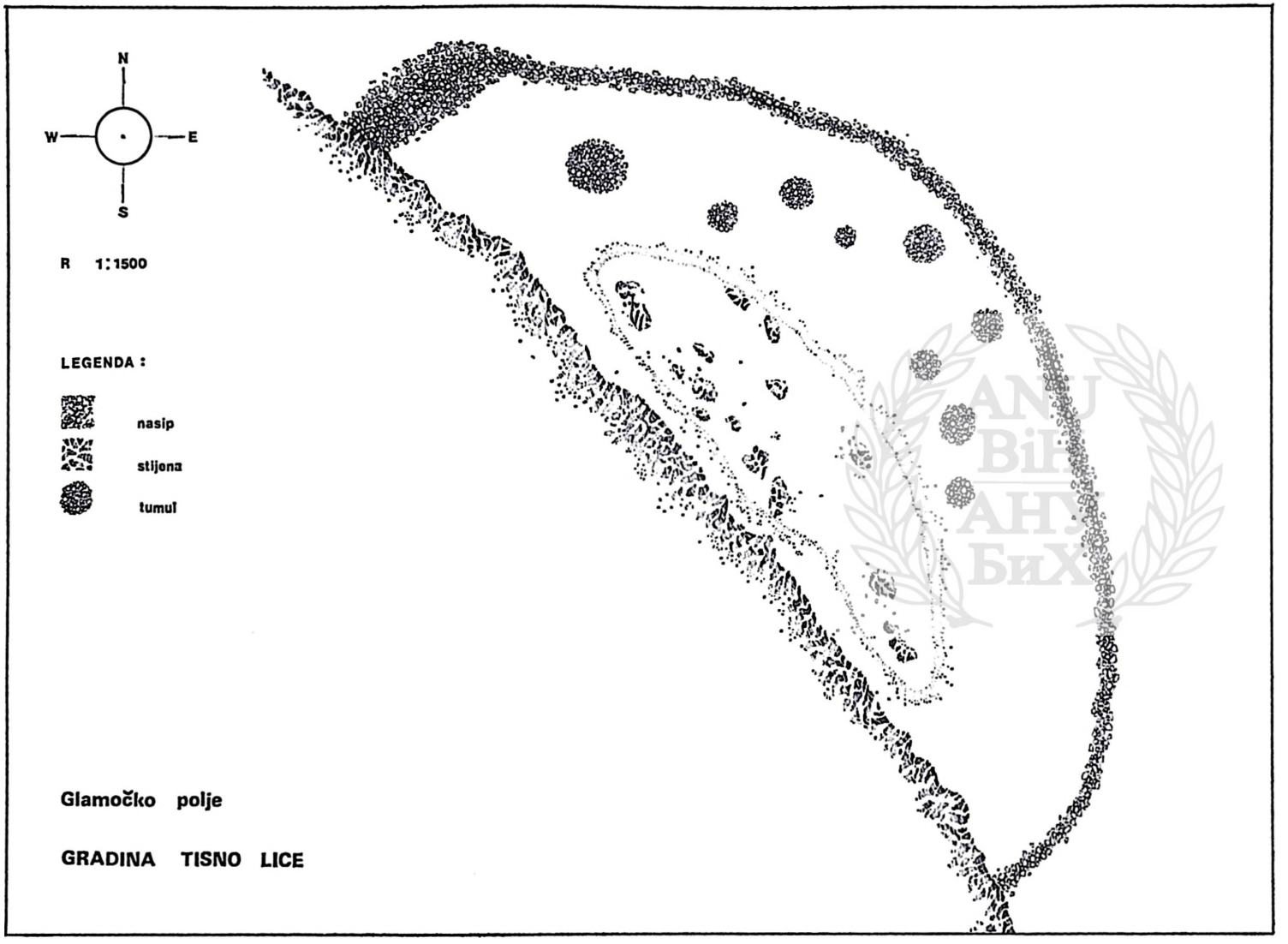
Ulaz u gradinu se i danas ocrtava na sjeveroistočnoj strani opisanog nasipa. Unutar platoa, bliže nasipu, bilo je podignuto i devet kamenih tumula.

5. *Gradina u Karaizovcima*

Iznad kuća porodice Jozić, u selu Karaizovci, podignuta je sljedeća, dosta snažna gradina, orijentisana u pravcu sjeveroistok—jugozapad. Kod ove gradine se na sjeveroistočnoj strani posebno ističe vrlo snažan limitni tumul, izveden u obliku banane, i sa te strane u potpunosti štiti gradinu (visok je oko 5,50 m, širok oko 25 m i preko gornjeg ruba dugačak oko 47 m). Nema nikakve sumnje da je i ovdje prirodna glavica iskorištena za dogradnju limitnog tumula. Iza tumula leži dosta velik usjek koji ga odvaja od sljedećeg brežuljka i samim tim pojačava njegovu odbrambenu snagu (Sl. 57).

Prema jugozapadu se teren gradine dosta strmo spušta i jedino je na dnu te strmine formiran mali plato, donekle pogodan za nastanjivanje. Dužina unutrašnjosti gradine iznosi oko 70 m, a širina od 35 do 50 m. Na sjeverozapadnoj i jugoistočnoj strani se jasno nazire pojačan rub gradine i zato se može pretpostaviti da je na tim rubovima bio načinjen kameni nasip ili je bila postavljena drvena palisada. Pošto se te strane dosta strmo spuštaju, nije bio ni potreban neki jači nasip.

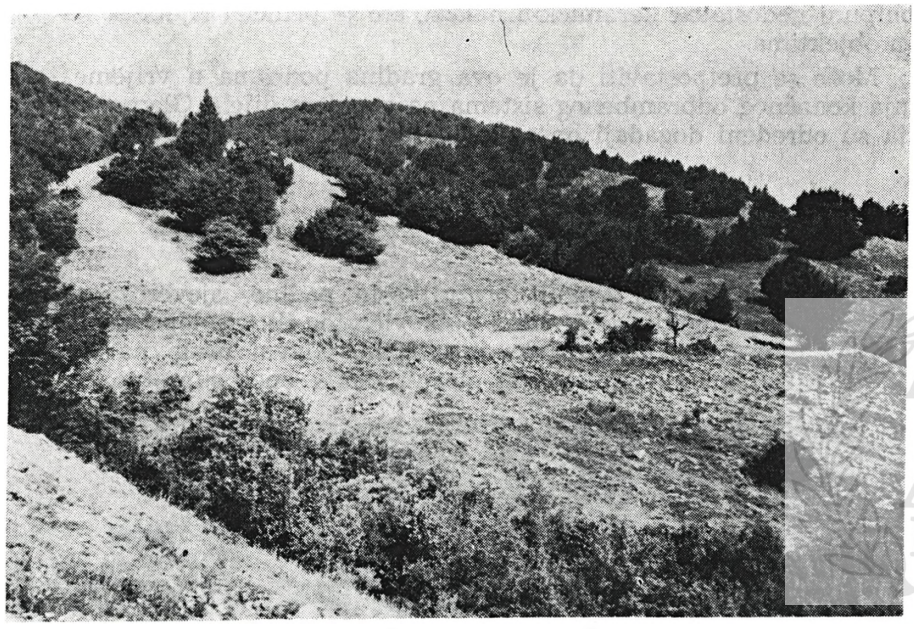
Plan 22

N
W
E
S
R 1:1500
LEGENDA :
nasip
stijena
tumul
Glamočko polje
GRADINA TISNO LICE

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

S obzirom na strminu unutrašnjosti i na njenu krševitost, samo je donji plato u širini od oko 15 m mogao služiti za duže zadržavanje. Zbog toga je sasvim vjerovatno da je i područje današnjeg sela Karaizovci, u podnožju gradine, moglo služiti za stanovanje ovdašnje delmatske zajednice.

Fragmenti praistorijske keramike, i to u prilično velikom broju, uglavnom se nalaze na gornjim površinama limitnog tumula i na njegovim bočnim stranama. Na taj način se potvrđuje gledište da su ovi limitni tumuli služili i u kultne svrhe (razbijanje posuđa je dosta uobičajen ritus u ilirskim grobnim tumulima).

Sl. 57 — Gradina u Karaizovcima

Gradina u Karaizovcima je vizuelno vezana sa Cerinom i Baraćevom gradinom, tako da i ona spada u njihov kontaktni krug. E. Pašalić misli da je u Karaizovcima — svakako ispod gradine — bila i jedna manja rimska naseobina[2].

6. *Gradina u Vidimlijama*

Gradina leži iznad strmih stijena koje se dižu poviše kuća Bajagića u selu Vidimlije. Prilazi joj se sa zapadne strane stazom u kamenjaru, donekle dotjeranom i vjerovatno korištenom još u doba aktivne uloge gradine. Ta staza vodi do stvarnog ulaza na gradinski plato.

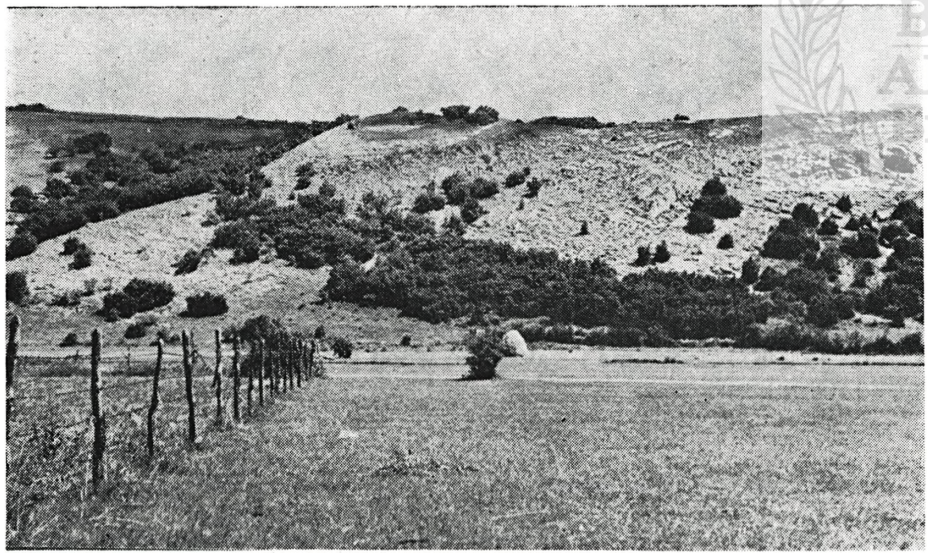
[2] E. Pašalić, 1960, 20.

Ova gradina djeluje dosta primitivno i nekako razbijeno. Na sjeveroistočnoj strani, odnosno na suprotnoj strani od polja, diže se lučni nasip (u središnjem dijelu visok oko 4 m, širok oko 14 m u tom istom dijelu i dugačak oko 54 m) koji je vjerovatno — u prvobitnom obliku — imao u sredini uzvišenje limitnog tumula. I ovdje se radilo o prirodnom uzvišenju, a dogradnja je izvršena samo nasipanjem krupnog kamenja. Iza nasipa se pruža jedan rov, vjerovatno nastao vađenjem kamena za nasipanje. Dio sjeverozapadne strane gradine (onaj do glavnog nasipa) također je bio zaštićen jednim nešto slabijim nasipom. Ostale bočne strane su ostale bez ovakve zaštite. Zbog toga se dobiva utisak da gradina u Vidimlijama nije ni bila do kraja sagrađena. Takvu ocjenu potvrđuje i potpuni nedostatak keramičkih nalaza, što je prilična rijetkost na ovakvim objektima.

Može se pretpostaviti da je ova gradina podizana u vrijeme formiranja konačnog odbrambenog sistema na gornjem dijelu Glamočkog polja i da su određeni događaji onemogućili privođenje kraju ovog posla.

7. *Gradina kod Skucana*

Na jednoj manjoj linguli brežuljkaste padine, sjeverozapadno od sela Skucani, podignuta je gradina potkovičastog ili tzv. lopatastog oblika, okrenuta u pravcu sjeveroistok—jugozapad. Glavni nasip na ovoj gradini se nalazi na sjeveroistočnoj strani, dakle opet suprotno od polja,

Sl. 58 — Gradina kod Skucana

kao što je slučaj i kod gradina u Karaizovcima i Vidimlijama, a kao što će to biti slučaj i kod ostalih gradina na Glamočkom polju. Taj glavni nasip je lučnog oblika (širok oko 27 m, dugačak oko 55 m), a na sjevernoj bočnoj strani gradine produžava se u dužini od još 40 m. Ostale bočne

strane su, barem danas, bez tragova nasipa, ali su rubovi na tim stranama dosta naglašeni, pa bi se, možda, i ovdje moglo pomišljati na drvenu palisadu. Za glavni nasip je iskorišteno prirodno uzvišenje (Sl. 58).

Unutrašnjost gradine (veličine oko 40 × 29 m) mnogo je manje kamenita od gradina u Karaizovcima i Vidimlijama, pa ipak se ni ovdje nisu mogli zabilježiti nikakvi nalazi praistorijske keramike. Zbog toga bi trebalo zaključiti da je i ova gradina služila samo za sklanjanje u vrijeme opasnosti; ili je i ona nedovršena delmatska utvrda.

Ovdje treba spomenuti još dvije činjenice:

a) Oko osnovnog nasipa gradine pruža se još jedan manji nasip, širine oko 5 m. Razdaljina između jednog i drugog nasipa iznosi oko 5 m iako je nejednaka na pojedinim mjestima. Nije sasvim jasno da li je ovaj manji nasip namjerno izgrađen kao druga odbrambena linija ili je nastao izbacivanjem nepotrebnog materijala na suprotnu stranu.

b) Na sredini velikog nasipa su zatečeni ostaci nekog četvrtastog zdanja, veličine 10 × 8 m, izgrađenog od kamena i čistog maltera. Sasvim je vjerovatno da su to ostaci neke građevine — kule iz srednjeg vijeka.

Gradina je vizuelno povezana sa Cerinom i Baraćevom gradinom, a sa nje se vide gradine na Rajanu i Ozrenu, kao i gradina u Raičkama.

8. *Gradina pod Devića glavicom*

Ova gradina je podignuta na jednom izbrešku Devića glavice, između sela Zajaruge i Potkraj.

Gradina je, u stvari, utvrđena samo sa dva paralelna nasipa na sjevernoj, suprotnoj strani od samog polja. Unutrašnji, znatno jači, nasip ima oblik banane, dok se vanjski približava obliku nepravilnog polukruga. Dužina unutrašnjeg nasipa, po gornjem njegovom rubu, iznosi oko 88 m. Teško je odrediti širinu i visinu ovog nasipa, jer se on postepeno spušta u unutrašnjost gradine, u kojoj se, onda, nazire nekoliko malih nepravilnih terasica. Vanjski nasip je širok oko 4 m i visok oko 2 m; razdaljina između ta dva nasipa iznosi oko 5 m.

Prilikom pregleda gradine nije primijećen nijedan komadić keramike, niti bilo kakav drugi trag života praistorijskog stanovništva. Zato je i ova gradina samo još jedna isključivo odbrambena stanica u lancu glamočkih gradina. — Vizuelne veze su iste kao i one sa prethodne gradine.

9. *Gradina u Isakovcima*

Smještena na manjoj kosi, sjeveroistočno od sela Isakovci (kota 958), ova gradina spada među najjače i najreprezentativnije gradine na Glamočkom polju i ona će kao takva predstavljati jedan od centara čitavog kraja.

Gradina je orijentisana u pravcu sjeveroistok—jugozapad, s tim što je glavni nasip okrenut prema sjeveroistočnoj strani, dakle, opet suprotno od polja. Inače, to je jedna tipična gradina u obliku rudarske lopate, tako da ovaj oblik i na Glamočkom polju ulazi u red klasičnih oblika delmatskih gradina (Sl. 59). — Kameni nasip opkoljava isakovačku gradinu sa sjeveroistočne, sjeverozapadne i jugoistočne strane. Daleko je najjači sjeveroistočni nasip (dužine oko 60 m, širine u središnjem dijelu oko 40 m, visine oko 6 m), a smanjuje se na bočnim stranama, iako još uvijek predstavlja dosta jak odbrambeni bedem (dužina je sjeverozapadnog nasipa oko 50 m, a jugoistočnog oko 40 m). Rub donje, jugozapadne strane gradine je dosta naglašen, pa se i ovdje može pretpostaviti određen vid palisade (vidi Plan 23). — Za glavni, sjeveroistočni nasip, a djelimično i za bočne, korišteno je prirodno uzvišenje, koje je naknadno oblikovano kao nasip. I danas se jasno vide podzidi, odnosno dijelovi suhozida, na bočnom, sjeverozapadnom nasipu, tako da je ovo još jedan dokaz izgradnje dvojnih suhozidina između kojih je nasipan kamen trpanac.

Sl. 59 — Gradina u Isakovcima

Unutrašnjost gradine (plato danas mjeri oko 40 × 40 m) dosta je nagnuta prema polju, ali se, ipak, izdvajaju dvije poprečne terase: gornja i donja. Na gornjoj je u novije vrijeme bila sagradena kuća vlasnika zemljišta, pa je prostor dosta poremećen, dok je donja terasa ostala neoštećena i ona ujedno predstavlja dio unutrašnjosti najpogodniji za nastanjivanje.

Na glavnom nasipu i ispod njega može se naći mnogo fragmenata raznovrsne praistorijske keramike, kao i pojedinačnih dijelova ukrašenih posuda. Poneki keramički komad se može pokupiti i ispod bočnih nasipa. Prema tome, gradina u Isakovcima je bila nastanjena u dužem vremenskom periodu. O tome svjedoči i nalaz jednog komada kamenog žrvnja, jednog pršljena od pečene zemlje i nekoliko grumenova željezne troske na glavnom nasipu.

Prema riječima Adema Ališe, koji ima zemlju ispod gradine, keramički fragmenti se mogu naći i u baštama ispod jugozapadnog ruba ovog objekta. Teško je reći, na osnovu ovog iskaza, da li se radi o keramici koja je sprana sa gradine ili o nekom podgrađu. Vjerovatnije će biti prvo rješenje.

Uz jugozapadni rub gradine otvorena je jedna probna sonda (sonda A), veličine 3 × 2 m. Već na dubini od 0,30 m pojavile su se žive stijene, ali se između njih sloj spuštao i do dubine od 0,70/0,80 m. Slojevi su se sastojali od prhke zemlje i tzv. kamenog sipara. U ovim slojevima je nađeno više fragmenata keramike, tamne površine i fakture, među kojima se izdvajaju ravni i zadebljali obodi. Vrijedan je spomena jedan komad koji po svojoj fakturi indicira latensko doba. Po ovim nalazima izgleda da je gradina u Isakovcima nastala u nekom periodu starijeg željeznog doba (T. IV, 6, 10, 12) i da je trajala i u mlađem željeznom dobu (barem do sredine II stoljeća stare ere).

Sa zapadne, istočne i sjeveroistočne strane gradine identifikovano je 30 kamenih tumula. Među njima se ističe jedan veliki tumul na sjeveroistočnoj strani (možda „kneževski"), dok su neki od tumula grupisani u grupe ili u redove. Sistematsko istraživanje tih tumula bi vjerovatno pomoglo preciznijem hronološkom opredjeljivanju i same gradine.

I na ovom prostoru (opet ispod gradine) moralo je postojati neko naselje u rimsko doba. O tome svjedoče podaci koje je objavio M. Mandić. On ovu gradinu naziva „Palanka", a ispod gradine je, po njegovim riječima, ležao lokalitet „Crkvina", na kojem su zapaženi ostaci rimske zgrade sa kamenim komadima[3]. Tako misli i E. Pašalić[4], a to potvrđuje i najnoviji nalaz izvanrednog nadgrobnog spomenika[5]. M. Mandić je vršio otkopavanje tri tumula uz gradinu i — kako kaže — u njima je, pored ljudskih kostiju, našao komade troske i lončine[6].

10. *Gradina u Dubravama*

Radi se o manjoj gradini, podignutoj na niskoj linguli u selu Dubrave (nadmorska visina 960 do 970 m). Iako nije tako izrazitog oblika, ipak je i ovdje riječ o jednom približno lopatastom obliku gradine.

Sama gradina je okrenuta u pravcu sjeverozapad—jugoistok; glavni ipak je i ovdje riječ o jednom približno lopatastom obliku gradine.
(dužine po gornjoj ivici oko 80 m, širine u srednjem dijelu oko 20 m, visine sa unutrašnje strane oko 7 m i visine sa spoljne strane oko 2,50 m). Glavni nasip se, onda, produžava na sjeveroistočnoj strani i, u dužini od oko 35 m, u potpunosti zatvara i tu bočnu stranu gradine (Sl. 60). Suprotna, jugozapadna bočna strana je ostala bez nasipa, pošto se na toj strani

[3] M. Mandić, 1930, 106.

[4] E. Pašalić, 1960, 20.

[5] I. Bojanovski, *Novi rimski epigrafski nalazi sa Glamočkog polja*, GZM. N. S. XXXIII, Sarajevo 1978, 118—125.

[6] Vidi nap. 3.

kameno stijenje strmo spušta u prodolinu pa je ovaj dio prirodno bio zaštićen. — Rub sa donje strane je naglašen; opet bi se moglo raditi o eventualnoj palisadi kao i kod prethodne gradine.

Treba posebno naglasiti da se na sjeveroisočnom produžetku nasipa sasvim jasno ocrtavaju dva paralelna podzida — suhozida, u dužini od oko 25 m. Širina od jednog do drugog ruba ovih suhozida iznosi 3 m što određuje i debljinu, odnosno jačinu, prvobitnog odbrambenog bedema na toj strani. — Na gornjem, središnjem dijelu glavnog nasipa zapaža se mnogo bijelog klaka, ali nema jasnijih tragova nekog kasnijeg zidanja. Moguće je da je na ovom mjestu postojala neka mala kula — stražara u srednjem vijeku.

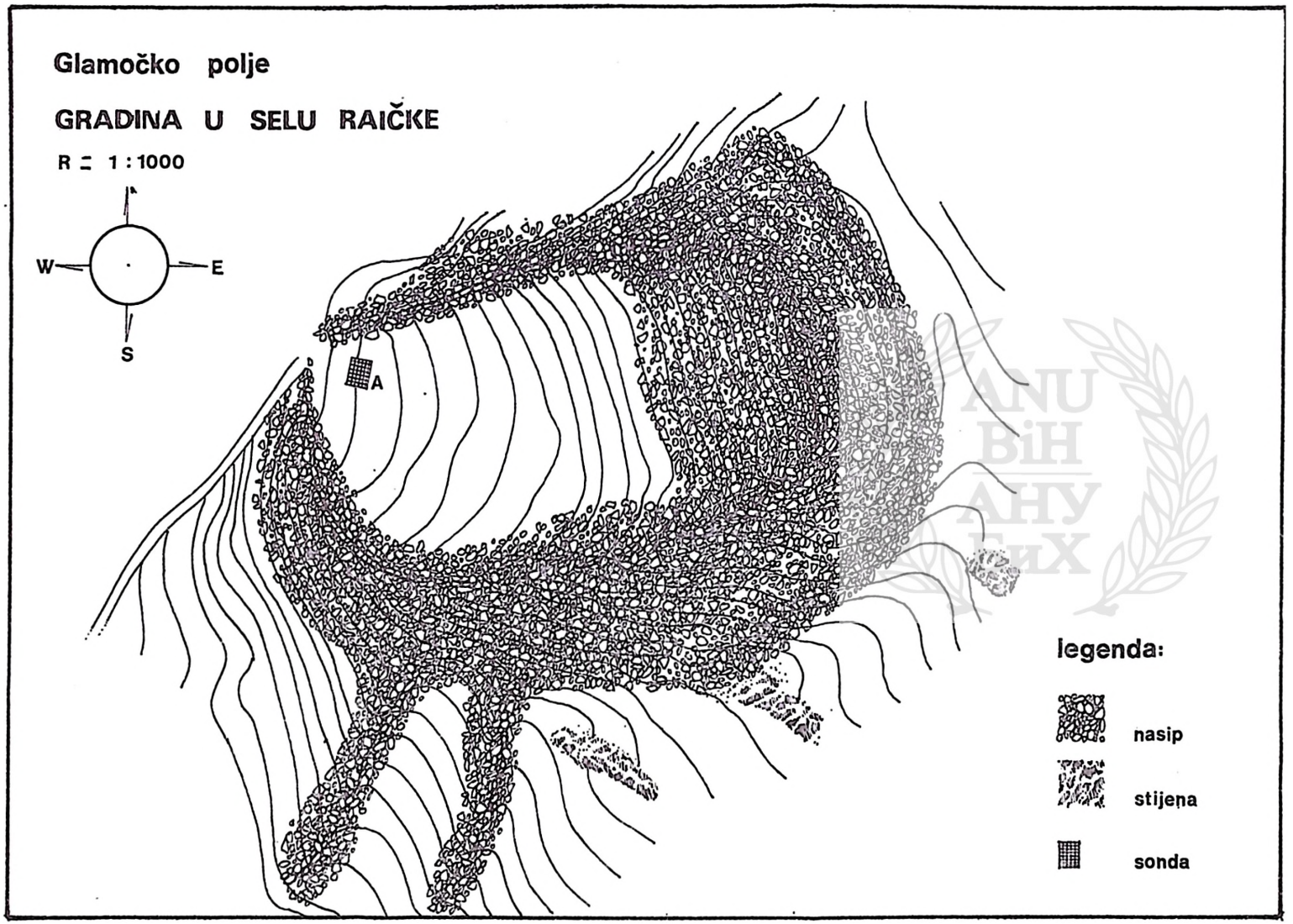
Sl. 60 — Gradina u Dubravama

Unutrašnjost gradine (širina od jedne do druge bočne strane oko 39 m, a od dna glavnog nasipa do donjeg ruba gradine oko 26 m) nešto je nagnuta prema polju i ima dvije sasvim slobodne, ravnije terase. Pa ipak, ni na nasipima ni u unutrašnjosti gradine nema tragova nekog trajnijeg života. Samo tri—četiri mala fragmenta praistorijske keramike ništa ne kazuju o tome. Tako je i gradina u Dubravama mogla služiti samo u posebne odbrambene svrhe.

11. *Gradina u Raičkama*

Gradina se diže direktno nad selom Raičke, a smještena je na dosta istaknutoj koti 993. To je, u stvari, jedna lijepa lingula, koja je u prvobitnom stanju imala polukružno uzvišenje u pozadini, pa je, koriste-

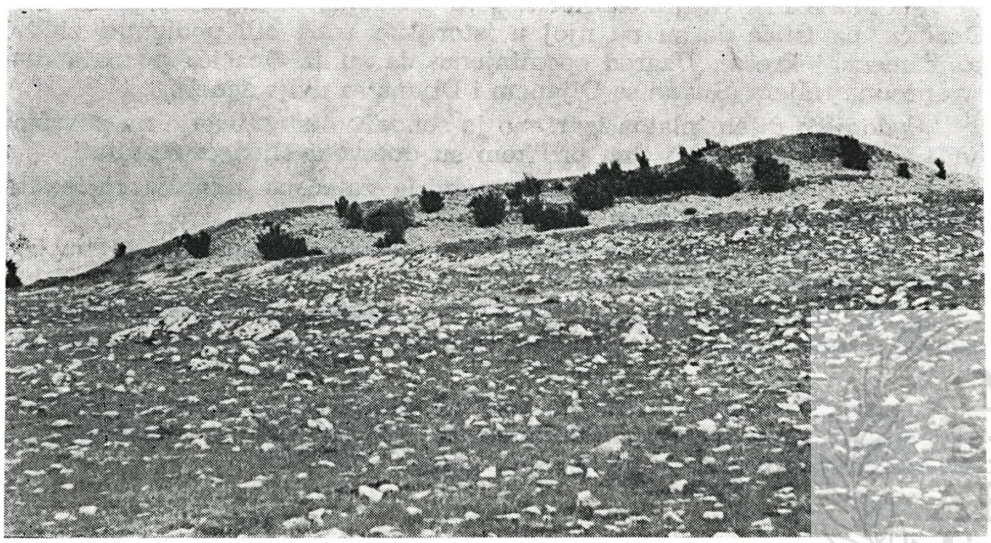
Plan 24

Glamočko polje
GRADINA U SELU RAIČKE
R = 1 : 1000
W
E
S
A
legenda:
nasip
stijena
sonda

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

ći se ovim prirodnim uslovima, i formirana gradina nepravilno pravougaonog oblika. Svojom veličinom i snažnim utvrđenjem ova gradina također spada u centralne tačke na Glamočkom polju (Sl. 61).

Gradina u Raičkama je orijentisana uglavnom u pravcu istok—zapad, s tim što je glavni nasip na istočnoj strani, suprotnoj od polja. Ovaj glavni nasip je veoma moćan (visok u sredini do 12 m, a širok u sredini oko 40 m) ali se ne može tačnije odvojiti od bočnih nasipa; glavni nasip se, bez nekog prelaza, povija prema sjevernoj i južnoj — jugozapadnoj strani, smanjujući postepeno svoju širinu i visinu. Na sjeverozapadnoj strani se

Sl. 61 — Gradina u Raičkama

oba kraka približavaju jedan drugom i na taj način zatvaraju ulaz u gradinu (Plan 24). To, svakako, predstavlja poseban slučaj zatvaranja ulaza na ovom i susjednim poljima. Dužina čitavog nasipa iznosi oko 200 m. — Na sjevernom i južnom kraku nasipa sasvim se lijepo vide redovi većeg kamenja koji označavaju temelje suhozidnih stranica utvrdnog postrojenja. Oko čitavog gradinskog nasipa, uglavnom sa njegove vanjske strane, leže veće količine krupnog kamena, očito tokom vremena spalog sa nasipa. U tom osipanju su, onda, srušeni i podzidi, odnosno redovi suhozida.

I još jedna posebnost ove gradine: izvan odbrambenih nasipa, sa jugozapadne strane, dobro se i danas ocrtava još jedan manji objekat. Radi se o malom platou, opkoljenom znatno slabijim nasipom nego što je onaj na velikoj gradini. Dobiva se utisak da se radi o jednoj maloj gradinici, izduženog oblika, koja je pojačavala odbrambenu snagu gradine u Raičkama; ili je to bio odbrambeni objekat u jednoj starijoj fazi života na ovom prostoru, a onda je izgrađena velika gradina. Čini se da je ova druga solucija i mnogo vjerovatnija (vidi plan 24).

Unutrašnji prostor gradine u Raičkama (danas veličine 50 × 35 m) nagnut je prema polju i u donjem dijelu je relativno ravan i pogodan za

nastanjivanje. Da je ova gradina bila nastanjena u dužem periodu, potvrđuju brojni nalazi keramičkih fragmenata po nasipima i na padinama lingule prema selu. Među površinski sakupljenim komadima ima i dijelova posuda sa turbanoidnim i facetiranim obodom, kao i dijelova posuda ukrašenih urezanim motivima. Ovakva keramika učvršćuje i stav da je gradina u Raičkama imala važnu ulogu na ovom prostoru.

Konačno, ovakvu ocjenu veoma značajno podupiru i nalazi komada troske, pogotovo u samom podnožju gradine. Očito da je prerada željezne rude mogla da se odvija samo na mjestu na kojem se odvijao kontinuiran život.

M. Mandić ovaj lokalitet naziva gradinom u Madeškovcima kod Opačića, pa ističe da su na njoj u istorijsko doba bili podignuti zidovi od kamena i kreča[7]. Uzgred spominjemo da su iz Opačića poznata dva izvanredna reljefa (Silvan sa Dijanom i Dijana sa dvije žene)[8].

U donjem dijelu platoa izvršeno je sondažno istraživanje na površini od 3 × 2 m (sonda A) i tom prilikom su dobiveni sljedeći rezultati:

— do dubine od 0,80 m uglavnom je zatečena tamnija rastresita zemlja, pomiješana sa sitnim kamenom,

— od 0,80 do 1,80 m jedan smeđi sloj je bio ispresijecan većim komadima kamena i živim stijenama,

— na svim dubinama je nađeno više fragmenata praistorijske keramike, među kojima su naročito vrijedni spomena izvijeni facetirani obodi,

— na dubinama od 0,20 do 0,60 m sakupljena je izvjesna količina ugljenisanih cerealija, a na dubinama od 0,40 do 1,80 m i veći broj životinjskih kostiju (uglavnom od sitne stoke).

12. *Gradina u Podgradini — Reljinom selu*

Neposredno iznad polja, između kuća porodice Crnčević i Hajdar, u Reljinom selu — Podgradini, diže se snažna gradina približno četvrtastog oblika, sa zaobljenim uglovima. I ova gradina donekle ulazi u red odgovarajućih objekata lopatastog oblika (Sl. 62).

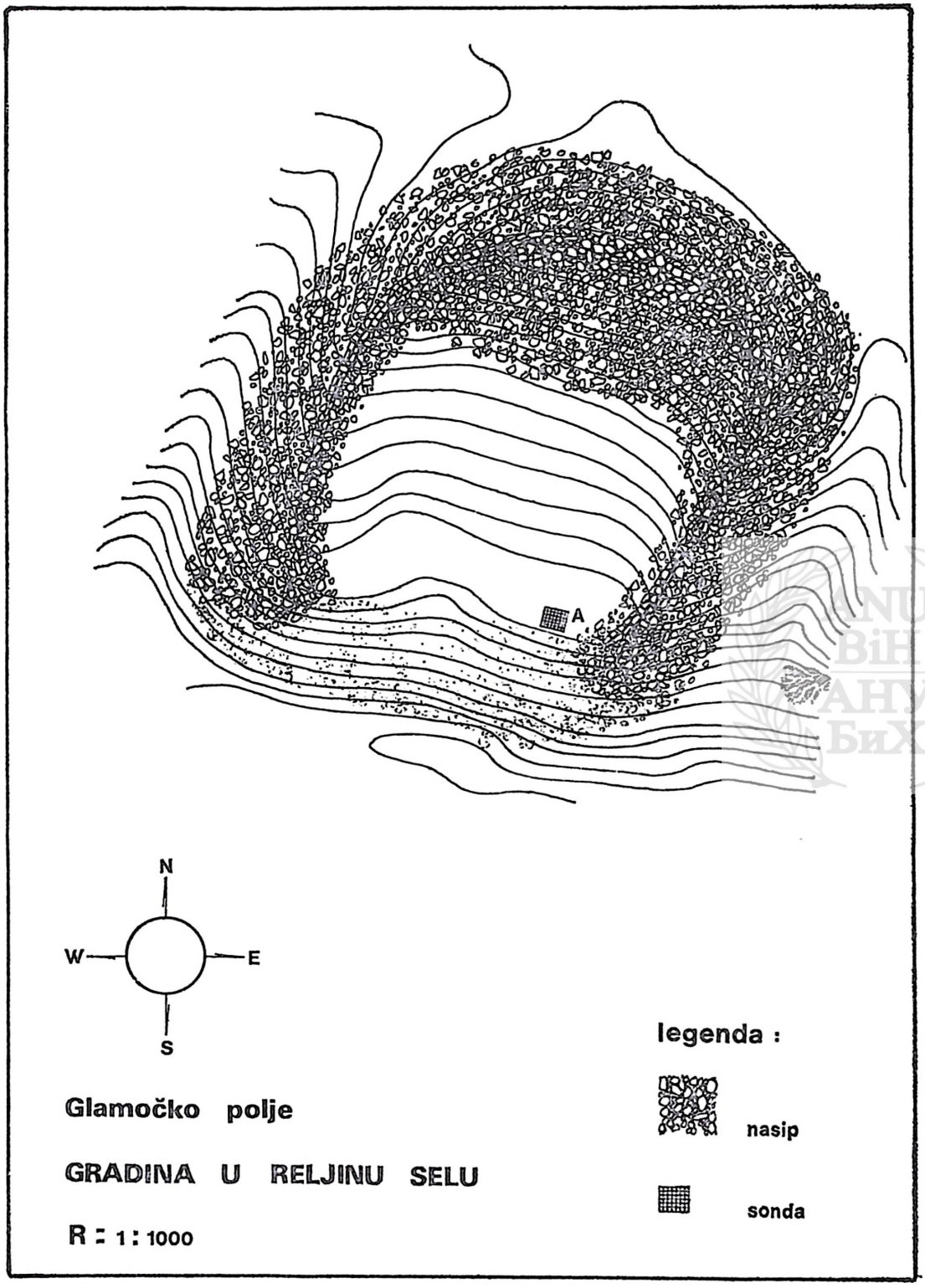
Gradina u Reljinom selu* je utvrđena nasipom sa tri strane — sjeveroistočne, jugoistočne i sjeverozapadne. Ostala je nezaštićena jedino ona strana koja se nadvila nad poljem. Najmoćniji je, kao i obično, nasip koji leži nasuprot polju; to je u ovom slučaju sjeveroistočni nasip. On je u sredini širok preko 30 m, sa vanjske strane je visok preko 13 m, a sa unutarnje oko 7 m. Same ove dimenzije, a pogotovo visina sa vanjske strane, dovoljno jasno govore o snažnoj zaštiti ovog objekta od strane dosta široke (ali relativno niske) visoravni iza gradine. Bočni nasipi, spojeni sa glavnim nasipom u jedinstvenu cjelinu, nešto su slabiji, ali su i

[7] M. Mandić, 1930, 105.

[8] D. Sergejevski, *Dijana i Silvan, tri rimska reljefa iz Livna i Glamoča*, GZM XLI, 1929, 98.

* Zbog toga što postoji još jedna gradina u Podgradini (Podgradina Karnerska), ovu ćemo u daljem tekstu zvati gradina u Reljinom selu.

Plan 25

A
N
W
E
S
legenda :
nasip
sonda
Glamočko polje
GRADINA U RELJINU SELU
R = 1 : 1000

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

oni na nekim mjestima široki i do 20 m i visoki iznutra i do 4 m. Dužina cjelokupnog nasipa iznosi oko 160 m. Donja ivica gradine je nešto naglašena, pa se opet može pomišljati na eventualnu palisadu (Plan 25).

Unutrašnji prostor gradine u Reljinom selu je podijeljen na tri paralelne terase. Prva se pruža uz sam glavni nasip i široka je svega 3 do 4 m, srednja je nešto više nagnuta, a donja je najravnija i mjeri u širini oko 15 m. Inače, razdaljina između pobočnih nasipa iznosi oko 45 m. Prema tome, gradina u pravcu sjeveroistok—jugozapad mjeri oko 40 m, a u pravcu jugoistok—sjeverozapad oko 45 m. — Treba napomenuti da su i kod ove gradine maksimalno iskorišteni prirodni uslovi terena (naročito za nasipe) i da je glavni nasip u središnjem dijelu primjetno uzvišen, tako da je u prvobitnom stanju na njemu vjerovatno bio podignut i limitni tumul.

Sl. 62 — Gradina u Reljinom selu, sa podgrađem

Iako nema nikakvih tragova kasnijih zidanja, u središnjem dijelu glavnog nasipa se primjećuju ostaci klaka, bijelog maltera. Prilikom kopanja jame za banderu, na ovom mjestu su se, pored kamena, pojavljivali i komadići klaka.

U vizuelnom pogledu ova gradina je preko polja najbolje povezana sa Soldatovom gradinom iznad Šumnjaka.

Po unutrašnjim padinama nasipa, na pojedinim dijelovima platoa, a pogotovo na padini ispod donjeg ruba gradine, na površini se može sakupiti priličan broj keramičkih fragmenata. Ovdje je važno istaći da se prostor ispod same gradine (veličine 120 × 100 m) zove Vignjište, a prostor oko Vignjišta Podvorice. Da bi se dobio osnovni utisak o karakteru sloja i hronološkom mjestu gradine, izvršeno je sondažno iskopa-

vanje pored donjeg ruba gradine (sonda A — 3 × 4 m) i na prostoru Vignjišta (sonda B — 3 × 2 m). Tom prilikom su ustanovljene sljedeće činjenice.

Sonda A:

— Kulturni sloj je dosezao do dubine od 1,30 m.

— Do dubine od 0,50 m slojevi su se sastojali od mrke, rastresite zemlje, pomiješane sa vrlo mnogo sitnog kamena.

— U donjim slojevima ova mrka zemlja je bila pomiješana sa krupnijim kamenjem.

— Na dubinama od 0,20 do 0,50 m i od 0,70 do 1,00 m sakupljen je izvjestan broj životinjskih kostiju.

— Na svim dubinama je nađen veći broj keramičkih fragmenata zdjela sa naglašenim trbuhom, pehara sa naglašenim trbuhom, zdjela sa izvijenim facetiranim i nefacetiranim obodom ili sa zašiljenim obodom (T. V, 7).

— Jedan broj fragmenata je ukrašen urezanim snopovima linija, šrafiranim trouglovima ili trakama ispunjenim redom uboda.

Sonda B (na zemljištu Gliše Hajdara):

— Kulturni sloj je ovdje dopirao do dubine od 0,65 m.

— Radi se o pravom kulturnom sloju, koji se sastojao od crne, prhke zemlje, pomiješane sa ostacima ognjišta, izgorjelog drveta, kamenim pločama i slično.

— Na dubini od 0,15 do 0,30 m sakupljeno je nekoliko komada kamenih žrvnjeva i nešto pečenog lijepa,

— Na dubini od 0,30 do 0,50 m otkriveni su ostaci jednog ognjišta, koje je za podlogu imalo velike kamene ploče, dok je gornji dio bio napravljen od ilovače.

— U svim slojevima su zatečeni brojni keramički fragmenti, a među njima se ističu izvijeni facetirani obodi, horizontalne i trakaste drške, dijelovi zdjela sa oštro profilisanim ramenom i komadi ukrašeni urezanim snopovima linija.

B. Govedarica je na osnovu keramičkih nalaza u ovim sondama, posebno na osnovu nalaza jednog prstenastog privjeska sa ušicom u sondi B, zaključio da početak života na ovoj gradini pada negdje u vrijeme prelaza HaA/HaB, dakle oko 1000. god. pr. n. e.[9]. C-14 analiza drvenog uglja sakupljenog oko navedenog ognjišta dala je rezultat koji ukazuje na doba od oko 370. god. pr. n. e.[10]. Očito je da je život na gradini i u njenom podgrađu trajao i iza tog vremena.

Izuzetnu važnost Reljine gradine daju kulturni slojevi na Vignjištu. Nema nikakve sumnje da je ovo najsigurnije konstatovano podgradinsko naselje, odnosno podgrađe na ravnom terenu ispod gradine. Prema tome, ovdje se u suštini radi o delmatskom naselju sa odgovarajućom akropolom.

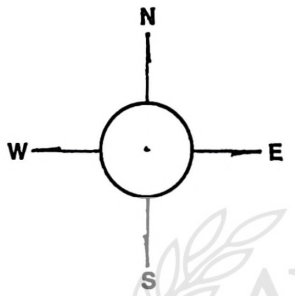
---

[9] B. Govedarica, 1982, 150—151.

[10] Analiza izvršena u laboratoriji Akademije nauka u Berlinu (DDR), a za ovu uslugu se posebno zahvaljujem prof. dr Hansu Quitti.

Plan 26

Legenda :

stijena

nasip

Glamočko polje

GRADINA IZNAD MASLINE STRANE

R 1:1000

ANU BiH
АНУ БиХ

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

13. *Gradina iznad Runjića*
(između Perduhova i Masline strane)

Jedan amfiteatralno oblikovan i ravan plato na kosi koja se nadnosi nad poljem i nad selom Runjići, okolno stanovništvo zove gradinom. Prema onom što je zatečeno na ovom platou, može se reći da je ovdje tek započeta izgradnja gradinskog objekta. Tako je na sjeveroistočnoj strani počela izgradnja većeg nasipa, ali on nije uopće još zatvorio tu stranu gradinskog platoa. Na južnoj i jugozapadnoj strani je uz rubove platoa primijećeno dosta kamena, ali je sasvim jasno da se radi samo o određenoj pripremi materijala. — Donji dio platoa, onaj nad poljem, završava se vrlo strmim stijenjem, pa je tako prirodno zaštićen.

Po svemu izgleda da gradina iznad Runjića, u stvari, predstavlja gradinski objekat u početnoj fazi izgradnje.

14. *Gradina iznad Masline strane*

Ova gradina je izgrađena na dosta visokoj koti 1224, a okolno stanovništvo je poznaje pod nazivom grad. Taj naziv je vjerovatno i dobila zbog izuzetno snažnog nasipa koji je opkoljava, tako da velika gradina nad Maslinom stranom (ili na njoj!) predstavlja sigurno jednu od najjačih gradina na Glamočkom polju, ako ne i najjaču (Sl. 63).

Sl. 63 — Gradina iznad Masline strane

Geografski položaj ove gradine je upravo izvanredan. Sa njenih nasipa se odlično vidi prostor Glamočkog polja od Gradinice u Hotkovcima, preko Obljaja i Rajana, sve do Cerine gradine na Blagodiji, dakle pretežan dio polja. Posebno je važno da gradina nad Maslinom stranom

kontroliše i širu pozadinu — u pravcu Mliništa i preko nje se uspostavlja veza i sa gradinom na Laškovici. Moglo bi se, zbog toga, reći, da ima upravo strategijski položaj.

Gradina nad Maslinom stranom ima, slobodno rečeno, nepravilno kružan oblik nekog širokog broda. Orijentisana je u pravcu sjeverozapad —jugoistok i ima dva glavna nasipa. Prvi je okrenut prema sjeverozapadu, u pravcu Hotkovaca (visok u sredini oko 5 m sa vanjske i 3,50 m sa unutrašnje strane, širok u sredini oko 25 m i dugačak oko 35 m). Drugi je okrenut prema jugoistoku, prema Perduhovu i Prijanima (visok u sredini oko 9 m sa vanjske i 4,50 m sa unutrašnje strane, širok u sredini oko 20 m i dugačak oko 32 m). Između glavnih nasipa se pružaju spojni, bočni nasipi, tako da je gradina u cjelini opkoljena nasipom u dužini od oko 140 m (Plan 26). Svi ti nasipi su napravljeni od krupnog kamena, djeluju vrlo robusno i, zajedno sa vrlo istaknutim položajem, čine od ovog objekta izvanrednu utvrdu. Treba uz ovo dodati da je dosta velika masa kamena pala ispod nasipa; u prvobitnom stanju je, onda, utvrda bila i daleko moćnija. — Na jugozapadnom bočnom nasipu su ostali netaknuti dijelovi vrlo grubog suhozida. U isto vrijeme srednji dijelovi glavnih nasipa djeluju kao limitni tumuli.

Unutrašnjost je gradine (oko 45 × 40 m) kamenita i nepodesna za nastanjivanje. Ulaz je i danas sasvim vidljiv na južnoj strani, na mjestu gdje se završava jugoistočni glavni nasip a počinje jugozapadni bočni nasip. Taj ulaz je bio zaštićen pojačanjem u nasipima. Na ovoj južnoj strani podno gradine, stere se dosta ravna dolina, pogodna kao kosanica ili ispasište stoke.

Samo na nasipima je primijećeno par komada grube praistorijske keramike; ni u unutrašnjosti ni ispod nasipa nema takvih nalaza. Prema tome, ova gradina je sasvim sigurno služila samo kao velika odbrambena utvrda. Gotovo je sigurno da je ovu utvrdu podigla društvena zajednica koja je živjela na gradini u Reljinom selu i oko nje i na taj način se osiguravala od svih iznenađenja. Gradina nad Maslinom stranom je ujedno mogla dobro poslužiti kao refugium.

Na gradini i oko gradine nema apsolutno nikakvih tragova o njenoj upotrebi u kasnijem vremenu, u antičkom dobu ili u srednjem vijeku.

15. *Gradinica u Hotkovcima*

To je jedna manja, vrlo kamenita gradina, smještena na maloj linguli između sela Hotkovci i Škrbići. Okolno stanovništvo ovu gradinu poznaje samo pod imenom „Gradinica", pa smo je i mi ovdje tako nazvali.

Gradinica je orijentisana u pravcu sjeveroistok—jugozapad i utvrđena je (što je rijedak slučaj) sa dva nasipa. Oba nasipa opkoljavaju malo centralno uzvišenje, koje predstavlja centralnu tačku ove gradine (Sl. 64). Spoljni nasip je duži, ali i slabiji (dugačak oko 120 m, širok između 2,00 i 2,50 m); sa jugoistočne strane je prekinut u dužini od oko 25 m, pošto je Gradinica sa te strane zaštićena prirodnim padom terena. Uz sjeveroistočnu stranu vanjskog nasipa proteže se i relativno dubok ja-

rak. On je sigurno pojačavao odbrambenu moć gradine, koja je sa te strane bila najviše i ugrožena. Unutrašnji nasip u cjelini zatvara ovalan prostor gradine. Dugačak je oko 110 m, a širok 3 do 4 m. Na sjeveroistočnoj strani ovaj nasip je, u dužini od oko 34 m, znatno pojačan i zato taj dio djeluje kao glavni nasip koji se produžava na obje bočne strane. Čitav unutrašnji nasip je izgrađen od dosta krupnog kamena, što posebno važi za ovaj sjeveroistočni dio nasipa. Mnogo kamena sa unutrašnjeg nasipa je obrušeno, pa ipak se nigdje ne primjećuju suhozidni ostaci. Zbog toga je teško reći da li je na Gradinici bio građen dosta uobičajeni dvojni suhozid ili se radi o običnom kamenom nasipu.

Sl. 64 — Gradina u Hotkovcima

Unutrašnjost gradine (veličine oko 35 × 27 m) izuzetno je kamenita i ne pruža baš nikakve uslove za nastanjivanje. Na tom prostoru i ispod nasipa može se naći poneki sitan fragmenat praistorijske keramike, koji samo potvrđuje da gradina pripada nekom praistorijskom dobu (nema hronološki osjetljivih komada!). Gradinica je morala služiti samo u odbrambene svrhe.

Sa Gradinice u Hotkovcima odlično se vidi gradina nad Maslinom stranom i gradine na Obljaju i Malom Ozrenu. Ona je, dakle, štitila prilaz polju od sjeveroistočne strane i, možda, služila kao dopunska utvrda velikoj gradini nad Maslinom stranom. Iza Gradinice se, inače, pruža veliko područje šumovitih brda prema Janju; opet jedan prazan prostor koji je u praistorijskom vremenu sigurno bio potpuno nenastanjen.

I najzad, na kosi iznad Gradinice pada u oči vrlo velika kamena gromila. Ona upravo dominira okolnim prostorom i zato se otvara pitanje njene namjene. Nema sumnje da je to zgodno osmatračko mjesto, ali za

osmatračnice se nisu dizale gromile nego se mali prostor opasivao nasipom. Prije bi se reklo da je ovo grobni ili kultni objekat, doduše neprimjeren veličini gradine, no dobro postavljen i podignut na samom rubu nastanjenog prostora na Glamočkom polju.

*

Napomena: Sjeverozapadno od sela Štekerovci, na karti „Drvar" (1 : 100000), upisan je lokalitet „Gradina" (kota 1318). Uz taj lokalitet treba naglastiti dvije stvari: prvo, narod ovaj lokalitet zove „Gradište" i, drugo, prostor u obliku pačetvorine na njemu opkoljavaju ostaci nekog bedema koji uopće nema karakteristike praistorijskog nasipa. Zbog oblika i ostataka bedema izgleda da se ovdje zaista radi o srednjovjekovnom gradištu.

16—19. *Dvojne gradine na Laškovici i nad Prijanima*

Istočno od gradine u Reljinom selu i gradine nad Maslinom stranom identifikovane su dvije dvojne gradine, koje su dosta udaljene od samog polja a postavljene su na relativno visokim tačkama okolnih brda. To su gradine na Laškovici i gradine nad selom Prijani. Sumarne podatke o tim gradinama iznijeću ovdje prema opisu prof. Dušana Nikića, koji ih je posebno obišao i zabilježio njihove osnovne karakteristike.

16. *Prva gradina na Laškovici*

Prije svega, treba upozoriti da je ovaj geografski prostor zabilježen na karti „Drvar" (1 : 100000) pod imenom Lačkavica. Pravi je naziv Laškovica i okolno stanovništvo jedino i upotrebljava ovaj naziv.

Na putu Glamoč—Mliništa skreće se iza sela Krasinac u Mliniški do i odatle se ulazi u veliki prostor Laškovice, na čijoj je jednoj istaknutoj kosi smještena prva, odnosno veća gradina na Laškovici.

Ova gradina (kota 1357) ima nepravilan, u osnovi ovalan oblik. Na sjeverozapadnoj strani je iskorištena prirodna glavica da bi se oko nje formirao glavni nasip, dužine oko 22 m i širine oko 12 m (vrh glavice je kota 1357). Taj nasip je okrenut prema pozadini i štiti najosjetljiviji prilaz samoj gradini. Nešto slabiji nasipi, dužine oko 153 m i širine 2 do 4 m, opkoljavaju sjevernu, sjeveroistočnu, jugoistočnu i dio jugozapadne strane. Na dva mjesta se u ovim nasipima primjećuju koljenasta ispupčenja širine oko 6 m. Zbog velike strmine koja se spušta ispod gradine jedan gradinski dio sa jugozapadne strane ostao je bez kamenog nasipa. Upravo tu, između ove strmine i kraja jugozapadnog nasipa, nalazi se ulaz na gradinski plato, i danas relativno dobro vidljiv.

Unutrašnjost gradine, veličine oko 70 × 38 m, podijeljena je na gornju i donju terasu. Gornja terasa (ispod glavnog nasipa) sasvim je ravna, dok je donja blago nagnuta od sjeveroistoka prema jugozapadu. Nigdje, niti u unutrašnjosti niti na nasipima, nije se mogao naći nijedan frag-

menat keramike. Očito je, zbog toga, da ova gradina nije bila nastanjivana i da je služila samo kao vanjska odbrambena linija Glamočkog polja i njegovog stanovništva sa ove strane. Ne treba, naime, zaboraviti da se na istoku i sjeveroistoku od ove postaje pružaju šumoviti planinski predjeli, a iza njih je — u dolini Plive i Janja — smještena druga, dosta velika grupacija gradina, koja više ne pripada delmatskim zajednicama.

Ova gradina na Laškovici je, prema tome, prva i dosta efikasna prepona prodoru neke grupe iz doline Plive. Ona je prvenstveno štitila prilaz gradini u Reljinom selu, zatim i Glamočkom polju u cjelini. Kada se ovome doda da je ova gradina vizuelno izvrsno povezana sa gradinama u Reljinom selu, nad Maslinom stranom, na Obljaju, nad Šumnjacima, na Rajanu i da kontroliše ogroman prostor prema dolini Plive, jasno je da je služila i kao dobro utvrđena osmatračnica.

17. *Donja gradina na Laškovici*

Ova druga gradina se nalazi na lokalitetu Veliki Cikelj, udaljenom oko 1,5 km od prve gradine, i to u jugozapadnom pravcu. Radi se o jednoj omanjoj terasi u obliku lingule, ispod koje se teren naglo ruši prema Mliniškom dolu. Gradina je samo sa zadnje strane zaštićena nasipom u obliku banane, dužine oko 25 m i širine oko 15 m. Na taj način je dobro zaštićen prostor same terase. Na ovoj gradini prof. Nikić također nije našao nijedan fragmenat praistorijske keramike niti neki drugi sličan predmet.

Ovdje treba spomenuti da Mliniški do, kroz koji vodi važan prolaz između Glamočkog polja i doline Plive, zbog okolnih strmina nije bio u dovoljnoj mjeri kontrolisan sa prve gradine na Laškovici. S druge strane, mala gradina na Velikom Cikelju drži čitav ovaj prolaz na oku, a vizuelno je neposredno povezana sa prvom gradinom. Tako je mala gradina na Velikom Cikelju, koji je samo jedna tačka na Laškovici, samo dopunska odbrambena stanica prvoj gradini. Zbog toga sam, onda prvu gradinu na Laškovici i ovu na Velikom Cikelju povezao u dvojni gradinski sistem, jer to one, u suštini, i predstavljaju. Samo uzgred spominjem da se sa male gradine na Velikom Cikelju dobro vidi i gradina nad Maslinom stranom.

18. *Prva gradina na Brdu iznad Prijana*

U okviru niskogorja nad selom Prijani diže se vijenac Brdo. Na njemu se nalazi lokalitet Lokvice (iznad izvora jednog potoka), na kojem je podignuta prva gradina na Brdu (kota 1381). Druga gradina na Brdu je položena na nešto nižem lokalitetu Šuplja stijena, ali je izuzetno blizu prve gradine, pa nema nikakve sumnje da se ovdje radi o pravoj dvojnoj gradini.

Prva gradina na Brdu je i veća i kompletnija od one druge. Ona ima oblik odrezanog ovala, pošto sa jedne strane uopće nije zaštićena

nasipom. Orijentisana je u pravcu sjever—jug, sa blagim otklonom u pravcu sjeverozapad—jugoistok. Glavni njen nasip je podignut na sjevernoj strani, na kojoj zatvara najlakši prilaz gradini. Njegova dužina po gornjoj ivici iznosi oko 30 m, širina u srednjem dijelu oko 16 m i visina oko 2,50 m (na vrhu središnjeg dijela je postavljena kota 1381). Na ovaj glavni nasip na obje strane se nastavljaju bočni nasipi. Istočni bočni nasip je dugačak oko 47 m, uži je i nešto niži od glavnog nasipa, a završava se jednim značajnim pojačanjem, širine oko 25 m, koji na kraju nasipa djeluje kao pesnica. To je, u stvari, „zaštitna kula" nad ulazom u gradinu. Sam ulaz je širok oko 3 m i danas je još uvijek dobro uočljiv. S druge strane ulaza se produžava jedan slab nasip u dužini od 25 m, širok svega 3 m. Očito je da su graditelji tek započeli rad na podizanju ovog nasipa pa su, zbog nekih razloga, morali da prekinu posao. Sa druge, zapadne strane, glavni nasip se produžava još oko 20 m (širina ovog bočnog nasipa iznosi oko 10 m) i onda se naglo prekida na ivici jedne velike strmine.

Svi nasipi su napravljeni od krupnog kamena; nigdje nema tragova suhozida.

Unutrašnjost gradine među nasipima mjeri oko 60 × 43 m, ali se produžava i dalje prema jugu i dopire sve do druge gradine, koja je od kraja istočnog tankog nasipa udaljena oko 45 m.

19. *Druga gradina na Brdu iznad Prijana*

Druga gradina, na lokalitetu Šuplja stijena, postavljena je neposredno nad stijenama koje se gotovo okomito ruše u tzv. Mrđanovu dragu. Glavni nasip je postavljen na sjevernoj strani, dugačak je oko 25 m i širok preko 30 m (!). Sa zapadne strane se glavni nasip neznatno produžava prema jugu i dopire do ulaza na gradinski plato (veličine oko 25 × 8 m). Nasipi su i ovdje napravljeni od krupnog kamena. Oko čitavog nasipa je bio iskopan i opkopni kanal u dužini od oko 72 m, širine oko 2 m i dubine oko 1,20 m. Sa sjeverne strane je bio napravljen drugi opkopni kanal, dužine oko 26 m.

Iako su gradine na Brdu, na lokalitetima Lokvice i Šuplja stijena, tako blizu jedna drugoj, one se ipak ne bi mogle tretirati kao jedinstvena gradina, i to zbog toga što su obje okrenute u pravcu sjever—jug, a glavni nasipi im se u oba slučaja nalaze na sjevernoj strani i zaštićuju prostore okrenute prema jugu. Očito je da je planirano podizanje dvojne gradine, vanjske i unutrašnje, ali nijedna od njih nije bila dovršena. Pored nezavršenih nasipa sa istočne strane oko obje gradine, ovo dokazuje i nedostatak bilo kakvih keramičkih nalaza.

Sa gradine na Brdu odličan je pregled velikog dijela Glamočkog polja. Povezane su vizuelno sa gradinama u Reljinom selu, nad Maslinom stranom, u Raičkama, na Obljaju, nad Šumnjacima, na Rajanu, te sa Cerinom i Baraćevom gradinom. S druge strane, sa ovih gradina se ne vide gradine na Laškovici. Prema tome, trebalo je da gradine na Laškovici brane prolaz kroz Mliniški do, a ove na Brdu kroz Mrđanovu dragu u pravcu današnjeg sela Prijani. Sve četiri su, naravno, podizane u vri-

jeme čvršće plemenske povezanosi na delmatskim teritorijama, kada je odbrana od sjevernih susjeda bila zajednička stvar svih delmatskih zajednica. Moguće je da je nadiranje rimskih osvajača prekinulo dovršenje šireg odbrambenog sistema na ovoj strani.

20. *Donja gradina na Velikom Obljaju*

Veliki i Mali Obljaj su istaknuta uzvišenja u sjeverozapadnom dijelu Glamočkog polja. Na Velikom Obljaju su identifikovane dvije praistorijske gradine: donja i gornja, koje su sigurno imale određenu međusobnu vezu i, možda, predstavljaju neku posebnu vrstu dvojne gradine.

Donja gradina je smještena nad jednom velikom vrtačom. Ona ima oblik nešto jače naglašene terase, koja se kao koljeno istura na jugozapadnim padinama Velikog Obljaja. Ova gradina je dobro utvrđena jakim kamenim nasipom i zaštitnim jarcima. Glavni nasip je podignut na sjeveroistočnoj strani, na kojoj je i pristup najlakši, iako se radi o prilazu sa padina Obljaja. Taj nasip je po vrhu dugačak oko 35 m, širok u podnožju (u današnjem stanju) oko 16 m i visok izvana oko 5 m. Sa jugoistočne gradinske strane glavni nasip se produžava u znatno uži bočni nasip, u dužini od oko 38 m. Kraj ovog bočnog nasipa se račva u dva dijela i tako zatvara ulaz na gradinu između jugozapadne strmine i ovog bočnog nasipa. Glavni nasip se produžava i na sjeverozapadnoj gradinskoj strani, ali je na ovoj strani znatno kraći (oko 23 m). Jugozapadna strana gradine je ostala bez nasipa, jer se teren na toj strani naglo ruši u pomenutu vrtaču, pa je ovdje sasvim dostatna prirodna zaštita. Kamenje je dosta obrušeno sa svih nasipa, naročito sa unutrašnje strane glavnog nasipa. Pa ipak, na nekim mjestima se vidi poredano kamenje, ostaci nekadašnjeg suhozida.

Posebna su karakteristika donje gradine na Obljaju: drugi nasip oko glavnog i bočnih nasipa (širok oko 2 m) i šanac između unutrašnjeg i vanjskog nasipa (široko 3 do 4 m i dubok oko 0,80 m). Tako je gradina imala trostruki odbrambeni sistem.

Plato donje gradine (širok između bočnih nasipa oko 57 m i dugačak od glavnog nasipa do jugozapadne strmine oko 46 m) sastojao se od pet manjih terasa, širine 7 do 8 m. Čitav plato je obrastao travom; po površini se, ipak, mogu naći fragmenti praistorijske keramike. Na platou je naden i dio probušenog žrvnja, što bi upućivalo na zaključak da je bila i naseljena.

Donja gradina je okrenuta prema jugozapadu, što znači vizuelnu povezanost prvenstveno sa gradinama nad Šumnjacima i na Rajanu, ali i sa Reljinom gradinom.

21. *Gornja gradina na Velikom Obljaju*

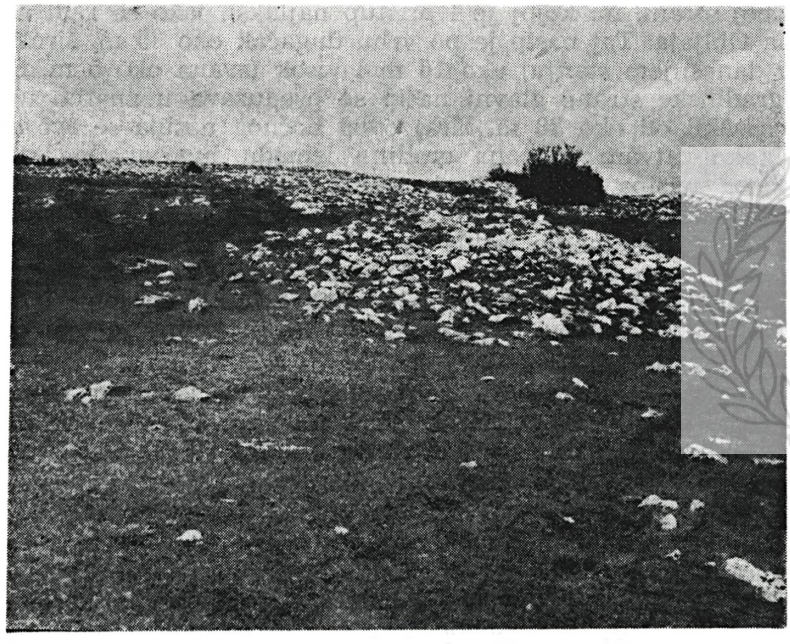
Druga gradina na Velikom Obljaju nalazi se sjeverno od donje gradine i obuhvata prostor oko najviše tačke na ovom brdu (kota 1143). Ona je dosta neobična, i izaziva razne dileme.

Prije svega, gradina obuhvata kružnu površinu veličine 300×230 m, što ne odgovara ni najvećim gradinama na ovim prostorima. Sa južne, istočne i zapadne strane gradina je opkoljena relativno niskim nasipom, širine oko 2 do 2,50 m. Sa sjeverne, a djelimično i sjeveroistočne, strane nema nasipa, premda je teren sasvim pristupačan. Gradina je, dakle, s te strane potpuno nezaštićena. Tačno na južnoj strani u nasipu je otvoren prolaz, širine oko 8 m, danas sasvim vidljiv. Na određenim mjestima u okviru kamenog nasipa primjećuju se redovi krupnog slaganog kamena ostaci suhozida.

Treba istaći dva zapažanja vezana za unutrašnjost nasipa:

a) Na sjeverozapadnoj strani je ležala jedna veća vrtača,

b) Na čitavom južnom dijelu ove gradine rasuti su tumuli manjih i srednjih dimenzija; prilikom pregleda gradine nabrojano je 45 ovakvih tumula (vidi Sl. 65).

Si. 65 — Jedan od tumula sa gornje gradine na Velikom Obljaju

Tokom pregleda gradine (5. i 6. VII 1979) izvršeno je i otkopavanje jednog od manjih tumula (tumul I). Ustanovljeno je da je tumul načinjen od kamena i zemlje; ipak, pretežno od kamena. U njemu nije bilo nikakvih osteoloških ostataka koji bi indicirali neki grob, nego je samo sakupljen izvjestan broj keramičkih fragmenata, više komada pečenog lijepa i jedan željezni ingot. Pored toga na nekoliko mjesta su konstatovani i ostaci paljevine. Ovaj tumul, prema tome nije pokrivao praistorijski grob, ali se ne bi moglo reći ni da je nastao kao rezultat skupljačine kamena; pečeni lijep je vjerovatno pripadao nekom manjem ognjištu — vatrištu.

Postavlja se zato pitanje: čemu je služila ova gornja gradina, ako je to uopće gradinski objekat? Nasip gornje gradine je okrenut prema donjoj gradini, a ne obratno. Taj je nasip dosta slab i nije baš bio podesan za neku odbranu. Unutar opasanog prostora su podignuti tumuli, što također nije uobičajeno na ovim delmatskim područjima.

Može se pomišljati samo na dva rješenja:

a) radi se o nedovršenoj gradini, koju su okolni stanovnici počeli graditi oko ranije grupe tumula ili

b) radi se o kultnom objektu, o ograđenom kultnom prostoru na kojem su s vremena na vrijeme podizani kultni tumuli.

Ako se pokaže da u tumulima nema grobova, ovo drugo rješenje će biti vjerovatnije, naravno ako u njima bude bilo drugih nalaza. Bila bi to odlična dokumentacija za tradiciju kultnih tumula, koja teče još od ranog bronzanog doba (Kupres). — Inače, sakupljeni fragmenti keramike u tumulu I pripadaju uglavnom gruboj keramičkoj robi; vrijedan je spomena jedan dio zdjele sa uvijenim obodom.

*

Napomena: Na Malom Obljaju, odnosno na nižem obljajskom brdu, bio je podignut još jedan odbrambeni objekat, koji okolno stanovništvo naziva „Mali gradić". Ovaj objekat je imao četvrtast oblik (oko 60 × 60 m), bio je opkoljen sa svih strana bedemom, ozidanim od kamena — uz upotrebu maltera, čiji se ostaci i danas dobro vide. Na uglovima bedema se zapažaju ostaci konstrukcija kružnog oblika, prečnika oko 5 m, a sa sjeverne i južne strane i ostaci dodatnih bedema. Prema ovim podacima, izgleda da je ovaj objekat predstavljao neku srednjovjekovnu kulu. Nisu mogli da se ustanove nikakvi tragovi praistorijske gradine. Ovo potvrđuju i podaci koje je iznio M. Mandić kada kaže da je između Otkovaca (Hotkovci!) i Vagnja poznata „sredovječna gradina na Malom Obljaju"[11].

22. *Gradina između Gornjeg Vagana i Šumnjaka*

Neposredno iznad lijeve strane ceste koja iz Glamoča vodi prema Rorama, između sela Šumnjaci i Gornji Vagan a nasuprot tamošnjoj srednjovjekovnoj nekropoli, stoje ostaci male, dosta uništene gradine. Danas je čak bilo dosta teško identifikovati njene ostatke.

Gradina je okrenuta u pravcu jugozapad—sjeveroistok. Glavni nasip (vrlo jako oštećen) nalazio se na jugozapadnoj strani gradine, a na njemu se ponešto ističe malo uzvišenje koje je — u prvobitnom stanju — moglo biti i limitni tumul. Glavni nasip je, kao što je to uobičajeno, postavljen sa suprotne strane od samog polja. Prema sjeveroistočnoj strani se još uvijek jasno ocrtava ivica gradine, koja je nekada bila utvrđena. Na toj strani gradine nalaze se i tri terase. Na drugim stranama konture ove gradine nisu baš jasne, ali bi se neki podaci o veličini ipak mogli pružiti.

[11] M. Mandić, 1930, 113.

Glavni nasip je bio dugačak oko 45 m i širok oko 15 m, plato je mogao imati razmjere oko 46×22 m. Na površini glavnog nasipa je nađeno i nekoliko keramičkih fragmenata.

Ova mala gradina je vizuelno povezana sa gradinama na Velikom Obljaju, gradinama u Reljinom selu i nad Maslinom stranom i Soldatovom gradinom.

23. *Kozomorina gradina nad Šumnjacima*

Ova gradina (kota 1069) nazvana je tako po ranijem vlasniku zemljišta na kojem se nalazi. Radi se, u suštini, o jednom stjenovitom platou (veličine oko 250×150 m) koji je sa svih strana opkoljen sasvim niskim kamenim nasipom. Taj nasip je tako nizak i slab da nema nikakvog izgleda da je služio u uobičajene odbrambene svrhe. Daleko više bi sve to ličilo na ogradu imanja ili, možda, na ograđeni prostor za stoku.

Samo na jugoistočnoj strani objekta, izvan navedenog nasipa, nađeno je nekoliko sitnih fragmenata praistorijske keramike. Zbog toga je sigurno da se mora računati s tim da je objekat upotrebljavan u praistorijsko doba.

Vjerovatno se radi o ograđenom prostoru za sitnu stoku.

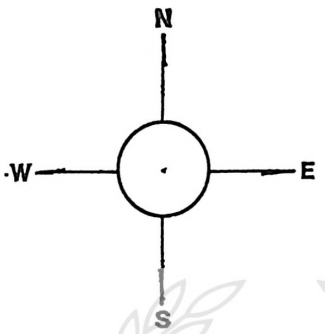
24. *Soldatova gradina nad Šumnjacima*

Pored ovog naziva (po bivšem vlasniku zemljišta), mještani ovu gradinu nazivaju i Velikom gradinom. Nalazi se nad istočnim dijelom sela Šumnjaci, iznad kuća porodica Soldat i Nenadić, a danas je do te mjere prekrivena drvećem i šikarom da je — bez većeg krčenja — nemoguća bliža identifikacija nasipa i drugih relevantnih elemenata (Sl. 66). Ipak, evo nekoliko vrlo sumarnih podataka.

Glavni nasip se nalazio na jugozapadnoj strani; morao je biti vrlo snažan, a danas se — na iole pristupačnim mjestima — vidi samo nabacano krupno kamenje. Na udaljenosti od oko 10 m bio je postavljen drugi kameni nasip, također dosta snažan, dugačak vjerovatno oko 30 m. Na gornjoj ivici ovog drugog nasipa jasno se vide temelji zida, ozidanog uz upotrebu maltera. Prema jugoistočnoj i sjeverozapadnoj strani gradina je bila opkoljena pobočnim nasipima. Oni su do te mjere zarasli da se samo po liniji višeg nivoa liske i graba može bar donekle pratiti pravac prostiranja. Na osnovu ovakvih zapažanja moglo bi se otprilike reći da je Soldatova gradina imala neku vrstu trapezastog oblika, čija je donja ivica — nezaštićena nasipom — mogla biti dugačka između 80 i 90 m.

Izvan drugog nasipa, na jugozapadnoj strani, nalazi se jedan bunar, u kojem se i danas zadržava voda. Vjerovatno se radilo o dobrom izvoru u praistorijskom vremenu, koji je kasnije preuređen u bunar. Ispod gradine se može naći mnogo sitnih fragmenata praistorijske keramike. Pošto je unutrašnjost gradine vrlo strma, sasvim je prirodno da je voda saprala taj materijal iz njene unutrašnjosti. To ujedno znači da je u unutrašnjosti

Legenda :

nasip

stijena

sonda

Glamočko polje

GRADINICA IZNAD ŠUMNJAKA

R 1 : 1000

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

gradine tekao život u praistorijsko doba. Pored nalaza fragmenata praistorijske keramike, na površini nije primijećen nikakav drugi materijal.

Glavne vizuelne veze: gradine u Reljinom selu, nad Maslinom stranom i u Rudićima.

Sl. 66 — Pogled na Soldatovu gradinu iznad Sumnjaka

Ova gradina je, koliko se moglo zaključiti po karakteru zida sa malterom, bila korištena u kasnom antičkom dobu kao neka osmatračna stanica ili visoka stražara.

ANU BiH АНУ БиХ

25. *Gradinica nad Šumnjacima*

Jugoistočno od Soldatove gradine, na udaljenosti od nekoliko stotina metara zračnom linijom, locirana je druga gradina nad selom Šumnjaci, koju mještani nazivaju „Gradinica" (svakako zbog razlike u veličini). Ova gradina zaprema jedan zaravnjen, djelimično stjenovit plato u obliku nepravilne elipse. Orijentisana je u pravcu sjever—jug, a dimenzije platoa iznose oko 60×40 m.

Gradinski plato je sa svih strana okružen nasipom od kamena, koji je danas prilično zasut zemljom i obrastao u džbunje. Na sjevernoj strani, na kojoj je pristup gradini veoma olakšan, ovaj nasip je pretvoren u snažan i visok limitni tumul (veličine oko 30×15 m i visine oko 5 m). Ista je situacija i na jugozapadnoj strani gradine (ovaj limitni tumul mjeri oko 35×15 m). Sa zapadne strane oba limitna tumula su opkoljena užim jarcima; po svemu izgleda da oni nisu kopani u odbrambene svrhe nego su posljedica vađenja materijala za same tumule. Nasipi koji spajaju limitne tumule i opkoljavaju druge strane gradine su znatno slabiji — visoki su oko 1,00 m. Ulaz na plato je postavljen na istočnoj strani. Taj ulaz je i danas sasvim dobro vidljiv. Središnji dio platoa je dosta stjenovit (Plan 27).

Evo još nekoliko podataka:

a) Sa zapadne strane gradine se nalazi velika vrtača, ali je i sa te strane podignut odbrambeni nasip,

b) Na istočnoj strani se pruža dosta velika i ravna terasa, koja je sigurno služila za nastanjivanje; to bi mogao biti određen podgradinski prostor.

c) Prilikom pregleda Gradinice, ni na limitnim tumulima ni na drugim nasipima nisu primijećeni tragovi zidanja, bilo da se radi o suhozidu ili o zidu sa malterom.

d) Na površini platoa i na nekim mjestima na limitnim tumulima sakupljeno je više fragmenata praistorijske keramike (karakteristične su pune horizontalne drške, fino oblikovane, jedna od njih i sa roščićima, a nađena je i jedna vertikalna drška).

Vizuelne veze su iste kao kod Soldatove gradine.

26. *Gradina na Velikom Ozrenu*

Sasvim nizak i slab kameni nasip opkoljava prostor u obliku nepravilne elipse na vrhu Velikog Ozrena (veličina otprilike 200×70 m). Čitav ovaj plato je jako kamenit, bez ikakvih nalaza i znakova života u praistorijskom vremenu. Zbog toga gradina na Velikom Ozrenu sasvim liči na Kozomorinu gradinu i vjerovatno je služila u iste svrhe — kao ograđen prostor za stoku (kota 1118).

27. *Gradina na Malom Ozrenu*

Mali Ozren se uzdiže na jugoistočnoj strani Velikog Ozrena i odvojen je od njega jednom nevelikom udolinom. Na Malom Ozrenu je podignuta dosta mala, dobro utvrđena gradina, kojom se zapravo i završava serija gradina nad Šumnjacima.

U ovom slučaju iskorištena je prirodna kružna terasa kao platforma za izgradnju gradinskog objekta. Njen istočni dio je gotovo potpuno ravan, dok se prema zapadu i jugozapadu teren dosta blago uzdiže prema nasipima. Veličina platoa iznosi 42×30 m.

Kružni nasip opkoljava ovaj plato sa svih, osim sa istočne strane, na kojoj se teren naglo spušta prema polju, pa je gradina na tom dijelu prirodno zaštićena. Najmoćniji dio nasipa se i danas ocrtava na jugozapadnom dijelu platoa; izgleda da je ovdje u prvobitnom stanju postojao i limitni tumul. Dužina nasipa se kreće oko 95 m; širok je u današnjem stanju od 10 do 25 m, visine od 3—6 m. Gotovo čitav ovaj nasip na udaljenosti od 4 do 5 m, opkoljava drugi, slabiji nasip, dugačak oko 120 m (Sl. 67). On se svojim krajevima spaja sa prvim nasipom i tako čini jedinstven odbrambeni sistem gradine na njenim osjetljivim stranama (brani prilaz kosom do utvrđenog prostora).

Oba nasipa su načinjena od kamenja razne veličine, a u današnjem stanju se nisu mogli ustanoviti tragovi suhozida. Na najvišem dijelu unutrašnjeg glavnog nasipa primjećuju se sitni ostaci klaka, iako nema tragova nekog zidanja, pa prisustvo tako sitnog klaka ne kazuje ništa naro-

Sl. 67 — Gradina na Malom Ozrenu

čito. Na površini glavnog nasipa se mogu naći fragmenti grube praistorijske keramike, naročito na onom dijelu koji je vjerovatno predstavljao limitni tumul.

Vizuelne veze su slične onima koje smo naveli kod Soldatove gradine.

28. *Gradac u Rudićima kod Halapića*

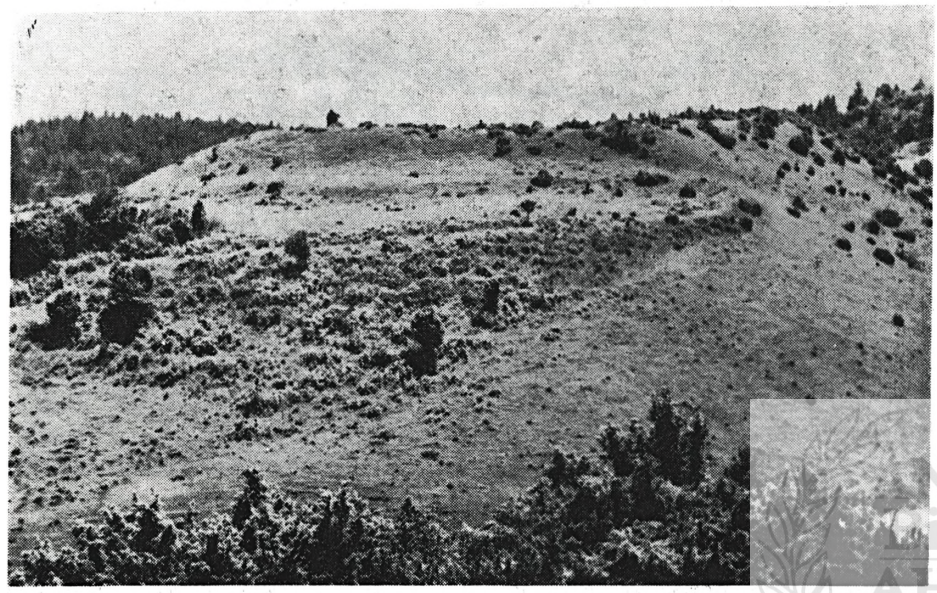
Ova gradina, zvana Gradac, položena je na veoma lijepo oblikovanom brežuljku iznad kuća porodice Barišić u zaseoku Rudići. Djeluje dosta impozantno i već na prvi pogled se može zaključiti da je tu bio i jedan kasnoantički refugium.

Plato Graca ima, u osnovi, ovalan oblik; okrenut je u pravcu sjever—jug, sa manjim otklonom sjeverozapad—jugoistok. Čitav plato je opkoljen nasipom i zidom, pri čemu je glavna kula (vide se ostaci zida) bila postavljena na jugoistočnoj strani, a ulaz — zajedno sa prilaznim putem — na sjeverozapadnoj strani (Sl. 68).

Potpuno ravan unutrašnji plato mjeri oko 65×54 m. Na mnogim mjestima su ovdje kopane manje ili veće jame; očito su to radili neki „kopači blaga", jer je izgled Graca sigurno privlačio takve ljude. Oko tih jama su ostale značajne količine keramičke robe, u kojoj su podjednako zastupljeni ostaci praistorijskih i kasnoantičkih keramičkih izrađevina.

Među fragmentima praistorijske keramike posebno upadaju u oči koso zasječeni obodi posuda, facetirani obodi zdjela, pune drške, fragmenat ukrašen točkićem, kao i dijelovi velikih tava od pečene zemlje.

Gradac je, prema tome, u predrimsko doba bio utvrđena i nastanjena gradina. Njen odličan položaj je privukao pažnju odgovarajućih društvenih struktura u kasnom antičkom dobu kada je ovdje izgrađen utvrđeni refugium. Tom prilikom je iskorišten kamen iz starog nasipa za podizanje

Sl. 68 — Pogled na nasipe Graca u Rudićima kod Halapića

utvrdnih zidova i zato ostaci tih zidova dominiraju na svim rubovima. Tek tu i tamo se još mogu nazreti ostaci starog nasipa. Inače, ovaj refugium donekle podsjeća na onaj u Bastasima (Livanjsko polje) ili na refugium u Podgradini Kamenskoj. S obzirom na relativno dobar kulturni sloj u unutrašnjosti gradine i na određenu mogućnost istraživanja utvrdnog postrojenja, Gradac u Rudićima pruža vrlo dobre uslove za izučavanje utvrđenih refugiuma kasnog antičkog doba u ovim predjelima.

Značaj ovog lokaliteta su uočili i naučnici koji su se bavili proučavanjem ostataka iz rimskog doba na ovom prostoru. Tako M. Zaninović s pravom konstatuje da se na ovom Gracu spajaju predrimsko i rimsko naselje, odnosno da je rimski refugium bio izgrađen na položaju predrimske gradine[12]. Ovaj lokalitet, svakako, nije mogao mimoići ni E. Pašalić. On konstatuje da je u Halapiću bilo veliko naselje u rimsko doba, iz koga potiču značajni arheološki nalazi: natpisi, votivni reljef Silvana i Dijane, miljokazi iz vremena Konstancija I i Julijana Apostate, a preko Halapića (vjerovatno mansio) prolazila je i magistralna rimska cesta Salona—Servitium. Na Gracu je, po njegovom mišljenju, bila izgrađena kasnoantička utvrda u V i VI vijeku, uz upotrebu i antičkih spolija.

[12] M. Zaninović, 1967, 26.

Inače, prema nađenim novcima, naselje u Halapiću je bilo aktivno od dolaska Rimljana do kasne antike[13]. Najzad, I. Bojanovski u Halapić stavlja municipium Salvium, odnosno putnu stanicu Salviae, što bi trebalo da potvrde nalazi votivnih žrtvenika konzularnih beneficijara[14]. Pri tome se ovi autori obilno koriste i podacima koje je o tamošnjim lokalitetima (Gradac, Crkvina, Glavice) u svojim radovima donio D. Sergejevski, koji je niz godina obilazio ovaj teren i svojevremeno bio najbolji poznavalac arheoloških nalazišta na Glamočkom polju[15].

*

Napomena: Iznad sela Halapića postoji još jedna lokacija koju ovdašnji stanovnici nazivaju gradinom i koja je i na specijalnoj karti zabilježena pod tim nazivom. Pregledom ove lokacije ustavljeno je da na njoj nema nikakvog traga praistorijske gradine. To je, u suštini, dosta veliko brdo, obraslo smrekom, ljeskom i džbunjem, koje uglavnom služi kao ispasište stoke. Dakle, još jedna od rijetkih „lažnih gradina".

29. *Gradina na Rajanu*

Rajan je dosta visoko brdo nad samim Glamočom, a dominira i nad većim dijelom Glamočkog polja (Sl. 69). Na vrhu ovog brda se ističu dva uzvišenja: na višem je danas postavljen savremeni repetitor, a na nešto nižem (istočnom) leže ostaci prilično velike, možda višeugaone, kamene kule.

Po rubovima donjeg uzvišenja se lako prate ostaci vrlo nepravilno sagrađenog zida sa malterom. To je slagano manje i veće kamenje i onda vezano malterom. Na mnogim mjestima ovaj zid je sasvim obrušen, pa djeluje kao kameni nasip.

Glavna utvrda se nalazila na jugoistočnoj strani. Ona je veoma obrušena i danas se ocrtava kao ostaci kružnog zida sa malterom i ostaci kamenog nasipa. Od ove utvrde polazi odgovarajuća linija zida—nasipa jugozapadnom i sjeveroistočnom stranom, da bi se njihovi ostaci približili jedan drugom na stijenama sa sjeverozapadne strane gradine.

Unutrašnji prostor ove utvrde je aproksimativno velik 200×150 m. U blizini glavne utvrde se ističe jedan dosta velik kamenit „pupak", na kome se vide ostaci zida sa malterom neke unutrašnje—vjerovatno višeugaone—kule. Ova unutrašnja kula je nešto bolje sazidana nego vanjski zid.

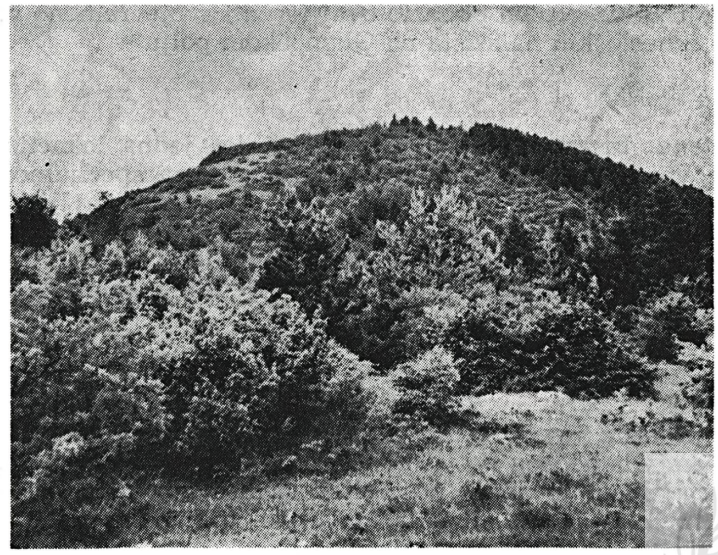
Uz zidove — nasipe, a naročito ispod njih, nađeno je dosta fragmenata grube keramike, izrađene u istoj tehnici kao i gruba predrimska, ilirska keramika. Po ovim nalazima bi izgledalo da se radi o praistorijskoj utvrđenoj gradini. Ostaje, međutim, nejasno zidanje malterom, iako to zidanje u osnovi liči na neki suhozid. Zato bi dolazila u obzir dva rješenja:

— ili je gradina na Rajanu izgrađena u vrijeme bližeg dodira delmatskih plemena sa rimskom civilizacijom; u vrijeme kada su delmatski

[13] E. Pašalić, 1960, 20.
[14] I. Bojanovski, 1974, 73—74.
[15] D. Sergejevski, 1928, 80—90; isti, *Novi nalasci na Glamočkom polju*, GZM XLV, 1933, 7—14.

majstori naučili da grade zidove sa malterom, što bi značilo da je ova gradina podignuta u I vijeku pr. n. e. (u vrijeme ustanka i delmatskih ratova);

— ili je gradina na Rajanu jedna primitivnije građena utvrda u vrijeme nemirnog doba kasne antike.

Sl. 69 — Pogled na gradinu na Rajanu

Među pokretnim nalazima nema, međutim, nijednog keramičkog ili drugog nalaza koji bi se mogao pripisati antičkom ili kasnom antičkom dobu. Zbog toga bi, ipak, vjerovatnija bila prva solucija. Jedino se posebna kula u unutrašnjosti gradine ne bi mogla uklopiti u takav predrimski sistem i ona bi sigurno pripadala nekom kasnijem vremenu, možda srednjem vijeku.

Gradina na Rajanu kontroliše zaista velik dio Glamočkog polja. Dobro je povezana sa gradinama u Rudićima kod Halapića, u Reljinom selu, Isakovcima, Podgradini Kamenskoj itd. Tako je gradina na Rajanu jedna od najistaknutijih tačaka u ovom lancu.

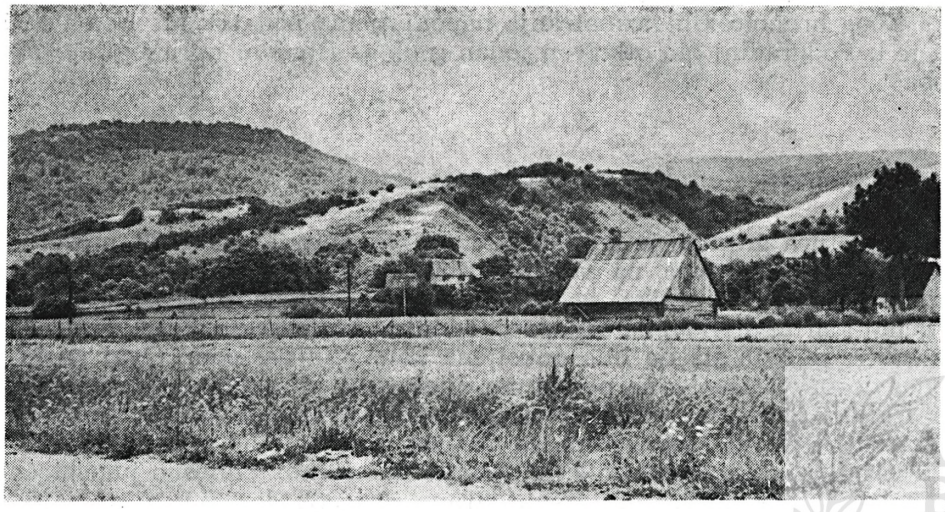
30. *Gradina u Podgradini Kamenskoj*

Zapadno od sela Podgradina Kamenska diže se dosta istaknuto brdo pod nazivom „Gradina" (Sl. 70). Na vrhu ovog brda je relativno ravan plato, veličine 90×65 m, opkoljen sa svih strana debelim zidom (debljine oko 1,50 m), čiji se temelji i danas dobro vide. Među urušenim kamenjem ima jako mnogo maltera, pa je sasvim očito da je ovdje bio podignut refugium u rimsko doba.

Čitava ova utvrda ima oblik neke „lađe" i u tom pogledu jako podsjeća na gradinu u Bastasima (Livanjsko polje). I ovdje se glavne utvrde nalaze na užim stranama gradine; to su jugozapadna i sjeveroistočna strana.

Na ovoj posljednjoj je još uvijek vidljiv dio rimskog zida, a na jugozapadnoj strani se ocrtavaju i konture od dvije kule. Spojni zid na jugoistočnoj strani je nešto jači od onog suprotnog, a u sredini se lomi pod tupim uglom.

Plato gradine je prilično zarastao u neku vrstu šikare, pa je na površini teško primijetiti neki arheološki nalaz. Pa ipak, prilikom detaljnog pregleda platoa sakupljeno je nekoliko sitnih fragmenata grube praistorijske keramike; jedan fragmenat bi mogao da pripada kasnom antičkom

Sl. 70 — Gradina u Podgradini Kamenskoj

dobu. S druge strane, prof. Dušan Nikić iz Livna, prilikom jednog obilaska ovog terena, sakupio je ispod gradine dosta fragmenata praistorijske keramike koja bi se mogla pripisati ranom željeznom dobu. Ovo sasvim jasno potvrđuje da je gradina u Podgradini Kamenskoj bila izgrađena u predrimsko doba i da je pripadala sistemu praistorijskih gradina na Glamočkom polju. Kasnije je ova gradina ponovo utvrđena, po sistemu rimskih refugiuma, kada je vjerovatno nešto i modificiran njen oblik. Posebno je važno napomenuti da se fragmenti praistorijske keramike nalaze svuda između kuća ispod gradine (prema saznanju prof. Nikića). To, neosporno, upućuje na zaključak da je ovdje moralo postojati podgradinsko naselje, što samo pojačava značaj lokaliteta u Podgradini Kamenskoj.

Ovdje treba napomenuti da je ispod gradine u Podgradini Kamenskoj sakupljeno dosta nalaza iz antičkog doba. Među njima se mogu spomenuti: brojni nalazi sa posvetom Silvanu i Silvanu Silvestru, jedan epitaf u kojem se spominje municipium (bez imena) itd. E. P a š a l i ć vjeruje da je u Podgradini postojao municipium čiji su stanovnici dobili civitet u vrijeme Hadrijana (*AELII*), a na gradini kasnoantički refugium, za čiju su izgradnju također upotrebljena antička spolija (tu je i natpis *JOVI FULGERATORI ili FULMINATORI)*[16]. S druge strane, M. Z a n i n o v i ć tvrdi da

[16] E. P a š a l i ć, 1960, 20.

je na gradini u Podgradini Kamenskoj bilo spojeno predrimsko i rimsko naselje, a da i ova gradina predstavlja jedan od 20 Ciceronovih oppida[17]. Čini mi se da bi se ova konstatacija odnosila i na pomenuti podgradinski prostor. Ovome bi išlo u prilog i mišljenje D. Sergejevskog, koji je dao mnoštvo podataka o nalazima iz rimskog doba na ovom terenu (gradina, selo Podgradina, Vrba-Borak) i smatrao da bi lokaliteti Vrba-Borak i Halapić mogli predstavljati i rimske gradove (?)[18]. On je donio skicu gradine i rekonstrukciju refugiuma na gradini, koja ima izvanrednu dokumentarnu vrijednost[19].

Zbog hronoloških razmatranja napominjemo podatak M. Mandića da je u Podgradini bio otkriven jedan grob sa fibulom iz ranog latenskog doba[20].

31. *Mareljića gradina iznad Carevca*

Mareljića gradina je smještena na dominantnoj koti 1282, sjeverozapadno od sela Carevac, na zapadnoj strani najužeg dijela Glamočkog polja. Kruškolikog je oblika, sa užim dijelom na istočnoj, odnosno sjeveroistočnoj i širim dijelom na zapadnoj, odnosno jugozapadnoj strani. Gradina je, inače, sa svih strana bila opkoljena kamenim nasipom. Ovaj nasip je danas dosta obrušen, a na pojedinim dijelovima je različite visine i debljine. Najjači je na sjeverozapadnoj, odnosno zapadnoj strani (sa unutrašnje strane je visok od 2 do 2,50 m, sa vanjske od 4 do 4,50 m; njegova širina u današnjoj bazi iznosi 7 do 9 m), dok je na istočnoj, odnosno jugoistočnoj strani nešto slabiji (sa unutrašnje strane je visok do 1,50 m, sa vanjske od 2 do 3 m; širina u današnjoj bazi iznosi od 4 do 5 m). Čitav nasip se sastoji od krupnog kamena i danas se ne može primijetiti nikakav trag suhozida. Treba napomenuti da je danas ova gradina silno zarasla: na njoj je izrasla čitava šuma, kombinovana sa šikarjem, pa je tako i onemogućeno neko detaljnije zapažanje.

Plato gradine je nešto malo nagnut u pravcu jug—jugoistok: sjever—sjeverozapad (najveća mu je dužina oko 58 m, a širina oko 44 m). Ulaz je morao biti na sjeveroistočnoj strani, gdje se ispod nasipa pruža jedna mala zaravan, pogodna za prilaz samoj gradini.

Ispod nasipa na unutrašnjoj strani gradine nađeno je nekoliko vrlo sitnih komada grube keramike; tek toliko da se utvrdi njeno pripadanje praistorijskom vremenu.

Mareljića gradina je vrlo dobro smještena u taktičkom pogledu: nešto je uvučena od ruba polja; u isto vrijeme odlično kontroliše prostor između Skucana i Karaizovaca. Po svemu izgleda da je ova gradina služila

---

[17] M. Zaninović, 1967, 26, nap. 89.

[18] D. Sergejevski, 1928. 86—87; isti 1942, 144—150; vidi i radove I. Bojanovskog: *Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja*, GZM, N. S. 37, 1982, 15—30; *Novi epigrafski rimski natpisi s Glamočkog polja* GZM, N. S. XXXIII, 1978, 15 ff; *Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju*, GZM, N. S. 35/36, 1980/81, 195—210.

[19] D. Sergejevski, 1942, sl. 18 i 20.

[20] M. Mandić, 1930, 109.

samo u odbrambene svrhe. Iza nje se pružaju vijenci Tisovca, Crnog vrha i Velike Golije, što znači veliki prazan prostor prema Livanjskom polju. Mareljića gradina je, dakle, prva stanica koju treba preći ako se hoće sa te strane stići do Glamočkog polja.

III. NEKA OPĆA RAZMATRANJA

Već je naglašeno da je Glamočko polje najmanje od ostalih ovdje tretiranih polja jugozapadne Bosne, a naročito je malo u odnosu na Livanjsko polje. Pa ipak, oko njega je poredan isti broj gradina kao i oko Livanjskog polja. U tom pogledu je situacija donekle slična sistemu gradinskih lokaliteta na Duvanjskom polju. Čak su neke gradine poredane po istovetnim principima. Pri tome mislimo na red gradina oko Šumnjaka ili na one Raička-Dubrave-Isakovci. Radi se, dakle, o velikoj koncentraciji utvrđenih gradina, koje Glamočkom polju osiguravaju ulogu jednog od vodećih prostora za život delmatskih zajednica u predrimskom dobu. — U svom pregledu starina na Glamočkom polju M. Mandić je dao kraći opis 18 gradina, 5 gradina je još spomenuo po imenu[21].

Na Glamočkom polju su geodetski snimljene tri gradine: u Reljinom selu, Raičkama i Isakovcima. Pored toga, osnovni oblik je snimljen geološkim kompasom na sljedećim gradinama: Tisno lice, Gradinica nad Šumnjacima i gradina nad Maslinom stranom. S obzirom na izvršena snimanja gradina na Duvanjskom i Livanjskom polju, ovo će značiti samo dalju dopunu već uočenoj predstavi gradinskih oblika na ovom prostoru.

Sondažna istraživanja su izvršena na sljedećim gradinama: u Reljinom selu, Isakovcima, Raičkama i Gradinici nad Šumnjacima. Nema nikakve sumnje da je najbolji rezultat postignut na gradini u Reljinom selu. Pored relativno dobro sačuvanih slojeva (iako bez neke stratigrafije) u donjem dijelu platoa, ispod ove gradine su ostali prilično očuvani i slojevi jednog većeg podgrađa, odnosno podgradinskog naselja. Zbog toga se gradina u Reljinom selu predstavila kao prvorazredan objekat za sistematska istraživanja većeg obima. Posebno bi trebalo istražiti ovaj podgradinski prostor. Ako bi se definitivno pokazalo da i pod gradinom u Isakovcima postoje slojevi većeg podgradinskog naselja, komparativna istraživanja ova dva lokaliteta bi dala jedan širi uvid u život ovdašnjih rodovskih, odnosno plemenskih zajednica. Sondažna iskopavanja nešto većeg obima mogla bi se izvesti na gradinama u Isakovcima, Raičkama, na Malom Ozrenu, Gradinici nad Šumnjacima i na gradini Šiljak.

Na ovom mjestu se ne može mimoići Gradac u Rudićima kod Halapića. Pored toga što ovdje postoji nešto deblji kulturni sloj iz predrimskog doba, Gradac pruža izvrsne mogućnosti za sistematsko istraživanje jednog refugiuma iz kasnoantičkog doba. Bio bi to pravi pandan gradini u Bastasima na Livanjskom polju. Znatno manje je pogodna za iskopavanje gradina u Podgradini Kamenskoj.

[21] M. Mandić, 1930.

Prema tome, u prvom planu za istraživanje stoje gradina u Reljinom selu i Gradac u Rudićima kod Halapića. Tek onda — i to u manjem obimu — dolaze ostale ovdje spomenute gradine.

I na Glamočkom polju nekoliko gradina nosi imena po vlasnicima zemljišta, po porodičnom imenu nekog od stanovnika sela. To su: Baraćeva, Cerina, Kozomorina, Soldatova i Mareljića gradina. Svakako je indikativno da je većina ovih gradina smještena vrlo visoko na brdima (Baraćeva, Cerina, Mareljića gradina), pa se ovdje sigurno radi o vlasnicima određenih ispaša.

Nema nikakve sumnje da su se i graditelji gradinskih stanica na Glamočkom polju u mnogim slučajevima — da ne kažemo redovno — koristili prirodnim uslovima terena. Najbolji je primjer za ovu tvrdnju gradina u Reljinom selu, gdje je iskorištena prirodna terasa opkoljena potkovičastim grebenom, pa je kamenim nasipom dotjerana do snažnog utvrđenja. Nešto slično je izvedeno i na gradinama u Isakovcima i Raičkama. Kod prve od njih su glavni nasip i, djelimično, sporedni nasipi nalegli na prirodne grebene, dok je kod druge dobro iskorišteno polukružno uzvišenje u zadnjem dijelu gradine. U opisu gradine Šiljak i gradina u Karaizovcima i Vidimlijama naglašeno je da je kod njih iskorištena prirodna glavica u pozadinskom dijelu (posebno je karakteristična glavica kod gradine Šiljak) i da je, onda, ispod glavice formirana gradinska cijelina. Ova dva principa su i najkarakterističnija za gradine na Glamočkom polju. Sasvim je sigurno da su i u slučaju većine drugih gradina iskorišteni prirodni uslovi, ali oni manje padaju u oči nego što je slučaj kod navedenih primjera.

Na Glamočkom polju nema onako karakterističnih dvojnih gradina kao što su zabilježene na Duvanjskom polju. U tri slučaja bi se moglo govoriti o nekoj vrsti dvojnih gradina koje zaštićuju određene prolaze prema polju. To se prvenstveno odnosi na gradine Šiljak i Tisno lice u gornjem polju, koja sa dvije strane zatvaraju prolaz prema Docu, a brane ovu dolinicu i sa suprotne strane (Karta 4, br. 3 i 4). Određene prolaze su kontrolisale i po dvije gradine na Laškovici i Brdu nad Prijanima (Karta 4, br. 16—19). U ovom posljednjem slučaju se, zapravo, radi o vanjskoj i prednjoj gradini; nešto slično gradinama nad Vašarovinama u Livanjskom polju. Gradine na Brdu su ostale nezavršene, pa se jasno vidi da je njihova izgradnja započela u vremenu neposredne vanjske opasnosti. Tada se stvarao čitav sistem gradina kao jedinstveni odbrambeni sistem.

Ovdje, možda, treba izdvojiti gradinske lokalitete Kozomorinu gradinu i gradinu na Velikom Ozrenu. Veoma slabi nasipi, koji opkoljavaju velike i lako pristupačne prostore, ne govore da se radi o utvrđenom objektu. Vjerovatno se tu radi o većim oborima za stoku (Karta 4, br. 23 i 26).

Kada je riječ o tipičnim oblicima gradina na Glamočkom polju, očito je da potkovičasti oblik dolazi u prvi plan. U tom okviru gradine u Isakovcima i Raičkama djeluju zaista kao rudarske lopate (dakle, lopatast oblik), takva je donekle i gradina u Reljinom selu. Obliku potkovice se približavaju gradine u Karaizovcima, Vidimlijama, Dubravama, Skucanima, pa i donja gradina na Velikom Obljaju, dok kod gradine pod Devića glavicom nasip ima oblik banane.

Najčišći, ovalan, oblik imala je gradina u Rudićima kod Halapića, a ovom obliku pripada i gradina iznad Masline strane. Ovalnom obliku se, konačno, približavaju i Gradinica nad Šumnjacima, gradina na Malom Ozrenu i gradina Šiljak. Sasvim poseban oblik ima gradina Tisno lice, kod koje se nasip u polukrugu nadvio nad provalijom.

To bi bili neki osnovni oblici gradina na Glamočkom polju. Sve ostale gradine, koje ovdje nisu spomenute, imaju neki svoj oblik, prilagođen terenu na kojem su podignute.

Sam način utvrđivanja gradina, prvenstveno formiranja nasipa, ne razlikuje se uopće od principa utvrđivanja na Duvanjskom i Livanjskom polju. Kod nekoliko gradina se i danas jasno vidi da je korišten suhozidni sistem, pa se i ovdje mora govoriti o suhozidnom bedemu. Najevidentniji ostaci suhozida sa spoljnim i unutrašnjim licem zapažen je na gradini Tisno lice i na gradini u Dubravama (ovdje razmak između ova dva lica iznosi oko 3 m), a na gradinama u Raičkama i Isakovcima, gradini nad Maslinom stranom i donjoj gradini na Velikom Obljaju na pojedinim mjestima su ostali ostaci vanjskog suhozida. Ova zapažanja potvrđuju pretpostavku da se kod velikog broja gradina na našim poljima mora računati sa suhozidnim bedemom, čiji je unutrašnji dio bio ispunjen nabacanim kamenjem. Ipak, sigurno je da je i kod ovdašnjih gradina za utvrđivanje korišten i običan kameni nasip. To je vjerovatno zavisilo od prirodnih uslova. — Poseban tretman zaslužuje gradina na Rajanu, kod koje su — kako izgleda — domaći majstori podizali utvrdu pod uticajem na antičke—rimske graditeljske običaje.

Kod nekoliko gradina na Glamočkom polju gradinski prostor je bio zaštićen dvostrukim nasipom. To je posebno evidentno kod gradine pod Devića glavicom, donje gradine na Velikom Obljaju, Soldatove gradine, gradine na Malom Ozrenu i gradine u Hotkovcima. Određeno pojačanje — bilo kod ulaza bilo na nekom osjetljivom mjestu — imale su: Soldatova gradina, donja gradina na Velikom Obljaju, pa možda i gradina u Skucanima. Po svemu izgleda da ovdje glavni nasip nije bio dovoljno snažan pa je dodavan drugi nasip ili određeno pojačanje.

Kao nedovršena može se uzeti gradina u Vidimlijama, dok je ona u Runićima bila tek u početnom stadiju izgradnje. Naročito je instruktivna ova posljednja gradina, jer se može jasno pratiti kako je nanošen kamen i kako je obilježena prva kontura na ovoj lokaciji.

Sasvim je vjerovatno da je na nekim od prikazanih gradina jedan njihov rub bio zaštićen drvenom palisadom. Takav utisak pružaju naročito gradine u Skucanima, Isakovcima i Reljinom selu, u nešto manjoj mjeri gradina Šiljak i gradine u Karaizovcima i Dubravama. Radi se uglavnom o pojačanim i pravilno odsječenim rubovima nad ivicom polja, na strani na kojoj je i sam pad terena pružao određenu prirodnu zaštitu.

Kod najvećeg broja gradina oko Glamočkog polja, onih koje se dižu neposredno nad samim poljem, glavni nasip je podignut na suprotnoj strani od ruba polja. U tom pogledu mogu se navesti sljedeće gradine: u Karaizovcima, Vidimlijama, Skucanima, pod Devića glavicom, u Isakovcima, Dubravama, Raičkama, Reljinom selu, na Velikom Obljaju (donja gradina), na Malom Ozrenu, Soldatova gradina. Sasvim je očito da se i na ovom prostoru ponavlja slika koju smo zabilježili na ostalim

poljima jugozapadne Bosne. Odbrana je okrenuta prema prostorima koji okružuju polje, pa se i na Glamočkom polju mora računati sa gradinama kao pribježištima od opasnosti sa te strane.

Što se tiče identifikacije u l a z a na gradinski plato, objekti na Glamočkom polju ne daju mnogo elemenata na osnovu kojih bi se mogla izvesti ta identifikacija. Na gradini iznad Masline strane ulaz je obiljezen određenim pojačanjima u nasipu (Plan 26), na onoj u Raičkama ulaz se nalazi na mjestu na kojem se približavaju dva kraka nasipa (Plan 24). Još samo kod gradine nad Šumnjacima i donje gradine na Velikom Obljaju raspoznaju se mjesta ulaza; kad je riječ o drugim gradinama, o tome se može govoriti samo na osnovu analogija na drugim poljima (ulazi su se, možda, nalazili na završetku jednog od pobočnih krakova nasipa).

Na gradinama Glamočkog polja nisu zapaženi u većem broju izraziti primjeri l i m i t n i h t u m u l a. Jedan od najizrazitijih objekata ove vrste je, svakako, limitni tumul na gradini Šiljak u gornjem polju. Sasvim je vjerovatno da se ovdje radi o jednoj prirodnoj glavici koja je samo manjim nasipanjima dograđena u ovu svrhu. Dva limitna tumula, nešto manjih dimenzija od ovog na gradini Šiljak, zabilježena su na Gradinici iznad sela Sumnjaci. Oni su postavljeni na suprotnim stranama te gradine. Treba, konačno, spomenuti i veliki tumul na gradini u selu Karaizovci, koji ima oblik banane i predstavlja neku sredinu između visokog nasipa i posebno formiranog tumula. Otvoreno je pitanje da li se kod gradina u Vidimlijama, Skucanima, Isakovcima, Raičkama, Reljinom selu i nad Maslinom stranom može govoriti o limitnim tumulima. Nasipi na suprotnoj strani od polja na ovim gradinama (izuzev Masline strane) jesu najsnažniji i njihov središnji dio daje utisak izvjesnog pojačanja. Međutim, prava glavica nedostaje.

Pomenuti limitni tumul na gradini Šiljak nema neku odbrambenu funkciju; biće da je pretežno služio u kultne svrhe. To se ne bi moglo reći za tumule na gradini u Karaizovcima i Gradinici nad Šumnjacima. Ovi tumuli su služili u odbrambene svrhe, iako se mora uzeti u obzir i njihov kultni karakter (dakle, dvojna uloga). Kod ostalih pomenutih gradina pojačanja na najsnažnijem dijelu nasipa su, možda, ostaci kasnije sniženog limitnog tumula ili su, jednostavno služila, kao zamjena za tumule. U tom slučaju bi to bila mjesta i za obavljanje određenih kultnih radnji.

Prema opažanjima i sondiranjima, sasvim je izvjesno da je jedan broj gradina na Glamočkom polju bio s t a l n i j e n a s t a n j e n. Među takve gradine treba ubrojiti one u Isakovcima, Raičkama, Reljinom selu, gradinu Siljak, Soldatovu gradinu, Gradinicu nad Šumnjacima, pa gradinu u Halapiću i Podgradini Kamenskoj, a možda i donju gradinu na Velikom Obljaju. Na tim gradinama je formiran jači ili slabiji kulturni sloj. Sondiranjem je utvrđeno da je gradina u Reljinom selu imala dosta veliko podgrađe, na kojem je relativno dugo bujao život. Slično je bilo i kod Podgradine Kamenske, ali je sadašnje selo potpuno prekrilo ovo podgrađe i tamošnji kulturni sloj. (Da li se zbog toga ovi lokaliteti i zovu Podgradina? Možda.) I pored Gradinice nad Šumnjacima se pružao lijep plato, pa se vjerovatno i ovdje mora računati sa podgrađem. Na drugim mjestima se nije mogao sa nekom većom sigurnošću ustanoviti podgradinski kulturni sloj.

Na ovom mjestu se mora naglasiti da su kod gradina u Isakovcima i Raičkama sakupljeni i izvjesni ostaci *željezne troske*, a to znači da je na njima — ili oko njih — bila razvijena i određena talionička djelatnost. Gotovo je sigurno da je takva djelatnost praktikovana i kod gradine u Reljinom selu. Čemu bi, inače, podgradinski prostor dobio naziv Vignjište da novi stanovnici sela nisu oranjem ustanovili ostatke talioničke djelatnosti? — Prilikom sondaznih istraživanja na gradinama u Reljinom selu i Raičkama sakupljeno je i nešto životinjskih kostiju, uglavnom od sitne stoke, ovaca i svinja. To samo još jednom potvrđuje dobro poznatu stvar da su se delmatske zajednice pretežno bavile *stočarstvom*. Ugljenisane cerealije na gradini u Raičkama ukazuju na određenu zemljoradničku djelatnost.

Kod većeg broja drugih gradina sakupljeno je nešto keramičkih ulomaka na padinama uzvišenja. Na tim gradinama slojevi, međutim, nisu zapaženi; možda su oni vremenom sprani ili, vjerovatno, nisu ni bile nastanjene u nekom dužem vremenu. Kao što se vidjelo iz opisa, ima gradina na ovom prostoru kod kojih se nisu našli nikakvi arheološki nalazi.

Gledajući u cjelini položaj, karakter i raspored gradinskih lokaliteta, nameće se sam po sebi zaključak da je i na Glamočkom polju — barem u kasnijem praistorijskom periodu — bio obrazovan i jedinstven gradinski sistem, bolje rečeno *jedinstven odbrambeni sistem*. Na to posebno upućuje jedan broj gradina koje zajednički obrazuju neku vrstu vanjskog odbrambenog pojasa. Tu spadaju gradine na Brdu i Laškovici iznad Prijana, Mareljica gradina, Baraceva gradina i Cerina gradina, a u nešto uzem smislu i gradine iznad Masline strane i u Hotkovcima. Sasvim je jasno da je trebalo da gradine nad Prijanima imaju ključnu ulogu odbrane Glamočkog polja sa sjeveroistočne strane, od područja Mliništa. Na suprotnoj strani se dižu tri pojedinačne gradine: Mareljića, Baračeva i Cerina gradina. One su podignute na takvom položaju da kontrolišu pristup sa Livanjskog polja, a sigurno su u nekom periodu postojanja šireg plemenskog saveza služile i kao spojne gradine između Glamočkog i Livanjskog polja. Ulogu odbrane gradinskog sistema na Glamočkom polju zamijenile su ulogom povezivanja šireg odbrambenog sistema. Ostale dvije spomenute gradine (nad Maslinom stranom i u Hotkovcima) imale su ograničeniju ulogu (vidi Kartu 4).

Nema nikakve sumnje da su centralno mjesto na ovom polju imale gradine u Isakovcima, Raičkama i u Reljinom selu (Karta 4, br. 9, 11, 12). Pri tome treba spomenuti da je gradina nad Maslinom stranom vjerovatno služila neposrednoj zaštiti gradine u Reljinom selu, a da je ona u Dubravama bila u službi stanovnika gradine u Raičkama. Izgleda, dalje, da su i gradine u Podgradini Kamenskoj i u Rudićima kod Halapića, kao i gradina Šiljak na dnu gornjeg polja mogle zauzimati slično centralno mjesto na suprotnoj strani polja (Karta 4, br. 3, 30, 28). Bilo bi to šest zajednica koje su se mogle dosta sigurno izdvojiti na osnovu karaktera gradinskih lokaliteta. Ako ovome dodamo donju gradinu na Velikom Obljaju (sa gornjom gradinom), Gradinicu nad Šumnjacima (uz koju stoji Soldatova gradina), gradinu u Karaizovcima (sa gradinom u Vidimlija-

ma) i gradinu u Skucanima (sa gradinom pod Devića glavicom), koje su također mogle pripadati posebnim zajednicama (bratstvima), dobivamo, otprilike, sliku po kojoj je u određenom vremenskom periodu oko Glamočkog polja živjelo oko 10 organizovanih društvenih zajednica. One su, kada su to prilike zahtijevale, bile uključene u jedinstven odbrambeni sistem na ovom polju pa — onda — i u širi sistem delmatskog plemenskog saveza na Duvanjskom, Livanjskom i Glamočkom polju. Drugo je pitanje koliko je taj sistem bio efikasan s obzirom na raniju usitnjenost interesa.

Za hronološka razmatranja na ovom prostoru od interesa su sljedeće činjenice:

a) Početak života na gradini u Reljinom selu bi padao negdje oko 1000. g. pr. n. e. To bi bilo i početno vrijeme tzv. gradinskog života na Glamočkom polju. Pošto su gradine u Raičkama i Isakovcima izgrađene po sasvim istom principu, vrlo je vjerovatno da one predstavljaju i prve gradine na ovom dijelu Glamočkog polja. Tek bi sistematska iskopavanja na gradinama u Rudićima kod Halapića i Podgradini Kamenskoj pokazala da li na njima postoje elementi ili slojevi koji bi upućivali na stariju fazu života gradine u Reljinom selu. Zasada se to nikako ne bi moglo reći .

b) Gradina u Reljinom selu je bila u funkciji i u mlađem željeznom dobu, kako je to potvrđeno i rezultatima C-14 analize. Nalaz latenoidne keramike na gradini u Isakovcima sigurno upućuje na isti zaključak. Već sam rekao da je vjerovatno da su one bile u funkciji do dolaska Rimljana.

c) S obzirom da dosadašnji keramički nalazi na gradini u Rudićima kod Halapića i Podgradini Kamenskoj, kao i sa gradine Šiljak, pokazuju karakteristike mlađih faza (zašiljeni obodi, uvijeni obodi, facetirani obodi i slično), čini se da su ove gradine također bile u funkciji u vremenu života gradine u Vašarovinama na Livanjskom polju (VI—II vijek pr. n. e.).

Neke od gradina na Glamočkom polju bile su korištene i u kasnijim periodima. Ovdje treba izdvojiti tri vrste lokaliteta:

a) Gradine u Rudićima kod Halapića i u Podgradini Kamenskoj su bile formirane kao refugiumi u kasnom antičkom dobu. Na to sigurno upućuje njihov oblik, koji je vrlo sličan gradini u Bastasima na Livanjskom polju, kao i pojedinačni keramički nalazi.

b) Prema keramičkim nalazima u to su vrijeme bile vjerovatno korištene i Soldatova i Cerina gradina.

c) Na jednom broju gradina su zapažene manje ili veće količine maltera — klaka, koji upućuje na korištenje nekih od ovih lokaliteta u kasnoantičkom dobu ili u srednjem vijeku. To su gradina Šiljak, te gradine u Skucanima, Dubravama i Reljinom selu.

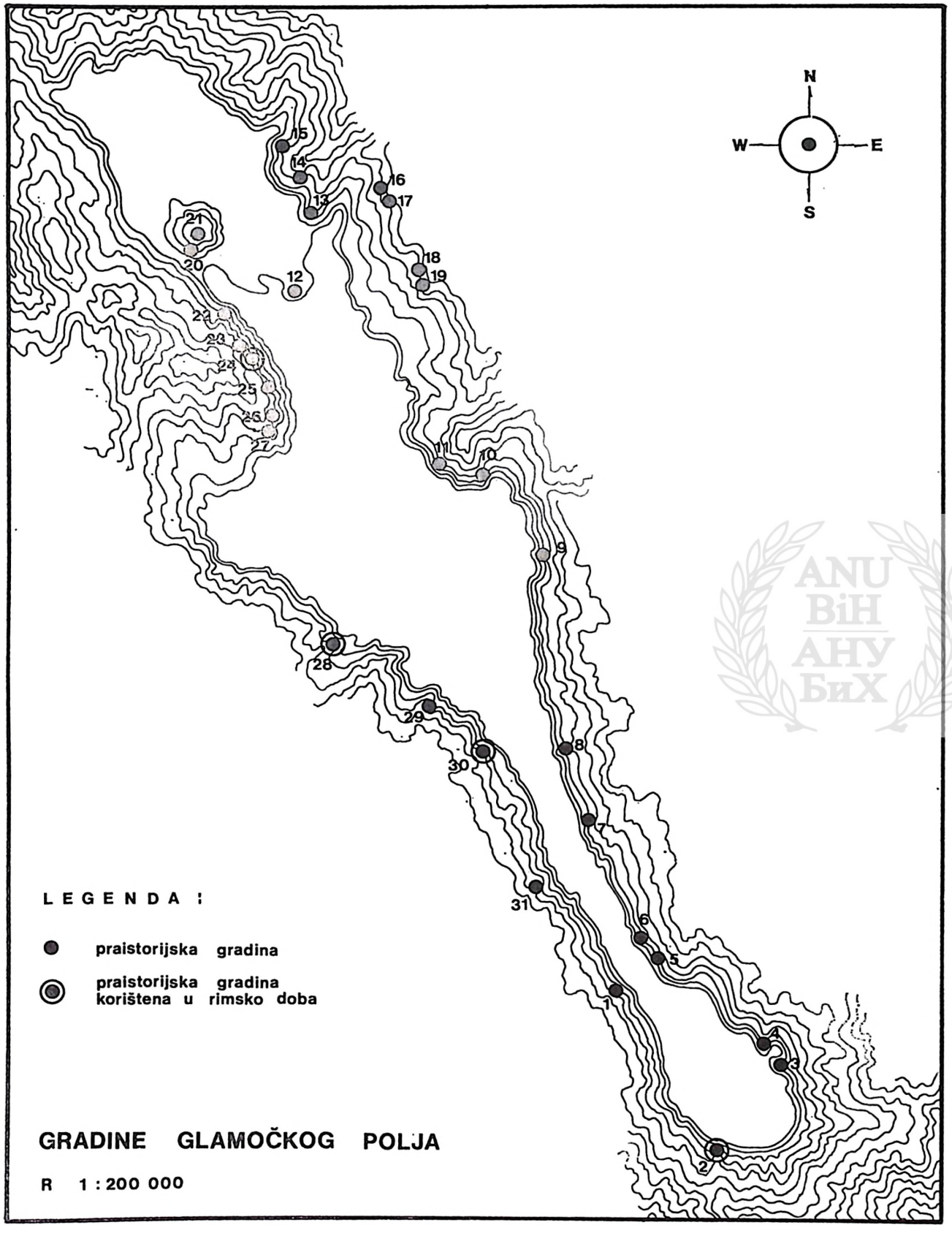
Naravno, tek će neka sistematska iskopavanja (Rudići, Podgradina Kamenska, Reljino selo, Šiljak) moći osvijetliti detalje o korištenju ovih objekata u kasnijem vremenu.

I još jedna napomena:

Izvjestan broj kamenih, odnosno kameno-zemljanih tumula konstatovan je neposredno uz gradine u Isakovcima i Hotkovcima, dok je veći broj zabilježen unutar gornje gradine na Velikom Obljaju. Bilo bi posebno interesantno sistematsko istraživanje tumula u okviru ove posljednje gradine. Postavlja se važno pitanje: da li su to grobni tumuli ili imaju neku drugu ulogu? Osvjetljavanjem ovog pitanja riješio bi se i problem gornje gradine na Velikom Obljaju (kultni ili odbrambeni objekat?).

ANU BiH
АНУ БиХ

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

Karta 4 — Gradine na Glamočkom polju

1. Baraćeva gradina, 2. Cerina gradina na Blagodiji, 3. Gradina Šiljak kod Doca, 4. Gradina Tisno lice iznad Doca, 5. Gradina u Karaizovcima, 6. Gradina u Vidimlijama, 7. Gradina kod Skucana, 8. Gradina pod Devića glavicom, 9. Gradina u Isakovcima, 10. Gradina u Dubravama, 11. Gradina u Raičkama, 12. Gradina u Podgradini — Reljinom selu, 13. Gradina iznad Runjića, 14. Gradina iznad Masline strane, 15. Gradinica u Hotkovcima, 16. Prva gradina na Laškovici, 17. Donja gradina na Laškovici, 18. Prva gradina na Brdu iznad Prijana, 19. Druga gradina na Brdu iznad Prijana, 20. Donja gradina na Velikom Obljaju, 21. Gornja gradina na Velikom Obljaju, 22. Gradina izmedu Gornjeg Vagana i Šumnjaka, 23. Kozomorina gradina nad Šumnjacima, 24. Soldatova gradina nad Šumnjacima, 25. Gradinica nad Šumnjacima, 26. Gradina na Velikom Ozrenu, 27. Gradina na Malom Ozrenu, 28. Gradina u Rudićima kod Halapića, 29. Gradina na Rajanu, 30. Gradina u Podgradini Kamenskoj, 31. Mareljića gradina iznad Carevca.

ANU BiH
АНУ БиХ

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Uz obradu gradina svakog polja jugozapadne Bosne nalazi se sumarni pregled problematike koju ova obrada za sobom povlači. Na taj način svako polje u radu predstavlja zasebnu cjelinu. Ovdje ćemo pokušati da iznesemo neke opće karakteristike tih objekata na našim poljima i da uz njih vežemo neka šira razmatranja o tamošnjim delmatskim zajednicama.

Na početku nekoliko statističkih podataka.

U četiri obrađene cjeline (Buško blato je četvrta cjelina, iako se, inače, smatra dijelom Livanjskog polja) obuhvaćeno je u svemu 108 gradinskih lokaliteta. Ovaj broj se nešto malo razlikuje od popisa koje su dali B. Govedarica[1] i D. Nikić[2]. Tako je B. Govedarica u svoj popis stavio imena 107 gradina, ali je pri tome unio imena gradina na Malom Obljaju (vjerovatno srednjovjekovni objekat) i u Štekerovcima (srednjovjekovno gradište?) sa Glamočkog polja, gradinu u Podgradini sa Buškog blata (nema tragova praistorijske gradine), a izostavio je sljedeće gradinske objekte: Mali gradac na Privali (Duvanjsko polje), Veliku gradinu nad Donjim Rujanima, gradinu u Radanovcima (Livanjsko polje) i gradinu nad Runjićima (Glamočko polje). Kod D. Nikića su se na popisu našla imena 110 gradina. Pri tome je on također unio pomenute gradine na Malom Obljaju, u Štekerovcima, u Podgradini, a osim toga unio je i gradinu iznad Prologa (gromila?) i Babin grad iznad Sajkoviča (jedan od tri Babina grada na ovom prostoru, koji su možda samo geografski pojmovi?) sa Livanjskog polja. D. Nikić je također izostavio Mali gradac na Privali i gradinu iznad Runjića, a — uz to — i gradinu u Bukovici sa Duvanjskog polja. Sve su to ipak minimalne razlike i, u svojoj osnovi, ova tri popisa djeluju jedinstveno.

U toku terenskog rada na poljima jugozapadne Bosne od 1973. do 1980. godine izvršeno je geodetsko snimanje na 22 gradine, dok je geološkim kompasom snimljeno 5 gradina. U isto vrijeme izvršena su manja

[1] B. Govedarica, 1982, Pr. 1.
[2] D. Nikić, 1983, Popis uz kartu.

sondažna istraživanja na 21 gradini. Prema tome, geodetski i kompasom je snimljena jedna četvrtina gradinskih lokaliteta, a sondažama je obuhvaćena jedna petina svih pregledanih gradina. Pri ovome treba uzeti u obzir i sistematska iskopavanja na gradini u Koritima — Buško blato, koja su izvršena u ranijim godinama i koja su dala značajan materijal za kulturna i hronološka razmatranja.

Izneseni statistički podaci pokazuju da je uglavnom izvedeno ono što se očekivalo od prve i druge faze istraživanja gradinskih lokaliteta. Za potpuni uvid u kulturne, hronološke i društvene probleme delmatskih zajednica na ovoj teritoriji trebalo bi izvršiti sistematska iskopavanja i veća sondažna istraživanja na nizu gradina, što bi zahtijevalo intenzivan rad više od jedne decenije, možda i dvije decenije. Ovdje možemo samo napomenuti da bi, na osnovu kompletnog uvida na terenu, bilo potrebno izvršiti:

— veća sondažna istraživanja gradine u Letki, Velike gradine u Petrovićima i Selimovića gradine (Duvanjsko polje), gradine Popova glavica (Buško blato), Graca iznad Potočana, Kasalova graca, gradine u Vidošima, gradine u Vašarovinama, gradine u Provo, Anđelića gradine i Velike gradine u Donjim Rujanima (Livanjsko polje), te gradina u Isakovcima i Raičkama (Glamočko polje);

— sistematska iskopavanja gradine na Libu i Velikog graca na Privali (Duvanjsko polje), gradina nad Grkovcima i u Bastasima (Livanjsko polje), gradina u Reljinom selu i u Rudićima kod Halapića (Glamočko polje).

Kada bi se rezultatima iskopavanja u Koritima dodali rezultati sistematskih iskopavanja na pomenutih šest gradina i rezultati navedenih većih sondaža, mogla bi se zaista dobiti cjelovita slika o životu, materijalnoj i duhovnoj kulturi praistorijskih društvenih zajednica na našim poljima. U to bi, naravno, trebalo uključiti i istraživanje jednog broja kamenih i zemljanih tumula izvan gradina i onih u gornjoj gradini na Velikom Obljaju, kao i istraživanje nekih nekropola sa ravnim grobovima. Pa ipak, i ova dosadašnja istraživanja pružaju određene mogućnosti za jedan sintetičan, primaran pogled na problematiku delmatskih gradina sa polja jugozapadne Bosne.

Ovdje se, naravno, u prvom redu postavlja pitanje hronološkog određenja pojedinih gradinskih lokaliteta ili — bolje rečeno — njihovog međusobnog hronološkog odnosa. Sondažna istraživanja su dala neke prethodne podatke za ova razmatranja i na osnovu njih je B. Govedarica izradio hronološke okvire gradinskih lokaliteta na kraškim poljima jugozapadne Bosne. U obradi gradina na pojedinim poljima izneseni su neki osnovni pokazatelji u tom pogledu.

Sasvim je evidentno da prva gradinska postrojenja na ovom prostoru treba datirati u rano bronzano doba, u vrijeme između 1800. i 1600. g. pr. n. e. Te najstarije gradine su bile locirane na rubovima Duvanjskog polja. Veliki gradac na Privali (Karta 1, br. 27) je bio podignut na rubnoj kosi, na položaju sa kojeg se mogao kontrolisati veliki dio Duvanjskog polja i Buškog blata. Bila je to izvanredna pozicija, koju su svjesno izabrali prvi organizovani naseljenici na poljima jugozapadne Bosne. Ovdje su bili sigurni od svakog iznenađenja, osjećali su se bezbijednim

pa su mogli mirno da napasaju svoja stada po okolnim proplancima. Drugačija je pozicija Graca u Vučipolju (Karta 1, br. 31). Ova gradina je bila smještena u zatvorenoj, relativno maloj i uskoj dolini, čije je prilaze bilo lako kontrolisati. Kao da je bila sakrivena od susjednih polja; na tome su njeni stanovnici gradili svoju sigurnost. Svoju gradinu nisu čak ni obezbijedili kamenim nasipom nego, vjerovatno, nekom drvenom palisadom, koja je bila dovoljna za eventualnu odbranu. Gradina kod Mesihovine je imala najslabiji položaj, ali su se u njenoj pozadini dizali zgodni bregovi, na kojima se uvijek moglo naći utočište (Karta 1, br. 17).

Ovdje je nužno konstatovati da na drugim poljima jugozapadne Bosne nije identifikovana nijedna gradina koja bi pripadala ovom praistorijskom periodu. Duvanjsko polje je, prema tome, već tada imalo određenu prednost u očima tadašnjih društvenih zajednica. Ovome idu u prilog i nalazi keramike cetinske kulture iz velike gomile u Grabovici kod Prisoja, jer je to neposredno susjedstvo Duvanjskog polja[3].

Bilo bi pogrešno misliti da prije izgradnje navedenih gradina nije bilo nikakvog života na čitavom ovom prostoru. Nalaz kamene sjekire ispod Kasalova graca (Karta 3, br. 9), nalazi bakarne i kamenih sjekira na području Ždralovca, kao i bakarna sjekira iz Lipe — Karta 3, br. 32 (sve na Livanjskom polju) potvrđuju prisustvo ljudi i prije podizanja gradina na Duvanjskom polju. Ostaje, ipak, činjenica da na ovim poljima dosada nije nigdje zabilježen neki lokalitet koji bi pripadao neolitskom ili eneolitskom periodu. Na ovom prostoru nisu, dakle, podizali svoja naselja pripadnici hvarsko-lisičićke neolitske kulture niti pripadnici vučedolske, odnosno ljubljanske postneolitske kulture, koje su bile raširene na Jadranu i u zapadnoj Hercegovini. Nisu im sigurno odgovarali geopedološki uslovi na tim poljima, bilo zbog nedostatka potrebnog materijala za izradu oruđa i oružja bilo zbog plavljenja polja ili slabijih klimatskih uslova. Prema tipu kamenih sjekira i bakarne sjekire, izgleda da su Livanjsko polje počeli da posjećuju pojedinci ili male grupe tek u jednom odmaklom periodu eneolitskog doba. Zato se i javlja dilema: zbog čega prva gradinska postrojenja nisu nastala na Livanjskom polju kada su tamo zalazili ljudi i prije podizanja gradine na Privali? Da li to znači da su prve organizovane grupe u ranijem bronzanom dobu prispjele ovamo iz sjeverozapadnog pravca, iz doline Rame i gornjeg Vrbasa? Već je B. Govedarica naglasio da su nosioci najstarijeg gradinskog naseljavanja na Duvanjskom polju pripadali jednom kulturnom kompleksu koji se širio na prostoru od srednjeg Jadrana do zapadne Hercegovine i djelimično srednje Bosne[4]. Do većih sistematskih iskopavanja, ipak hipoteza o dolasku sa sjeverozapada grupa koje su podigle gradinu na Privali, u Vučipolju i kod Mesihovine ostaje pod znakom pitanja. Ali, u isto vrijeme se mora prihvatiti i teza da se u to vrijeme formirao širi kulturni kompleks na prostoru od srednjeg Jadrana do zapadne Hercegovine. Samo tako može se objasniti kulturna srodnost keramike tipa Privala I sa onom sa druge strane Dinare.

---

[3] I. Marović, *Novi prilozi upoznavanju ranog brončanog doba u srednjoj Dalmaciji i južnoj Bosni*, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LXXIV, Split 1980, 11—23.

[4] B. Govedarica, 1982, 163—169, 180—181.

Na kraškim poljima jugozapadne Bosne nije zabilježena nijedna gradina koja bi sigurno pripadala srednjem bronzanom dobu (Br. B—C). Takva situacija, doduše, nije svojstvena samo ovom području; ona je zapažena na mnogo širem prostoru zapadnog Balkana. Zasada nema pravog tumačenja ove pojave. Teško je pretpostaviti neki nagli prestanak života jer se radi o relativno mirnom vremenu, bez nekih vidljivih perturbacija. Sklon sam mišljenju da su se u tom vremenu, baš zbog takve mirne situacije, ljudi preselili na niže terene i živjeli na otvorenim lokacijama, bez fortifikacionih postrojenja. Moguće je da su savremena naselja pokrila ostatke tih naselja ili se jednostavno radi o nedovoljnoj istraženosti lokacija na kojima nisu ostali vidljivi vanjski znaci arhitekture. Treba, npr., sistematski istražiti naselje ispod Kasalova graca, odnosno ispod Gredine na Livanjskom polju. Dotle ovo pitanje još uvijek ostaje otvoreno.

Nova faza u izgradnji gradinskih postrojenja dolazi u vremenu prelaza iz kasnog bronzanog u željezno doba (Ha A/B—Ha B). Tada su podignute neke od ključnih gradina: Velika gradina u Petrovićima (Duvanjsko polje), gradina u Koritima (Buško blato), gradina Klačine kod Zagoričana, a možda i gradina nad Grkovcima (Livanjsko polje) i Reljina gradina (Glamočko polje). Vjerovatno je već u tom periodu i Mandina gradina na Duvanjskom polju počela da igra određenu ulogu. Do novog impulsa u podizanju gradina moglo je doći iz dva razloga: zbog doseljenja novog stanovništva u ove krajeve ili zbog napuštanja otvorenih staništa u nižim predjelima i zauzimanja položaja pogodnih za odbranu. U oba slučaja se mora računati na nemirna i nesigurna vremena, prouzrokovana općim gibanjima u Podunavlju i na Balkanu u kasnom bronzanom dobu. Posljedice tog gibanja su se morale osjetiti — makar i sa dosta značajnim zakašnjenjem — i u dosta zatvorenim kraškim poljima jugozapadne Bosne. Samo dugotrajna sistematska iskopavanja na gradinama koje smo označili pogodnim za takva istraživanja možda će dati elemente za rješenje ovog problema. Nema, međutim, sumnje da tzv. turbanoidni obodi, tako dobro zastupljeni u drugoj fazi gradine u Petrovićima i na gradini u Letki (Duvanjsko polje), nameću zaključak da je moralo doći do upada nekih grupa sa sjevera i sjeverozapada, jer je ta keramička forma važna karakteristika kulture polja sa žarama (Urnenfelderkultur), što pokazuje da je ta forma ostala u upotrebi vrlo dugo i da je dosta kasno stigla do Duvanjskog polja. Dakle, samo sistematska iskopavanja će pokazati koliko su u ovom procesu učestvovali došljaci, a koliko je to posljedica mijenjanja životnih navika domaćeg stanovništva. Za ovo drugo rješenje bi bilo potrebno ustanoviti kulturni kontinuitet u oku čitavog bronzanog doba. Nije isključeno, čak izgleda vrlo vjerovatno, da se mora računati sa oba procesa.

Zasada je sasvim dovoljno saznanje o vremenu kada je počela nova faza izgradnje gradinskih postrojenja na poljima jugozapadne Bosne. Bilo je to u vremenu između 1000—800. god. pr. n. e..

Po svemu izgleda da se od tog vremena kontinuirano nastavlja život na podignutim gradinama, odnosno da su se podizali i novi gradinski objekti. Sigurnu potvrdu u tom smislu imamo na gradinama u Koritima, Reljinoj gradini i Mandinoj gradini.

U starijem željeznom dobu su vjerovatno prvo nastale gradine u Letki, na Libu i u Podgaju (Duvanjsko polje), nad Potočanima, u Orguzu

i Kasalov gradac (Livanjsko polje), u Mišima (Buško blato), pa gradine u Isakovcima i Raičkama (Glamočko polje). Kao što se vidi, sve su to gradine klasičnog delmatskog tipa, gradine u obliku potkovice — ili u obliku sličnom potkovici — i zato pretpostavljam da je u tom vremenu konstituisan ovaj gradinski tip. A to se, kako izgleda, desilo u periodu od VIII do VI stoljeća pr. n. e.

Veliki broj značajnih gradina podignut je u periodu VI/V stoljeća pr. n. e. Među takve možemo ubrojiti: Veliku gradinu kod Mrkodola, Čurića gradinu, gradinu nad Kovačima, gradinu u Stipanićima, Selimovića gradinu, Buhovsku gradinu (Duvanjsko polje), Popovu glavicu i gradinu u Prisojama (Buško blato), gradine u Vidošima i nad Vašarovinama, Veliku gradinu nad Velikim Kablićem, Veliku gradinu nad Donjim Rujanima, Kesićevu gradinu, gradinu u Bastasima i Anđelića gradinu (Livanjsko polje), gradinu Šiljak, gradinu u Rudićima kod Halapića i onu u Podgradini Kamenskoj (Glamočko polje). Time je, svakako, zaokružen broj gradina koje su zauzimale značajna i najznačajnija mjesta na našim poljima. Sve one, izuzev dvije neutvrđene gradine iz ranog bronzanog doba, ostale su najvjerovatnije u funkciji do nailaska rimskih legija, dakle, najmanje do polovine II stoljeća pr. n. e. (Topografski položaj ovdje navedenih lokaliteta vidi na Kartama 1—5.)

Jedinstven gradinski sistem na delmatskom području jugozapadne Bosne mogao je nastati uglavnom u IV i III stoljeću pr. n. e. Tada su i podignute sve one gradine koje smo u opisu naznačili kao osmatračnice ili kontrolne utvrđene stanice, sve gradine na visokim položajima, vezne gradine i gradine koje su služile kao dopunska odbrana nekim ključnim gradinama. Treba podsjetiti da je na tim lokalitetima veoma slab ili uopće nema kulturnog sloja. Nalazi se uglavnom gruba keramika, nema one finije rađene i ukrašene robe. Inače, gotovo je sigurno da zdjele sa zašiljenim obodom, pa zadebljani i uvijeni obodi predstavljaju karakteristiku keramičke robe u posljednjim praistorijskim vjekovima. Prema takvim nalazima sam i zaključio da su gore imenovane gradine ostale u funkciji sve do rimske okupacije.

Gornja analiza pokazuje da prva faza izgradnje gradinskih postrojenja pada u vrijeme starijeg bronzanog doba. Iza toga dolazi do prekida i u periodu od barem pet vjekova nema tragova o podizanju gradina. Tek na prelazu iz bronzanog u željezno doba (Ha A/B — Ha B, oko 1000. god. pr. n. e.) ponovo se javljaju — i to dobro utvrđena — gradinska postrojenja. Intenzitet njihove izgradnje se pojačava od VIII vijeka pr. n. e., vrlo je intenzivan u vremenu VI do V vijeka pr. n. e., a većina pomoćnih, veznih i sličnih gradina je nastala u posljednjim vjekovima pred rimskom okupacijom. Borivoj Čović je još prije dvije decenije ustanovio da su u mnogim krajevima Bosne eneolitsko/rano bronzano i kasno bronzano doba najvažniji periodi u kojima su podizana gradska naselja[5]. Situacija na ovdje obrađenim poljima samo dopunjava ovakvu konstataciju.

Ovakva se slika hronološkog slijeda u podizanju gradina na kraškim poljima jugozapadne Bosne, u suštini, potpuno podudara sa redo-

[5] B. Čović, *Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni*, GZM, N. S. XX, Sarajevo 1965, 68 ff.

slijedom koji je u navedenom radu postavio B. Govedarica. On je u svoju razradu unio više detalja i na osnovu njih gradio svoje faze razvoja, ali suštinske razlike nema. Jedino razilaženje se javlja u ocjeni vremena u kojem je prestao život na našim gradinama. B. Govedarica je, izuzev gradine nad Grkovcima, prestanak života na ostalim tretiranim gradinama stavio u vrijeme prelaza iz starijeg u mlađe željezno doba ili na početak mlađeg željeznog doba. To znači negdje oko 400/350. god. pr. n. e. Po našoj obradi, život na ovim gradinama je trajao barem do polovine II vijeka pr. n. e.; one su bile u funkciji do rimske invazije. Bez obzira na tipološku razradu keramičkih nalaza, postavlja se pitanje: koji bi bio uzrok prestanka upotrebne funkcije gradina na ovim poljima u tako ranom periodu? Delmati su bili u stalnom društveno-političkom usponu i nijedna od susjednih plemenskih zajednica ih tada nije ugrožavala. I drugo, Rimljani su baš na gradinama dočekivani snažnim otporom. Prema tome, one su u tim posljednjim vjekovima stare ere i te kako služile u odbrambene svrhe. To je neosporna činjenica i analize arheološkog materijala će ubuduće morati da idu za saobražavanjem sa ovakvom istorijskom situacijom. Neke su do polovine II vijeka pr. n. e., a neke i kasnije, ostale u funkciji odbrambenih potreba. Ovom zaključku ide u prilog i zapažanje da na 9 do 10 gradina nije ni završen odbrambeni bedem (Oplećani, Brišnik, Romići, Kneževa gradina, Begova gradina, Radanovci, Gornji Rujani, Runjići, Vidimlije).

Osnovni tip gradinskih objekata na području koje ovdje razmatramo može se označiti imenom potkovičasti (ili lopatasti) tip gradine. To je već pomenuti klasičan tip delmatske gradine. Ovakav oblik je konstatovan na svim našim poljima, a kao primjere možemo navesti sljedeće lokalitete: gradine u Vedašiću, Oplećanima, Podgaju, Selimovića gradinu (Duvanjsko polje), gradine u Mišima i Orlovači (Buško blato), gradine u Potočanima, Orguzu, Ivića gradinu, Kasalov gradac (Livanjsko polje), gradine u Isakovcima i Skucanima (Glamočko polje). Kad ovome dodamo još petnaestak gradina koje su bile izgrađene približno po ovom principu, izlazi da jedna četvrtina svih objekata pripada ovom gradinskom tipu, što je zaista više nego značajan procenat. Pri tome treba uzeti u obzir i činjenicu da potkovičaste i gradine slične forme spadaju među najznačajnije gradinske objekte na svakom polju, što također upućuje na sklonost delmatskih zajednica ovakvom njihovom oblikovanju. Ovom tipu se, dalje, približavaju i one gradine čiji nasip ima oblik kifle ili banane, a time se navedeni procenat još više povećava.

Nešto se više četvrtastom obliku približavaju gradine u Buhovu (Duvanjsko polje), Raičkama (Glamočko polje), Gornjim Smrčanima i Anđelića gradina u Lipi (Livanjsko polje), dok gradina u Bastasima (Livanjsko polje) i ona u Rudićima kod Halapića (Glamočko polje) podsjećaju na oblik lađe. Ovo se naročito odnosi na gradinu u Bastasima. Nema nikakve sumnje da je kod ostalih gradinskih objekata postojeća terenska konfiguracija igrala odlučujuću ulogu i da se odbrambeni sistem prilagođavao tim uslovima. Pa ipak, ako želimo da izdvojimo klasičan tip delmatske gradine na ovom području, onda je to bez ikakve sumnje, već pomenuti potkovičasti tip. Po njemu se prepoznaje ovaj dio delmatskih teritorija, a istraživanja na susjednim područjima će pokazati da li taj tip ima opći značaj za delmatske zajednice — od Duvanjskog polja do Solina.

U vremenu od preko dva milenija došlo je do značajnog obrušavanja kamenih nasipa koji su opkoljavali pojedine gradine. Zbog toga je bez brojnijih — ponekad i temeljitijih — ispitivanja samih nasipa dosta teško utvrditi njihovu strukturu. Na osnovu podataka dobivenih iz nekoliko sondažnih istraživanja i na osnovu površinskih zapažanja, zasada se za gradine na obrađenim poljima mogu izvesti sljedeći zaključci:

a) Kod odabiranja lokacije za podizanje neke gradine obično je birano mjesto koje je od prirode nudilo pogodne uslove za utvrđivanje. Već je rečeno da je od toga zavisio i oblik gradine.

b) U nekim slučajevima je prirodno uzvišen pojas oko gradinskog prostora dograđen običnim kamenim nasipom, pa se tako dobivao solidan i snažan „grudobran". Nasipi na Selimovića gradini (Duvanjsko polje) predstavljaju dobar primjer u ovom pogledu; ovdje su izvršeni i odgovarajući sondažni radovi, koji su to i potvrdili. Nešto slično se može reći za gradine u Mišima (Buško blato), u Orguzu (Livanjsko polje) i za neka druga slična gradinska postrojenja.

c) Sasvim je očito da je na značajnom broju gradina odbrambeni sistem izgrađen uz upotrebu raznih vrsta suhozida. Jednom je to vrlo grubo naslagano krupno kamenje na donjem dijelu nasipa da bi se spriječilo njegovo osipanje (gradina u Buhovu, Duvanjsko polje), odnosno na vanjskom dijelu nasipa (gradina u Vidošima, Livanjsko polje), drugi put je takav sistem upotrijebljen sa obje strane nasipa (npr., gradina Zamršćen na Buškom blatu, a posebno gradina iznad sela Provo sa Livanjskog polja, kod koje su dva uzdužna suhozida kombinovana sa jednim poprečnim suhozidom na određenom odstojanju) ili od tri reda suhozida (Ivića gradina, Livanjsko polje). Svakako je ovdje važno napomenuti da je kod nekih gradina dvojni suhozid postavljen na samom stjenovitom tlu (Zamršćen na Buškom blatu, gradina u Begovači, Velika gradina nad Velikim Kablićem i gradina nad selom Provo na Livanjskom polju, Tisno lice na Glamočkom polju), dok je u drugim slučajevima dvojni red vidljiv na gornjem rubu nasipa (Velika gradina u Petrovićima na Duvanjskom polju, gradina kod Gornjih Smrčana na Livanjskom polju, gradine u Isakovcima i Raičkama na Glamočkom polju). Na osnovu izvedenih terenskih ispitivanja sa znatnom sigurnošću se može pretpostaviti da je dvojni suhozid postavljen neposredno na stijenama kod onih gradina kod kojih se nije mogla iskoristiti terenska konfiguracija za formiranje nasipa. Obratan je slučaj sa dvojnim suhozidom na gornjem rubu nasipa. Naravno, samo bi veća iskopavanja na desetak ovdje spomenutih gradina dala definitivan odgovor na ova pitanja. S obzirom na hronološko mjesto Velikog graca na Privali, očito je da je sistem dvojnog suhozida na ovom prostoru korišten već u ranom bronzanom dobu.

Čini se da je V. Milojčić imao pravo kada je izrazio sumnju da su kameni nasipi na gradinama bili načinjeni samo običnim nasipanjem kamena. On je čak postavio tezu da su možda bili u pitanju kameni zidovi vezani balvanima[6]. Ostaci suhozida na mnogim gradinama potvrđuju da je tzv. suhozidna izgradnja kamenih bedema bila poznata i često korištena kod plemenske zajednice Delmata. To je jedan širi mediteranski

[6] Vl. Milojčić, Utvrđena ilirska naselja, 311.

sistem izgradnje utvrđenja; normalno je da su ga poznavali i Delmati, ali se ovdje mogu staviti tri napomene: 1) suhozid kod Delmata na našim poljima je obično načinjen od netesanog, odnosno grubo lomljenog krupnijeg kamena, 2) dosada nije zapažen ni najmanji detalj koji bi upućivao na vezivanje suhozida balvanima i 3) postojali su i nasipi koji su bili načinjeni običnim nasipanjem kamenjem (gradine u Oplećanima i Srđanima na Duvanjskom polju to najbolje potvrđuju).

Poznata je stvar da se u drugim ilirskim i u nekim susjednim oblastima javlja isti sistem izgradnje utvrđenja (dvostruki suhozid od grubo lomljenog kamena). Takav je slučaj sa gradinom Gajtan u sjevernoj Albaniji, čije su utvrde ovog tipa datirane od XII do V vijeka pr. n. e., a na teritoriji Albanije identifikovano je oko 25 ovakvih gradina[7]. Isto se može reći i za niz gradina na teritoriji plemenske zajednice Liburna, kao što su Budim u Posedarju, Kolon na ostrvu Pagu ili Orjak na ostrvu Kali i Zapuntel na ostrvu Molat[8]. Takav sistem suhozidne izgradnje Š. Batović datira u praistorijske periode do V vijeka pr. n. e. Dovde, dakle, postoji izvjesna saglasnost u tehnici zidanja utvrda na jednoj široj balkanskoj teritoriji.

Poslije toga, međutim, i na teritoriji Albanije i na području Liburna raniji sistem zamjenjuju utvrde sa poligonalnim zidovima (suhozid sa pravilno okresanim krupnim tesanicima poligonalnog tipa) i, najzad, utvrde sa zidovima izgrađenim od kvadratnih kamenih blokova (suhozid tipa opus quadratum). S. Islami poligonalni sistem u Albaniji datira u vrijeme V i IV vijeka pr. n. e., a opus quadratum u posljednja tri stoljeća stare ere[9]. Gotovo isto datiranje preuzima i Š. Batović za odgovarajuće gradinske utvrde na teritoriji Liburna; kao primjer poligonalnog sistema on navodi gradinu na ostrvu Školj veliki, a za opus quadratum mu kao primjer služe gradine u Nadinu i na Bribiru[10]. Očito je da se sličan razvoj utvrđivanja gradina može konstatovati i na teritoriji plemenske zajednice Daorsa, bliskih susjeda naših Delmata. Pri tome je na gradini Zvonigrad kod Gornjeg Prologa zapažena neka vrsta poligonalnog sistema, a najveće umijeće megalitske izgradnje dostignuto je na gradini iznad Ošanića kod Stoca[11].

M. Zaninović smatra da se apogej izgradnje utvrda sa megalitskim zidovima tipa opus quadratum može staviti u vrijeme od posljednje četvrtine IV do kraja III vijeka pr. n. e., kada se na Balkanu pojavljuju rimski osvajači[12]. On s pravom spominje da je o problemu gradina megalitskog tipa u novije vrijeme napisana čitava literatura i da se danas zapravo, radi o suptilnijim tipološkim i hronološkim istraživanjima[13].

---

[7] S. Islami, *Problèmes de chronologie de la cité illyrienne*, Utvrđena ilirska naselja, 38—39; vidi i M. Korkuti, *Alcune caratteristiche degli abitati protourbani nella Iliria meridionale*, Utvrđena ilirska naselja. 132. Tav. I.

Š. Batović, *Caractéristique des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens*, Godišnjak XV/13, 216, T. III—VI.

[9] S. Islami, *l. c.*, 40—44.

[10] Š. Batović, *l. c.*, 219, T. XII—XIII.

[11] Z. Marić, *Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa*. Utvrđena ilirska naselja 108—109, T. I—III.

[12] M. Zaninović, *Nalazi sa Tora kod Jelse kao prilog njegovoj kronologiji*, Opuscula archaeologica 7, Zagreb 1982, 72.

[13] Ibid., nap. 16, sa citiranjem literature.

Sve ovo što je rečeno navodi na zaključak da Delmati, nastanjeni na poljima jugozapadne Bosne, prilikom utvrđivanja svojih gradina nisu prihvatili megalitski sistem izgradnje zidova, nisu otišli dalje od suhozida gradenog lomljenim kamenom. Da li to, onda, znači da gradine na Duvanjskom, Livanjskom i Glamočkom polju ne mogu biti mlađe od V vijeka, da je njihova izgradnja prestala kada su druge ilirske i susjedne zajednice počele graditi poligonalne zidove? Sigurno je da bi ovakav zaključak bio pogrešan. Jer, nema sumnje da su gradine na ovim poljima bile u upotrebi i u posljednjim vjekovima stare ere. Šta bi, inače, rimske legije osvajale na delmatskim teritorijama u svom dugom pohodu na Balkan? A zna se da su Rimljani vodili mnoge krvave bitke oko delmatskih utvrda i da su teškom mukom polovinom II vijeka pr. n. e. osvojili i plemenski centar Delminium, koji se — kako smo to konstatovali u prethodnoj obradi — sasvim vjerovatno može identifikovati kao gradina na Libu u Duvanjskom polju[14]. Oko ovih gradina su se i poslije poraza Delmata kod Delminiuma vodile mnoge borbe između rimskih i delmatskih jedinica, vodile su se zapravo sve do vremena Augusta i konačnog potčinjavanja ilirskih plemenskih zajednica.

Delmati su na poljima jugozapadne Bosne ostali konzervativni stočari sve dok nisu definitivno potpali pod rimsku vlast. Nisu mijenjali svoj sistem utvrđivanja gradina ni onda kada su došli u bliži kontakt sa Liburnima, sa Daorsima i sa širom jadranskom oblašću u cjelini. Njihov konzervatizam se u ovom pogledu potpuno podudara sa tom pojavom u nekim drugim sektorima materijalne kulture — u izradi keramičkih proizvoda, gradnji kuća i slično.

Gotovo je sigurno da su se prilikom utvrđivanja gradina na našim poljima upotrebljavale i drvene palisade, što je sasvim normalno kad se zna da je kod Delmata bila razvijena prava ksilokultura. Takve palisade su vjerovatno podizane na kamenim nasipima bez suhozida, a najviše na prednjim stranama gradina na kojima je nedostajao kameni nasip i koje su bile okrenute prema polju. Izrazit su primjer u tom pogledu gradine potkovičastog tipa. Tokom vjekova istrulo je sve što je bilo izgrađeno od drveta (ako nije bilo spaljeno, a u mnogim slučajevima je bilo spaljeno) pa su nestali bilo kakvi tragovi palisadnog zida. Jedino naglašeni, pravilno odrezani, rubovi na tim stranama gradina neosporno navode na gornji zaključak. — Također je sasvim vjerovatno da su neke starije gradine bile u cjelini opasane drvenom palisadom (npr., Gradac u Vučipolju, Duvanjsko polje).

U skladu sa ovakvim sistemom utvrđivanja stoji i obezbjeđenje ulaza na gradinski plato. Samo je u rijetkim slučajevima prilaz gradini išao kroz stjenovit usjek, dotjeran okresivanjem pobočnih stijena i nogostupa (gradina u Letki, gradina iznad Potočana, Kasalov gradac). Na jednom broju gradina ulaz je bio flankiran posebnim kamenim nasipima ili bedemima (Buhovska gradina, Anića gradina, gradina na Zamršćenu, Begovača i druge) i to je, zapravo, opći mediteranski sistem zaštite ulaza, izveden ovdje u nešto uproštenom obliku. U najvećem broju slučajeva na plato gradine se ulazilo pored jednog kraja nasipa (npr., gradina nad

[14] Vidi detaljno o tim ratovima kod: M. Zaninović, 1966, 27—33.

Mrkodolom, Velika gradina u Petrovićima, gradina na Libu, gradina u Vidošima, gradina u Raičkama). Na taj način se ulazilo i na široki plato gradine u Koritima, koji je sigurno bio zaštićen palisadnim vratima. Samo kod dvije gradine je načinjena posebna rampa, preko koje se prilazilo ulazu na gradinski plato (gradina kod Gornjih Smrčana i Velika gradina nad Donjim Rujanima). U jednoj dalekoj paraleli, ovo bi podsjećalo na prilaznu rampu u Tirintu! Dakle, opet jedna mediteranska osobina.

U ovom kompleksu pitanja još nekoliko riječi o limitnim tumulima. U obradi gradina na pojedinim poljima već je rečeno da su ovi tumuli vjerovatno imali dvostruku ulogu. Na nekim gradinama oni su sigurno imali odbrambenu ulogu. Spomenuću gradinu kod Gornjih Smrčana, gdje je ovakav tumul štitio prilaz gradinskom platou. Kod jednog broja gradina tumul se nalazio na strani lakšeg prilaza gradini, pa je svakako značio pojačanje na toj strani, neku vrstu glavne odbrambene kule (npr., gradina nad Kovačima, Buhovska gradina, Ivića gradina, Gradac i Mali gradac nad Vašarovinama, Gubinski grad, gradina u Bastasima). Veliki tumul na Mandinoj gradini na Duvanjskom polju nije, međutim, mogao imati takvu ulogu, jer nije baš ništa štitio. Zato smo i zaključili da je ovo bio izrazit primjer kultnog objekta, za libacije i žrtve, i to šireg karaktera. Nešto slično bi se moglo reći i za tumule na gradini nad Crvenicom (Duvanjsko polje) i gradinu Šiljak (Glamočko polje). S obzirom na redovne nalaze, čak brojne nalaze keramičke robe na limitnim tumulima, može se sa dosta sigurnosti pretpostaviti da je većina tih objekata imala i kultnu ulogu. Selimovića gradina, gradine u Podgaju, nad Kovačima i nad Mrkodolom (Duvanjsko polje), gradina u Vidošima (Livanjsko polje) i gradina u Karaizovcima (Glamočko polje) tipičan su primjer u tom pogledu. Čini se da je sasvim sigurno da su pripadnici delmatske plemenske zajednice podizali kamene tumule za vršenje svojih religioznih obreda. Bio bi to jedan važan rezultat dosadašnjeg istraživanja na našim poljima. (Na ovom mjestu se može spomenuti da je i na gradini u Renićima — Buško blato, vjerovatno bilo locirano jedno posebno kultno postrojenje.)

Možda je ovdje od interesa reći da je najveći broj limitnih tumula zabilježen na Duvanjskom polju — čak 15 tumula, zatim dolazi Livanjsko polje sa 11 tumula. Na Buškom blatu nema ovakvih objekata, a samo za tri gradine na Glamočkom polju se može sigurno reći da su imale ovakve tumule.

Kada se rezimiraju podaci o gradinama na pojedinim poljima, sasvim je vjerovatno da je među njima samo nešto više od jedne trećine bilo trajnije naseljeno. Ovdje ćemo ih nabrojati redom prema poljima:

Duvanjsko polje: gradina u Letki, gradina na Libu, Velika gradina u Petrovićima, gradina kod Crvenice, Velika gradina nad Mrkodolom, Ćurića gradina kod Bukovice, gradina nad Kovačima, Veliki gradac na Privali, gradina u Stipanićima, Buhovska gradina, gradina u Podgaju, Selimovića gradina (svega 12 gradina);

Buško blato: gradina u Koritima, gradina u Renićima, gradina u Mišima, Popova glavica, gradina iznad Prisoja (svega 5 gradina);

Livanjsko polje: gradina u Vidošima, gradina Klačine kod Zagoričana, Gradac iznad Potočana, gradina na Teberu, Velika gradina nad Velikim Kablićem, gradina iznad Vašarovina, Kesićeva gradina, gradina u

Bastasima, gradina iznad Grkovaca, Velika gradina nad Donjim Rujanima, Gubinski grad, gradina u Orguzu, Anđelića gradina (svega 13 gradina);

Glamočko polje: gradina Šiljak, gradina u Karaizovcima, gradina u Isakovcima, gradina u Raičkama, gradina u Reljinom selu, donja gradina na Velikom Obljaju, Soldatova gradina, Gradinica nad Šumnjacima, gradina u Rudićima kod Halapića, gradina u Podgradini Kamenskoj (svega 10 gradina).

Na ovaj način smo dobili broj od 40 gradina koje su bile trajnije nastanjene. Naravno, u ovaj popis nismo unijeli dvije gradine iz ranog bronzanog doba koje nisu imale značenje za kasnije periode.

Nekoliko od ovih gradina je imalo i podgradinsko naselje. To su, u prvom redu, gradina na Libu (Duvanjsko polje), gradina iznad Vašarovina (Livanjsko polje) i gradina u Reljinom selu (Glamočko polje). Ovamo još spada i Kasalov gradac (Livanjsko polje), a sasvim je vjerovatno da su takva podgrađa postojala uz gradinu iznad Prisoja (Buško blato), gradinu u Isakovcima, gradinu u Rudićima kod Halapića i gradinu u Podgradini Kamenskoj (Glamočko polje). Pored toga, dosada je ustanovljeno i postojanje sasvim otvorenih naselja, kao što su ona u selima Crvenica i Bukovica na Duvanjskom polju, pa onda Vrbovik kod Potočana na Livanjskom polju. Više je nego sigurno da je na našim poljima bilo mnogo više ovakvih naselja, samo ih je teško identifikovati iz dva razloga: prvo, na njima vjerovatno leže savremena naselja i, drugo, bila su izgrađena od drvenog materijala pa su se ostaci jednostavno rasturili. — Posebnu zanimljivost predstavlja gornja gradina na Velikom Obljaju u Glamočkom polju, sa svojim tumulima, a ovaj objekat ostaje svakako lokalitet za jedno sistematsko istraživanje.

Dosta je uvriježeno mišljenje da su Iliri, pa onda i delmatske zajednice, živjele samo na gradinama. Tako M. Zaninović ističe da su gradine primarno stočarska naselja, da predstavljaju gotovo jedini i dominantan tip naselja[15]. Nema sumnje da su mnoge gradine služile i za stanovanje, ali smo na primjeru gradina u jugozapadnoj Bosni vidjeli da je njihov veći broj služio kao osmatračnice, vezne i pomoćne gradine, kontrolne gradine, kultna mjesta za obrede. Zato je, čini mi se, M. Suić s pravom iznio mišljenje da je prva uloga gradina bila da služe okolnom stanovništvu kao zbjeg i utočište u vrijeme vanjske opasnosti, a onda i kao locus sacer ili locus religiosus tom istom stanovništvu[16]. Naša razmatranja o ulozi tzv. limitnih tumula idu sasvim u prilog ovoj drugoj konstataciji. Kada je ojačala rodovska aristokratija, gospodari nekih ključnih gradina su podizali pomoćna utvrđenja, koja mi također imenujemo gradinama (npr. gospodari gradine na Libu i gradine u Reljinom selu). I najzad, neki objekti koje nazivamo gradinama su, u stvari, mogli služiti kao veliki torovi za stoku; tipičan primjer je Kozomorina gradina na Glamočkom polju.

Zanimljivo je u ovom kontekstu navesti mišljenja nekih ranijih istraživača gradina na Livanjskom i Glamočkom polju. M. Mandić izričito kaže da je svrha gradina bila različita: jedne su obuhvatale sama

[15] M. Zaninović, 1967, 21, 23.
[16] M. Suić, 1975, 17, 19.

naselja, manje su služile kao stražarnice, neke su predstavljale zakloništa okolnih stanovnika ili su branile glavne puteve, „neke su od njih bile namijenjene samo obavljanju vjerskih obreda, neke su opet služile i za vjerske obrede i za obranu"[17]. V. Ćurčić, opet, pretpostavlja da su selišta u bronzanom dobu ležala negdje u blizini gradina na Livanjskom polju, ali do danas nisu pronađeni njihovi tragovi[18]. Delmatskim gradinama bavio se i B. Čović, koji smatra da su, pored naseljenih gradina, postojala i naselja razbijenog tipa „smještena nisko, na rubovima kraških polja koja su pripadala Delmatima"[19]. Čini se da je M. Mandić došao do istih rezultata do kojih smo došli i mi nakon izvedenih istraživanja prve i druge faze. Logične dileme su se javile i kod druga dva autora.

Kada sve ovo imamo u vidu, pojam gradine ispada prilično mnogoznačan i pri određivanju funkcije neke od gradina treba sve navedene komponente uzimati u obzir. Pri tome, naravno, dolaze u obzir i određene hronološke razlike,jer je i razvijenost društvene organizacije igrala ulogu kod izgradnje pojedinih odbrambenih objekata.

Ako je tačna konstatacija M. Zaninovića (a ona je, čini mi se, nesporna) da je kod Delmata bila veoma razvijena ksilokultura i da su kuće uglavnom bile građene od drveta[20], tada je razumljivo što je na našim gradinama teško ustanoviti neke značajne arhitektonske ostatke kuća. Ovaj autor svoju konstataciju potkrepljuje i podacima koje pružaju Apian i Dion o velikim paljevinama delmatskih naselja[21]. Slabiji nalazi rimske cigle potvrđuju da je drvo bilo osnovni građevinski materijal i u rimsko doba, a na Glamočkom polju je drvena arhitektura bila dominantna sve do kraja drugog svjetskog rata.

Prilikom obrade gradine u Koritima izneseni su osnovni podaci o tamošnjim arhitektonskim objektima. Ukoliko je tokom iskopavanja zaista ustanovljeno 7 do 8 stambenih horizonata u sloju debljine 0,50—0,80—1,10 m, onda se nameće pitanje kakvi su to ostaci stambenih zgrada—ako nisu bile drvene — iza čijeg je rušenja ostalo desetak centimetara kulturnog sloja. Izgleda da je jedini siguran podatak da su kućni podovi bili načinjeni od nabijene zemlje i da jedan otkriveni ugao ukazuje na četvrtast oblik kuće. Naprotiv, ostaci vanjskih ognjišta i kalotnih peći su bili bolje očuvani (ognjišta su bila izgrađena od pečene zemlje i podloge od šljunka). Na osnovu ovih podataka dobiva se utisak da su navedeni horizonti izdvojeni prema zemljanim podovima, pošto nije ustanovljeno kakvi su bili temelji kuća sa ovim podovima. Pošto je nađeno i nešto pravog kućnog lijepa, vjerovatno je neka kuća — ili njen dio — bila građena od drvenog prepleta i zemljanog obljepa. ali je mnogo vjerovatnije da je većina kuća bila sagrađena samo od drveta.Tome u prilog išli bi i rezultati istraživanja sonde B pod gradinom u Reljinom selu. Opet su nađeni ostaci ognjišta sa kamenom podlogom i izgorjelo drvo oko toga. Nisu li ovo, ipak, ognjišta u drvenim kućama? Vjerovatno. U opisu nekih drugih gradina spomenut

[17] M. Mandić, 1930, 111.
[18] V. Ćurčić, 1909, 170.
[19] B. Čović, 1976, 243.
[20] M. Zaninović, 1967, 22, 24.
[21] Ibid., 24.

je također nalaz pečenog lijepa. Da se opet ne radi o ostacima ognjišta? Jer, šta bi, inače, takav lijep značio u tumulu sa Mandine gradine ili u tumulu sa gornje gradine na Velikom Obljaju?

Ozbiljniji podaci o načinu izgradnje kuća sigurno bi se dobili sistematskim istraživanjem na podgradinskom naselju u Reljinom selu (Glamočko polje) i na gradini iznad Grkovaca (Livanjsko polje). Dotle samo možemo, sa manjom ili većom sigurnošću, pretpostaviti da većina nalaza pečenog lijepa na gradinama pripada konstrukcijama ognjišta i peći, a da je ksilokultura vladala i u izgradnji stambenih objekata. Ovo posljednje je gotovo sigurno.

Upadljiva je činjenica da su sve, ili gotovo sve, gradine svojim fortifikacionim postrojenjima bile okrenute prema suprotnoj strani od samih polja. Gradinska strana nadnesena nad samim poljem na mnogim lokacijama bila je prirodno zaštićena strmim i često stjenovitim padom terena, dok je kod većeg broja gradina vjerovatno bila utvrđena drvenom palisadom. Sasvim je evidentno da su gradine bile opasane nasipima ili suhozidinama da bi zaštitile ljude i materijalna dobra sa padina i visoravni iznad rubova ovih kraških polja. Stanovnici i graditelji tih gradina nisu, dakle, očekivali neku veću opasnost iz samog polja nego iz njihove pozadine. Evo zašto:

a) U vrijeme izgradnje većine najvažnijih gradina (prva polovina I milenija pr. n. e.) nije postojala opasnost od vanjskog neprijatelja, kao što su kasnije bili Rimljani. Radilo se o opasnosti od susjednih plemenskih zajednica ili čak od srodnika iste plemenske zajednice. Kao stočari, pripadnici delmatskih zajednica su bili radi ispaše pretežno upućeni na terene oko i između naših kraških polja. D. Nikić je to, npr., vrlo lijepo eksplicirao na primjeru visoravni Kruzi između Livanjskog i Glamočkog polja, za čija su ispasišta bili zainteresirani tadanji stanovnici oba ta polja[22]. Po tim terenima kružila su stada ovaca i druge stoke, kružile su grupe pljačkaša ili, jednostavno, s te strane je dolazila opasnost. M. Suić ovakav zaključak podržava konstatacijom da su u vrijeme kada je stočarstvo bilo dominantno, pitanje ispaše osjetljivo, a teritorija nepodijeljena (compascua, territorium commune), međusobni sukobi bili redovna pojava[23].

b) Svi važniji putevi u predrimsko doba su vodili iznad rubova polja ili su preko visoravni povezivali pojedina polja; normalno je bilo da gradine budu locirane pored tih puteva[24]. Karakterističan je u tom pogledu, npr., put Ličtani—Provo—Rujani iznad gradine Provo. Vjerovatno su gradine služile i za zaštitu tih istih puteva.

c) U III i prvoj polovini II vijeka pr. n. e. radilo se dosta na jedinstvenom odbrambenom sistemu čitavog prostora kraških polja, što se vidi i po nedovršenim gradinama. Rimske jedinice su se morale uporno boriti da bi skršile tako organizovan otpor. Ove jedinice nisu mogle prilaziti gradinama sa strane pojedinih polja, jer preko njih nisu prolazile saobraćajnice, bile su nadaleko vidljive, a za osvajanje neke jače gradine vojnici su se morali penjati često uz strme padine. Teško je uopće i za-

[22] D. Nikić, 1983, 232—233.
[23] M. Suić, 1975, 31.
[24] D. Nikić, 1983, vidi kartu puteva.

misliti prilaz rimskih jedinica sa polja gradinama na Libu, u Letki, nad Kovačima, nad Mrkodolom, u Petrovićima, u Vidošima, nad Vašarovinama, nad Grkovcima, nad Donjim Rujanima, u Isakovcima i Reljinom selu, Podgradini Kamenskoj i slično. Zbog toga su se i invazione jedinice penjale, na zgodnim mjestima, na padine i izbreške oko gradina i sa te strane napadale same gradine.

Jasno je, dakle, da su odbrambeni nasipi i bedemi podizani sa one strane odakle je dolazila i sasvim realna opasnost za gradine. Bila je to suprotna strana od ruba polja. Taj isti princip se odnosi čak i na gradine koje su bile locirane visoko nad nekim poljem; one su također bile najjače zaštićene sa pozadinske strane.

Na posebnoj karti smo ovdje pokazali vizuelne veze između gradina na obrađenim poljima (Karta 5). Može se reći da su bile izvrsno povezane. Sa gradine na Libu se vidjela većina gradina na Duvanjskom polju, a preko vezanih stanica (Privala, Višegrad nad Vučipoljem) bila je posredno povezana sa ostalim poljima. Veoma dobre vizuelne veze je imala gradina u Koritima na Buškom blatu, gradina na Teberu, gradina nad Vašarovinama i ona iznad sela Provo na Livanjskom polju ili Reljina gradina na Glamočkom polju. Veliku ulogu u vizuelnom povezivanju Livanjskog i Glamočkog polja imale su Cerina gradina na Blagodiji i Baraćeva gradina na Jukovcu. Sve te veze neosporno ukazuju na jednu širu odbrambenu organizaciju u vremenu pred rimsku invaziju i za vrijeme ratova sa rimskim kohortama. Karta vizuelnih komunikacija na najljepši način pokazuje i ulogu gradine na Libu, odnosno ulogu Deliminiuma u čitavom tom odbrambenom sistemu. Pri tome se vidi da je Duvanjsko polje bilo posebno dobro organizovano, jer ga okružuju i četiri dvojne gradine[25], koje su nadzirale prolaze kroz pojedine klance, zatim osmatračnice na Višegradu, na Sutuliji, nad Cebarom, pomoćne gradine uz gradinu na Libu i uz gradinu u Letki itd. Vrlo dobro je bio organizovan i gradinski sistem na Glamočkom polju, sa već pomenutom Cerinom i Baraćevom gradinom, gradinama nad Prijanima, gradinom nad Maslinom stranom, gradinom na Rajanu, pa i Mareljića gradinom. Livanjsko polje je suviše dugačko i ono je bilo organizovano u nekoliko sektora, ali su svi ti sektori bili međusobno povezani, a dobre veze su funkcionisale i sa drugim poljima. Delmatske zajednice na ovim poljima su vjerovatno imale uhodanu signalizaciju, kojom se svaka obavijest mogla neobično brzo prenositi sa kraja jednog na kraj drugog polja. Nemamo, na žalost, nikakvih podataka o tome na koji je način funkcionisala ta signalizacija.

Putne komunikacije su također povezivale gradine na našim poljima. Iscrpne podatke u tom pogledu pružio je D. Nikić, sigurno najbolji poznavalac ovih kraških terena, koji je naročito ukazao na važnost pojedinih visoravni između samih polja. Preko njih su išle glavne međugradinske komunikacije[26].

Problemom gradina na kraškim poljima jugozapadne Bosne, problemom gradina uopće, kao i raznim problemima iz života delmatskih za-

---

[25] Kao dvojnu gradinu ovdje računamo i gradinu nad Crvenicom sa gradinom na Stražnici.

[26] D. Nikić, 1983, 229—246, vidi i priloženu kartu.

jednica bavilo se više autora. Ovdje ćemo pokušati da iznesemo koliko se rezultati naših istraživanja na Duvanjskom, Livanjskom i Glamočkom polju podudaraju ili ne podudaraju sa mišljenjima i zaključcima nekih od tih autora.

V. Radimsky je na tadanjem županjačkom kotaru identifikovao 41 „nasutu gradinu", a od tog broja 26 gradina pripada samom Duvanjskom polju. On je smatrao da bi na svaku gradinu dolazilo otprilike po 200 stanovnika[27] i, prema takvoj računici, na gradinama Duvanjskog polja bi živjelo oko 5200 žitelja. U našoj analizi gradinskih postrojenja na Duvanjskom polju konstatovali smo da je samo 12 gradina na ovom polju bilo sigurno duže vremena naseljeno, što bi, onda, u značajnoj mjeri umanjivalo broj stanovnika koje je pretpostavio V. Radimsky. Prilikom rada na terenu ustanovljeno je, međutim, da su postojala i sasvim otvorena naselja u okviru Duvanjskog polja, pa to unosi novo svjetlo u ovu demografsku računicu. Treba, dalje, uzeti u obzir da je jedan broj tadanjih stanovnika živio na prostoru izvan gradina (evidentan je primjer zabilježen na prostoru oko gradine Orlovače na Buškom blatu) i da su se samo u određenim prilikama zaklanjali među gradinske nasipe nastanjenih ili nenastanjenih gradina. Zbog toga je znatno otežan posao oko fiksiranja nekog približnog broja stanovnika u predrimskim gradinama i oko tih gradina na Duvanjskom polju. Možda je zaista u nekim gradinama i neposredno oko njih moglo istovremeno živjeti 200 žitelja (na Libu sigurno više, na Ćurića gradini, npr., znatno manje) i tada bi se dobio otprilike broj od 2400 stanovnika u samim gradinama Duvanjskog polja. Ako ovome dodamo još određen broj žitelja koji su živjeli u otvorenim naseljima, odnosno na otvorenom prostoru, izlazi da bi na Duvanjskom polju u nekom optimalnom periodu moglo da živi oko 3500 do 4500 stanovnika. — Livanjsko polje, sa Buškim blatom, znatno je prostranije i taj broj bi mogao biti nešto veći (možda od 5500 do 7000 stanovnika), dok bi na Glamočkom polju taj broj bio vjerovatno i nešto manji (možda oko 3000—3500 žitelja). Teško je reći da li je ovaj broj od 12000 do 15000 stanovnika na svim našim poljima zaista realan, ali je zasnovan bar na nekim — iako nedovoljno argumentovanim elementima. Rekli bismo da se taj broj može uzeti samo kao polazna računica za demografsku sliku na poljima jugozapadne Bosne u predrimskom vremenu.

Mišljenja M. Mandića, V. Ćurčića i B. Čovića o karakteru gradina na našim poljima smo već citirali[28] i treba samo još jednom naglasiti da se njihova razmišljanja o nekim aspektima delmatskih naselja u značajnoj mjeri podudaraju sa rezultatima naših istraživanja.

D. Sergejevski je, sigurno, bio najbolji poznavalac starina na Glamočkom polju. Po njegovom mišljenju, tamošnje ilirsko (tj. delmatsko) stanovništvo je živjelo i na terasama ispod gradine u Rudićima kod Halapića i ispod gradine u Podgradini Kamenskoj[29]. Ovo se, svakako, podudara sa našim mišljenjem. Važno je naglasiti da je D. Sergejevski analizirao Strabonove podatke o teritoriji koju su naseljavali Delmati (*Ἄδριον δέ ὄρος ἐστὶ μέσην τέμνον τὴν Δαλματικὴν. τὴν μὲν ἐπιθαλάττιον τὴν δ'ἐπι θάτερα*) i da je iz te analize izveo zaključak da se teritorija Delmata sastojala

[27] V. Radimsky, 1894, 21.
[28] Vidi nap. 17—19.
[29] D. Sergejevski, 1942, 125.

„od unutrašnje oblasti (njihove djedine) i novoosvojenih krajeva"[30]. Prema tome, prvobitna teritorija Delmata se nalazila „s onu stranu Dinare", a to znači na kraškim poljima jugozapadne Bosne. Konačno, ovaj autor je iznio Strabonov podatak da su Delmati imali oko 50 naseobina dostojnih spomena, da su mnogo od njih bile i gradovi *κατοικίας δ' ἔσχεν ἀξιολόγους εἰς πεντήκοντα, ὧν τινὰς καὶ πόλεις*), ali nije posebno komentarisao ovaj podatak[31]. Za nas je ovdje značajno da se autor nije kolebao pri određivanju teritorije koju su naseljavali Delmati i da je u prvi plan stavio Livanjsko, Duvanjsko i Glamočko polje.

Teritorijom starih Delmata bavio se i D. Rendić—Miočević. Analizirajući već pomenute Strabonove podatke, ovaj autor sasvim određeno kaže da je Livanjsko polje „klasično, starosjedilačko tlo Dalmata" i da u taj krug spadaju i Glamočko i Duvanjsko polje[32]. D. Rendić—Miočević je, dalje, obratio pažnju na neke ekonomske aspekte života delmatskih zajednica i pri tome, a na osnovu antičkih izvora, iznio sljedeće podatke:

Delmati su još u Augustovo doba živjeli u rodovskim zajednicama i zato im je zemlja bila zajedničko dobro, koja se svakih 8 godina dijelila na privremeno korištenje.

— Šume i pašnjaci su dobrim dijelom ostali zajednička svojina i pod rimskom upravom.

— Glavno zanimanje delmatskih zajednica bilo je stočarstvo (Delmatae-stočari, *τὸ πεδίον μηλόβοτον* — polje koje hrani sitnu stoku i sl.), o čemu indirektno svjedoči i vrlo raširen kult Silvana, pastirsko-šumskog božanstva.

— Delmati još u Strabonovom vremenu ne poznaju novac kao sredstvo plaćanja[33].

Ovaj autor je, nadalje, veoma iscrpno obradio spomenike Silvana (odnosno Silvana sa Dianom, sa nimfama, sa nekim drugim božanstvom) i utvrdio da je naročito na Glamočkom polju nađen značajan broj tih spomenika; ovo polje je, dakle, bilo jedno od klasičnih teritorija Silvanova kulta[34]. Među spomenicima se, inače, ističu oni iz Halapića, Podgradine Kamenske, Opačića (Glamočko polje), iz Suhače (Livanjsko polje) i iz Duvna. Svetišta Silvanova (*πανεῖα*), po mišljenju autora, bila su pretežno locirana u pećinama ili „u područjima koja su zatvarale krševite litice"[35]. Naravno, autor se bavi ovim i njemu sličnim božanstvima u okviru interpretatio Romana, ali je podvukao da je štovanje Silvana u rimskom periodu moralo biti samo nastavak odgovarajućeg kulta ovakvog epihorskog božanstva.

Svi podaci koje je iznio D. Rendić—Miočević podstiču nas na razmišljanje, odnosno na pokušaj njihovog uklapanja u rezultate naših istraživanja. Čini se da je neosporno da su pripadnici delmatskih zajednica bili

---

[30] Ibid., 115.
[31] Ibid., (Strabo, VII, 315, 5)
[32] D. Rendić—Miočević, 1951, 33.
[33] Ibid., 34—35.
[34] D. Rendić—Miočević, *Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama s područja Dalmata*, GZM, N.S. X, 1955, 29.
[35] Ibid., 11.

pretežno stočari i o tome ne bi trebalo biti nikakve dileme. Samo na osnovu ovakve ekonomske baze može se objasniti položaj gradina, odnosno njihova orijentacija prema pašnjacima iznad kraških polja. Geografski uslovi su sigurno bili odlučujući faktor za ovakvu ekonomsku orijentaciju; potvrduje nam to i stočarska tradicija koja se na ovim poljima zadržala sve do najnovijih vremena, kao i povremena podjela kosanica. Takva ekonomska baza je, očito, uslovila i potpuni nedostatak novca kod delmatskih zajednica; ljudi su jednostavno bili upućeni na neposrednu razmjenu.

Možda je ovdje od većeg interesa pitanje kulta Silvana na kraškim poljima sa ove (istočne) strane Dinare. Ako je taj kult bio toliko jak u periodu rimske vladavine, ne treba spominjati da je Silvan — u delmatskoj interpretaciji — imao čelnu poziciju u panteonu epihorskog stanovništva i u predrimskom vremenu. Gdje su, onda, njegova svetilišta, gdje su se odvijale kultne radnje namijenjene njegovom kultu? Jedino gradina u Renićima, na području Buškoga blata, ima onakve uslove za ovaj kult kakve je bio pretpostavio D. Rendić-Miočević. Uz gradinu je prislonjen jedan zgodan pripećak, a unutar gradine se još uvijek lijepo nazire krug od prirodnih litica i poredanog kamenja. Prilikom obrade ove gradine već smo spomenuli da bi to mogla biti prava kultna mjesta stanovnika renićke gradine. Nešto slično nije zapaženo kod drugih gradina koje smo ovdje obradili (izuzev, eventualno, gradine nad Kovačima)[36]. Ostaje relativno sigurna konstatacija da jedan broj ključnih gradina, kakva je ona na Libu, u Koritima, nad Vašarovinama, u Reljinom selu, nije imao pretpostavljene prirodne pogodnosti za ovaj kult pastirsko-šumskog božanstva. Zato se vraćamo na već više puta istaknutu tezu da su mnogi tumuli na gradinama služili u kultne svrhe — ili i u kultne svrhe — a Mandinu gradinu na Duvanjskom polju, sa njenim velikim tumulom, označili smo kao izrazito kultnu gradinu. Brojna keramička roba na ovom tumulu, kao i na mnogim drugim gradinskim tumulima, mogla je preostati jedino iza izvršenih kultnih radnji — libacija, razbijanja posuđa i slično. Pa i u tumulima koji su bili podignuti nad grobovima mrtvaca gotovo se redovno sreće slična keramička roba. Nije li to znak istog kultnog običaja? Zato bi se, sa izvjesnom vjerovatnoćom, moglo pretpostaviti da su kultne radnje na gradinskim tumulima bile pretežno namijenjene epihorskom Silvanu. Čini mi se da je ta pretpostavka dosta realna. Bilo bi važno ispitati šta, u stvari, znače brojni tumuli na gornjoj gradini na Velikom Obljaju.

Nećemo vjerovatno još dugo vremena, možda i nikada, saznati kako su praistorijski Delmati sebi predstavljali ovo i druga božanstva iz njihovog religioznog kruga. Je li predrimski, epihorski Silvan imao rogove i kozje papke na nogama? Zašto ne! Da li je bilo njegovih i drugih predstava u drvetu ili su se ovi predrimski Delmati zadovoljavali sa anikoničnim simbolima? Možda će jednom neko otkriće unijeti više svjetla u ovo pitanje, možda neko veće sistematsko iskopavanje. Za sada smo bliži ovoj drugoj soluciji sa anikoničnim simbolima.

[36] Bilo bi korisno da se prilikom sistematskih iskopavanja detaljno pregleda i šira okolina nekih gradina. Možda bi se takvim pregledom pronašle litice ili pripeći koji su mogli služiti kultu pastirsko-šumskog delmatskog božanstva.

B. Gabričević je, analizirajući jedan latinski natpis na kamenoj ploči iz Šušnjara između Vrlike i Koljana, dao svoje mišljenje o nekim pitanjima koja ovdje tretiramo:

a) Na osnovu podataka iz jednog pisma koje je P. Vatinius pisao Ciceronu („*viginti sunt oppida Dalmatiae antiqua, quae sibi ipsi asciverunt, amplius sexaginta*"[37]), B. Gabričević zaključuje da je ovih osamdesetak „gradova" predstavljalo i utvrđene centre otpora i odraz određene društveno-političke situacije polovinom I vijeka stare ere. Autor smatra da P. Vatinius nije imao pred sobom „jedinstveno organizovanu i centraliziranu delmatsku vojničku snagu", nego da je ta snaga bila decentralizirana u ratu sa jedinicama P. Vatiniusa[38]. S obzirom na raspored gradina i njihove međusobne veze na kraškim poljima s ove strane Dinare, zaključili smo da se ovdje radilo o široj organizaciji i da su Delmati sa ovih polja pružili jedinstven otpor jedinicama G. M. Figula i P. C. Scipiona polovinom II vijeka stare ere. Poslije jednog stoljeća situacija se sigurno nešto promijenila, ali nam izgleda realno da su Delmati sa naših polja i Vatiniusovim jedinicama pružili sličan, organizovan otpor. U međuvremenu su se odigrala još dva poznata rimsko-delmatska rata (119. i 78. god. pr. n. e.), pa se samo postavlja pitanje u kojoj su mjeri delmatske zajednice ponovo osposobljavale porušene odbrambene sisteme na gradinama poslije tih ratova. Čini mi se da samo u tom pogledu može biti razlika prema jedinstvenom odbrambenom gradinskom sistemu kojim su Delmati ovdje dočekali Figulove kohorte.

b) B. Gabričević je iznio svoj komentar o već citiranom Strabonovom podatku da su Delmati imali do pedeset spomena vrijednih naselja (katoikiai) i usporedio taj podatak sa podatkom Plinija Starijeg, koji kaže da „konventu u Saloni pripadaju, između ostalih, i Delmati sa 342 svoje dekurije"[39]. Po shvatanju ovog autora, delmatska dekurija bi mogla označavati jedan klan ili bratstvenički skupinu, a „spomena vrijedna naselja" su, opet, mogla objedinjavati 5 do 6 takvih dekurija. U tom slučaju bismo postigli usaglašavanje navedenih podataka kod Strabona i Plinija Starijeg. Ako bi svaka dekurija brojila 150 do 200 duša, broj delmatskog stanovništva u I vijeku naše ere bi iznosio negdje oko 60.000[40].

Ova računica bi se nekako slagala sa našim predmnijevanjem da bi na Duvanjskom, Livanjskom (sa Buškim blatom) i Glamočkom polju u neposrednom predrimskom vremenu moglo živjeti oko 12000 do 15000 stanovnika. Jer, to je bio samo dio teritorije koju su nastanjavale delmatske plemenske zajednice. Mnogo je teže pitanje na koje bi se gradine sa naših polja odnosio Vatiniusov podatak o nekih osamdeset „gradova" — oppida, utvrđenih centara otpora. Naveli smo da je na obrađenim poljima bilo oko 40 nastanjenih gradina. Da li su to oppida? Svakako da bi ovo bio prevelik broj u odnosu na čitavu delmatsku teritoriju i zato bi među oppida možda trebalo ubrojiti samo važnije gradine na ovim poljima: gradinu u Letki, gradinu na Libu, Veliku gradinu u Petrovićima, gradinu kod Crvenice, Veliku gradinu nad Mrkodolom, gradinu u Stipanićima,

[37] Cicero, Ad fam. V, 10, 3.
[38] B. Gabričević, 1953, 111.
[39] Ibid., 112 (Nat. hist. III, 142).
[40] Ibid., 113—115.

gradinu u Podgaju sa Selimovića gradinom (Duvanjsko polje), gradinu u Koritima, pa Popovu glavicu ili gradinu u Prisojama (Buško blato), gradinu u Vidošima, gradinu Klačine kod Zagoričana, Veliku gradinu nad Velikim Kablićem, gradinu iznad Vašarovina, gradinu u Bastasima, gradinu nad Grkovcima, Veliku gradinu nad Donjim Rujanima, Gubinski grad, gradinu u Orguzu i Anđelića gradinu (Livanjsko polje), gradine u Isakovcima, Raičkama, Reljinom selu, Rudićima i Podgradini Kamenskoj (Glamočko polje). Na taj način bismo izdvojili nešto oko 25 gradina koje bi se mogle označiti kao oppida u smislu ocjene P. Vatiniusa.

Kad opet uzmemo u obzir Strabonov podatak o 50 „spomena vrijednih naselja (katoikiai)", u taj broj bismo, eventualno, mogli uključiti sljedeće važnije gradine: na Libu, u Letki, u Petrovićima, nad Mrkodolom, u Podgaju, u Koritima, u Vidošima, nad Vašarovinama, nad Grkovcima, nad Donjim Rujanima, Anđelića gradinu, u Isakovcima, Raičkama, Reljinom selu, Rudićima i Podgradini Kamenskoj. Bilo bi tu oko 15 gradina, neka više ili neka manje, ali bi one zaista bile spomena vrijedne gradine.

Ostaje, konačno, pitanje koje se odnosi na podatak o 342 dekurije kod Plinija Starijeg. U ovom slučaju broj od 40 nastanjenih gradina na našim kraškim poljima ne bi nikako odražavao pravi procenat u odnosu na čitavu delmatsku teritoriju. Pretpostavljamo da bi ovdje trebalo uključiti veći broj gradina, dakle i one gradine koje nisu bile naseljene a služile su kao skloništa stanovništvu koje je živjelo na otvorenom prostoru u zoni njihove kontrole. Ovakvim postupkom bi se moglo izdvojiti oko 80 gradinskih objekata i taj broj bi se nekako podudarao sa brojem dekurija koje bismo locirali na našim kraškim poljima.

c) B. Gabričević je, najzad, obratio pažnju na ubikaciju općinskog područja Barizaniata i Lizaviata, bratstvenih skupina spomenutih na gore citiranom natpisu. Obje ove općine on je smjestio uz desnu obalu Cetine (današnje Stražine i Kijevo), s tim što bi svaka od ovih općina obuhvatala 5 do 6 dekurija. Bile bi to općine u smislu Strabonovih katoikiai[41]. Koliko je realna Gabričevićeva ocjena da bi u Vrličkom i Sinjskom polju bilo locirano oko 10 takvih općina, ostaje otvoreno pitanje. Možda nije bilo toliko kada pretpostavimo da je na našim poljima bilo oko 15 katoikiai. Neki sretan epigrafski nalaz na tim poljima, nadajmo se, donijet će i ime neke od bratstvenih skupina na tom prostoru.

Prilikom razmatranja karaktera gradina o kojima je ovdje riječ ne mogu se mimoići ni neke teze M. Suića o ilirskim gradinama. Po njegovoj ocjeni, čitav proces urbanizacije na ilirskim teritorijama je prošao kroz tri osnovne faze: predurbanu, protourbanu i urbanu fazu[42]. Jezgru protourbane faze sačinjavaju naše gradine, koje on — oslanjajući se na antičke pisce — naziva castella. Mnoge grupe do rimskog osvajanja, kaže dalje M. Suić, nisu ni prešle ovaj stadij; gradine su ostale na nivou „castella" a rodovska organizacija na nivou „decuriae"[43]. Više je nego vjerovatno da su se na ovom protourbanom stadiju nalazile delmatske zajednice na Duvanjskom, Livanjskom i Glamočkom polju u momentu kada su rimske vojne jedinice pošle na osvajanje ovog prostora. Naša ispitivanja potvrđuju otprilike takvo stanje.

[41] Ibid., 116—117.
[42] M. Suić, 1975, 12—13.
[43] Ibid., 16, 19

Na ovom mjestu se, međutim, srećemo sa izvjesnim terminološkim nejasnoćama. M. Suić smatra da najveći domet protourbane faze označava formiranje centara teritorijalnih zajednica, kojima antički izvori daju ime „civitas" a centru zajednice „oppidum"[44]. Da li su ta oppida identična sa onima koje spominje Vatinius? Čini se da je svaki antički pisac imao svoju varijantu u kategorizaciji utvrđenih i drugih naselja na ilirskim, pa i delmatskim teritorijama i da ne treba ni tražiti neku terminološku usaglašenost. U prethodnom tekstu pokušali smo izvesti određenu kategorizaciju gradina na kraškim poljima s ovu stranu Dinare na osnovu antičkih izvora. Za dalje i još preciznije određivanje bili bi potrebni rezultati istraživanja gradina na cjelokupnoj delmatskoj teritoriji.

Ako sada u cjelini sagledamo mišljenja navedenih autora i ako ih usporedimo sa rezultatima naših istraživanja, možemo izvesti nekoliko bitnih konstatacija:

a) Danas nema nikakve sumnje da su na teritoriji Duvanjskog polja, Buškog blata, Livanjskog i Glamočkog polja živjele delmatske plemenske zajednice i da prikaz ovdašnjih gradina pruža izvjesnu sliku o organizaciji života na matičnom delmatskom području u predrimskom vremenu. Na tom području je bio lociran i Delminium, glavni plemenski centar, nosilac imena plemenske zajednice.

b) Gradine na ovim poljima su u starijim periodima imale ulogu utvrđenih naselja i zbjegova u lokalnim sukobima. U mlađim periodima, odnosno u neposrednim predrimskim vjekovima, došlo je do jedinstvenog odbrambenog sistema u kojem su pojedine gradine imale različitu ulogu — od utvrđenih naselja, utvrđenih zbjegova i pomoćnih gradina do osmatračnica i veznih tačaka. Ovakva povezanost je omogućavala jedinstveno komandovanje iz glavnog centra.

c) Sasvim preliminarno se može reći da je na ovim kraškim poljima živjelo oko 12000 do 15000 žitelja u mlađim predrimskim periodima.

d) Žitelji tih polja su se pretežno bavili stočarstvom, što je bilo uslovljeno kraškim karakterom zemljišta. S druge strane, ovakva ekonomska baza je bitno uticala na društveno-političku organizaciju zajednica, na povremenu podjelu pašnjaka, nedostatak novčane trgovine i tome slično. — Kada je riječ o ekonomskoj situaciji u predrimsko doba, ne bismo smjeli zaboraviti ni činjenicu da je samo na osam gradina primijećena i talioničarska djelatnost. To su: gradina na Libu i gradina kod Crvenice na Duvanjskom polju, gradina u Vidošima, gradina nad Vašarovinama, Velika gradina nad Donjim Rujanima na Livanjskom polju, te gradine u Isakovcima, Raičkama i Reljinom selu na Glamočkom polju. Jedino na Libu su zabilježeni i nalazi kalupa za lijevanje metalnih predmeta. Takvi podaci nesumnjivo upućuju na zaključak da je taloničarstvo željezne rude na ovim kraškim poljima bilo slabo razvijeno i da su tamošnji stanovnici nabavljali metalne proizvode uglavnom razmjenom dobara. Nešto veća djelatnost u tom pogledu se može pretpostaviti samo na gradini na Libu. No, to je i glavni delmatski centar. (Pitanje je, naravno, da li neki ostaci željezne troske ne pripadaju rimskom dobu?)

---

[44] Ibid., 16—17.

d) Sasvim je vjerovatno da su predrimski Delmati na našim kraškim poljima u svom panteonu posebno štovali jedno božanstvo koje bi bilo identično sa bogom Silvanom u interpretatio Romana. Tokom izvedenih istraživanja nisu se mogli ustanoviti ostaci nekih posebno građenih svetilišta (izuzev, možda, u Renićima na Buškom blatu) predviđenih za štovanje ovog božanstva. Zato smo skloni mišljenju da su se kultne radnje posvećene ovom božanstvu — kao i njegovom ženskom partneru i drugim pratiocima i partnerima — izvodile na tumulima unutar samih gradina. Nalazi razbijenih posuda, gara i slično na ovim tumulima o tome nešto govore. Ovo je, naravno, pretpostavka samo za jedan vid kultnih radnji koje su se mogle obavljati na ovim mjestima.

e) Sigurno je da su predrimske gradine bile povezane putnim komunikacijama, izgrađenim na delmatski način (vidi o tome u radu D. Nikića). Rimljani nisu propustili priliku da na ovim trasama izgrade svoje puteve, naravno, uz određene korekcije ranijih pravaca i uz primjenu vlastitih normi u izgradnji puteva.

f) Pokušali smo, konačno, da bar donekle identifikujemo gradine na našim poljima koje bi odgovarale nekim kategorijama naselja i utvrđenja u antičkim izvorima. Izdvojili smo jedan uži krug od 15 spomena vrijednih Strabonovih gradina—naselja, drugi, nešto širi, krug od 25 gradina koje bi nekako odgovarale terminu „oppida" u smislu Vatiniusove kategorizacije i oko 80 gradina na koje bi se mogao odnositi termin „decuriae" kod Plinija Starijeg. Sasvim je sigurno da bez pregleda cijele delmatske teritorije i bez niza sistematskih iskopavanja ova naša identifikacija ostaje jedna polazna osnova.

*

Već smo u uvodu naglasili da u ovom svom radu obrađujemo uglavnom materiju koja se odnosi na predrimsko doba. U prikazu pojedinih gradina i u općem pogledu na situaciju u svakom polju naveli smo i određen broj podataka koji se odnose na rimsko, odnosno kasnoantičko doba. Prema tim podacima izlazi da je većina gradina bila porušena u ratovima sa Rimljanima: spaljene su palisade i građevine od drveta, porušeni su kameni bedemi, rastureni nasipi. U okviru budućih sistematskih iskopavanja biće neophodno da se temeljito ispitaju i neki kameni nasipi. Tek na taj način će se moći definitivno utvrditi koje su gradine imale dvostruke ili trostruke redove suhozidina, da li današnje stanje kamenih nasipa označava stanje poslije rušenja suhozidina i rasturanja unutrašnjeg trpanca, da li su neke suhozidine bile podignute preko nasipa, odnosno samo na onoj strani na kojoj je prijetilo osipanje kamena itd. Tada će se moći bolje identificirati i neke rimske dogradnje.

Preko kasnijih polja jugozapadne Bosne prolazili su dijelovi veoma značajnih rimskih cesta Salona—Servitium i Salona—Argentaria. Sve podatke o tim putnim dionicama obradili su u novije vrijeme E. Pašalić[45] i I. Bojanovski[46], uz osvrt na mišljenja svih ranijih istraživača i naučnika. Nema nikakve potrebe da to ovdje ponavljamo, a nismo se

[45] E. Pašalić, 1960, 18—20, 35—38 (sa odgovarajućom literaturom).
[46] I. Bojanovski, 1975, 59—75, 146—170 (sa odgovarajućom literaturom).

na terenu posebno ni bavili ispitivanjem rimskih cesta. Treba, možda, napomenuti da su neke od naših gradina bile u vidokrugu istraživača rimskih cesta i da su oni na njima ili oko njih locirali neke putne stanice, veća naselja, pa i municipija. Ima, međutim, mnogo neslaganja kod tih ubikacija. Primjera radi navodimo:

— putnu stanicu Ad Libros A. Evans i V. Radimsky locirali su na gradini u Vidošima (Livanjsko polje)[47], K. Patsch na gradini u Letki (Duvanjsko polje)[48], a I. Bojanovski u blizini gradine u Bukovoj gori, tj. u blizini gradine u Koritima (Buško blato)[49];

— stanicu in monte Bulsinio A. Mayer je smjestio na brdu Tušnici[50], a I. Bojanovski ispod Privale (uz Žbanicu na Duvanjskom polju)[51];

— stanicu Pelva E. Pašalić je locirao u Livnu[52], dok ju je I. Bojanovski smjestio u Ličane na Livanjskom polju[53];

— stanica Salviae bi se, po mišljenju K. Patscha i M. Zaninovića, nalazila ispod gradine nad Grkovcima na Livanjskom polju[54], dok I. Bojanovski smatra da se ona može locirati samo uz gradinu u Rudićima kod Halapića na Glamočkom polju[55] i slično.

Veoma je kod svega toga važno napomenuti da su trase rimskih puteva vrlo često išle starim trasama delmatske putne mreže. Većina gradina na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju bile su povezane u predrimskom dobu ne samo vizuelnim vezama nego i jednom smišljenom putnom vezom. Najbolje podatke u tom pogledu pružio je D. Nikić, na osnovu detaljne reambulacije terena[56].

Što se tiče naših ispitivanja, ovdje se mogu još spomenuti sljedeći detalji:

a) Duvanjsko polje — Uz gradine na Libu i nad Kovačima u rimsko doba su bile izgrađene četvrtaste građevine od kamena, koje su, svakako, služile za smještaj vojne posade. Sama gradina nad Kovačima u rimsko doba je bila utvrđena posebnim zidom. Poznato je da su veća naselja u rimsko doba postojala u Duvnu, u Selinama i Kamenicama (ispod Liba), u Stipanićima (uz Žbanicu), u Eminovom selu i, eventualno, ispod gradine u Crvenici. Prilikom obrade ovog polja citirali smo gradine u kojima su nađeni i neki ostaci iz rimskog doba (posebno u Letki i Podgaju).

b) Buško blato — Možda je jedino lokalitet u Podgradini zaslužavao da se spomene na ovom mjestu, a samo sistematsko iskopavanje bi dalo

---

[47] A. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum* I, Westminster 1833—1885, 15; V. Radimsky, GZM, 1892, 221.
[48] K. Patsch, GZM 1906, 158.
[49] I. Bojanovski, 1974, 153.
[50] A. Mayer, *Doprinosi poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 1940, 125—132.
[51] I. Bojanovski, 1974, 158.
[52] E. Pašalić, 1960, 29—30.
[53] I. Bojanovski, 1974, 64.
[54] K. Patsch, *Das Municipium Salvium*, WMBH, 1909, 118; M. Zaninović, 1967, nap. 89.
[55] I. Bojanovski, 1974, 73.
[56] D. Nikić, 1983.

odgovor na pitanje da li je ovdje bio izgrađen neki refugium u rimskom — kasnoantičkom dobu.

c) Livanjsko polje — Posebnu pažnju zaslužuje gradina u Bastasima na kojoj je — vjerovatno u kasnoantičko doba — bio izgrađen vrlo solidan refugium. Dosta su značajnu ulogu u rimskom dobu, kako izgleda, igrale gradine nad Grkovcima, nad Vašarovinama, Velika gradina nad Velikim Kablićem i gradine nad Potočanima, u Vidošima i u Gubinu. U Vašarovinama i u Suhači su vjerovatno bila locirana zapaženija naselja u rimskom vremenu. To isto vrijedi i za Lištane.

d) Glamočko polje — Na gradinama u Podgradini Kamenskoj i u Rudićima kod Halapića bili su izgrađeni vrlo čvrsti refugiumi, slični onom u Bastasima. Još neke gradine na zapadnom rubu Glamočkog polja su u to vrijeme bile korištene (vidi obradu Glamočkog polja). Posebno je interesantna činjenica da na istočnom dijelu ovog polja nema nikakvih ostataka iz rimskog doba. D. Sergejevski kaže da se Rimljanima više sviđao zapadni rub polja[57]. E. Pašalić i M. Zaninović također upozoravaju da na jugu, odnosno u jugoistočnom dijelu, nema uopće rimskih ostataka, dok su oni obilno zastupljeni u drugim dijelovima Glamočkog polja[58]. Nema nikakve sumnje da su na ovakvu orijentaciju rimskih kolonista uticali geografskih uslovi, odnosno jako plavljenje gornjeg polja.

Uz ove napomene o vremenu u kojem su kraška polja sa ove — istočne strane Dinare potpala pod rimsku vlast i ostala u sastavu Rimske Imperije nekoliko sljedećih vjekova, završavamo našu obradu gradina na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju. Dobiveni rezultati su proizišli iz prve i druge faze ispitivanja delmatskih gradina na tim poljima. Treća faza, svakako najdugoročnija i najodgovornija, konačno će potvrditi ili korigovati navode koje smo u ovom našem radu donijeli.

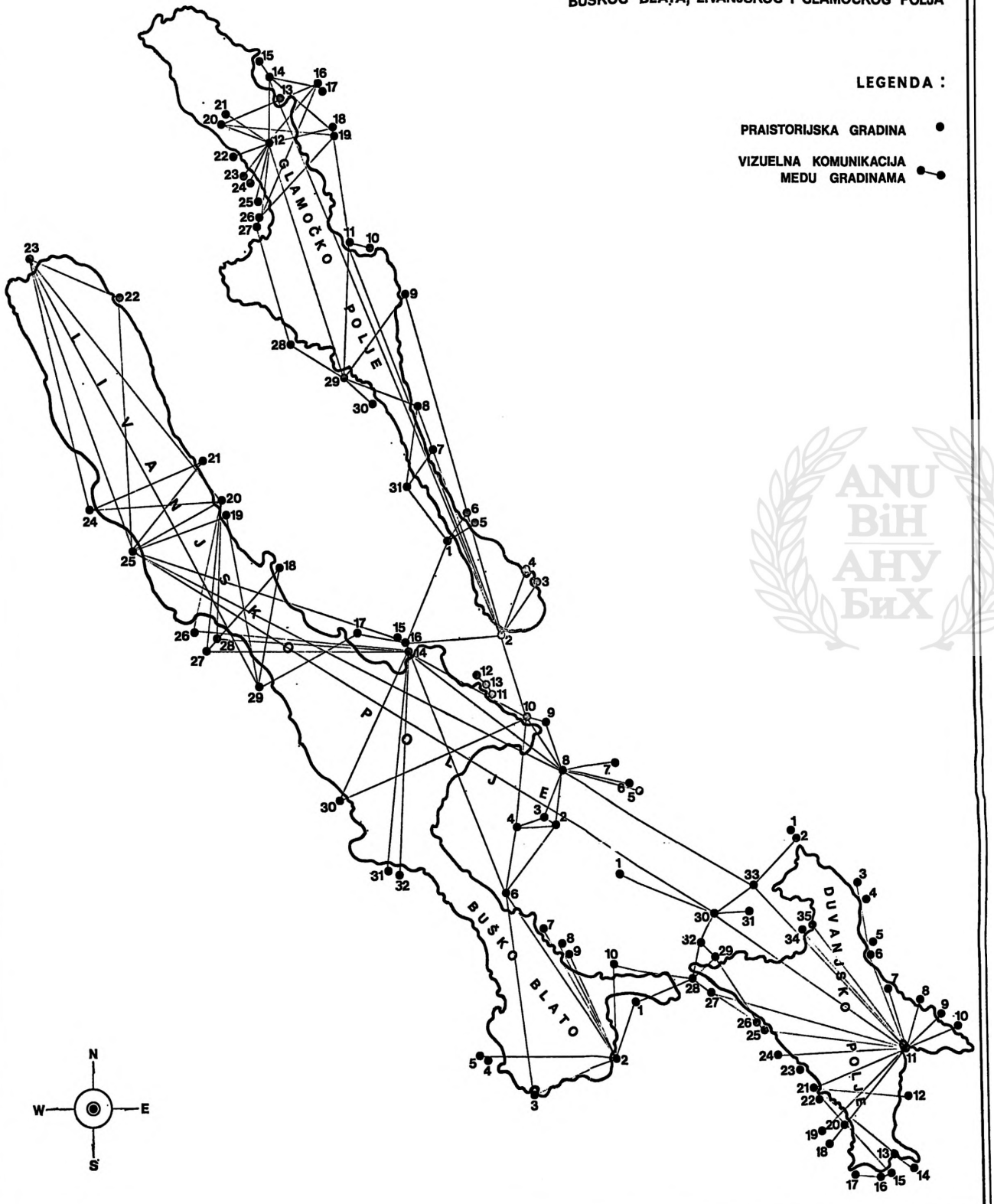
[57] D. Sergejevski, 1942, 126.
[58] E. Pašalić, 1960, 20; M. Zaninović, 1967, nap. 88.

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

SISTEM VIZUELNIH KOMUNIKACIJA

MEĐU GRADINAMA DUVANJSKOG POLJA,

BUŠKOG BLATA, LIVANJSKOG I GLAMOČKOG POLJA

ANU BiH
АНУ БиХ

KARTA 5

AGGLOMERATIONS FORTIFIEES ILLYRIENNES LES „GRADINAS" DELMATES DE LA PLAINE DE DUVNO, DE BUŠKO BLATO ET DES PLAINES DE LIVNO ET DE GLAMOČ

RESUME

Le Centre d'études balkaniques de l'Académie des sciences et des arts de Bosnie-Herzégovine a pris l'initiative d'entreprendre des recherches plus intensives sur les agglomérations illyriennes situées sur le territoire de la Yougoslavie, qu'il s'agisse d'agglomérations fortifiées ou d'agglomérations ouvertes. Dans ce sens, ce sont les localités connues sous le nom de „gradina" qui présentent le plus grand interêt, car elles sont dispersées sur tous les territoires illyriens. Parmi quelques milliers de ces localités, on trouvera sûrement quelques centaines de gradinas où les couche culturelles sont bien conservées et qui méritent d'être étudiées en détails.

Après plusieurs consultations avec des spécialistes yougoslaves, le Centre d'études balkaniques a établi un certain système méthodologique dans les recherches sur les gradinas illyriennes préromaines. Ce système comporte, répétons-le brièvement, trois phases principales:

— dans la première phase, on effectue la reconnaissance des terrains et l'identification des localités fortifiées, puis chaque gradina est photographiée et les plans géodésiques de certaines localités typiques sont dressés,

— la deuxième phase est consacrée aux recherches de sondage sur les localités où la couche culturelle convenante de telles recherches est conservée,

— pour la troisième phase on a prévu des recherches systématiques sur les couches culturelles et les fortifications situées dans les localités bien choisies, c'est-à-dire dans les gradinas où une couche épaisse et un système de fortification important, s'il s'agit d'une gradina fortifiée, sont conservés.

Le Centre d'études balkaniques lui-même a entrepris, comme première tâche, la première et la deuxième phase des recherches concernant les localités fortifiées dans les plaines karstiques de la Bosnie du sud-ouest: dans les Plaines de Duvno, de Livno et de Glamoč et à Buško blato. On considère que c'est le terrain primaire, habité par des confréries et des tribus de Delmates, et cette communauté tribale — ou ce peuple — a eu un rôle important dans l'histoire des tribus illyriennes en général; à l'époque romaine, une grande province devait son nom aux Delmates illyriens et une région yougoslave porte ce nom aujourd'hui encore.

Les localités fortifiées, situées dans les plaines mentionnées, sont très visibles et impressionnantes. Elles sont situées sur des terrasses et des collines, entourant ces plaines comme une chaîne et elles ont leurs particularités. D'autre part, on a pris en considération le fait que le territoire de ces plaines karstiques se trouve à la frontière entre la région culturelle adriatique et la région balkanique intérieure des Balkans du nord-ouest, si bien qu'on pouvait espérer obtenir de ces recherches des résultats très intéressants.

Les quatre chapitres rédigés englobent en tout, la preimière et la deuxième phase des recherches, soit 108 localités fortifiées. Au cours des travaux effectués entre 1973 et 1980, on a dressé les plans géodésiques de 22 gradinas, tandis qu'on a levé le plan de 5 gradinas à la boussole géologique. En même temps des recherches de sondage ont été effectuées sur 21 gradinas. Par conséquent, on a levé les plans géodésiques et à la boussole géologique du quart des localités fortifiées et on a soumis à des sondages le cinquième de toutes les gradinas examinées. Il faut aussi prendre en considération les fouilles systématiques effectuées auparavant sur la gradina située à Korita — Buško blato qui avaient fourni des matériaux importants pour les études culturelles et chronologiques.

Après ces recherches, il est tout à fait évident que les premières stations fortifiées sur ce territoire peuvent être datées à l'âge du bronze ancien, c'est-à-dire entre les années 1800 et 1600 avant notre ère. Ces gradinas les plus anciennes étaient situées sur les bords de la Plaine de Duvno. Veliki gradac sur Privala (Carte 1, №. 27, fig. 17) a été construit sur un passage, sur une position de laquelle on pouvait bien contrôler une grande partie de la Plaine de Duvno et de Buško blato. C'était une position exceptionnelle, choisie consciemment par les premiers immigrés dans les plaines de la Bosnie du sud-ouest, là ils étaient assurés contre les attaques surprises; ils se sentaient en sécurité et pouvaient tranquillement faire paître leurs troupeaux dans les clairières environnantes. La position occupée par la gradina Gradac, à Vučipolje (Carte 1, №. 31, fig. 20) est différente. Cette gradina était située dans une vallée fermée, relativement petite et étroite, dont on pouvait facilement contrôler les accès. Comme si elle était cachée des plaines avoisinantes; c'est ainsi que ses habitants avaient assuré leur sécurité. Ils n'avaient pas même construit de remblais en pierre, mais, ils avaient probablement dressé une palissade en bois, suffisante pour leur défense. La gradina située près de Mesihovina avait la moins bonne position, mais dans son arrière-plan se dressaient des collines où l'on pouvait se réfugier (Carte 1, №. 17, fig. 10).

Il faut constater ici que, sur les autres plaines de la Bosnie du sud-ouest, on n'a identifié aucune gradina qui aurait pu appartenir à cette période préhistorique. Par conséquent, pour les Delmates, la Plaine de Duvno présentait, déjà à cette époque-là, un certain avantage.

Il serait inexact de penser qu'avant la construction des gradinas mentionnées il n'existait aucune vie sur tout ce territoire. La découverte d'une hache en pierre au-dessous de la gradina Kasalov gradac (Carte 3, №. 9), des découvertes semblables aux environs de Ždralovac, ainsi qu'une hache en cuivre decouverte à Lipa-carte 3, №. 32 (le tout dans la Plaine de Livno) confirment la présence des hommes avant la construction des premières gradinas dans la Plaine de Duvno. Il reste pourtant le fait qu'on n'a noté jusqu'à présent, dans ces plaines, aucune localité appartenant à la période néolithique ou énéolithique. Donc, ni les représentants de la culture néolithique de Hvar-Lisičići ni ceux des cultures postnéolithiques de Vučedol et de Ljubljana, s'étendant sur la côte adriatique et en Herzégovine occidentale, n'ont construit leurs agglomérations sur ce territoire. Les conditions géopédologiques de ces plaines ne leur convenaient sans doute pas, soit à cause du manque de matériaux nécessaires pour la fabrication d'outils et d'armes, soit à cause de l'inondation des plaines ou des mauvaises conditions climatiques. Selon le type des haches en pierre et des haches en cuivre, il semble que la Plaine de Livno n'ait été visitée par des individus ou par de petits groupes qu'à une période récente de l'âge énéolithique.

Sur les plaines karstiques de la Bosnie du sud-ouest on n'a enregistré aucune gradina qui pourrait sûrement appartenir à l'âge du bronze moyen (Br. B—C). Une telle situation n'est pas seulement caractéristique pour cette région, elle a été remarquée dans une région beaucoup plus vaste des Balkans occidentaux. Pour l'instant, on n'a pas d'explication concrète de ce phénomène. Il est difficile de supposer que la vie y ait brusquement cessé car il s'agit d'une époque relativement calme, sans perturbations visibles. L'auteur est enclin à croire, qu'à cette époque-là, justement à cause de la tranquillité de la situation, la population a déménagé sur des terrains moins élevés et a vécu dans les localités ouvertes, sans fortifications. Il est possible que des agglomérations modernes aient recouvert les restes de ces agglomérations anciennes ou bien il s'agit tout simplement d'une insuffisance des recherches sur des localités où les témoins extérieurs de l'architecture ne sont plus visibles.

Une nouvelle phase de construction d'agglomérations de ce type survient à l'époque de transition de l'âge du bronze récent à l'âge du fer (Ha A/B—HaB). A cette époque-là, certaines gradinas de première importance ont été construites: Velika gradina à Petrovići (Plaine de Duvno — fig. 9), une gradina à Korita (Buško blato — fig. 27), la gradina Klačine près de Zagoričani et peut-être aussi une gradina au-dessus de Grkovci (Plaine de Livno — fig. 39, 50), Reljina gradina (Plaine de Glamoč — fig. 62). C'est probablement à cette époque que Mandina gradina sur la Plaine de Duvno, a commencé à avoir un rôle important (fig. 5). Une nouvelle impulsion dans la construction des gradinas a pu être provoquée par deux raisons: par l'immigration d'une nouvelle population dans ces régions ou par l'abandon des demeures ouvertes dans les endroits moins élevés et l'installation sur des positions favorables à la défense. Dans ces cas il faut tenir compte de l'insécurité et de l'agitation de cette époque causées par les grands mouvements dans le Bassin danubien et dans les Balkans à l'âge du bronze récent. Les conséquences de ces mouvements ont dû être ressenties — quoique avec un retard important — même dans les plaines karstiques de la Bosnie du sud-ouest. Il n'y a pourtant aucun doute que les bords des vases dits en „turbans", assez bien représentés dans la deuxième phase chronologique de la gradina de Petrovići et dans la gradina de Letka (Plaine de Duvno), nous portent à conclure qu'une invasion de certains groupes venant du nord et du nord-ouest a dû avoir lieu, parce que cette forme de céramique est une caractéristique importante de la culture des champs d'urnes (Urnenfelderkultur), ce qui démontre que cette forme est restée très longtemps en usage et qu'elle est arrivée assez tard dans la Plaine de Duvno,

Pour l'instant, il est tout à fait suffisant de connaître l'époque où a débuté la nouvelle phase de construction de ces agglomérations dans les plaines de la Bosnie du sud-ouest. C'était entre les années 1000 et 800 avant notre ère.

Selon toute apparence, il semble que la vie continue depuis lors dans les gradinas déjà construites et que de nouvelles ont été également construites. Nous en avons la confirmation dans les gradinas de Korita, à Reljina gradina et à Mandina gradina.

C'est probablement à l'âge du fer ancien qu'ont été construites, tout d'abord, les gradinas de Letka, de Podgaj et celle sur le Lib (Plaine de Duvno), celles situées au-dessus de Potočani, celles d'Orguz et de Kasalov gradac (Plaine de Livno), celles de Miši (Buško blato), et les gradinas de Isakovci et de Raičke (Plaine de Glamoč). Toutes ces gradinas sont du type delmate classique, en forme de fer à cheval — ou d'une forme semblable — et c'est pourquoi on suppose que ce type de gradina a été constitué à cette époque-là, entre le VIIIème et le VIème siècle avant notre ère.

Un grand nombre de gradinas importantes a été construit entre le VIème et le Vème siècle avant notre ère. Parmi elles, nous pouvons citer: Velika gradina près de Mrkodol, Ćurića gradina, la gradina située au-dessus de Kovači, la gradina de Stipanići, Selimovića gradina, Buhovska gradina (Plaine de Duvno), Popova glavica et la gradina de Prisoje (Buško blato), les gradinas de Vidoši et celles situées au dessus de Vašarovine, Velika gradina au-dessus de Veliki Kablić, Velika gradina au-dessus de Donji Rujani, Kesićeva gradina, la gradina de Bastasi et Anđelića gradina (Plaine de Livno), la gradina Šiljak, la gradina de Rudići près de Halapić et celle de Podgradina Kamenska (Plaine de Glamoč). De cette manière, on a fait le tour des gradinas ayant occupé des places importantes sinon les plus importantes dans ces plaines. Toutes ces gradinas, à l'exception de deux gradinas non fortifiées de l'âge du bronze ancien sont très probablement restées en fonction jusqu'à l'arrivée des légions romaines, à savoir jusqu'à la moitié du IIème siècle avant notre ère. (Position topographique des localités mentionnées v. cartes 1—5.)

Dans la région delmate de la Bosnie du sud-ouest le système de gradina unique a dû apparaître surtout du IVème et IIIème siècle avant notre ère. C'est à cette époque qu'ont été construites toutes les gradinas mentionnées dans la description comme postes d'observation ou stations fortifiées de contrôle, toutes les gradinas situées sur des hauteurs, les gradinas de communication et les gradinas servant de défense complémentaire à quelques gradinas principales. Il faut rappeler que, dans ces localités, la couche culturelle est très faible ou quasi inexistante. On y trouve généralement de la céramique grossière, il n'y a pas de vases ornés (par ex.: carte 1, № 14, 24, 26, 28, 30, 32; carte 4, № 1, 2, 16—19, 31).

L'analyse précédente montre que la première phase de construction des agglomérations fortifiées peut être située à l'âge du bronze ancien. Cette époque est suivie d'une période d'au moins cinq siècles où il n'y a pas de traces de construction de gradinas. Ce n'est que pendant la période de transition entre l'âge du bronze et l'âge du fer (Ha A/B — Ha B vers l'année 1000 avant notre ère) qu' apparaissent de nouveau ces agglomérations bien fortifiées. L'intensité de leur construction a été surtout évidente entre le VIème et le Vème siècle avant notre ère, et la plupart des gradinas auxiliaires, des gradinas de communication et autres ont été construites dans les derniers siècles précédant l'occupation romaine.

Il est tout à fait évident que le système de fortification d'un grand nombre de gradinas a été construit en employant différentes sortes de murs de pierres sèches. Parfois, c'était tout simplement de grosses pierres, amassées sur la partie inférieure du remblai, pour empêcher son démantèlement (gradina de Buhovo, Plaine de Duvno — fig. 21, 22), ou bien sur la partie extérieure du remblai (gradina de Vidoši, Plaine de Livno — fig. 36), d'autre fois ce système était employé des deux côtés du remblai (par ex. gradina Zamršćen à Buško blato — fig. 26, et surtout la gradina située au-dessus du village de Provo dans la Plaine de Livno, où deux murs en pierres sèches sont combinés avec un mur transversal à une certaine distance) ou avec trois rangées de pierres sèches (Ivića gradina, Plaine de Livno — fig. 37). Bien sûr, il est important de mentionner ici que dans certaines gradinas le mur double en pierres sèches était construit à même le sol rocheux (Zamršćen à Buško blato, gradina de Begovača — fig. 42, Velika gradina au-dessus de Veliki Kablić — fig. 46 et la gradina située au-dessus du village de Provo dans la Plaine de Livno, Tisno lice dans la Plaine de Glamoč), tandis que dans les autres cas la double rangée est visible sur le bord supérieur du remblai (Velika gradina de Petrovići dans la Plaine de Duvno, la gradina près de Gornji Smrčani dans la Plaine de Livno, la gradina de Isakovci et celle de Raičke dans la Plaine de Glamoč — fig. 9, 38, 59, 61). A partir des recherches effectuées sur le terrain, on peut supposer avec beaucoup de sûreté, que le double mur en pierres sèches était construit à même les rochers dans les gradinas où l'on ne pouvait tirer parti de la configuration du terrain pour la construction du remblai. C'est le cas contraire avec le double mur en pierres sèches sur le bord supérieur du remblai.

Dans plusieurs gradinas les vestiges du mur sec confirment qu'un tel mode de construction des murs en pierres sèches était connu et souvent utilisé dans la communauté tribale des Delmates. C'est un système de construction de fortifications méditerranéen élargi; il est normal qu'il ait été connu des Delmates aussi, mais on peut alors faire trois remarques: 1) chez les Delmates de nos plaines, le mur en pierres sèches était ordinairement construit en pierres non taillées, à vrai dire en grosses pierres grossièrement cassées, 2) on n'a remarqué jusqu'à présent aucun détail indiquant la consolidation de ce mur par des poutres et 3) les remblais étaient constitués d'un simple entassement de pierres (les gradinas d'Oplećani et de Srđani dans la Plaine de Duvno — Carte 1, № 5, 6 — le confirment le mieux).

Tout ce qui a été dit porte à conclure que les Delmates, établis dans les plaines de la Bosnie du sud-ouest n'ont pas accepté le système mégalithique de construction des murs, ils en sont restés au système de construction des murs en pierres sèches cassées. Cela signifie-t-il que les gradinas des plaines de Duvno, de Livno et de Glamoč ne peuvent pas dater après le Vème siècle, que leur construction a cessé à l'époque où les autres communautés illyriennes et avoisinantes commencaient à construire des murs polygonaux? Il est certain qu'une telle conclusion serait inexacte car il n'y a pas de doute que les gradinas de ces plaines ont été utilisées aussi dans les derniers siècles de l'ère ancienne. Qu'est-ce que les légions romaines auraient pu conquérir d'autre, sur les territoires delmates, pendant leurs campagnes militaires dans les Balkans? Or, il est bien connu que les Romains ont livré de nombreuses batailles sanglantes pour conquérir les fortifications delmates et qu'ils ont eu bien de la peine à conquérir, vers la moitié du IIème siècle avant notre ère, le centre tribal de Delminium, qui peut, très probablement, être identifié — ce que nous avons constaté dans le texte précédent — à la gradina sur le Lib, dans la Plaine de Duvno. Les troupes romaines ont livré de nombreux combats aux Delmates pour conquérir ces gradinas, même après la débâcle des Delmates près de Delminium, jusqu'à l'époque d'Auguste et jusqu'à la soumission définitive des communautés tribales illyriennes.

Les Delmates sont restés dans les plaines de la Bosnie du sud-ouest des éleveurs de bétail conservatifs jusqu'à la domination romaine définitive. Ils n'ont pas changé leur système de fortification de gradinas même lorsqu'ils ont eu des contacts plus proches avec les Liburniens, les Daorses et avec toute la région adriatique. Leur conservatisme s'accorde complètement avec ce phénomène dans certains autres domaines de la culture matérielle — par ex. la fabrication d'objets en céramique, la construction de maisons et autres.

Il est presque sûr que des palissades en bois aient été utilisées pour la fortification des gradinas dans ces plaines, ce qui est tout à fait normal quand on sait que la vraie xyloculture était développée chez les Delmates. Ces palissades ont été probablement dressées sur des remblais en pierre sans murs en pierres sèches et le plus souvent sur les parties antérieures des gradinas où manquait un remblai en pierres et qui étaient tournées vers la plaine.

Dans ce complexe de questions il faut dire encore quelques mots sur les tumulus limites. Dans certaines gradinas ils avaient sûrement un rôle de protection. Nous citerons la gradina située près de Gornji Smrčani (fig. 38), où un tel tumulus protégeait l'accès au plateau de la gradina. Dans un certain nombre de gradinas, le tumulus était situé du côté où l'accès était le plus facile et il manquait au renforcement de ce côté, une sorte de tour de protection (par ex. la gradina située au-dessus de Kovači, Buhovska gradina, Ivića gradina, Gradac et Mali gradac au-dessus de Vašarovine, Gubinski grad, la gradina de Bastasi — fig. 14, 21, 37, 47, 51, 49). Cependant, le grand tumulus de Mandina gradina dans la Plaine de Duvno (fig. 5), n'a pu avoir un tel rôle, car il ne protégeait absolument rien. C'est pourquoi l'auteur a conclu que c'était l'exemple expressif d'un lieu réservé au culte, aux libations et aux sacrifices, de caractère commun. On pourrait dire aussi quelque chose de semblable sur les tumulus de la gradina située au-dessus de Crvenica (Plaine de Duvno — fig. 8) et sur la gradina Šiljak (Plaine de Glamoč — fig. 56). A la base des découvertes, fréquentes et même nombreuses, d'objest en céramique sur les tumulus limites, on peut supposer avec beaucoup de sûreté que la plupart de ces lieux étaient aussi destinés au culte. Selimovića gradina, la gradina de Podgaj, celles situées au-dessus de Kovači et de Mrkodol (Plaine de Duvno — fig. 24, 14, 12), la gradina de Vidoši (Plaine de Livno — fig. 36) et celle de Karaizovci (Plaine de Glamoč — fig. 57) sont des exemples typiques dans ce sens. Il semble tout à fait sûr que les représentants de la communauté tribale delmate avaient construit des tumulus en pierres pour les cérémonies religieuses. Cela représente un résultat très important des recherches effectuées jusqu'aujourd'hui dans nos plaines. (On peut mentionner ici que dans la gradina de Renići — Buško blato, se trouvait probablement un lieu spécialement réservé au culte.)

Certaines de ces gradinas avaient aussi des habitats du type de sous-gradina. Parmi elles, on compte avant tout la gradina sur le Lib (Plaine de Duvno — fig. 6), la gradina située au-dessus de Vašarovine (Plaine de Livno — fig. 47) et celle de Reljino selo (Plaine de Glamoč — fig. 62). Il faut citer aussi Kasalov gradac (Plaine de Livno — fig. 43) et il est tout à fait probable que ces habitats sous les gradinas existaient dans la gradina située au-dessus de Prisoje (Buško blato — fig. 35), dans celle de Isakovci, de Rudići près de Halapić et de Podgradina Kamenska (Plaine de Glamoč — fig. 59, 68, 70). En outre, on a aussi constaté jusqu'à présent l'existence d'agglomérations tout à fait ouvertes, comme celles des villages de Crvenica et de Bukovica dans la Plaine de Duvno et aussi de Vrbovik près de Potočani dans la Plaine de Livno (v. la documentation correspondante). Il est absolument certain qu'il y avait beaucoup plus d'agglomérations de ce genre dans nos plaines, mais il est difficile de les identifier pour deux raisons: primo, des agglomérations modernes ont été probablement construites sur elles et secondo, elles étaient construites en bois, si bien que leurs vestiges n'ont pu être conservés.

Il faut mentionner que toutes les gradinas, ou presque toutes, étaient orientées selon leurs fortifications vers le côté opposé aux plaines mêmes. Le côté de la gradina, surplombant la plaine même, était protégé en plusieurs endroits par une pente escarpée et souvent rocheuse, tandis que dans un grand nombre de gradinas ce côté était probablement fortifié par une palissade en bois. Il est tout à fait évident que les gradinas étaient entourées de remblais ou de murs en pierres sèches pour protéger les habitants et les propriétés du côté des pentes et des plateaux.

au-dessus des bords de ces plaines karstiques. Les habitants et les constructeurs de ces gradinas ne s'attendaient donc pas à un danger important venant de la plaine même, mais à un danger venant de l'arrière-pays. Voilà pourquoi:

a) A l'époque de la construction de la plupart des gradinas les plus importantes (première moitié du Ier millénaire avant notre ère) il n'y avait pas de danger à craindre d'un ennemi extérieur, comme le seront plus tard les Romains. Le danger venait des communautés tribales voisines ou même des parents d'une même communauté tribale. Etant éleveur, les membres des communautés delmates se déplaçaient surtout vers les terrains se trouvant autour et entre nos plaines karstiques. C'est sur ces terrains que se mouvaient les troupeaux de moutons et d'autre bétails, mais aussi des groupes de pillards; donc, tout simplement, c'est de ce côté que venait le danger.

b) A l'époque préromaine toutes les voies de communication importantes passaient au-dessus des bords de la plaine ou elles reliaient certaines plaines par ces plateaux; il était tout à fait normal que les gradinas soient situées près de ces voies de communication. A ce propos, la communication Ličtani—Provo—Rujani au-dessus de la gradina Provo (Plaine de Livno) par ex., est caractéristique. Les gradinas servaient probablement aussi à protéger ces mêmes voies de communication.

c) Au IIIème siècle et dans la première moitié du IIème siècle avant notre ère, on a assez travaillé sur le système de defense unique de tout le territoire des plaines karstiques, ce qui est également visible sur les gradinas inachevées. Les légions romaines ont dû lutter obstinément pour briser une résistance ainsi organisée. Ces légions ne pouvaient s'approcher des gradinas du côté des plaines, car il n'y avait pas de voies de communication, elles étaient visibles de loin, et, pour conquérir une forte gradina, les légionaires devaient souvent escalader des pentes escarpées. C'est pourquoi les légions d'invasion grimpaient, à des endroits adéquats, les pentes et les petites collines autour des gradinas et c'est de ce côté qu'ils attaquaient les gradinas mêmes.

Il est alors clair, que les remblais de défense et les remparts ont été construits du côté d'où menaçait un danger réel pour les gradinas. C'était le côté opposé au bord de la plaine. Ce même principe concerne même les gradinas situées sur une hauteur au-dessus d'une plaine; elles étaient également le plus fortement protégées du côté de l'arrière-pays.

Sur une carte particulière sont représentés les liens visuels entre les gradinas dans les plaines étudiées (Carte 5). On peut constater qu'elles étaient parfaitement reliées. De la gradina sur le Lib on pouvait voir la plupart des gradinas de la Plaine de Duvno et elle était indirectement reliée aux autres plaines par des stations de liaison (Prívala, Višegrad au-dessus de Vučipolje). La gradina de Korita à Buško blato, celle de Teber, celles situées au-dessus de Vašarovine et au-dessus du village de Provo dans la Plaine de Livno ou Reljina gradina dans la Plaine de Glamoč avaient de bonnes liaisons visuelles. Dans la communication visuelle entre la Plaine de Livno et celle de Glamoč, Cerina gradina sur Blagodija et Baraćeva gradina sur Jukovac ont joué un grand rôle. Toutes ces liaisons montrent une organisation défensive plus large dans la période précédant l'invasion ramaine et pendant les guerres avec les cohortes romaines.

Dans sa conclusion, l'auteur a exposé quelques remarques sommaires, mais fondamentales, à savoir:

a) Il n'y a aujourd'hui aucun doute que des communautés tribales delmates ont vécu sur les territoires de la Plaine de Duvno, de Buško blato, des Plaines de Livno et de Glamoč et que la description des gradinas de ces territoires montre comment la vie était organisée dans la région delmate primaire à l'époque préromaine. C'est dans cette région que se trouvait aussi Delminium. centre tribal principal, qui portait le nom de la communauté tribale.

b) Dans les périodes anciennes les gradinas de ces plaines avaient le rôle d'agglomérations fortifiées et de refuges dans les conflits locaux. Dans les périodes plus récentes, c'est-à-dire au cours des siècles préromains immédiats, il existait un système défensif unique dans lequel certaines gradinas jouaient des rôles divers — habitats fortifiés, refuges fortifiés et gradinas auxiliares ainsi que postes d'observation et de communication. Une telle cohérence permettait un commandement unique d'un centre principal.

c) On peut dire de façon tout à fait préliminaire que dans ces plaines karstiques, près de 12.000 à 15.000 habitants ont vécu au cours des périodes postérieures préromaines.

d) Les habitants de ces plaines s'occupaient surtout de l'élevage du bétail, ce qui était conditionné par le caractère karstique de ce terrain. D'autre part, une telle base économique a eu une influence essentielle sur l'organisation socio-politique des communautés, sur la répartition temporaire des pâturages, sur l'absence de commerce monétaire et ainsi de suite. — Quant à la situation économique à l'époque préromaine, il ne faut pas oublier le fait qu'on a remarqué sur huit gradinas seulement une activité de fonderie. Il s'agit des gradinas suivantes: la gradina sur le Lib et celle située près de Crvenica dans la Plaine de Duvno, la gradina de Vidoši, la gradina située au-dessus de Vašarovine, Velika gradina au-dessus de Donji Rujani dans la Plaine de Livno et les gradinas de Isakovci, Raičke et Reljino selo dans la Plaine de Glamoč (v. Carte 1, 3 et 4). Il n'y a que sur le Lib que l'on a noté des découvertes de moules pour la fonte d'objets en métal. De telles données portent à conclure que dans ces plaines karstiques la fonte du fer était peu développée et que les habitants de ces régions se procuraient des objets en métal en échangeant des biens. On peut supposer une activité plus intensive dans ce domaine dans la gradina sur le Lib seulement. Mais, c'était le centre delmate principal.

e) Il est tout à fait probable que les Delmates préromains de ces plaines karstiques vénéraient surtout dans leur panthéon une divinité qui serait identique au dieu Silvain dans „interpretatio Romana". Au cours des recherches effectuées on n'a pu constater de vestiges de lieux sacrés, construits séparément (à l'exception, peut être, de Renići à Buško blato) et destinés à la vénération de cette divinité. C'est pourquoi, l'auteur est enclin à croire que les coutumes du culte consacré à cette divinité — ainsi qu'à son partenaire féminin et aux autres accompagnateurs et partenaires — étaient pratiquées sur les tumulus à l'intérieur des gradinas mêmes. Les découvertes de vases brisés, de cendres sur ces tumulus témoignent en faveur de ce fait.

f) Il est certain que les gradinas préromaines étaient reliées par des voies de communication, construites à la manière delmate. Les Romains n'ont pas laissé échapper l'occasion de construire sur ces traces, leurs voies de communication, en y apportant, bien sûr, certaines corrections dans les directions et en appliquant leurs propres normes de construction.

ANU БиХ

ANU
BiH
АНУ
БиХ

Štampa: „MINERVA" Subotica, OOUR štamparska delatnost

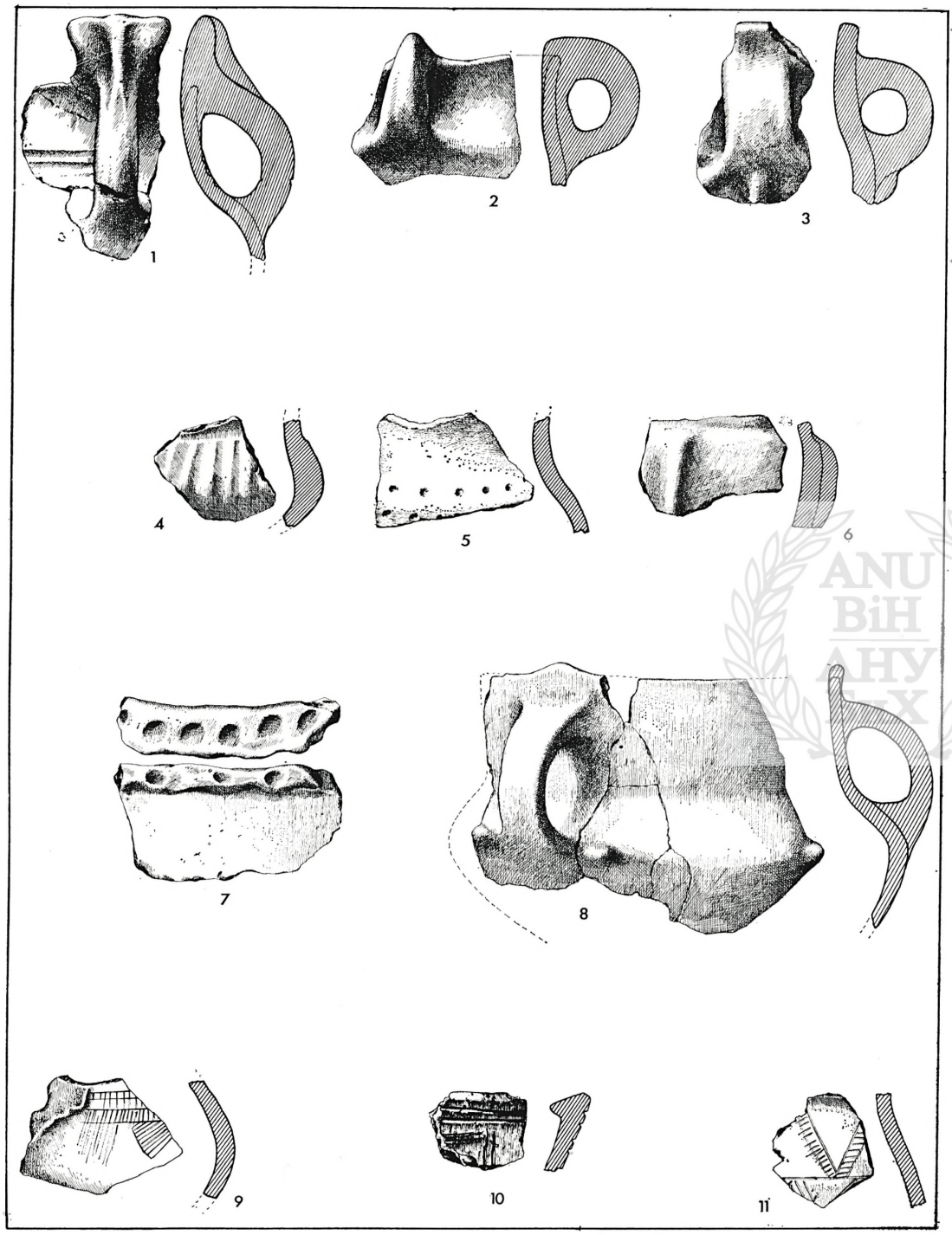
ERRATA

strana	redak	pogrešno	ispravno
2	osmi odozgo	rekongnosciranje	rekognosciranje
44	jedanaesti odozgo	kamena	-mena
59	jedanaesti odozgo	konstantovan	konstatovan
59	dvadesetprvi odozgo	godina	gradina
69	devetnaesti odozgo	πόλιξ	πόλις
74	treći odozdo	smo	samo
88	šesti odozdo	da nema	pa nema
108	drugi odozdo	vododedine	vododerine
112	sedmi odozgo	je povija	se povija
117	sedamnaesti odozgo	dimenzije	dimenzija
147	drugi odozdo	jugoističnoj	jugoistočnoj
157	šesti odozdo (cijeli redak)	ipak je i ovdje riječ o jednom približno lopatastom obliku gradine.	nasip se nalazi na sjevero-zapadnoj strani. Ovaj nasip ima lučan oblik.
158	četvrti odozgo	sjeveroisočnom	sjeveroistočnom
160	drugi odozdo	Karnerska	Kamenska
169	prvi odozgo	povezanosi	povezanosti
192	dvanaesti odozdo	u oku	u toku
196	fusnota br. 8	Š. Batović	[8]Š. Batović
200	osamnaesti odozgo	nesporna	neosporna
204	peti odozgo	mnogo	mnoge
209	prvi odozgo	d)	e)
209	dvanaesti odozgo	e)	f)
209	sedamnaesti odozgo	f)	g)
218	sedamnaesti odozdo	remaine	romaine

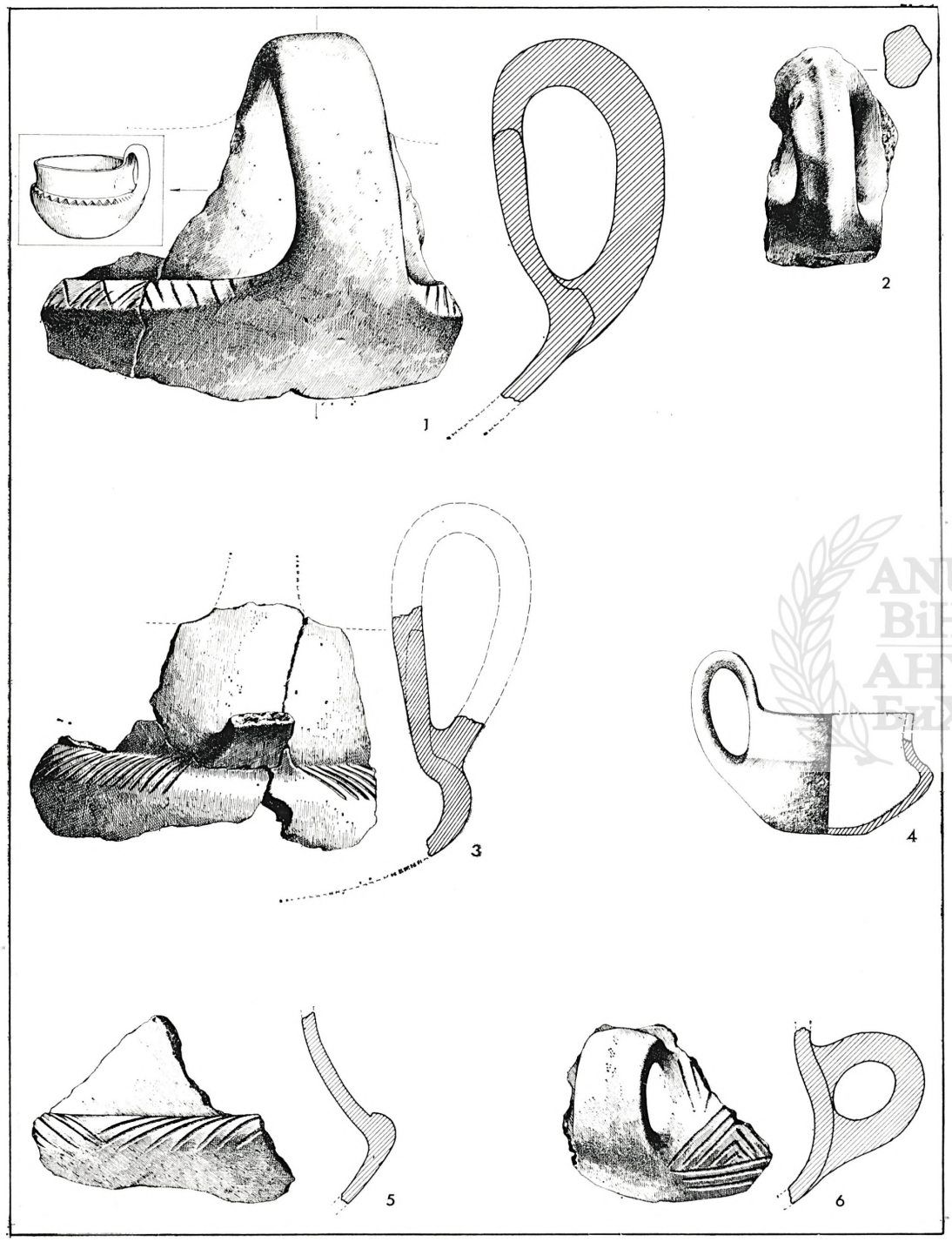
ANU BiH АНУ БиХ

ANU
ВіН
АНУ
БиХ

T. I

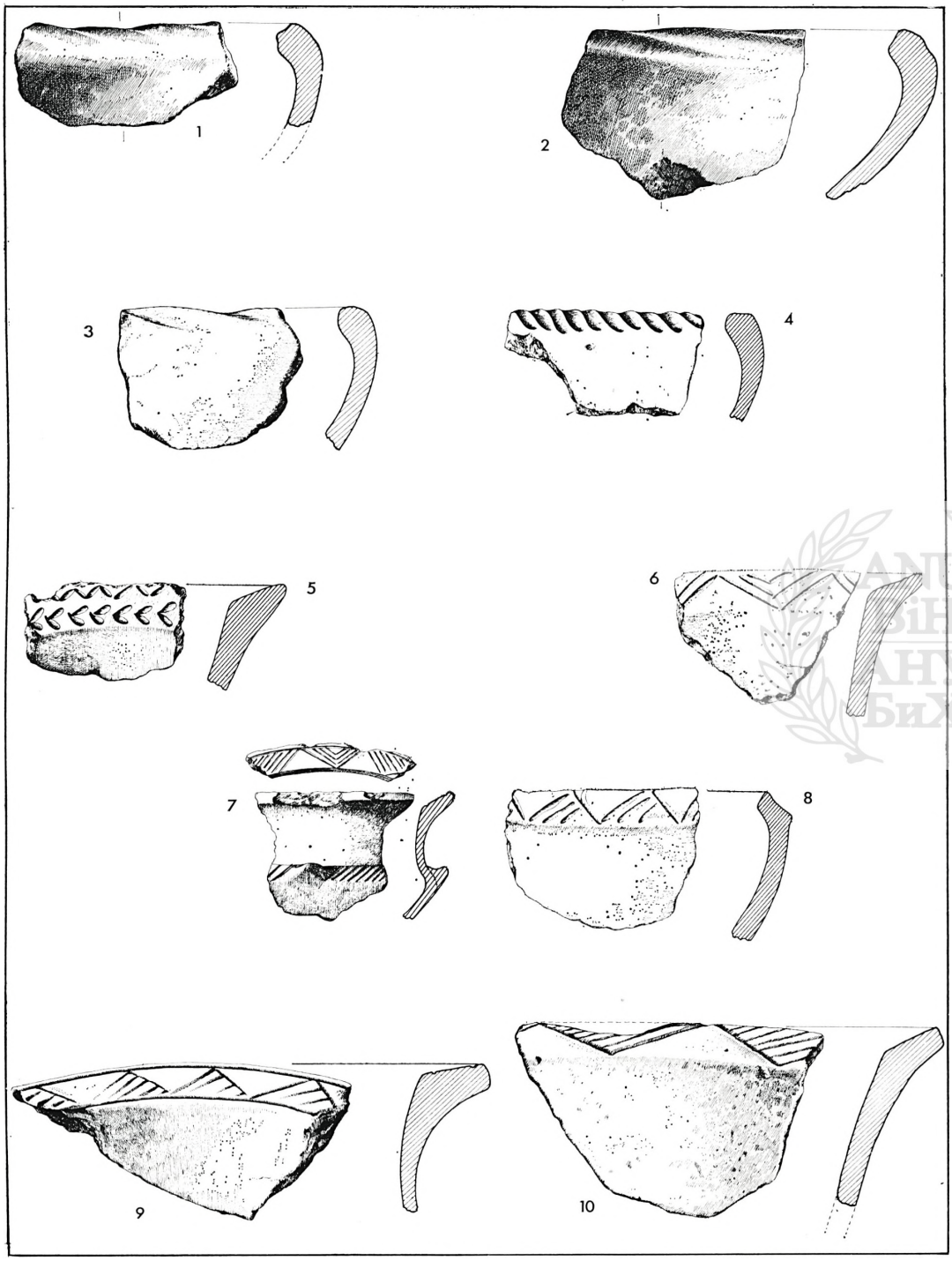

1-9 — Veliki gradac na Privali; 10 — Gradac Vučipolje; 11 — Stražnica.

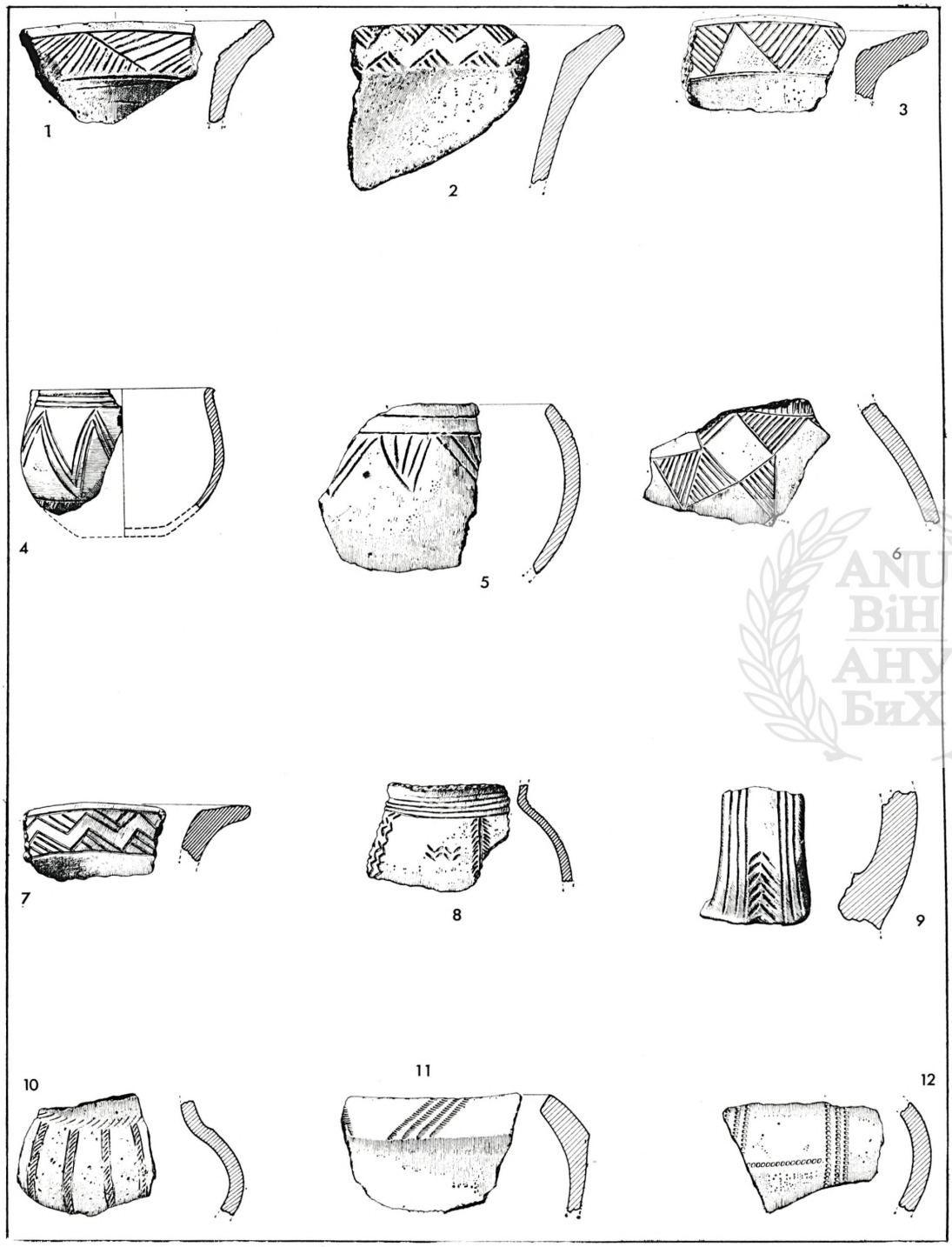
1, 2 — Petrovići; 3 — Reljina gradina; — 4 Korita; 5, 6 — Zagoričani.

T. III

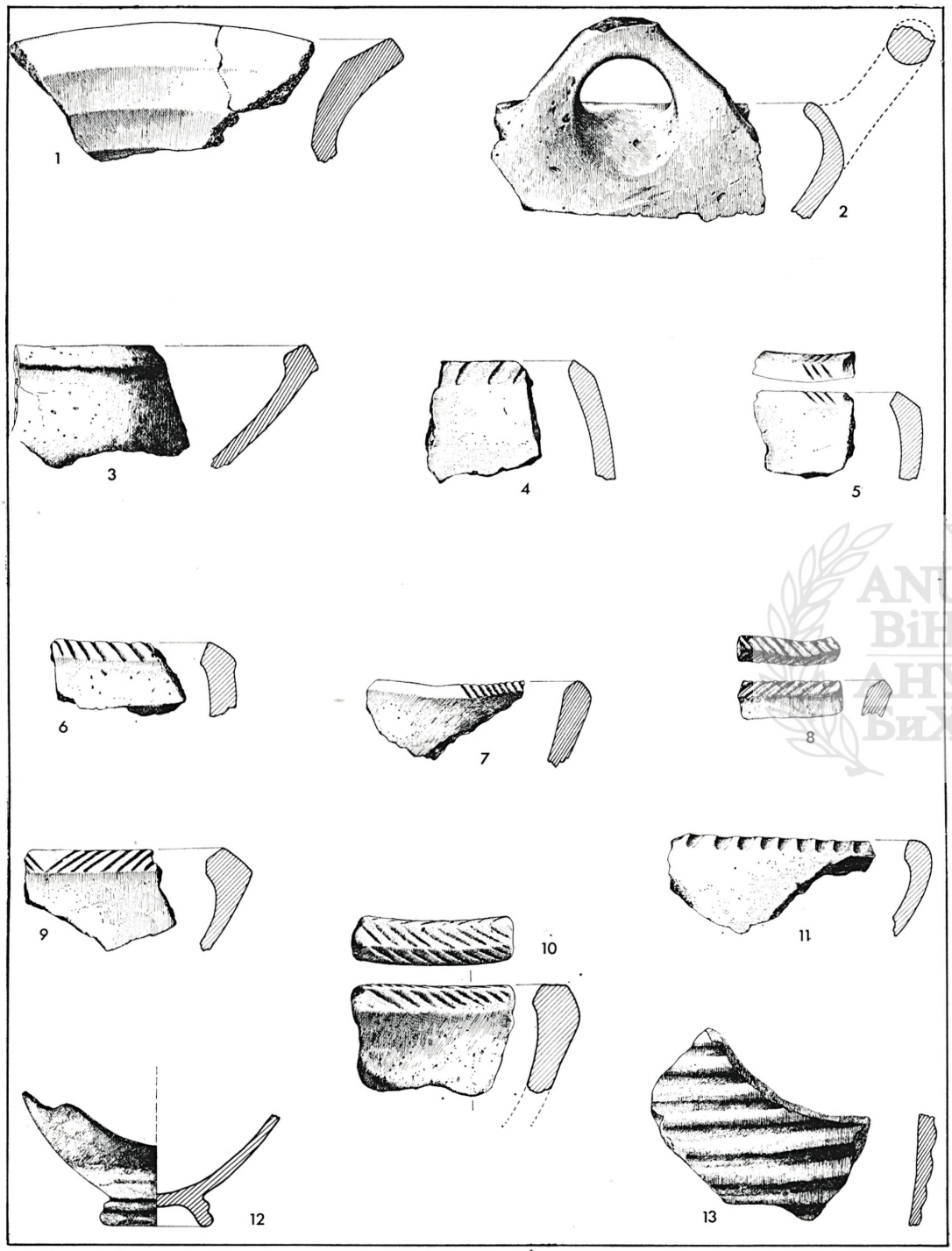

1, 10 — Petrovići; 2 — Letke; 3 — Mrkodol; 4-8 — Korita; 9 — Zagoričani.

T. IV

1 — Petrovići; 2 — Mrkodol; 3, 4, 7, 8 — Korita; 5, 9 — Zagoričani; 6, 10, 12 — Isakovci; 11 — Mandina gradina.

1 — Grkovci; 2 — tumul na Velikom Obljaju; 3, 8 — Buhovo; 4-6 — Mandina gradina; 7 — Reljina gradina; 9, 11 — Zagoričani; 10 — Petrovići; 12 — Korita; 13 —Letke.